

Олександр Царук

КРАЇНСЬКА
МОВА
СЕРЕД ІНШИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ:

*ЕТНОЛОГІЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ
ПАРАМЕТРИ*

ББК 81. 411

Ц-19

О.Царук Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : Монографія.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998.-324 с.

У монографії досліджуються питання виділення української мови з праслов'янської, початкові шаблі її становлення як самобутньої лінгвістичної системи на тлі процесів, пов'язаних із постанням інших слов'янських мов. На основі аналізу вже відомих та нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних фактів заперечується традиційна тріалістична дистрибуція слов'янських мов і пропонується дуалістичний розподіл (на антську і словенську підгрупи); визначаються основні етнологічні і граматичні параметри українського глотогенезу, по-новому осмислюється місце і значення української мови серед інших слов'янських.

Для славістів, лінгвістів, істориків, викладачів вузів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією українського народу та його мови.

Рецензенти: д-р філол. наук. В.В. Німчук
д-р філол. наук. Г.П. Півторак

Відповідальний редактор д-р філол. наук. А.М. Поповський

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського державного університету та Відділом загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Національної Академії наук України

Ц 4602020100-09
14-98

ISBN 966-7191-10-9

© Царук Олександр, 1998

"Не сотні вас, а мільони
Полян, дулебів і древлян..."

Т. Шевченко

"...o nich, dle stejnosti jmen,
že stejného rodu byti mohli,
domyšleti se můžeme. . ."

P. Šafařík

ПЕРЕДМОВА

Краса, милозвучність, гармонійність і природність української мови відкрилися світові, коли з початком XIX віку з неї спала шкаралупа церковнослов'янської. Та одночасно постало питання: що перед нами, явище якого періоду? Коли народилося і як розвивалось? Як вписати його в сім'ю слов'янських мов-посестер? Хто першим вимовив слово цією мовою? Одні милувалися нею, інші мучно намагалися увігнати назад. Хтось спішно видряпував на шкаралупі ім'я мачухи, хтось пробував колисати, як немовля, аби потім перевчити на свій спосіб, хоча дитина розмовляла краще за самозваних батьків... Так стала утверджуватися наша мова, заявивши про себе тоді, коли сама назва її народу (разом із великим шматком його історії) перейшла до іншого, коли "Русь" вже ніби скінчилася, а "Україна" ще тільки розпочиналася, коли український народ, розділений кордонами чужих держав, іще тільки пробував торувати шляхи до національної єдності й відродження.

XIX століття - період революційно-романтичного та національного піднесення в Європі - заторкнув і лінгвістику. Зароджується і починає активно розвиватись порівняльно-історичне мовознавство. З'являються перші науково обгрунтовані класифікації слов'янських мов. На жаль, через певні політичні обставини, а також абсолютизацію окремих критеріїв українська мова опинилася в затінку іншої слов'янської мови - російської. Згодом російську, українську і білоруську мови об'єднали в одній підгрупі. З тієї пори оприлюднювалися численні класифікації і підкласифікації слов'янських мов, одне в них залишалося незмінним - східнослов'янська мовна підгрупа. І тому, як слов'янський ансамбль не садовили грати, ясної, до кінця зрозумілої й вільної від фальшування мелодії так і не вийшло.

Сьогодні питання класифікації слов'янських мов стало ще актуальнішим, ніж у момент зародження славістики як науки. Нині увага вчених спрямована на з'ясування глибинної сутності власної мови. Встановлюється генеза не лише окремих слів, а цілих граматичних класів, укладаються тлумачні й етимологічні словники слов'янських мов. Виникає потреба пояснити такі мовні явища, які раніше залиша-

лися поза увагою, при цьому повинні залучатися аналогічні факти споріднених мов. Тільки так уможлиблюється процес розв'язання важких, спірних проблем і лінгвістичних загадок. Однак при встановленні історії багатьох українських слів, граматичних закономірностей дотеперішній рівень спорідненості, що обмежується східнослов'янською підгрупою слов'янських мов, є явно недостатнім. Так, зокрема, важко, залишаючись на усталених позиціях, зрозуміти, чому дві форми, одна з яких, можливо, іранського, а інша германського походження, стали для українців символами національного світогляду, пор.: "Ми бороним наші хати, наші тихії гаї" (В.Самійленко).

Дана монографія є спробою концептуального зарису української граматики на тлі інших слов'янських мов. Вона не претендує на вичерпність, хоч у дослідженні до аналізу залучаються лінгвістичні мікроструктури, які раніше взагалі не розглядалися з точки зору їхніх кваліфікуючих можливостей. Крім того, при виборі маркерів особливу увагу звернено на ті, що відображають граматичні особливості мови.

Під час роботи ми намагалися, за образним висловом М.Максимовича, подивитись на історію української мови не з московської, а з нашої, кийвської сторони, із Савур-могили і сторожового горба, не зігнорували при цьому принципу об'єктивності й послідовності у встановленні наукової істини.

Монографія складається з трьох розділів, висновків і картографічного додатку.

Автор висловлює щирі вдячність усім тим, хто своїми порадами та чуйним ставленням сприяв написанню цієї праці.

Розвиток славістики як науки підвів нас сьогодні до проблем, із розв'язання яких власне й розпочиналося її становлення. Як зауважує А.Десницька, сучасної доби питання історичної типології граматичної будови знову стають актуальною темою лінгвістичних досліджень [1984: 4]. Як і кожен науковий підрозділ, славістика поволи накопичувала систему тверджень, які з плином часу набували догматичного, стереотипного характеру. Так, зокрема, ми майже жили з думкою, що "чим далі в минуле, тим більше спільностей віднаходимо", що "розселення слов'ян поступово здійснювалося з єдиного центру" тощо. Тоді ж як величезна кількість накопиченого та опрацьованого фактологічного матеріалу свідчить про те, що слід переглянути деякі застарілі методологічні положення (інколи відродити ті, що були схарактеризовані як курйозні або безперспективні), тобто кількісні досягнення вимагають нової якості їх осмислення та загальнотеоретичного забезпечення. Методологія в цьому випадку є надзвичайно важливою, бо визначає загальну орієнтацію й характер лінгвістичного дослідження, значною мірою зумовлює його науковий результат, методологічна забезпеченість є однією з найвагоміших передумов його ефективності [Мельничук 1986: 5; 1991: 3]. Хибна методологія веде до помилкового тлумачення конкретних фактів, не дозволяє вийти за межі усталеного догмату. Тому завданням дослідження є перегляд низки загальних положень, які сьогодні стоять на заваді подальшого розвитку славістики.

Новими в роботі є концепція слов'янської генеалогічної і типологічної спорідненості, інтерпретація фактів, підхід до визначення дистриб'юторів родової близькості. В оперті на славістичні здобутки та досягнення об'єднуються вже відомі факти й теоретичні постулати з новими спостереженнями й узагальненнями. При цьому йдеться не стільки про відкидання та заперечення, скільки про об'єднання, взаємоперетин з першого погляду антагоністичних точок зору. Історію дослідження цієї проблеми українськими вченими намагатимемося представити як єдиний процес, без багато в чому штучного розподілу на "ворожі" табори й наукові течії.

Для того, щоб загальні диференціюючі ознаки набрали ваги, зазначає Ю.Шевельов, потрібно виявити ті риси української мови, які постали в до- і ранньоісторичний періоди. Риси ці творилися більш як тисячу років тому [1994: 12].

У зв'язку з цим загальні хронологічні рамки досліджуваного в праці історичного періоду охоплюють переважно раннє середньовіччя. Зазначимо, що в монографії представлені лише ті фрагменти слов'янського етно- і глотогенезу, які, як правило, є безсумнівними щодо своєї

слов'янськості. Поза межами роботи залишаються ті аксіоматичні погляди і теорії, що пов'язують початки української мови, наприклад, з трипільською культурою або ще ранішою історичною добою.

Головні завдання дослідження:

- простежити процес формування поглядів на спорідненість слов'янських мов, з'ясувати сучасний стан розробки цього питання, основні проблеми і можливість еволюції;
- встановити концептуальні підходи до проблеми спорідненості української мови з іншими слов'янськими, які поставали на різних етапах розвитку українського мовознавства; по можливості вписати досягнення і здобутки українських славистів у розробці питань генеалогічної дистрибуції в загальну славистику, визначити головні контрадикційні пункти;
- на підставі історичних, археологічних, лінгвістичних даних виявити найдавніші діалекти і діалектні групи, що лягли в основу слов'янських мовних підгруп;
- простежити вплив міграції слов'янських племен, субстратних і суперстратних чинників на розподіл і перегрупування слов'янських діалектів, встановити в їхньому середовищі дивергентні та конвергентні процеси;
- на основі власної концепції запропонувати методологічно значущі зміни до усталеної загальноприйнятої класифікації, прагнучи до визначення справжнього місця і значення української мови, її форм і граматичних моделей для генеративного і типологічного аналізу слов'янських мов.

Дослідження буде стосуватися на синхронному лінгвістичному матеріалі. До контрастивного зіставлення залучаються переважно ті утворення, давність яких не викликає сумніву, а також форми, що, як правило, важко підлягали запозиченню, тобто не належали до сфери штампів офіційно-ділової мови, релігійного, культурного словника, відзначаються емоційною маркованістю і часто - належністю до просторіччя. Оскільки в типологічних зіставленнях слід враховувати лише компоненти цілісних і гомогенних систем [Коломієць 1992:3], обстежуються майже виключно ті утворення, що мають наддіалектний характер (до діалектів звернемося тоді, коли визначимо, що колись їхні форми могли характеризувати певні слов'янські прамови). Крім того, справедливо вважають, що чим більшу територію поширення має елемент, тим він старіший [Німчук 1990:193].

Джерелом фактологічного матеріалу послужили етимологічні словники української та інших слов'янських мов, матеріали "Етимологического словаря славянских языков" (томи 1-21), художні твори різних слов'янських літератур, фольклорні збірники тощо. Особливу увагу звернено на західнослов'янські дані, зіставлення з якими українських

до останнього часу мало лише побіжний або випадковий характер. Особливо важливим є встановлення аналогій із мовами, ареально віддаленими, тому багато прикладів взято з чеської, сербсько-хорватської мов, натомість українсько-російські аналогії позбавляються статусу найвагоміших, виключних і розглядаються через призму загальнослов'янської підгрупової дистрибуції.

При проведенні дослідження автор прагнув до виявлення спільних і відмінних рис на всіх мовних рівнях, особливо наголошується на важливості ізоглос у лексиці та граматиці.

Головним завданням дослідника була спроба загального розв'язання проблеми слов'янського генеалогічного та типологічного розподілу, що б уможливило подальші пошуки й розробку більш конкретних питань як на загальнотеоретичному рівні, так і на щаблі встановлення історії окремих мовних форм і протоформ, лексико-граматичних класів і розрядів.

Розділ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА І ТРАДИЦІЯ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО Й ТИПОЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

1.1. ПОЧАТКИ, РОЗВИТОК І СУЧАСНА КРИЗА ТРАДИЦІЙНОГО ПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ НА ПІДГРУПИ

Розвиток кожної науки має певну закономірність, поступовість і логіку, що може бути представлено як ряд еволюційних етапів процесу пізнання. Перші щаблі наукового аналізу не можна визначити інакше як інтуїтивні, такі, що спираються лише на окремі моменти загального уявлення про певне явище, на гіпотезу, наукове передчуття або передбачення. Часом потрібною є праця кількох поколінь дослідників, які іноді належать до цілком віддалених ділянок людських знань, щоб зрештою представити явище в усій його загальності й системності. Славістика в цьому ряду не є винятком.

Тільки сьогодні, після накопичення величезної кількості матеріалу, після появи основоположних лексикографічних праць, досліджень узагальнюючого плану зі слов'янської фонології, словотвору, синтаксису тощо, після значних археологічних відкриттів останніх десятиліть ми можемо повернутися до вихідного пункту: визначення генеалогічної спорідненості слов'янських мов.

Початки славістики як науки слід, напевно, пов'язати з іменами перших слов'янських літописців - Нестора, Длугоша, Косми, з фольклорною традицією слов'янських народів, що зберегла легендарні свідчення про прадавні часи, імена пращурів, відчуття належності до слов'янської родини. Попередниками наукової славістики слід назвати чеського граматиста Я.Благослава, що виділив серед слов'янських мов чеську, словацьку і польсько-руську групи (1571); українських учених Л.Зизанія, М.Смотрицького, П.Беринду, І.Ужевича; мовознавців другої половини XVII ст.: серба Ю.Крижанича ("Грамматично исказанье об руском язезику"), чеха Б.Балбіна ("Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, graecisque bohémica"), нарешті росіянина М.Ломоносова. Патріархом слов'янської філології вважають Й.Добровського, з ім'ям якого пов'язується перша спроба наукової класифікації слов'янських мов. Перші славісти у своїх пошуках спиралися, в основному, на інтуїцію, що через брак конкретно-лінгвістичних знань могла вивести і на манівці, однак часто з'ясовується, що "з висоти теперішньої науки [...] питання, поставлені на світанку науки, можуть виявитися не такими вже й наївними" [Трубачев 1992:83]. Справді, у своїх перших спробах розподілу слов'янських мов на підгрупи, у прагненні підкреслити рівень

більшої спорідненості між окремими мовами представники ранньої славістики, заперечені чи знехтувані наступниками, часто стояли ближче, ніж їхні критики, до сучасного розуміння цієї наукової проблеми. Так, М.Ломоносов відзначав більшу близькість російської мови до церковнослов'янської, ніж до польської, "незвизирая на неразрывную нашу с Польшею пограничность" [1952: 590]. Об'єднує російську мову з церковнослов'янською в одній підгрупі і Й.Добровський у своїй класифікації, вміщеній у праці "Основи мови слов'янського старого діалекту" ("Institutiones linguae slavicae dialecti veteris"), що вийшла друком 1822 року [Havránek 1930: 60-62]. Таке об'єднання викликали, на думку К.Горалека, "південні елементи літературної російської мови" [1962: 35]. Після того, як розподіл Й.Добровського став відомий у наукових колах, його підтримали такі визначні чеські славісти, як П.Шафарик [1992(1826): 5-36; 1837: 483] та Ф.Челаковський [1853: 1-3]. Придивимося пильніше до першої наукової класифікації слов'янських мов, до тих лінгвістичних ознак, що лягли в основу їх розмежування на два "різко від себе відрізані роди або розряди мов" [Смаль-Стоцький 1927: 7], звернувши увагу також на їх характерність для української мови:

А	В	Укр.
raz: razum	roz: rozum	В
izdati	vydati	В
L epenteticum (zeml'a)	zemja	А
saló, krylo	sadlo, kridlo	А
pěšti, mošti	peci, moci	А
zvězda, cvět	gvězda, květ	А,В
to (toj)	ten	А
pepel	popel	В
ptica	ptak	В
studenec	studnica	В
desnica	pravica	В

За цими десятьма ознаками слов'янські мови поділено на дві групи:

А	В
Russica	Slovacica
Slavica vetus	Bohemica
Illyrica seu serbica	Sorabica (seu vendica in Luzatia superiori)
Croatica	Sorabica in Luzatia inferiori
Slovenica seu vindica in Carniola, Stiria et Carinthia	Polonica

Серед згрупованих мов немає болгарської, полабської, кашубської. Чеську мову відділено від словацької, а верхньолужицьку від нижньолужицької. Східнослов'янські мови подані під одним означенням "russica". Якби Й.Добровський виділив окремо українську мову, то, напевно, вагався б, до якої з двох груп її віднести. Навіть якщо зважити на те, що запропоновані вченим ознаки не завжди є абсолютними щодо своїх дистрибутивних властивостей, все ж за шістьма характерними рисами з десяти українська мова повинна була б належати до підгрупи "В", яку утворюють західнослов'янські мови.

Бінарного поділу, хоча й з іншим наповненням підгруп, дотримувався також О.Шахматов, що розподілив слов'янські мови на західну і південно-східну підгрупи [1915: 99], а дещо пізніше - Т.Лер-Сплавінський, виділивши стадію поступового переходу аналогічних шахматовським підгруп у північну і південну [1957:405]. Були й спроби, так би мовити, "подрібненого" поділу, коли визнавалось майже за кожною із сучасних слов'янських мов право на окрему прамову при хвилеподібних накопчуваннях сусідніх мов одна на одну (але російська й українська мови все одно розташовувалися поруч) [Schmidt 1871: 199]. Принагідно можна згадати і п'ятиелементні класифікації, які запропонували В.Грубий (чесько-польська, руська, південнослов'янська (словенська і сербсько-хорватська мови), болгарська, лужицька підгрупи) [1904: 2] та Ф.Копечний (без урахування лужицьких мов, чесько-словацька, польська, східнослов'янська, македонсько-болгарська та південнослов'янська підгрупи) [1949: 4]. У всіх згаданих розподілах східні слов'янські мови вважаються настільки близькими, що навіть не виникає потреби називати їх окремо (наприклад, українсько-російська або українсько-російсько-білоруська підгрупа). Перед східнослов'янською підгрупою слов'янських мов, як влучно сказав С.Смаль-Стоцький, вчені (зокрема, С.Кульбакін) "стають як вкопані" [1927: 32]. Можливо тому, що це, дійсно, "найбільш тісно пов'язана група" [Lehr-Splawinski 1957: 199], а можливо, що цьому сприяли ще й інші чинники.

Майже одночасно дещо осторонь від основної тенденції генеалогічної дистрибуції оформилась наукова течія, представники якої наголошували на окремому постанні кожної слов'янської мови (у тому числі й української) з праслов'янської. Зокрема, про виникнення української мови безпосередньо з праслов'янської писали Я.Головацький (1849), Ф.Міклошич (1852), А.Шлейхер (1860), О.Огоновський (1880), О.Гуер (1914). "Українська мова,- зазначав С.Смаль-Стоцький,- являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської..." [1927: 59]. Цю точку зору поділяли Є.Тимченко [1924: 9] та К. Німчинов [1926:7]. "Може вже незабаром після початку існування оцієї праслов'янської мови,-пише П.Бузук,- десь у кутку й розвивався мовний процес, що обхопив [...] лише предків українців, і таким чином історія української

мови почалася майже рівночасно з історією праслов'янської мови" [1927: 7]. Сьогодні такий підхід знаходить нових прихильників. Так, Л.Куркіна вважає, що сучасні слов'янські мови в сильно перетвореному вигляді продовжують діалектні відношення, успадковані ще з праслов'янської епохи [1992: 17].

Традиційний поділ слов'янських мов на три групи (О.Трубачов називає його "історичним" [ЭССЯ I: 4]) почав складатися ще на початку ХІХ ст. Ф.Палацький, зокрема, запропонував таку тричленну схему:

- 1) східна група (Русь і Болгарія);
- 2) південно-західна група;
- 3) північно-західна група [1836:75].

Подібний поділ був здійснений М.Максимовичем. Західна слов'янська група була ним поділена на дві підгрупи, аналогічні підгрупам Ф.Палацького: північно-західну (венедську) й південно-західну (задунайську), до останньої увійшли й церковнослов'янська та болгарська мови. Східнослов'янська (руська) підгрупа слов'янських мов, у свою чергу, поділялася на дві чітко протиставлювані: північноруську і південноруську (білоруська мова вважалася діалектом російської) групи [1880 (1838): 398-399]. Початки оформлення "руської" групи (разом із спільною для східних слов'ян прамовою) знаходимо в О.Востокова [1865(1820): 7-8]. На думку Л.Нідерле, це було викликано бажанням виділити в генеалогічній слов'янській типології окремо російську мову [1956: 44]. Поділ О.Востокова підтримав І.Срезневський [1959 (1849): 29-33], а остаточно східнослов'янська мовна підгрупа була виписана О.Соболевським у його "Лекціях..." [1907 (1888)]. Методологічного значення тріалістичній дистрибуції надали В.Ягич [1898: 33] та К.Бругман [1904:17]. Праці В.Ягича "Einige Streitfragen. 2. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen" (1898), "Eine einheitliche slavische Ursprache?" (1900) містили також набір фонетичних ознак, за якими східнослов'янська лінгвістична група остаточно була відділена від інших угруповань слов'янських мов. Класифікація В.Ягича, в основному, схвально була зустрінута у славістичних колах. Певним дисонансом загальному схваленню була реакція українських вчених. М.Грушевський, ознайомившись з таким розподілом, зазначив: "Ділячи слов'янство на мовні групи: західну, східну й полудневу, він дивиться на цей поділ не з генетичного (розрядка наша.- О.Ц.) погляду, а з становища сучасної статистики" [1991(1912): 80]. Попри всю зручність такої диференціації зазначимо, що вона базується, у першу чергу, на очевидних ареальних, географічних, а не на лінгвістичних критеріях, хоча й під останні було дібрано відповідне фонетичне підґрунтя, якому надали домінуючий статус. Визначення "південнослов'янська" чи "західнослов'янська", з погляду С.Смаль-Стоцького, є "тільки географічним означенням, яке нічого не говорить для історії

мови" [1913: 479]. Сьогодні є очевидним, що цей уніфікаційний розподіл нівелює наявні відмінності в середині окремих слов'янських підгруп, зокрема південнослов'янські особливості центральних словацьких говорів або своєрідний "перехідний" статус словенської мови тощо.

Особливої шкоди славістиці завдало виділення східнослов'янської мовної підгрупи: якщо в інших угрупованнях жодна слов'янська мова не набула статусу абсолютної домінанти (хоча такі спроби й робилися, наприклад, з боку сербської мови у відношенні до хорватської або чеської до словацької), то тут усі групові особливості від зародження тріалістичної класифікації і фактично донині представлені лише однією мовою - російською (можливо, тому, що "повелитель многих языков, язык российский" [Ломоносов 1952 (1757): 391]). Лише частково це явище зумовлене багатозначним наповненням терміну "руський" (кожна з трьох східних слов'янських мов і досі при відповідному доповненні його приймає), головним фактором виступає все ж політичний. Російські словесники і філологи, які доклали максимум зусиль для "увіковічення" східнослов'янської мовної підгрупи, завжди, на думку В.Ягича, стояли чомусь осторонь загальнослов'янських процесів і займались майже виключно політикою [Шахматов 1947: 79]. Завдяки зусиллям і авторитету російських учених у славістиці все більше стало утверджуватися переконання, що загального уявлення про граматичну систему російської мови достатньо для розуміння особливостей усіх східнослов'янських мов.

Лише російською представлена східна група слов'янських мов у Ф.Фортунатова [1956: 39]. Переважно російськими прикладами засвідчені східні слов'яни у Р.Нахтігала [1952 (1938)]. Прикладом наукового ігнорування важливості східнослов'янської мовної диференціації (щоб не сказати нехтування) може служити подання О.Брюкнером у своєму словнику фактологічного матеріалу східнослов'янських мов під однією ремаркою "tuska" (1927). При поясненні форм часто випускаються українські аналоги: "Брюкнер оголошує [...] дієслово *kochač* виключно польським і чеським, не вважаючи за потрібне навіть згадати про українське *кохати* і білоруське *кахаць*", "українське *мова* [...] з усім багатством вивідних слів скинуте Брюкнером з рахунку" [Будняк 1991: 56,60]. Немає українських відповідників до чеських слів і в етимологічному словнику чеської мови Й.Голуба і Ф.Копечного, зокрема при поясненні форм *aby, vada, trefiti, trocha, pilný, prahnouti, pustošyti etc.* (13, 406, 389, 390, 273, 291, 306). В "Етимологічному словаре славянских языков" позбавлені українських аналогій такі праслов'янські реконструкції, як **ěskravъjъ* (6:52-53), **mal'ukъ* (17: 166), **čugati* (4:130). "*Стрѣва* є тільки у Чеха і Поляка", - переконує І.Попович [1955:14], а **kaluža* входить до словникового складу всіх слов'янських мов, крім однієї групи - східнослов'янської [Куркина 1992: 121].

Укладачі "Етимологічного словаря славянских языков" дозволяють собі при наявності певного факту в російській (часом ще й у білоруській) мові робити висновок про його "східнослов'янський" характер, напр., **čučelo*, попри відсутність українських аналогів, трактується як "цікава болг.-сх.-слов. ізоглоса" (ЭССЯ 4:127). П.Скок, при явній неадекватності функціонування праслов. **brakъ* у російській і українській мовах, без застережень поширює цей номен як на російську, так і на українську мови (Skok I: 197).

Трапляється приниження статусу української мови й іншого роду, коли певну, маркуючу, в першу чергу, щодо української мови форму подано лише із загальною ремаркою. Так, яскраво українськи детерміноване утворення *тин* аналізується лише як "слов'янське" [Трубецкой 1937: 45-46]; В.Махек взагалі не фіксує його серед паралелей до відповідної чеської форми (545).

Характерні для української мови слова і граматичні закономірності, які на східнослов'янському мовному ареалі повинні були б розглядатися як виключно українські, завдяки проникненню в окремі російські діалекти стали, при фіксації їх російськими діалектологами, набуток російських говорів. Таке становище часто призводить до того, що при загальнослов'янському зіставленні український фактаж все ширше заступається нібито природними російськими діалектизмами. Зокрема, М.Фасмер зіставляє рос. діал. (арханг.) *могутный* з чеськ. *mohutný*, українська форма навіть не згадується. В іншому випадку, так само без згадки українського аналога, болг. *зукам* зближується з рос. *зук* "глухий шум", а далі з чеськ. *houkati* (БЕР I: 293). Отже, бачимо, що фіксація питомих українських форм як природних явищ російських діалектів (при загальній нівеляції значення української мови для компаративістики) дозволяє майже взагалі виключити її з порівняльного аналізу і не розглядати її утворення як щось самостійне й особливе. Слід, очевидно, погодитись з К.Німчиновим, який зазначив, що "коли в лінгвістичній роботі підноситься поглядна нерівноцінність російського й українського язиків, то здебільшого маємо тут збочення від лінгвістики у бік політичних настроїв" [1926: 13]. Натомість при будь-якій спробі українських мовознавців обґрунтувати самостійний і оригінальний характер власної мови відразу з'являються ті, які, за словами М.Малиновського, "...в цій наскрізь філологічній (виділено нами.- О.Ц.) суперечці вбачають політичні підступи" [ЛУСФМ 1993: 267].

У той же час українська мова, знаходячись у центрі слов'янського мовного ареалу, є особливо важливою для історичного та порівняльного аналізу слов'янських мов [Smal-Stocky, Gartner 1913: Vorrede]. "За багатьма властивостями, - пише М.Максимович, - українська мова ближча, ніж російська і польська, до інших мов слов'янського кореня, тому її можна вважати справді середнім у системі цих нарід, як і саме

розташування країни, де розмовляють цією мовою" [1994 (1827): 291]. Неважко помітити, що при побудові концепцій культурно-історичної еволюції слов'янських народів терени України, на відміну від проторосійських, є саме тим ареалом, де постала чи певний час розвивалася більшість слов'янських культур, тоді ж як у глотогенезі української мови відведено роль небажаної пізньої дитини із сумнівними батьками.

Тричленний поділ слов'янських мов сьогодні повинен бути серйозно переглянутий як лінгвістичний, бо "цей груповий поділ усіх слов'ян є поділ головно географічний, за границями державними, а не мовними, і вже тому не витримує сильнішої наукової критики" [Огієнко 1995 (1949): 54]. О. Гуер ще в 1914 році зазначив, що така дистрибуція може мати лише цінність практичну, проте не має правомочності наукової [1914: 52]. Приєднання української мови до східнослов'янської підгрупи, на думку Є. Тимченка, не веде до встановлення справжньої еволюції української мови, "на це не дозволяють спільні у нього (язика.- О.Ц.) зміни з іншими, не східнослов'янськими, зміни, що їх, згідно із зазначеною схемою, бути не повинно..." [1924: 9]. У середині 20-х років загальний поступ у славістичних дослідженнях (зокрема, поява робіт Н. Ван-Вейка) засвідчив, на думку українських вчених, кризу тріалістичних і дуалістичних класифікацій [Смаль-Стоцький 1927: 29; Бузук 1927: 7]. Після певного послаблення критичного струменя в питанні слов'янських типологій у наступні десятиліття (особливо в Україні та Росії), в останній період знову з'являються дослідження, в яких піддаються критиці усталені ареальні, типологічні й генеалогічні класифікації, вказується на їх суб'єктивний характер (див., зокрема, працю Р. Леча [1982]). "Найновіші роботи показують, - зазначає Л. Куркіна, - що відновлювані для праслов'янської мови найдавніші ізоглоси мали більш складну конфігурацію і не вкладаються в традиційну схему поділу вихідної системи" [1992 : 13]. Не підтверджують традиційної точки зору й матеріали "Общеславянского лингвистического атласа", де вказується, що "процес розпаду слов'янської мовної єдності був набагато складнішим. Про це свідчать ізоглоси, що перетинають слов'янську територію в найрізноманітніших напрямках. Це означає, що окремі частини слов'янства, які не відповідають існуючим у наш час слов'янським мовним групам (виділено нами.- О.Ц.), у різні історичні епохи, у силу різних [...] причин знаходилися один проти одного в складних відношеннях, що постійно змінювалися" [ОЛА 1994: 29].

Сьогодні все чіткіше окреслюються методологічні засади, без урахування яких неможливо зрозуміти не тільки загальний поділ слов'янських мов на підгрупи, але й структуру власної мови.

Будь-який генеалогічний поділ слов'янських мов на синхронному рівні буде в принципі неточним, бо теперішня дистрибуція спирається лише на фрагменти можливих у минулому різноманітних

етнічних і лінгвістичних єдностей та амальгамів перехідного типу. Вивчати потрібно історію кожної слов'янської мови окремо, визначаючи при цьому історичні етапи можливої близькості з іншими слов'янськими мовами і прамовами. Цілком прийнятною тут є позиція В. Ягича, викладена ним у листі до О. Шахматова: "Я схилиюся тепер до дуже великого індивідуалізму в житті мови, її наріч; намагаюся вловити певні географічні зони, в середині яких відбуваються однорідні явища в силу якихось ще не розгаданих причин" [Шахматов 1947: 80].

Історія народу, нації - це історія тої території, яку народ займає [Щербаківський 1953: 5]. Однак необхідно відмовитися від однозначного пов'язування власного народу з лише теперішнім ареалом його перебування (інколи - з урахуванням державних кордонів) і ототожнення кожної культури, що певний час розвивалася на цій території, з шаблем власної. Це ж справедливо щодо історії мови.

Найпильнішу увагу слід приділити не добі пізнього ("історичного") функціонування мови як уже достатньо викінченої структури, а звернутися до періоду власне формування, у випадку слов'янських мов - принаймні з кількох самостійних (трайбіальних тощо) фрагментів. Починаючи з VII-VIII ст., на слов'янських теренах не було жодного значного етнічного переміщення. Окремі відпливи населення типу українського під час монголо-татарської навали або хорватського [Кишєрговá 1988: 243-253] не змінили загальної етнічної ситуації. В цілому, протягом IX-XIII ст., як вважають українські вчені, "давньоруська загальнонародна мова не зазнала якихось істотних змін" [Плющ 1971: 120], а в XIV ст. українська мова "дообразувалася геть до краю; мр. мова XIV віку в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, це вже є сьогочасна українська мова (виділено нами.- О.Ц.)" [Шахматов, Кримський 1922: 112] (пригадаймо собі ще й російського історика М. Погодіна, який вказував на те, що в давньоруський період у Києві, Чернігові і Галичі "говорили так само по-малоруськи, як і зараз" [1846:357]). У минулому слов'янських народів і мов потрібно особливо ретельно обстежити ті періоди, які пов'язуються з процесами, що справді могли спричинити реальні зміни, включно із загальною мутацією граматичної структури. У слов'янській історії таким історичним періодом, безперечно, є доба великого розселення V - VII ст.

Унікаймо при аналізі "компресування" історії мови: чим далі від нас у часі певне явище, тим менш значними видаються його наслідки. Зміни, що відбулися за останні п'ятдесят років, інколи для дослідників важать більше, ніж ті, що віддалені на кільканадцять століть, відбувалися протягом значно більшого проміжка часу.

Необхідно відійти від постійного пов'язування історії мови з писемною традицією (йдеться саме про історію живої народної мови, а не її літературних зразків). На елементарній різниці в ступені фіксації

того чи іншого явища мови часто будується теорія про етапи його розвитку або й про саме виникнення. Як правило, чим менш усталеною є писемна традиція тієї чи іншої слов'янської мови, тим більш важливі зміни в мовній системі пов'язуються з цим періодом (у чеській мові, наприклад, трансформація $\text{ie} \rightarrow \text{i}$ [Hogálek 1962:132], перехід $g \rightarrow h$ [Kotárek 1982:46]; аналогічно в українській - зміни, зумовлені асиміляцією звука [л] [ГУМФ 1979:209] тощо). Для вивчення історії української мови ця засада має особливе значення, бо йдеться не просто про вплив чужомовної фонологічної системи, як у випадку з чеською мовою [Шустер-Шевц 1983:36], а про становлення писемної традиції на чужому граматичному підґрунті. Фактично традиційно (в оперті на писемні пам'ятки) вивчається не історія української мови (її граматики), а етапи перманентного процесу її вивільнення, очищення від церковнослов'янського впливу. Пов'язувати вихідний етап історії української мови з Початковим літописом або "Ізборником Святослава" так само алогічно, як починати історію України з цього самого періоду. Якби Англосаксонський літопис розпочинався б не від Різдва Христового, а, наприклад, з XII ст. н.е., ми повинні були б визнати кельтські, германські й романські етноси "давньоанглійською народністю", а французьку мову або латину - "давньоанглійською мовою", коли б залишались на таких засадах.

Значення окремих етнічних (племінних) складників не повинно неадекватно применшуватися або збільшуватися. Той факт, що хорвати приблизно в XI ст. зникають з української історії, не дає підстав для заперечення їх протоукраїнського характеру [Niederle 1917 (mapa); Шахматов 1919: 33; Бузук 1927: 11], важливої ролі у формуванні протоукраїнського етносу. Так само етнонім "чехи", вірогідно, у IX ст. мав для історії чеського народу таке ж маргінальне значення, як "хорвати" для українського в XI-му .

У питанні прамов славістами до останнього часу безсумнівно визнавалися лише праслов'янська, а також можливі протоформи, які передували подрібненню трьох основних підгруп слов'янських мов (як, наприклад, давньоруська мова). Однією з головних проблем була реконструкція загальнослов'янського словникового арсеналу (див., зокрема, словник Ф.Копечного (1981), хоча могли існувати й такі прамови, як антська і словенська (мови історично засвідчених антів і словенів (склавівів), які, напевно, відповідали діалектному поділу праслов'янської мови (реконструкція останньої з двох є, мабуть, справою значно легшою, ніж самої праслов'янської мови, бо вона майже в не зміненому вигляді дійшла до нас, зафіксована писемно (тазыкъ словѣньскъ). На наш погляд, не існувало жодних lingua slavica або слов'янської lingua franca, так само, як не існувало і праматерів сучасних східної, західної та південної слов'янських підгруп. "Маючи таку

вихідну точку (праслов'янську мову.- О.Ц.),- пише Є.Тимченко,- не потребуємо вже творити мовних мітів в постаті праруського, прапівденнослов'янського і празахіднослов'янського мови, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння наукових явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії і підпирають певні політичні аспірації" [1930: 9].

При відповіді на питання: з якого часу існує кожна окрема слов'янська мова? - потрібно починати відрахунок від доби завершення останнього значного етнічного переміщення, додавши 150-200 років (період, за який, з нашого погляду, повинно завершитися утворення народності). Подальші зміни, що так чи інакше впливали на структуру лінгвістичних рівнів, не позначилися на глибинних шарах граматичної системи, не змінили загальної генеалогічної та типологічної характеристики тієї чи іншої мови. Чим раніше окремі слов'янські етноси усталилися на тих чи інших територіях, тим швидше відбувся процес формування окремих слов'янських давніх мов. При цьому діє також принцип Ю.Шевельова: "Якщо на певній території в суміжних мовних одиницях А, Б і В одиниці А і В оформилися внаслідок достатніх змін у них як мови, незмінена одиниця Б може досягнути статусу мови, навіть не маючи жодних змін" [1994:8].

Не слід розглядати мову як щось, що поступово складається з примітивних структур і прототипів. Потрібно й тисячоліття тому бачити її повнокровним організмом, здатним лише до видозміни переважно шляхом витіснення давніших форм більш новими. Факт повноцінного перекладу Святого Письма староболгарською мовою в IXст. є свідченням її широких можливостей, а також ймовірної наявності інших, так само розвинених слов'янських мов, властивих окремим групам слов'янських племен.

Помилково сприймати мову як автономну, майже цілком нормалізовану систему (попри її постійне прагнення до уніфікації). Ті явища, що тлумачаться як винятки, часто є залишком іншої, хоча й близької, лінгвістичної системи. Новочасне багатство лексичної, морфологічної, синтаксичної синонімії переважно зумовлене не власне-мовними потребами, а є наслідком перехрещення кількох самостійних слов'янських мовних організмів.

Важливо для пояснення мовних явищ залучати й позамовні (екстралінгвістичні) фактори, що могли в той чи інший спосіб їх спричинити.

1.2. ПРО КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ ЛІНГВІСТИЧНОГО ТА ЕТНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Наявні історичні зміни, на думку О.Мельничука, повинні розглядатися як "результат протиріч між досягнутим у минулому станом мови і мовними потребами суспільства, а також між станом, характером та функціями різних рівнів та елементів внутрішньої системи мови" [1990: 299]. Однак це справедливо лише тоді, коли ми уявляємо мову як незалежну, саморегульовану і самодостатню систему. "Звичайне розуміння порівняльної граматики слов'янських мов,- пише І.Бодуен де Куртене,- ґрунтується на припущенні чистоти мов, що життя мови складається в безперервній течії різними напрямками одного й того ж самого ладу та складу, без стороннього втручання" [1963: 362]. При визначенні ж характеру формування української мови, як і інших слов'янських, не можна не помітити, що історичні зміни в ній у багатьох випадках зумовлені не внутрішніми принципами і потребами, а впливом позамовних чинників, здебільшого етнологічних, часто самим місцем мови в суспільстві: державної мови, мови-субстрату, мови-суперстрату на певному тубільному підґрунті, при цьому має значення й характер місцевого прошарку, наскільки спорідненим виступає він у відношенні до форм панівної мови. "У формуванні слов'янських мовно-діалектних ознак,- зауважує Ф.Климчук,- очевидно, істотна роль належить слов'янським же (виділено нами.- О.Ц.) субстратам, адстратам, суперстратам, їх вплив,напевно, був значним у виникненні слов'янських міграцій епохи великого переселення народів і в інші періоди" [IX МСС 1986:21]. На всі без винятку сучасні слов'янські мови можна поширити висновок, що склалися вони на основі принаймні двох генетично різних слов'янських складових. Тому фактор "зовнішньої" історії для кожної сучасної слов'янської мови не менш важливий, ніж її "внутрішній" розвиток.

Встановити дійсну історію мови можливо лише на ґрунті комплексного підходу до її вивчення. Справді, вже основоположники славистики як науки добре це розуміли, зокрема, Л.Нідерле вважається "останнім великим синтетиком багатьох галузей славистики" [ČSP 1972: 339]. "Буде нашим завданням,- пише вчений,- питатися окремих наук про те, що нам можуть повідомити про походження слов'янства: мовознавство про походження мови, антропологія про будову тіла, археологія про початки слов'янської культури" [1896: 13]. Однак спроби синтетичного зведення даних лінгвістики, археології й історії в питанні генези слов'янських мов не можуть вважатися на сьогодні "ні задовільними, ні остаточними" [Горбач 1993:7]. Важливість такого підходу нині визнається як лінгвістами, так і істориками [Бузук 1927: 8; Lehr-

Splawinski 1954: 21-23; Медведев 1967:23; Nalepa 1968: 59; Опельбаум 1971: Предисловіе; Хабургаев 1980: 31-35; Півторак 1988: 15-26; Прицак 1991: 33; Сергеев 1993: 26]. "Мені здається, - розмірковує М.Младенов,- що класифікація слов'янських діалектів повинна поєднувати більше критеріїв - головних і другорядних: мовно-генетичні, структурно-типологічні, історичні; немовні - історико-географічні, археологічні, етнографічні, фольклористичні і навіть антропологічні" [IX МСС 1986: 84]. Будь-яка з цих наук окремо не володіє і навряд чи колись буде володіти достатньою кількістю матеріалу для вирішення проблеми слов'янського етногенезу в цілому [Седов 1979: 17].

Та все ж, визнавши доцільність комплексного підходу, славистика на останній хронологічній стадії свого розвитку, на наш погляд, не спромоглася на основоположну, методологічно важливу роботу такого плану, де були б враховані найсучасніші досягнення окремих наук, що зумовлено щонайменше двома причинами (об'єктивною та суб'єктивною). По-перше, трудність полягає в самому полідисципліному характері дослідження, виконаного фахівцем лише однієї окремої наукової галузі: лінгвістом, істориком, археологом тощо. По-друге, вважаємо, що побудова такої теорії неможлива без урахування українського фактору, який до останнього часу залишався поза увагою науковців.

Дещо осторонь від загальної оцінки важливості комплексного підходу знаходиться позиція Ю.Шевельова, який вважає, що "даними археології треба користатися дуже обережно, а може, найдоцільніше до них взагалі не вдаватися. Це дві окремі еволюційні лінії, які не мусять збігатися і прояснювати одна одну" [1994: 6], хоча поруч вчений зазначає, що "не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючись від історичних фактів (процесів)" [Там же: 7]. Звичайно, потрібно розрізняти етногенез і глотогенез [Брайчевський 1993: 25], важливо й те, що загальні обшири матеріальної і мовної культур не завжди збігаються [Moszyński 1984: 172]. Однак використання комплексного підходу для вирішення мовознавчих проблем не примха, а жорстка необхідність. Останні лінгвістичні дослідження засвідчили, що мовознавство саме по собі інколи є безсилим у поясненні змісту і причин змін, що охоплюють весь слов'янський ареал, виникаючи в найнесподіваніших, віддалених одна від одної географічних зонах, випадків, коли "та чи інша певна лексема виявляється в мовах віддалених і відсутня в одній із мов близькоспоріднених" [Сопоставительное... 1991: 44]. У термінологічному наборі славистичних розвідок останніх десятиліть міцно закріпилися поняття "сіток" або "пучків ізоглос", які пронизують слов'янський мовний масив у найнесподіваніших напрямках. Тому вчені вимушені звернутися до пояснень екстралінгвістичного характеру, оскільки єдиною можливою внутрішньомовною причиною таких паралелей є не завжди достовірний паралелізм

умов та наслідків.

Отже, спробуємо проаналізувати наявні історичні, археологічні та лінгвістичні дані, виходячи із загального принципу їх обов'язкового перетину, взаємовідповідності в методологічно важливих пунктах. Саме так і повинно бути, коли йдеться про встановлення справжньої історії мови та народу - її носія. Говорячи про відповідність, не слід наполювати на конкретному збігові культурно-історичного і лінгвістичного явища. Однак очевидно, що дані археології та історії повинні обов'язково враховуватися при поясненні мовних фактів, їх доповнювати і підкріплювати.

Українська славістика до останнього часу не була представлена вагомими дослідженнями комплексного характеру і змушена була орієнтуватися у вирішенні проблем як загального, так і конкретно-лінгвістичного характеру на тенденції, репрезентовані іншими славістичними школами, переважно - російською. Цікаві роботи комплексного плану Г.Півторака, що з'явилися недавно [1988; 1993б], основуються, на жаль, на традиційній методології, необхідність перегляду якої давно назріла.

Розділ 2. ЕТНОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

2.1. ВАЖЛИВІСТЬ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПЛЕМІННОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Лінгвістика є наукою про мову, яка своєю сутністю і місцем у суспільстві відіграє роль своєрідного колектора, накопичувача досвіду людської цивілізації. Загальновідомими є слова Я.Грімма про те, що мова є живішим свідченням про народи, ніж кістки, зброя і могили. І.Франко так висловився з цього приводу: "...аж там, де в цивілізаційному поході являється письмо, до нас починає промовляти душа чоловіка безпосередньо устами до уст, і ми одразу здобуємо можливість заглядати в душу, в чуття, змагання, радощі й смутки прадавніх, давно загиблих і забутих поколінь" [1958 : 58]. Лінгвіст, на думку М.Возняка, сягає в таку минувшину, з якої не маємо історичних документів і в якій археолог безсилий [1920: 19]. Певні історичні факти знаходять своє підтвердження або заперечення у філологічній площині. Так, при з'ясуванні рубежу просування східних слов'ян на північ М.Грушевський серед перших фахівців, кому доведеться це зробити, називає філологів: "Дуже багато ще є роботи філологам, археологам, етнографам, аби положити підвалини рішення цього питання" [1991: 220]. Зазначимо, що не меншу цінність становлять археологічні, історичні, етнографічні матеріали для мовознавства.

В основу цього дослідження покладено визнання методологічного значення слов'янського племінного розподілу у вирішенні питання генеалогічної диференціації слов'янських мов. Наскільки важливим є саме такий підхід? Здається, в Україні він є актуальним, хоча поки що дискусійним. Це, зокрема, віддзеркалює сучасна преса. "Виходить, що в Європі нації шукають своє коріння, за висловом Тойнбі, в "замісі трайбалізму" - тобто йдуть вглиб до племінних утворень,- пише В.Лісовий. - Тим часом, як академік Толочко у своїх "польових дослідженнях" ясно чує єдину давньоруську мову на широких просторах, і всі (де ті тиверці й де ті в'ятичі?!) промовляють до нього єдиною мовою. Революція в етнології?" ("Час" від 17 травня 1996: 10).

На думку багатьох істориків, плем'я є вихідною ланкою, що вперше пов'язується з уявленням про окремий мовний організм [Брайчевський 1993:14]. "Плем'я, - пише І. Крип'якевич,- мало традиції походження від спільного предка (напр., радимичі від Радима) і відзначалося окремим побутом, звичаями, віруваннями, деколи говором (виділено нами.- О.Ц.)" [1990:25]. Д.Ольдерогге так визначає плем'я: "Най-

суттєвішою ознакою племені є спільна самоназва й усвідомлення своєї єдності при наявності єдиної мови" [...]. Мова є найбільш ясною ознакою, яка відділяє одне плем'я від іншого [1969: 140]. Насправді плем'я і діалект по суті збігаються [Енгельс 1964 : 88]. Життя племені як мовно-го організму ставало джерелом особливішого життя мови [Свенціцький 1996:135]. Мова племені виділяється як окрема ланка в системі комунікативних одиниць, за якою безпосередньо йде мова народності [Німчук 1990: 190]. "Народ чи нація постає з племен,"- пише І.Огієнко [1995: 66]. У середині XIX ст., провівши аналіз кількох германських діалектів, вчені дійшли висновку, що ще Плінієва класифікація племен тевтонів точно відбиває сучасний діалектний розподіл [Rastorgujeva 1983:26]. На думку К.Горалека, племінні діалекти давніх індоєвропейців стали основою для творення самостійних слов'янських мов [1962 : 69]. С.Смаль-Стоцький вважає, що єдиного слов'янського мегаєтносу взагалі ніколи не існувало, організаційною одиницею слов'янської маси були, насамперед, роди, які пізніше розвинулися в племена [1927: 45]. Змінам у територіальному групуванні праслов'янських племен, очевидно, відповідають зміни в групуванні слов'янських говорів [Lehr-Splawiński 1957:45]. Так чи інакше сучасні українські діалекти пов'язуються з колишніми східнослов'янськими племенами [Ogonowski 1880: 20; Михальчук 1893: 460; Москаленко 1964: 32; Півторак 1988: 26], бо "різниці діалектів могли служити теж для відрізнення племен" [Грушевський 1991: 373]. В період перед IX віком поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни відрізнялися своєю мовою від бужан і уличів [Шахматов, Кримський 1922: 39]. Хоча сьогодні проблема ототожнення сучасних українських діалектів із доісторичними племенами літопису часто натрапляє на поважні труднощі через далекосяжні колонізаційні пересування цих племен ще таки в добу написання літопису [Горбач 1993: 17], значення трайбіальних складників в історії українського народу і мови є непересічним. Безперечно, що плем'я вирізнялось також наявністю особливого світогляду, психічного і духовного стану, що було однією з головних причин мовних змін [Smal-Stockij, Gartner 1913: 464].

Традиційне слов'янське питання звучить:"Якого ви роду-племені?". Досі в Україні численні прізвища утворені від племінних назв або слів, що їх безпосередньо замістили, напр.: Полянські, Полянини, Полянці, Поліщуки, Сівернюки, Севруки, Бойки, Бойчуки, Пінчуки та ін. Окремі племінні назви зустрічаються в сучасній мові як прізвищаналички з негативним маркуванням, пор. дулеба "дурень" (ЕСУМ II: 143). Таке значення цього племінного етноніма зустрічається і в інших слов'янських мовах [Spal 1968:171-172], (пор. ще рос. діал. лютич "злодей, варвар" (ЭССЯ 15: 222). Племінні назви представлені й у фольклорі. Наприклад, в одній із білоруських пісень: "Што вы за

людзи, што вы за Татари? - Все-то наши людзи: все наши хрисциане, наши дзеврельяне" [Потебня 1968: 390]. Інколи племінні означення цікаво трансформуються. Так, в одній з російських казок йдеться про боротьбу білого полянина з Бабою Ягою (пор. назву племені "білі хорвати"); в одному з листів А.Кримського до Б.Грінченка згадується про подібну казку, записану в Україні: "Король, великий силач, бився з богатирем і, здається, ще й велетнем до того, що звався Поланин" [1973б: 228]. Початковий літопис протягом кількох століть послідовно передає племінні означення, напр.: "(Мстислав:) Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла" (ЛР:86); "Узяв же він (Олег) множество варягів і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками" (ЛР: 16); "Коли ж Ізяслав Давидович [та] Ізяслав Андрійович почули, що вони повернулися, то пішов Ізяслав у Вятичі" (ЛР: 277). Назва полян на час Князівства Литовського була синонімом етнонімів "русь", "русини", пор.: "Князь же великий Витовт Кестутевич литовський собра воя [...] и литва, и немци, и ляхи, и жемоит, татарове и волохи, и поляне" (ЗРЛ:76). Мешканці південно-східної України називали представників більш північних областей полянами ще у XVIIIст. [Максимович 1994: 184]. Полян у Польщі добре пам'ятали ще в XVIст. [Brückner 1925: 429]. Такі факти, безперечно, потрібно розглядати як доказ глибокої і тривалої в часі слов'янської племінної диференціації. Відомо, що полабські деревляни (район Ганновера) дотримувалися трайбіального означення ще в середині XVIII ст., що пізніше дозволило Т.Лер-Сплавінському і К.Полянському, спираючись на писемні пам'ятки, укласти етимологічний словник мови полабських деревлян (Lehr-Splawiński, Polański 1962; Polański 1971-73).

На карті Європи назви трайбіального походження становлять одну з помітних топонімічних груп. Так, германські племена бургундів, вандалів, готів, лонгобардів, саксів нагадують про себе в Борнхольмі, Бургундії, Андалузії, Каталонії, Ломбардії, Саксонії. На російській території розташовуються міста, які отримали свої найменування від угро-фінських етносів.- Муром, Рязань, Перм, Пенза, напевно, що й Москва (від мокшан, в українській традиції мосхів) та ін.

Слов'янські назви, що походять від давніх племінних означень, найбільш часто зустрічаються в Чехії. Наприклад, етнонімом дуліби мотивуються Dudlevce, Doudlebci, Doudleby, Dudlovice, Doudlebovice [Profous, Svoboda 1947:396-397]. То в тій, то в іншій частині слов'янського лінгвогеографічного ареалу зустрічаємося з топонімами, які нагадують, що колись тут оселилися поляни (Poljape в Словенії, Поляни на Ровенщині), лучани (укр.Луцьк, Lučany в Чехії), волинняни (укр. Волинь, чеськ. Volyně), піняни або дреговичі (блр. Пінськ, Дорогичин), смоляни (словін. Smoldzin), в'ятичі чи сіверяни (рос.Вятка, Северик)

Окремі топоніми допомагають у встановленні географічної зони розміщення того чи іншого слов'янського племені або навіть дозволять реконструкції тих етнонімів, що давно зникли. Зокрема, Житомир М. Максимовичем був пов'язаний із житичами [1994:176], буковинський Снятин, на наш погляд, співвідноситься з одним із племен, що згадується в договорі хорватів з угорським королем від 1102 року (снатичь) [Стрижак 1991: 91]. У назві Теревовлі (д.-укр. Теревовль) відгукується ім'я давніх требован (trebovani). Білоруський Мінськ ще П. Шафариком розглядався як місто мілчан (milčani) [1837: 179]. Смоленськ О. Трубачовим був ототожнений із смолянами [1974:62; 1992: 131-179], півд.-слов. Бранічево вважається заснованим бранічевцями [ИБ 1981: 45].

Особливо важливою, на наш погляд, є можливість доведення відпемінного походження назв російських міст Твері й Углича. Обидва вони розташовуються неподалік одне від одного в північній Росії, і назви міст, без сумніву, нагадують назви племен тиверців і угличів, що теж розташовувалися поруч, але вже на півдні України.

Обидва російських міста існували за доби Київської Русі, Тверське князівство, зокрема, відоме з XIII ст. У Початковому літописі зустрічається топонім Угличе Поле, який передував Угличу (можливо, співіснував з ним): "І пішли вони [князі] звідти на Угличе поле" (ЛР:220). Використання ж етнонімів для позначення місцевості було цілком природним, пор. Руське поле в Закарпатті, назву річки В'ятка тощо. Якщо назву уличів/угличів і слід пов'язати з углом, то навряд чи первісно це був вигин Дніпра [Spal 1968: 174] (тоді ми мали б справу швидше з покутчанами, пор. Покуття).

Процес утворення народності відзначається складним характером. Вона, як правило, виникає "внаслідок зіткнення племен і народів-взаємодія, взаємовплив і змішування говорів і потім, у більш широких розмірах, змішування цілих мовних областей [...] племінних і національних мов" [Бодуэн де Куртенэ 1963:364]. "Оглядаючи слов'янський світ,- продовжує вчений,- ми помічаємо в ньому досить багато випадків мовного змішування" [Там же: 367] (аналогічно висловлювався Л. Булаховський [1975: 264-270]). На думку В. Гензеля (W. Hensel), слов'янські культури не можна ототожнювати з окремими етносами, потрібно рахуватися із значними областями, де поруч жило змішане населення; коли проходив процес етногенезу слов'ян, спостерігалися пересування різних племен, і їх співжиття на одному й тому ж самому місці було звичайним явищем [Záštěrová 1975:69]. Отже, і постання певної слов'янської мови переважно відбувалося на ґрунті кількох самостійних глотосистем, між якими не обов'язково існувала найближча спорідненість. Зокрема, виділення сьогодні двох піднаріч у білоруській мові зумовлене злиттям двох генетично відмінних груп давньоруських племен [Півто-

рак 1988:245]. Не має сумніву в тому, що при формуванні інших слов'янських мов відбувались аналогічні процеси, відгомін яких сьогодні простежується в діалектній строкатості кожної сучасної мови (окремо слід розглянути питання про вплив на структуру слов'янських мов не-слов'янських лінгвістичних систем, однак ця тема залишається, в основному, поза межами дослідження).

Оскільки крім мови (наріччя), однією з головних ознак племені є особлива самоназва, логічно припустити, що давні слов'янські племена, незалежно від ареалу свого розміщення, при спільності назви відзначалися також однаковими або дуже близькими діалектами. Щоб цей факт довести, потрібно обґрунтувати принаймні два положення: 1) корені слов'янського племінного розподілу сягають ще спільнослов'янської доби; 2) має місце саме спорідненість, а не випадковий збіг етнонімів.

На подібність назв слов'янських племен першим вказав П. Шафарик: "Поляни на Віслі й Дніпрі, словени на Ільменю, під Татрами, у Мізії, Хорутанії [...], хорвати в Галичі, Корконошах, Німцях, Хорутанії й Далмації, деревляни в Русі та на Лабі, дуліби в Русі, Чехах, Паннонії, дреговичі в Русі й у Македонії" [1837:482]. Далі вчений обережно розмірковує про причини такої аналогії: "...про них, через спільність імен, можемо думати, що були одного роду, чи насправді були, при недостатності свідчень і мовних пам'яток стверджувати не можемо, завжди можливо, що багато з цих імен є місцеві, як, напр., деревляни (sylvani), поляни (samrani), хорвати (montani) і тільки випадково збігаються" [Ibid.: 482]. Те, що для П. Шафарика було тільки можливістю, обумовленою браком історичного та археологічного матеріалу, для наступників стало майже незаперечною аксіомою: слов'янські племена отримували свої назви незалежно одне від одного, переважно - від особливостей ландшафту. Основу для такого підходу заклав Нестор, записавши: "Полянами же прозвани быши, зане в поли седяху..." (ПВЛ: 23), хоча таке пояснення викликало сумнів, якщо врахувати характер місцевості навколо Києва [Грушевський 1991:189]. Поширення етноніма "дуліби" на великому просторі, на думку Я. Спала, важко вважати наслідком переселення, простішим є пояснення, що йдеться тут про назву іншого племені або населення" [1968:172]. Цілком нормальним і звичним стає, у відповідності до такої точки зору, вживання термінів "чеські хорвати" [Ibid.: 172], "руські дулеби" [Profous, Svoboda 1947:397]. Нормативного характеру набули тлумачення: "дреговичі -"східно-слов'янське плем'я між Прип'яттю і Двиною" (Rud.: 196); поляни -"західно-слов'янське плем'я в поріччі середньої і нижньої Варти, знані були також як лендзяни", поляни - "східнослов'янські племена, які жили на правобережжі Дніпра між річками Россю й Тетерево..." (УЛ XVI: 539); дуліби - давнє східнослов'янське плем'я на Волині" (ЕСУМ II:144) тощо.

Звичайно, можна погодитися з тим, що, наприклад, польські й українські поляни незалежно одні від одних отримали однакові назви попри те, що ареально вони є надзвичайно близькими. Можна пристати до думки про подібний збіг назв поліських і полабських деревлян. Однак найменування, за якими стоять складні германські або іранські етимології (волиняни, дуліби, хорвати), навряд чи могли виникнути на віддалених територіях незалежно. Важко повірити, що українські і чеські дуліби через нерозумну вдачу автономно отримали прізвиська "дурно-голових" [Spal 1968:172]. Цікаво, що такий підхід властивий переважно для славістики. Наприклад, у германістиці навряд чи зустрінемось з етнічними поняттями "угорські лонгобарди" чи "іспанські лонгобарди" в значенні генеалогічно різних германських племен. Як правило, мається на увазі одне й теж саме плем'я, що оселився в географічно віддалених місцевостях. Хоча назва лонгобарди, тобто "довгобороди", припускає як незалежне виникнення, так і легкий перехід на будь-яке плем'я германського (чи іншого) кореня етноніма, створеного сусідніми народами, навіть послов'янщена *русь* без особливих зусиль могла його набути, пор.: "Василько тим часом зітнувся з ляхами [...] ляхи лаялися, казали: "Поженемо на великі бороди (виділено нами.- О.Ц.)" (ЛР: 403).

Заперечення генеалогічної спорідненості слов'янських племен, що під однаковими назвами представлені в різних регіонах розселення слов'янського етносу, спричинило знецінення факту аналогій між географічно віддаленими мовами. "Зміни такі,- зауважує, зокрема, О.Гуер,- є також і в інших слов'янських мовах, але відбувалися в кожній з них окремо" [1914: 57]. З погляду З. Штібера, важко побачити якінебудь генетичні зв'язки між говорами чакавськими і польськими, що постали шляхом міграції, "просто ті ж самі умови фонетичні можуть вести в різних діалектах споріднених між собою мов до однакових змін" [1974: 69-70].

Східнослов'янські родоплемінні угруповання, як стверджує Г.Півторак, "не були стародавніми утвореннями [...]. Вони сформувалися в середині I тис. н.е." [1988: 85]. Однак переконливішим видається пов'язання слов'янських трайбіальних назв ще із спільнослов'янським періодом [Rudnicki 1961:3; Огієнко 1995: 54-55]. П.Шафарик, зокрема, на карті римського географа Птолемея (II ст.н.е.) бачить етноніми, які ототожнюються ним із полянами, хорватами, сіверянами, словенами, кривичами тощо [1837: 174-180]. Праслов'янськими вважає назви дулібів і хорватів В.Сєдов [1979: 132]. Визнання праслов'янського походження племінного розподілу, ще до початку значних міграцій слов'янства, веде до визначення генеалогічної близькості між ареально віддаленими племенами, що мають однакові назви. Не можна вважати форму "дреговичі" тільки давньоруською, підкреслюють укладачі "Этимологического словаря славянских языков", і сумніватися в її

зв'язку з назвою макед. "друговитів" (5:139) (відомо, що греками назви обох племен однаково транскрибувалися [Rudnicki 1961: 1491]). Палким прихильником спорідненості між однойменними слов'янськими племенами є О.Трубаčov. На його думку, збереження на різних частинах слов'янської території тотожних етнонімів свідчить лише про їх зв'язок і спільне походження [1959:23]; "...ця повторюваність племінної назви, швидше за все, не випадкова і може відбивати тотожність відповідних етносів (виділено нами.- О.Ц.) та їх переміщення" [1992: 435].

На наш погляд, сьогодні є всі підстави для визнання більшості слов'янських племен ще праслов'янським явищем. Повторюваність назв не є збігом, а в переважній більшості випадків ознакою тотожності або генеалогічної близькості. Немає сумніву й у тому, що таке явище повинно супроводжуватися також подібністю лексичного складу і граматичної організації племінних мов.

Тепер, визнавши вагомість племені в з'ясуванні особливостей постановня окремих слов'янських народів та їхніх мов, перейдемо до висвітлення своєрідного етнологічного парадоксу. Йтиметься про особливості характеристики в славістичних дослідженнях східнослов'янської мовної підгрупи. Всупереч тому, що назва жодного з племен східнослов'янського географічного ареалу не повторюється, спільність або надзвичайна подібність їхньої мови ще до недавнього часу здавалася майже незаперечною. "Вважати мову всіх східно-слов'янських племен,- пише А. Кримський,- за практично єдину мову - це кінець кінцем не буде річ протинаукова" [1973а: 258]. Ця мова, напевно, була б єдиною, коли б у силу історичних обставин різні частини давньоруського народу не були надовго відірвані одна від одної [Русанівський 1985: 21]. "Русский, украинский и белорусский язык - языки-братья, имеющие одного предка - древнерусский (восточнославянский) язык,- наполягає Ф.Філін [1972:3]. Ці мови являють собою "найбільш тісно споріднену" групу слов'янських мов [Супрун 1989:33], вони "генетично споріднені (виділено нами.-О.Ц.), тобто походять від єдиної основи - давньоруської мови" [Сопоставительное... 1991:17]. Загальну картину послідовних східнослов'янських трансформацій змальовує Г.Півторак: "На відміну від попереднього періоду, коли на Русі існували племінні діалекти, з середини XI ст. почався розвиток територіальних діалектів, які стали основою самостійних мов трьох братніх (цікаво, чому вживання слова "братній" стало майже обов'язковим навіть поза визначенням підгрупової єдності?- О.Ц.) східнослов'янських народностей" [1993б: 121]. Навряд чи тільки етнологічними та лінгвістичними чинниками зумовлюється "братня" спорідненість між українською, білоруською і російською мовами. Швидше за все, ми маємо тут яскравий приклад того, що П.Шафарик назвав "політичним розподілом слов'янських мов" (поруч із генеалогічним і лінгвістичним), здійсненим на

підставі "перебування їх в одній державі, під однією й тією ж самою земською владою" [1837: 482].

Узагалі, означення "руський" ("...русская ветвь состоит из трёх больших языков..." [Бузук 1924:176]), часто у вигляді "великоруський", "малоруський", "білоруський", у силу діяння вищезазначеного фактору стало несхитним символом східнослов'янського єднання. "Усі ми руські з походження", - зазначає О.Шахматов [1916:7]. Але ж загальновідомо, що ця назва є племінною і, найголовніше, локальною, з ареалом поширення в середньому поріччі Дніпра (пор.: "Всеволод же жив у Києві [...] перейнявши всю волость Руську" (ЛР:124); "І Святослав [...] пославши [посла] [...] в Суздаль, сказав: Брата мені Всеволода бог узяв [...]. Підіно в Руську землю до Києва"(ЛР:203). Лише пізніше, у першу чергу, політичними засобами вона була розпросторена на весь східнослов'янський географічний і етнічний анклав.

Лише інколи вчені намагалися розширити коло "братских уз" (в українському буквальному перекладі узи - "пути, кайдани"), вийти за визначені межі єднання і взаємопов'язаності. "Східнослов'янські племінні назви, - пише Л.Якубинський, - знаходять собі відповідники в південних і західних слов'ян; так, наприклад, новгородські словени знаходять собі відповідність у південних і західних словенцях; поляни - у західнослов'янських полянах (пізніших поляках), плем'я хорвати було й у південних слов'ян; дудлѣби (doudleby) - у західних слов'ян і под. Це ще раз говорить про споконвічність зв'язки (розрядка наша.- О.Ц.) всіх слов'янських племен, всього слов'янства" [1953:69]. Останнім часом усе частіше визнається важливість слов'янського трайбіального розподілу. Так, Р. Лужний відзначає між українським і польським народами факт "триваючого роками сусідства географічно-геополітичного, що ще додатково зміцнюється найближчою спорідненістю племінною (виділено нами.- О.Ц.), а також близькістю культурною, мовно-етнічною..." [1993: 9].

З іншого боку, племінне розмежування, незважаючи на новочасну мовну близькість, визначає різницю між сербом і хорватом, чехом і словаком, поляком і мазуром, українцем і білорусом. Не географічна, а родова, генетична давня спорідненість слов'янських етносів стане очевидною при означенні характеру слов'янського племінного розселення. Ця близькість виявиться не тільки етнологічно, етнографічно чи культурно, але й обов'язково дасть поштовх встановленню лінгвістичних паралелей та аналогій.

2.2. СЛОВ'ЯНСЬКА ПРАБАТЬКІВЩИНА. ДІАЛЕКТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Початки української мови, як і інших слов'янських, слід шукати ще в

праслов'янській правітчизні. Складність окреслення первісного розміщення слов'ян пов'язана не тільки із встановленням географічних обрисів, але й із визначенням хронології періоду, в якому існували праслов'янська лінгвістична єдність та ареальна "компактність". Можна спробувати визначити слов'янську прабатьківщину за літописними згадками про неї (що неодноразово й робилося), однак немає впевненості в тому, що різні слов'янські народи не вкладали в це поняття розуміння саме своїї правітчизни, поширюючи одночасно свої уявлення про неї (майже завжди закріплене легендарними переказами у фольклорі) на всіх слов'ян. Палка суперечка щодо слов'янської прабатьківщини давно стала своєрідним "яблуком розбрату" для славистів. Не занурюючись у правіткові глибини і численні топонімічні, гіднонімічні, культурологічні, флористичні ("аргумент бука") тощо обґрунтування, зупинимось на кількох методологічно важливих пунктах.

По-перше, навряд чи потрібно в цьому питанні обмежуватися окресленням однієї певної ареальної ділянки. Майже з самого початку наукового обговорення проблеми слов'янської прабатьківщини вчені запропонували виділити кілька географічних зон, пов'язавши їх із праслов'янами на різних етапах їхньої еволюції. Так, О.Шахматов виділив первісну (побалтійську) і вторинну (надвісянську) правітчизни [1916: 31-32]. Деяко інакше підійшов нещодавно до територіального наповнення аналогічної концепції Х.Бірінбаум: "...їхня (слов'ян.- О.Ц.) первісна, давніша правітчизна була в середньому Дніпрі і в правобережній Україні, а інша слов'янська прабатьківщина знаходилась на Балканах і в середньому Подунав'ї, де вони жили бік при боці з аварами" [1988: 46]. На нашу думку, обидві теорії мають раціональне зерно, їхня глибинна суть у тому, що сучасна слов'янська лінгвальна диференціація, безперечно, спирається на подібну диференційованість праслов'янської мови, що не в останню чергу зумовлювалось географічним розміщенням. По-друге, питання правітчизни не слід абсолютизувати, бо немає жодної можливості розмежувати загальнослов'янську прабатьківщину і початки виділення географічних зон, які б можна було ототожнити з окремими слов'янськими угрупованнями. По-третє, реальна детермінація слов'янської правітчизни (чи правітчизн) повинна проводитись з урахуванням цілого комплексу ознак: археологічних, топонімічних, історичних.

Першою культурою, що майже однозначно може бути співвіднесеною із слов'янами, є лужицька, принаймні її східний ареал [Седов 1979: 44]. Виділення слов'янської єдності слід віднести до останнього періоду існування лужицької культури, тобто до середини I тис. до н.е. З цього ж часу, на наш погляд, слід розпочинати відлік найбільш повнокровного функціонування праслов'янської мови (саме ж її зародження датується другим або навіть третім тисячоліттям до

нашої ери [Трубачев 1991: 20]). "Усі обставини свідчать про те,- пише І.Філіп,- що колискою слов'ян були саме оці терени лужицької культури (поріччя Одера і Вісли, на схід аж до прип'ятських боліт)" [1946: 72]. Отже, первісною прабатьківщиною слов'янства, очевидно, був Вісло-Одерських регіон (переважно його північна, побалтійська половина), що послідовно визнається рядом учених [Filip 1946: 6; Lehr-Spławiński 1960: 5-22; Vaňá 1983: 10-11]. В.Мартинов вважає, що гіпотеза про Вісло-Одерську правітчизну підтверджується наявністю в слов'янських мовах ряду характерних германізмів [1965: 5,21]. В.Маньчак аргументує це твердження зставним аналізом лексичних збігів між польською і старопрусською мовами [Бирнбаум 1986: 35].

Уже в самому зародку праслов'янська мова мала ознаки діалектної стратифікації і являла собою лише відносну єдність [Шахматов 1916: 12]. "...наскільки ми можемо проникнути в глибину віків,- зауважує М.Трубецької,- ми завжди знаходимо в давнині багатство мов [...]. Поняття мовної сім'ї зовсім не передбачає спільного походження мов від однієї й тієї ж самої прамови"[1987:45]. Хоча можна погодитись з існуванням праслов'янської мови як реальної історично-лінгвістичної категорії, слід визнати й той факт, що вже на своїй правітчизні ця мова почала розпадатись на діалекти [Огієнко 1995: 55,56]. Праслов'янська мова, зауважує О.Трубачов, не штучна модель, а жива багатодіалектна мова [1991: 14]. Визначення діалектних відмінностей слов'янських мов, які сягають ще праслов'янської епохи, вважав другим основним завданням славістики (після встановлення особливостей праслов'янської граматики) П.Бузук [1924:178]. "В лінгвістиці погоджуються з тим,- пише М.Грушевський,- що язикова диференціація серед слов'янства зачалася ще на правітчизні, довго перед великою слов'янською міграцією (мається на увазі розселення VI - VII ст.- О.Ц.), а відміни язикові були тільки одним із симптомів етнографічного розрізнення [...], факт дуже давньої диференціації не підлягає сумніву" [1991: 79] .

Однак, попри загальне визнання діалектної стратифікації праслов'янської мови, у славістиці переважно на досить пізній (у порівнянні хоча б із моментом припинення існування більшості індоєвропейських прамов) історичний період кладеться завершення її існування. Традиційно, у вигляді "пізньої праслов'янської мови", вона "доживає" до VI - VII ст. н.е. [Шевельов 1994: 9- 10]. "Час прибуття аварів є, безперечно, кінцем праслов'янської ери,- зазначає М.Рудницький [1961: 127]. Для американської славістики, представлені поглядами Г.Ланта, характерне перенесення терміну остаточного розпаду праслов'янської мовної єдності ще на 4-5 століть пізніше [Русанівський 1993:4]. Незрозумілим залишається лише, як узгоджується таке "довголіття" із загально-визнаним діалектним розподілом, і коли ж саме відбулася трансформація праслов'янських діалектів в окремі давні слов'янські мови.

Доречніше, на наш погляд, визнати, що праслов'янська мова завершила основний період свого існування з початком нашої ери, хоча й після цього вона функціонувала ще деякий час [Белий 1951:17]. Кінець праслов'янської мови як реально існуючої лінгвістичної системи припадає на III ст. н.е. (прагерманська мова припинила своє існування в II ст. н.е.), цієї пори слов'янський масив був уже чітко розподілений на кілька (щонайменше - на дві) видільних діалектних зон [Lehr- Spławiński 1963: 10-11; Шустер-Шевц 1983: 33] .

Яким же було перше, те, що виникло ще в надрах праслов'янської мови, діалектне розшарування? О.Гуер вважає, що діалектів було не менше, ніж сучасних слов'янських мов [1914:52]. Й.Філіп бачить серед різновидів лужицької культури такі, що майже точно відповідають сучасному розміщенню західнослов'янських народів та їхніх мов [1946: 23 (тара)]. Г.Півторак пов'язує з кінцем III ст. до н.е. появу перших ознак розмежування майбутніх західних і східних слов'ян [1988: 40]. З праслов'янської маси, на думку М.Грушевського, могло утворитися дві-три окремі галузі або, ймовірно, ряд мовно-плеємних груп, що мали спільні й відмінні риси, зумовлені змішуванням у відповідності до теорії "переходів" чи "хвиль"[1991:79]. Неважко помітити, що переважуючою славістичною тенденцією в цьому питанні є спроба накласти зліпок із сучасного стану мовно-діалектного розмежування на далеке минуле, яке важко реконструюється. Саме так значно спрощується пошук доповнюючих й увиразнюючих структуру власної мови аналогів, немає потреби виходити за межі усталених стереотипів етнічної й лінгвістичної еволюції. Тим не менш, цілком можливо, що, зокрема, в українців на прабатьківщині було трохи інше сусідство, ніж тепер [Огієнко 1995: 67]. З того сусідства, з тієї частини ще загальнослов'янського джерела могли вийти, наприклад, ті численні українські слова, які існують у польському, але відсутні в російському наріччі [Житецький 1987: 53].

Слід також врахувати, що дані археології не дозволяють представити ранню слов'янську діалектну дистрибуцію у вигляді, що відповідає сучасному членуванню. Можна з упевненістю говорити лише про дві слов'янські діалектні підгрупи, що виникли внаслідок взаємодії поморської культури з характерним підвидом лужицької. У результаті цього постала особлива культура - підклошевих поховань (від клош - дзвоноподібна посудина, перекинута догори дном, якою накривали залишки трупоспалення). Культура підклошевих поховань не була варіантом поморської культури, як вважали деякі польські вчені; різні ареали цих культур, своєрідність їх поховальної атрибутики дають підстави для її окремого виділення [Седов 1979:48]. Саме ця культура, як вважає В.Седов, була властива найдавнішим слов'янам, в середовищі яких почала формуватися праслов'янська мова [1979: 51; 1983:

101]. Однак, на наш погляд, якщо зважити на подальший культурний поступ, еволюцію вже чисто слов'янських культур, не можна обмежитися виділенням лише цієї однієї культури, пов'язаної з праслов'янами. Іншою культурою, котра, хоча й була позначена значним балтійським впливом [Півторак 1988: 34], може бути класифікована як переважно слов'янська за своїм змістом, цілком ймовірно, була поморська культура (слов'ян). Вважаємо, що саме цю культуру слід ототожнити з найдавнішими слов'янами, що залюднювали, за О.Шахматовим, первісну побалтійську правітчизну. Пригадаймо також, що на карті античного географа Клавдія Птолемея венеда (veneda) розміщені на самому балтійському узбережжі навколо Венедської затоки (Venedicus sinus), що, можливо, лише через кілька століть була поглинута Германським морем (Germanicum mare) (Iordanis: 133). Для поморської культури (спадкоємцями якої, напевно, були, зокрема, поморяни) був властивий оригінальний тип поховань - "кам'яних скринь", чи "ящиків" [Седов 1979: 47] (цікаво, чи не його трансформацію можна спостерігати у в'ятицьких, радимичьких тощо дерев'яних поховальних скринях?). Поморська культура однозначно не може бути пов'язана із жодною з етнічних груп [Там же: 46]. Отже, неможливо заперечити і її гіпотетичну слов'янськість. Балтійські (а також інші) етнічні елементи, опиняючись на субстратному рівні, безперечно, були однією з головних причин подальшої диференціації праслов'янської мови.

Поморська культура з середини I тис. до н.е. починає активно розширювати свій ареал у південно-східному напрямку. Близько 400 року до н.е. він частково охоплює терени культури підклошевих поховань, а також райони Прип'яті і Волині [Там же: 50]. Очевидно, саме це переміщення має на увазі Й. Філіп, коли зазначає: "Впадає у вічі просування лужицької культури на схід (в Україну), а саме в гальштатську епоху, коли просування в усіх інших напрямках призупинилось" [1946: 83]. Культура, що поступово зміщувалася протягом V - III ст. до н.е. на західноукраїнські простори, була насичена як елементами культури підклошевих поховань, так і поморськими [Gedl 1970: 182; Godłowski 1970: 188]. Якщо виходити з характеру культур, що постали пізніше на теренах України, поморські елементи виявилися домінуючими. Важливо й те, що вперше можна говорити про появу слов'янського етносу на українському географічному обширі.

На підставі вищенаведених фактів можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, на теренах сучасної Польщі в середині I тис. до н.е. проходили активні процеси, пов'язані з розподілом праслов'янського етносу і праслов'янської мови. З найбільшою впевненістю можна говорити про взаємодію двох основних давніх слов'янських етнічних груп, представлених відповідним культурним устроєм: спочатку східної частини лужицької культури і поморської культури, потім культури

підклошевих поховань і поморської культури (слов'ян). Цей процес у подальшому мав основоположне значення для глибшого культурного і мовного розходження. По-друге, як поморська, так і культура підклошевих поховань мають своє безпосереднє продовження в майже незаперечно слов'янських культурах, таких, як пщеворська, оксивська в Північній Польщі, зарубинецька в Україні тощо. По-третє, слід визнати, що слов'яни на самому початку свого окремого життя були слабо диференційовані в лінгвістичному плані; лише згодом (власне, протягом усього праслов'янського періоду) внаслідок міграцій, значних мутацій на субстратному і суперстратному рівнях культурні і мовні відмінності між слов'янськими підгрупами стали очевидними, хоча поділу однозначного, з певними контрольними віхами, слов'яни ніколи не знали. По-четверте, слов'янська правітчизна, як і пізніші слов'янські етнічні зони, не була чимось статичним, застиглим, а нагадувала швидше живу клітину, яка постійно рухається, химерно змінюючи свої контури. Тієї пори на величезних просторах від Лаби, Балтики до Дунаю й Дону йшов безперервний процес симбіозу етносів, й слов'янські племена теж "не сиділи спокійно на одному місці, але часто рухались, шукаючи вигідніших просторів" [Огієнко 1995: 55].

2.3. НАЙДАВНІШІ ІСТОРИЧНІ ЗГАДКИ ПРО СЛОВ'ЯН ЯК СВІДЧЕННЯ ПЛЕМІННОЇ, ДІАЛЕКТНОЇ І КУЛЬТУРНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ. АНТ-СЬКА І СЛОВЕНСЬКА ПІДГРУПИ. РАННІ СЛОВ'ЯНСЬКІ МІГРАЦІЇ

Проблема слов'янських міграцій і зумовленої ними дивергенції діалектів належить до центральних у славистиці [Nalera 1968: 3]. Розселення вело до виокремлення ареально віддалених частин слов'янського етносу в пов'язані господарчою діяльністю конгломерати, які виникали внаслідок "ущільненого" співжиття як генетично споріднених, так і зовсім чужих за походженням етнічних фрагментів. Для нещодавніх слов'янських прибульців поняття первісної правітчизни поступово заміщувалися новими уявленнями про своє коріння і спадкоємність. Зокрема, для однієї з двох головних груп слов'янського населення в поняття правітчизни все вагомніше включалася така географічна зона, як Середнє Подунав'я. Саме цей регіон майже одностайно видається за прабатьківщину всіх слов'ян найпершими слов'янськими літописцями. Зокрема, Несторові вдалося створити "неперевершену до сьогодні за переконливістю концепцію" [Стрижак 1988: 191]. У польській хроніці Длугоша чітко зазначено, що "першою і давнішою батьківщиною слов'ян, матір'ю їх і живителькою була Паннонія" [Lehr-Splawinski, Kuraszkiewicz, Slawski 1954:19]. Наскільки ймовірними є такі свідчення

найважливіших слов'янських літописів, які не викликали жодних сумнівів у мовознавців та істориків XIX ст., але на тепер майже цілком втратили свою авторитетність? На наш погляд, концепція середньодунайської правітчизни не суперечить, більш того, послідовно виводиться із надвіслянської, якщо взяти до уваги, що йдеться про другу слов'янську прабатьківщину, а точніше, про територію, на якій відбувався розвиток пшеворської культури, що стала спадкоємницею культури підкльошевих поховань [Ваца 1983: 19] (інакше її можна схарактеризувати як культуру "південної" діалектної групи праслов'ян, що виділяється поруч із "північною" поморською). Після зменшення кельтського тиску в Середній Європі ця культура з регіону Верхнього Надвіслання поступово зміщується в двох напрямках: південному (до верхнього поріччя Тиси) і південно-східному (у район Верхнього Подністров'я) [Седов 1979: 53, 54 (карта)]. Поштовхом цьому могла бути германська міграція із Скандинавії в Нижнє Надвіслання на початку I ст. н. е. Саме тоді завершується перший етап розвитку пшеворської культури (доримський - II ст. до н.е. - середина I ст. н.е.) [Арх.УСССР 1986:591], і розпочинається період контактів з Римською імперією, переважно з тими народами, що мешкали на її кордонах.

Історичні свідчення про перебування слов'ян у Наддунав'ї, на жаль, не зовсім конкретні. Це зумовлено тим, що античні історики знали дуже небагато про цей віддалений регіон, який став однією з останніх нових римських провінцій. Сталося це й тому, що слов'яни майже ніколи не виступали самостійно, а, як правило, у союзі з іншими (германськими, кельтськими) племенами або у вигляді підкореного народу. Строката поліетнічна картина мешканців Середнього Наддунав'я (провінцій Дакії і Паннонії) ускладнювала римським історикам справу їх ідентифікації. Так, К.Тацит вагається, не знаючи, куди прирахувати певцинів, венедів і фенів, - до германців чи сарматів (372). Вене-ди, певцини і бастарни належали, за К.Птолемеєм, до більших народів Сарматії [Šimek 1947: 8]. Наскільки суперечливими є повідомлення античних авторів, настільки ж різнохарактерними є тлумачення цих даних, які пропонуються науковцями. П.Шафарик вважає певцинів кельтами [1837: 73], О.Трубачов - іллїрійцями [1974:58], бастарнів прийнято вважати германцями [Стрижак 1991: 34] або сарматизованими германцями [Грушевський 1991: 139]. Здавна робилися спроби "слов'янізувати" наявні в античних джерелах топонімічні, гідронімічні й етнімічні назви. Зокрема, костобоки пояснені як мешканці поріччя Кости, а бритолаги як "бритоглави" [Šafařík 1837:174]. Пов'язуються із слов'янами обидві історичні назви озера Балатон. П.Шафарик вважає слов'янськими і зафіксовану в Плінія й Аурелія Віктора форму *Pelso* (прасл. *pleso, укр. *плесо*), і паралельний гідронім *Блатен* [1837: 53]. Можливість походження назви *Балатон* від слов. "болото", "блато"

припускає О.Скржинська [1960: 217]. Л.Нідерле трактує як слов'янські не тільки *Pelso*, але й інші згадані Плінієм середньодунайських гідроніми: *Vrbas* (Вербна), *Tsierna* (Чорна), *Vulka* (Вовча) тощо [1956: 55-56]. Важливим свідченням перебування слов'ян у Дунайській котловині є й гідронім *Дунай*, можливо, запозичений слов'янами через фракійське посередництво (ЭССЯ 5: 157). Ось що пише з цього приводу О.Стрижак: "Все ж гадаємо, що стародавні слов'яни [...], дійсно, генетично були пов'язані саме з Середньою, а не, скажімо, з Нижньою Наддунайщиною. Це видно [...] з того, що Нижній Дунай на світанку слов'янських ексдунайських міграцій [...] мав іншу назву (Істр.-О.Ц.), яка, до речі, не тільки не потрапила до слов'янських пісень, а й, практично, не знайшла свого відбиття в найдавнішому пласті суто слов'янської гідронімії" [1988:195].

Принагідно зауважимо, що навряд чи потрібно шукати виразний слов'янський слід у топонімічних і гідронімічних назвах Середнього Наддунав'я. Важливо пам'ятати, що слов'янські племена після свого переміщення в Дунайську котловину застали тут більш ранніх кельтських, фракійських, германських осадників, і, як це часто буває, могли переймати від них назви тієї чи іншої місцевості, інколи надаючи чужим назвам слов'янського змісту чи характерного оформлення.

Серед інших цікавих свідчень "слов'янського сліду" не теренах Середнього Подунав'я - спостереження В.Січинського, який помітив, що різьблені зображення будівель даків на колоні Траяна (II ст. н.е.) нагадують способом укладення дерева в наземному положенні ("у зрубках") типовий для слов'ян, зокрема українців, спосіб, на противагу германському [1993: 257]. Сербський археолог В.Трбухович вважає, що під можливий слов'янський тип підпадають паннонці, описані Діонон Кассієм [Супрун 1989: 148]. О.Трубачов наводить своєрідну світоглядну характеристику: лише гіпотезою середньодунайської правітчизни, на думку вченого, можливо задовільно пояснити потяг слов'янських племен до Дунаю доби великого переселення народів [1982: 11]. На наш погляд, ця ментальна властивість, яку ще можна схарактеризувати як "реміграційне повернення на батьківщину", лежить в основі не тільки згаданого, але й кількох інших переміщень слов'ян, про які мова піде нижче.

У 50-х роках I ст. н.е. в Паннонії з'являються язиги (їх звали ще метанастами, тобто переселенцями), що прийшли з півдня поріччям Дунаю. Язиги були передовим загоном, який очолив рух сарматських племен на захід на переломі ери [Пастернак 1961: 466]. Сармати належали до іранської мовної групи, хоча зовні мало відрізнялися від слов'ян. Зокрема, Амміан Марцелл, сучасник війни аланів з гунами, пише, що вони гарні з себе, блондинуваті [Грушевський 1991:126]. Язиги (літописні язсы, сучасні осетини) прийшли в Наддунав'я з-під Меотиди

(Азовського моря) [Стрижак 1991: 15,148] й одразу стали важливою етнічною та політично домінуючою силою. Язиги оселилися в долині річки Тиси, за Плінієм, "Між Дунаєм і Гірканським хребтом, до Паннонських стоянок у Карнунті і до ланів та рівнин германців, що жили там в сусідстві" [Пастернак 1961:466]. Цікаві спостереження щодо можливої етнічної ситуації в Паннонії того періоду знаходимо у П.Шафарика: "У час панування язигів, народу сарматського, у поріччі Тиси, у теперішній Угорщині, знаходився там також й інший, тубільний народ, до них у прислужність і рабство уведений, а що той давніший народ був слов'янського племені, майже певно" [1837: 209]. Далі вчений викладає свідчення античних авторів (зокрема, Амміана Марцелла), з яких випливає, що язиги не тільки гетів, але й інший негетський народ застали в Потиссі й під Татрами. Вони його насильно підкорили і назвали "службовими сарматами". Ці племена часто піднімали повстання, намагаючись позбавитися накинутаго рабства. Мова, звичаї, поведінка вільних і службових сарматів помітно відрізнялися: язиги були кочівниками-номадами, а службові сармати жили в хатах у селах, мали й міста, більш билися пішки, ніж кінно, робили човни і були добрими плавцями. "Тих слов'ян ім'я,- зазначає П.Шафарик,- просто не з'являється, тому що з підкоренням їхньої країни сарматами ім'я пануючих, як зазвичай буває, і на підкореного перейшло" [Ibid.: 209,210]. Співжиття язигів і слов'ян, щоправда в Прикарпатті, підтверджується археологічно [Винокур 1972: 27-29]. Українські історики, етнографи, мовознавці неодноразово відзначали українсько-кавказькі паралелі. Чи не слід віднести початок їх формування ще до доби сарматсько-слов'янських контактів I - II ст., що мали місце на середньодунайських теренах? "Відвага у набігах, буйна забутькуватість у веселогах і безтурботна лінь у мирі,- пише М.Максимович,- це риси азіатів - мешканців Кавказу, які мимохіть згадуються і тепер, коли дивишся на малоросіянина у його костюмі з його звичками" [1994: 283]. На подібність українського національного чоловічого вбрання до кавказьких та вірменських строїв вказує Хв.Вовк [1995: 125 - 126]. Пригадаймо також, що язиги носили,"як і перси, широкі штани і весь їх одяг був широкий і фалдистий" [Пастернак 1961: 469].

Очевидно, що наддунайські слов'яни, перебуваючи частково в гірській місцевості, переймали від тубільного кельтського, фракійського населення певні скотарські традиції, свідченням цьому є, зокрема, слово *цан*, що має загальноукраїнське поширення. Воно визначається як форма "з типовим ареалом карпатської (виділено нами.- О.Ц.) пастушої культури" (ЕССЯ 3: 173). Однак цілком логічно припустити, що скотарські традиції в слов'ян були посилені з прибуттям язигів - майже повністю скотарського народу. Саме цим, на наш погляд, пояснюються деякі своєрідні риси українського фольклору, напр.: "[Госпо-

дарю] у тебе вівці гори покрили"; "Устань, газдо, підведися. У кошару подивися! Там овечки покотились, Баранчики народились" (Укр. колядки); "Ой наш братчику, сідай коло нас [...]. Та й з діточками, та з овечками..." (Обряд. пісня). Це не може не дивувати, бо, як зазначає Хв.Вовк, скотарство в Україні розвинулось переважно за доби опанування українцями південних степів, а раніше на Русі худоби було небагато [1995: 45-46]. На наш погляд, щодо пращурів сучасних українців можна зробити висновок, який Д.Дорошенко зробив щодо верховинців, визначивши, що вони зберігають свій первісний тип "сильно пастушого народу" [1992б:10].

У візантійських, германських істориків українські племена часто називають сарматами, роксоланами. Змішування до стадії єдиного етносу слов'ян і язигів у Середньому Подунав'ї є цілком вірогідним. Цьому процесові сприяло й те, що сармати, крім скотарства, займались також рільництвом [Пастернак 1961: 468]. Вони, попри те, що становили панівну касту, не відзначались жорстокістю і зверхнім ставленням до підкореного народу. За свідченням античних істориків, в аланів (язигів) були помітними риси військової демократії, про рабство вони ніколи не мали уявлення, а життєвий устрій і звичаї вирізнялись м'якістю ("verum victu mitiores et cultu") [Скржинская 1960: 275,276]. При більш уважному аналізі виявляються й інші українсько-іранські паралелі, існує подібність поховального обряду, зокрема, поховання з конем, яке є типовим для номадських народів і українців доби поганства [Полонська-Василенко 1992: 76]. Сліди цього звичаю можна простежити також у козацькій традиції поховання, коли "козака несуть і коня ведуть".

Можливо, що сарматського походження і деякі з богів давньоруського пантеону (Сварог, Хорс); українській Вій етимологічно виводиться від скіфського бога війни і вітру (у Геродота: *Vauhka - sūra*) [Абаев 1960: 5-7].

Контакти слов'ян пшеворської культури з іранськими язигами у мовному плані представлені цілим рядом запозичень. "Пращури балтів і германців,- зазначає Х.Бірнбаум,- не потрапили під іранське панування, і на їхню мову не вплинув іранський суперстрат, тоді ж як предкам слов'ян пощастило не до такої міри..." [1988: 39]. Очевидно й те, що не всі слов'яни однаково позначені іранським впливом, можна говорити, наприклад, про більш виразний, ніж в інших слов'янських, шар іранських запозичень у польській мові [Трубачев 1967: 32-81].

Слов'яно-іранські (сарматські) контакти і взаємозмішування були лише одним із кількох подібних паралельних процесів. Поруч відбувалися асиміляційні слов'яно-германські, слов'яно-фракійські, слов'яно-кельтські тощо контакти. У військових походах (завойовницького або оборонного характеру) етнічно різні племена змушені були об'єдну-

ватися, щоб протидіяти найпотужнішій мілітарній силі того часу - римському війську. У період т.з. Маркоманських воєн язиги і маркомани виступали в тісному союзі, який налічував до двадцяти племен, серед яких, можливо, були і слов'янські, що підтверджується знахідками пам'яток пшеворської культури на території германського племені квадів [SD 1971: 128]. "Західногерманського походження етнонім *дуліби*, - пише В. Седов, - дозволяє припустити, що це праслов'янське плем'я склалося ще в римський період десь у сусідстві із західногерманським населенням" [1979: 132-133]. Здається, саме цієї пори увійшли в мову слов'янських племен (разом з асиміляцією частини германського етносу) ті германізми, які класифікуються як "верхньонімецькі" і які сьогодні є маркуючими щодо певної підгрупи слов'янських мов.

Контакти слов'ян із Римською імперією мали і мирний характер. Відомо, що від Вісли до Дунаю, а звідти до Риму вів "бурштиновий шлях", яким рухалися купці з дорогоцінним товаром [Šimek 1947: 5]. Знайдені в Україні (Русі) і в Польщі гроші доби Траяна, Андріана, Антонинів є новим доказом, що "давні римляни не були нашим предкам зовсім незнайомі" [Šafařík 1837: 418]. Можна припускати, що в цей час доходить не тільки до переміщення товарів, але й до певного взаємопроникнення населення [SD 1971: 128].

Є свідчення й іншого плану, що підтверджують амальгамацію слов'ян з кельтами, германцями, сарматами, зокрема антропологічні. З історичних джерел відомо, що сармати мішалися в шлюбах з певцями [Šafařík 1837:63]. Саме в Подунав'ї і в чеських землях, стверджує О. Трубачов, давні слов'яни змішувалися не тільки з більш пізнім германцем, але й з давнішим неслов'янським темноволосим населенням, очевидно, кельтського походження [1991: 121]. Слов'яно-кельтські зв'язки є всі підстави вважати "багатими і прадавними" [Nalera 1968: 83], хоча за їхньою межею, напевно, залишилася та частина слов'янства, де й зараз домінує первісний світлий слов'янський тип. Він зберігся лише на півночі Польщі, у Білорусії та Росії [Lehr-Spławiński, Kuraskiewicz, Sławski 1954: 21].

З усього впливає, зазначає Й. Філіп, що є необґрунтованим припущенням розглядати всі археологічні знахідки доби римського цезарства як германські [1946: 70]. Але чи так вже важливо дошукуватися саме слов'янських коренів у Паннонії в I-II ст. н.е.? Так звана "дунайська" ментальність слов'ян з успіхом могла бути лише іранською або виключно фракійською чи кельтською. Коли ж ці етноси були асимільовані слов'янами, їхні світоглядні особливості могли бути "перекладені", "переспівані" слов'янською мовою і розлитись, наприклад, "тихим Дунаєм" в українському фольклорі. Факт значних взаємоасиміляцій тієї доби не підлягає сумніву. Пшеворська культура, безперечно, належала представникам різних народів, що підтверджується

її багатоструктурним характером (як видно на карті В. Седова, пшеворські пам'ятки в багатьох місцях оточені фракійськими) [Седов 1979: 62- 71,79 (карта)]. Очевидно, що саме ці етнічні (і лінгвістичні) змішування й асиміляції прискорили диференціацію праслов'янських діалектів і спричинили розподіл слов'ян у перших століттях н.е. на дві великі підгрупи. Пшеворська культура з плином часу все більше слов'янізувалася, набувала єдності й одночасно - своєрідності. Невдовзі, однак, сталися події, що викликали значні переміщення слов'янських племен. Частина з них (протоукраїнські племена) змушена була назавжди розпрощатись із середньодунайським регіоном, зберігши про нього уявлення як про свою прабатьківщину. Коли ж сталися події, що поклали початок такому значному слов'янському переселенню? Коли саме "волохи найшли на слов'ян, на дунайських (тобто були ще й інші слов'яни - "недунайські"? - О.Ц.)" (ЛР:2)? Наскільки взагалі можна довіряти найстаршому слов'янському літописові? "Нестор, - пише П. Шафарик, - не був у літочисленні необізнаний і добре знав, скільки віків від часу Христа й апостолів аж до прибуття варягів до слов'ян [...] сплинуло" [1837: 190]. Він міг також спиратися на візантійських хроністів, щось запозичити з народних переказів, а зрештою, міг мати "якісь записи пращурів" [Ibid.: 193-194]. Як вважає Д. Чижевський, окремі уривки з літопису, зокрема, описи знуцання аварів над дулібськими жінками, ніби списані з бургундської хроніки Фредегара 640-660 років. Нестор, можливо, використав ще й хроніку Амартола, а також перекази, додаткові писемні матеріали та епос [1994: 121,36]. Важливо відзначити, що в Початковому літописі майже скрізь послідовно витримано наступність подій, починаючи з першого хронологічно точного факту: повідомлення про війну цезаря Іраклія з обрами (бл. 565 року)(ЛР:7). На наш погляд, залишення слов'янськими племенами своєї дунайської прабатьківщини не могло бути від цієї дати далі, ніж на 350 - 400 років. Більш того, в оперті на історичні факти можна з точністю майже до року визначити початок цієї події, надавши їй не легендарного, а конкретно-історичного характеру.

Перші десятиліття II ст. н.е. були знаменними для Римської імперії. Успішні походи Траяна в Дакію привели до найбільшого її розширення та до найдалшого просування в північно-східному напрямку. Напевно, саме пам'ять про ці походи збереглася в оригінальній давньоруській системі літочислення "від Троянових віків". С. Чепур вважає, що вона є підтвердженням того факту, що зв'язки із західними слов'янами мають глибоке коріння [1963: 153]. Л. Нідерле помітив також, що ім'я Трояна закріпилося в слов'янському фольклорі, зокрема, у сербському його носить надлюдина [1956: 54]. Однак навряд чи "Троянові віки" були, як вважає Г. Півторак, "щасливим періодом для більшості праслов'янських земель" [1988: 43]. Римська військова експансія,

безперечно, супроводжувалася плюндруванням і репресіями проти населення. У другій половині II ст. військові дії стали ще активнішими і велися з перемінним успіхом, аж поки 175 року язиги не були цілком розбиті Марком Аврелієм. Йшлося про створення ще двох нових наддунайських римських провінцій (після Паннонії і Дакії) - Сарматії та Маркоманії. Римська окупація, зокрема регіону сучасної Словаччини, "хоч і була короткочасною, але певнішою, ніж досі вважалося" [SD 1971: 130]. З іншого боку, у середині II ст. простори Середнього Наддунав'я стають об'єктом потужної германської навали племен вандалів, а пізніше гепідів і лонгобардів [Грушевський 1991: 141]. Відхід тубільного населення з середньодунайського ареалу міг зумовлюватися не стільки військовими поразками, скільки постійним спустошенням посівів та ймовірною загрозою голоду, аналогічні причини викликали в другій половині V ст. відступ остроготів, що перебували тоді в цій місцевості, на південь (Jordanis: 177). Приблизно в III ст. зникають назавжди з історії, як вважають, первісно кельтські чи іллірійські бастарни, певчини, що може бути зумовлено їхнім відходом у більш північні регіони, де вони були повністю слов'янізовані.

Відступ племен пшеворської культури в район Верхньої Вісли (про тимчасову зупинку на Віслі перед подальшим розселенням згадує Початковий літопис: "Слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі..." (ЛР:2) був відносно тривалим і досить хаотичним. Паннонія на той час, як вважає О.Стрижак, "була, очевидно, ареною активної (конфронтативної) взаємодії між іллірійськими, кельтськими, східнослов'янськими (виділено нами.-О.Ц.) (пор. плем'я озеріати, яке ми називаємо ще "озерятами") і навіть іберійсько-кавказькими [...] племенами" [1991: 148]. На карті В.Седова, яка передає розміщення культур у Південно-Східній Європі напередодні формування черняхівської культури, помітно, що загальний ареал пшеворських пам'яток дещо звузився за рахунок колишньої південної ділянки. На півдні й заході його обступають гето-дацькі, а на півночі й сході східнопоморсько-мазовецькі пам'ятки [1979: 79 (карта)].

Проаналізуємо основні слов'янські етноніми, ті, що співвідносяться з супер- або мегаетносами (групами народів, що мають спільні риси культури й спільну самосвідомість) [Стрижак 1991: 10]. Таких найменувань три: венеди, словени та анти. Необхідно встановити, чи пов'язуються вони з конкретними типами слов'янських культур, а також яким було їхнє наповнення в різні історичні періоди.

Найдавнішою назвою слов'ян, яка дійшла до нас, є венеди, або венети (venethae, venethi, venedi etc.). Спочатку вона охоплювала всіх слов'ян, але не була власне-слов'янською, на що вказав ще П.Шафарик [1837: 80-81]. Цілком ймовірно, що "венетами" називали слов'ян лише чужинці, використовуючи цю назву як загальне означення [Mańczak

IX МСС 1986: 15]. З погляду О.Шахматова, це споконвічно германське найменування всіх слов'ян [1916: 39]. Однак через активізацію слов'янських міграцій, культурне й етнічне урізноманітнення окремих слов'янських галузей назва венеди все більше закріплювалася за північними поморськими слов'янами. Під час мандрівки лонгобардів до Готланду 380 року вони проминули Anthaib, Banthaib, Wurgonthaib (землю бургундів). "Народи, названі Anthaib, Banthaib, - пише П.Шафарик, - це, безперечно (bezotporně), анти і венеди" [1837: 128]. На час готської навали венеди були лише одним із багатьох слов'янських племен. П.Шафарик вказує, що готи застали "поселення венедів, слов'ян, сербів [...] і багатьох інших слов'янських народців (narodkůw)" [Ibid.: 423] (цікаво, що сьогодні venāja фіні називають лише росіян). Та все ж вважаємо, що венеди переважно вживалося як загальнослов'янське означення. На т.з. Пейтингерових таблицях (Tabula Peutingeriana) - пам'ятці пізньої римської доби (не пізніша IV ст. н.е. [Ляпушкин 1968: 9]) венеди позначені двічі: один раз за Татрами як "сарматські венеди" (Venadi Sarmatae), другий - на Чорноморському узбережжі між річками Danubius і Agalingus словом "венеди" (Venedi). Цими річками могли бути Дунай і Куяльник у Бессарабії [Šafařík 1837: 442,107-109]. Як бачимо, римським картографом "венеди" вживається в загальному значенні, бо для вираження однієї з підгруп вжито атрибут "сарматські". Можна тільки здогадуватися, про яку саме зі слов'янських підгруп йдеться в кожному випадку. Л.Гавлік вважає, що карта Пейтингера свідчить про те, що венеди (змішані з сарматами) у IV ст. досягали Потисся й нижньої течії Дунаю [1988: 222- 223].

Найважливішим історичним документом у питанні початків слов'янської етнічної дистрибуції є "Getica" готського історика Йордана. Там, зокрема, зазначається: "...починаючи від місця народження річки Вістули, на незміряних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їх назви тепер змінюються відповідно до різноманітності родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавенами (Sklaveni) й антами (Antes)(136). Т.Лер-Сплавінський, Б.Курашкевич, Ф.Славський вважають, що свідчення Йордана є доказом першого історичного поділу слов'ян на три групи, що був предтечею сучасної тріалістичної дистрибуції [1954: 19]. Однак, на наш погляд, прийнятнішою є думка П.Шафарика, який зазначив: "Та все ж Йордан [...] вживає ім'я венедів для всіх слов'янських народів взагалі, і видається нам, що потрібно те ім'я вважати не тільки за загальне найменування цілого слов'янського племені, але й за старше, ніж назви окремих його гілок: антів і слов'ян (slowanůw)" [1837: 63]. Так чи інакше, але ім'я венедів, з нашої точки зору, потрібно залишити за "досарматськими слов'янами" (праслов'янами). Починаючи з IV- V ст., воно взагалі перестало зустрічатися в історіографії. Такі письменники, як Прокопій, Агафій,

Менандр, Теофілакт Сімокката, свідчення яких у багатьох випадках достовірні, навіть не спом'янули імені венетів [Скржинская 1960: 210]. Це ще раз підкреслює правоту Йордана, який стверджував, що це колись загальне ім'я заміщується новими, більш точними в залежності від етнічної і локальної диференціації. Оскільки вже згадувалось, що цей етнонім чужинного походження (германського), прийемо його як найдавніше слов'янське означення. Прив'язування імені венеди до якоїсь певної слов'янської підгрупи (наприклад, західних слов'ян), на наш погляд, нічого, крім можливої плутанини, у питанні слов'янської дистрибуції не вносить.

Наступним, чи не найнезаперечнішим щодо свого слов'янського походження, є етнонім словени (в античних джерелах *sclavini, sclaveni* etc.), хоча ще й сьогодні не визначено точний зміст цього поняття. Жодне інше ім'я не було так однозначно пов'язаним із слов'янами, і жодне інше не сприймалося ними так природно. "Розуміння, що є словени, - пише Я.Спал, - живе у слов'янах від найдавніших часів [...], хоча те "слов'янство" не можемо сприймати в нинішньому смислі..." [1968: 170-171]. Першим і давнім загальним означенням слов'ян вважає етнонім словени О.Трубачов [1974: 60]. В.Сєдов відзначає, що новгородські словени взагалі не мали власного етноніма і тому назвалися просто "слов'янами" [1982: 270]. Лише в тому, що словаки були оточені не-слов'янськими етносами, бачить М.Кучера причину того, що вони обмежилися загальним ім'ям всіх слов'ян - *slovienin, slovenka, slovensko*. Лише в XIII - XIV ст. ці форми були замінені маскулізованими *slovák, slováci* [1988:231]. Назви *słowak* чи *słowiak* означали, на думку З.Штібера, те саме, що *słowianin* [1974: 203]. Етноніми "словак" і "словен", очевидно, виступали як взаємозаміщені й у давній українській літературі. Зокрема, у перекладній повісті XV ст. "Історія о Аттілі, королі угорськом" серед південних слов'янських народів названо словаків (напевно, словенів): "Пам'ятаючи тогди на тоє Аттіла, іж словаки, сербове, ахайчики, мацедони і траконове против єму..." (УЛ XIV-XVІст.: 401). Як відомо, у сербсько-хорватській мові Славен означає "слов'янин" у теперішньому загальному значенні. Фактично всі етноніми з коренем -слов-/слав- виявляються в дійсності одним іменем, представленим кількома дериваційними або фонетичними варіантами. Але чи мало воно настільки ж загальне всеслов'янське охоплення, яке має тепер, і в минулому? У цьому складному питанні прийнятною, на наш погляд, є точка зору Л.Гавліка, який вважає, що словени - це часткове найменування, що стало з часом загальним: так само як ім'я венетів у готському поданні стало синонімом і для всіх інших слов'ян, так само ім'я слов'янського союзу на північ від нижнього Дунаю заслугою візантійської історіографії стало загальним означенням всіх етносів тісно спорідненої мовної групи й способу господарювання [1988: 223]. Назва

словен, славен, на думку М.Грушевського, тільки часткова [1991: 78], хоча в іншому місці вчений зазначає: "Се питоме, загальне ім'я слов'ян, що тут спеціально прикладається до їх полуднево-західних осад, для розрізнення від східно-полудневих" [Там же: 173]. С. Смаль-Стоцький вважав, що це загальне значення виникло при перенесенні з частини на цілісність, "як це в історії досить часто буває" [1927: 17]. "Племінне ім'я словене, - стверджує В.Рудельов, - виникає в момент усвідомлення частиною венедів, що відкололася від основного венедського масиву, своєї племінної цілісності і незалежності" [1965: 278]. На тому, що словени становили окрему від антів слов'янську гілку, вибудовує свою теорію слов'янського розселення Є. Налєпа [1968].

Отже, словени утворювали окрему слов'янську підгрупу, яка відрізнялася від іншої слов'янської підгрупи рядом характерних рис, серед яких, безумовно, були й особливості лінгвальні. Залишки словенського (чи слов'янського) етнічного масиву і сьогодні досить легко піддаються визначенню, попри численні змішування зі слов'янами іншої підгрупи, а також неслов'янськими етносами. "Цілий ряд племен і народів, - вказує Я.Спал, - означаються тільки цим іменем: словени болгарські і руські (найпівнічніше плем'я), словінці південні і балтійські [...], нарешті словаки" [1968:171]. Справді, серцевиною протоболгарського етносу був союз семи словенських племен [ІБ 1981: 44]. Словінці є частиною кашубів, їхня мова ще 1586 року визначалася ними як словенська (*język słowięski*) [Popowska - Taborska 1980:22]. Є певні підстави вважати, що ільменські словени були одного кореня з кривичами та в'ятичами, принаймні в Початковому літописі ці племена найчастіше згадуються поруч (ЛР: 12,25,45,67 тощо).

Необхідно відмежувати сучасне розуміння етноніма слов'яни від його давнішого часткового значення. Таке розмежування потрібно послідовно витримати аж до моменту, коли вперше в археологічному плані можна говорити про **о к р е м і**, відмінні одна від одної слов'янські культури. Такими культурами повинні бути визнані пшеворська й оксивська. Кожна з них виникла на своєрідному підґрунті, і кожна дала продовження іншим культурам, які, в основному, успадкували видільні риси цих культур. Існуючи поруч, пшеворська й оксивська культури вже мали ряд характерних особливостей, зокрема, пшеворська переважала оксивську в кераміці, тоді ж як представники оксивської володіли кращою технікою обробки металу [Kostrzewski 1965: 131].

Думаємо, що культура словен зароджувалася в надрах поморської культури (слов'ян), її продовженням стала культура оксивська - перша з двох слов'янських культур доби поглиблення етнічної, господарської і мовної диференціації; у свою чергу, остання генетично пов'язана з такими культурами, як північнопольська культура типу Суквова-Дзедзіце (Sukow - Dziedzice), а також зарубинеською культурою в

Україні. Про те, що словени первісно заселяли регіон Північної Польщі, свідчать гідронімічні і топонімічні дані, зокрема, топонім *Stawsko* зустрічається там кілька разів [Raspond 1983: 315]. Цікаво, що одна з етимологій етноніма словени, а саме пояснення походження назви від кореня *slo-/slav-* "мокрий, вологий" [Ibid.: 315], дозволяє поєднати як майже тотожні за семантикою (і походженням?) назви кашубів, силезців, лужичів [Ropowska-Taboraska 1980: 22] і мазурів (від польськ. *mazia* - "болото"). Взагалі словенську групу слов'ян на першому етапі існування можна назвати північнослов'янською.

Ім'я словени дуже давнє. Не тільки окремі етноніми на карті К.Птолемея, але й назви народів із Геродотової "Скіфії" можуть бути співвіднесеними з ними. Наприклад, у К.Птолемея зустрічається ім'я ставанів на Верхньому Дону (*stavani*) й суобенів на схід звідти (*suobeni*). Обидві назви вважаються прототипами означення слов'ян (у нашому розумінні словен) [Navlik 1938: 222]. "Трансгіперборейські" алано-скіфи (*Alani Scythe*) К. Птолемея на "Tabula Asiae VII", - зазначає О.Стрижак, - фігурують поряд із суовенами (лат. *Suobeni*) (що розташовані десь на теренах сучасної Рязанщини. - О.Ц.), в яких дехто вбачає словен (новгородських?)" [1991: 65]. Словени у К.Птолемея, вважає П.Шафарик, названі двічі, тільки один раз не на своєму місці [1837: 184]. Можливо, що античний картограф не помилився, а навпаки, точно вказав напрямок однієї з перших міграцій із надвіслянської правітчизни.

Надзвичайно важливим видається зв'язок між етнонімом словени і ще Геродотовим неври (у К.Птолемея - навари). В.Щербаківський зазначає, що неври був народ невідомий, який прийшов невідомо звідки [1958: 67]. Очевидно, це сталося тієї доби, коли на Волині і в Подністров'ї з'явилися носії лужицької культури, яких Й.Філіп вважав слов'янами [1946: 50]. Існує думка, що неври були пов'язані з висоцькою культурою в Україні [Пастернак 1961: 424]. Про її північне походження, можливо, свідчать деякі типи нашійних прикрас, правітчизною яких були північні краї - Данія та Ютландія. "Племена висотської культури, - пише Я.Пастернак, - займали свої землі ще в останньому сторіччі до Хр. і були доволі сильні, бо войовничі венеци, що прийшли тоді із заходу, обминули ті землі, посуваючись у Подністров'я вздовж їх південних окраїн" [Там же: 424]. Ще П.Шафарик відзначив, що в Польщі зустрічаються топоніми, які можуть бути пов'язані з неврами [1837: 164]. Слов'янами вважають неврів окремі польські дослідники [Rudnicki 1961: 4-5, 34; Moszyński 1984: 172]. У пам'ятці VI ст. н.е., т.з. "Епітафії абату Мартину" серед народів, яких цей діяч церкви прилучив до Христа, між переважно германськими та сарматськими племенами названі *Sclavus, Nara*. У Початковому літописі є запис, що "...від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський - так звані норики (нарцы), які є слов'янами (словене)"

(ЛР: 2). Таким чином, на думку О.Скржинської, в епітафії Мартину потрібно було б читати "*Sclavus-Nara*", розуміючи під цим сполученням "представника одного племені (виділено нами. - О.Ц.), а саме склава, склавена, який інакше міг бути названий "нарою" ("нарцем", "норцем)" [1960: 212].

Геродотові неври (лат. *Neuroi*, рідше *Neuri*, *Nervi(i)* й под.) жили на Поділлі та частині Середньонаддніпрянського правобережжя (на захід від Дніпра-Борисфену) та у верхів'ї Південного Бугу, межуючи зі скіфами-рільниками. Залишається відкритим питання, чи доходили неври при цьому аж до Дніпра [Стрижак 1988: 58]. Якщо порівняти цей ареал із територією ранньослов'янської зарубинецької культури [Седов 1979: 54 (карта)], то помітимо, що вони майже збігаються. Можливо, що неври пов'язані не стільки з висоцькою, скільки саме із зарубинецькою культурою, що виникла на ґрунті північнопольської поморської культури [Там же : 75]. Хоча, на наш погляд, це не так уже й важливо. Принциповим є визнання пов'язаності культур, що розвивалися на Правобережній Україні в останніх століттях до нашої ери й у перших століттях нашої ери, з північнослов'янським етнічним масивом (словен). Певна ж відмінність у характері культур, представлених в Україні в цей період, могла зумовлюватися різними за часом прибуття потоками словенських мігрантів (а також частини балтійських племен, наприклад, голяді). Що викликало таке переміщення, яке, очевидно, слід визнати першою значною слов'янською міграцією? Назвемо, принаймні, два чинники. По-перше, рух південних сусідів - земляків із сатем-групи, іранських і фракійських народів, на південний схід і захід, "звільнивши значні простори в сусідстві праслов'янської території", міг викликати розширення слов'янської колонізації на південь [Грушевський 1991: 81]. По-друге, чинником надзвичайної ваги була висадка готів у гирлі Вісли, хоча тиск германських племен (зокрема, ульмеругів) був відчутний і раніше. Постійні напади германських племен із за моря, а також із заходу спричинили рух слов'янського люду, який почав "переміщувати свої садиби в південному і східному напрямках" [Rudnicki 1961: 87].

Загальна хронологія зарубинецької культури (III ст. до н.е. - I ст. н.е.) є хронологією поглиблення диференціації праслов'янських діалектів і кінцевого етапу цієї диференціації - формування протомов окремих слов'янських підгруп, тобто завершення функціонування праслов'янської мови як лінгвістичної цілісної системи. На час пізньої праслов'янської мови (I ст. до н.е. - II ст. н.е.) можна говорити про слов'янську правітчизну в більш традиційному розумінні: від Одера і Вісли аж до Прип'ятських боліт і Середньої Наддніпрянщини [T. Lehr-Splawinski, Kuraszkiwicz, Stawski 1954 (mapa)]. Вісло-Одерська прабатьківщина в цей період з'єднується з правітчизною Середньо-

Наддніпрянською, обстоюваною, зокрема, М.Грушевським [1991: 75], Л.Нідерле [1956: 33], І.Поповичем [1955: 9]. Нагадаємо, що, досягши найбільших розмірів на кінець II ст. н.е., прабатьківщина слов'ян була поділена на два чіткі діалектні, етнічні і культурні ареали. Північна її частина (словенська) і була причиною такого розширення. Словени закріпилися на теренах сучасної Білорусії й Західної України, частина племен колонізувала територію пізніших в'ятицьких, кривицьких і словенських земель. Існує думка, представлена І.Забеліним, що в'ятичі та радимичі прийшли на Оку і Сож ще в час Геродотових неврів [Пастернак 1961:425]. Останні археологічні дослідження засвідчили на території сучасної Естонії культурну смугу словенських (кривицьких) племен раннього часу (ще перед балтами) [Седов 1982: 56]. Існує схожість географічної номенклатури, подібних етнографічних рис, домобудівництва, звичаїв новгородських словен і слов'ян польського Примор'я [Стрижак 1988: 78] (зокрема, "наземные бревенчатые дома" [Седов 1979: 114]). Причому головні відповідності пам'яткам польського Примор'я виявляються не в Білорусії, а північніше, у Верхньому і Середньому Пооччі [Трубачев 1992: 106]. З погляду І.Ляпушкіна, дані матеріальної культури і мови дають підстави для висновку, що заселення Східної Європи слов'янами йшло не тільки з південно-західного напрямку, але й з інших районів, зокрема із заходу, очевидно, з областей, заселених Йордановими венедами. Судячи з деяких даних, радимичі і в'ятичі належали до північної венедської групи [1968: 16]. "Був час,- зазначає О.Шахматов,- коли середня Росія, починаючи від верхньої Наддніпрянщини і далі на схід - по верхньому Поволжжю і по Оці - була колонізована польським племенем; природно припустити, що ці племена сиділи колись безперервним ланцюгом (виділено нами.- О.Ц.) від кордонів суцільної польської території й до самих рубежів муроми, що жила по нижній течії Оки" [Филин 1972:38]. Це твердження О.Шахматова безпосередньо базується на свідченнях Початкового літопису про те, що " радимичі ж і в'ятичі [походять] від ляхів. Бо було в ляхів два брати - [один] Радим, а другий Вятко, і, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі"(ЛР:7-8); "були радимичі роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися"(ЛР: 51).

Ще дослідники минулого знайшли на радимичько-в'ятицькій території відповідності польським топонімічним назвам, головним чином, Мазовша і Холмської землі [Трубачев 1992: 105-106]. О.Трубачов поділяє думку літопису, вказуючи, що давнє місто радимичів Радом і нині зберігається в Малій Польщі, у Сандомирському воеводстві [Там же: 104]. Погоджується з генеалогією в'ятичів і радимичів, засвідченою в Нестора, і Г.Хабургаєв, вважаючи, що ідея про подібний характер заселення північного проторосійського ареалу знаходить все більше

прибічників в останні десятиліття. Свої погляди вчений підкріплює багатьма фактами лінгвістичного й археологічного характеру, залучаючи до групи переселенців також кривичів та ільменських словен [1979: 108 - 119]. Про зв'язок лехітської групи польських говорів із предками північної групи східних слов'ян писали Т.Лер-Сплавінський, М.Трубецької, Б.Горнунг, Й.Чекановський та інші [Бирнбаум 1987: 172 (огляд праць)]. На нашу думку, потрібно розмежувати два факти: по-перше, згадки про міграцію лехитів під проводом В'ятка, Радима (чи Кривого), які з'явилися як наслідок певного, можливо, не дуже пізнього переходу; по-друге, факт генетичної близькості частини польських і російських племен, яка, ймовірно, сягає найдавнішої доби. Сьогодні неможливо визначити, коли саме проторосійський ареал був колонізований слов'янськими племенами. Підтвердження цих даних в археологічному плані надто утруднене, бо група слов'ян під керівництвом В'ятка, що прийшла на Верхню Оку, не виділялась власними етнографічними особливостями. Вони сформувалися на місці й почасті в результаті впливу місцевого населення. Так, ареал ранніх в'ятичів в основних обрисах збігається з територією неслов'янської за своїм характером мощинської культури [Седов 1982: 270]. Підтверджують саме такий характер розпросторення словенського анклаву й антропологічні дані, зокрема, "найближчі аналоги черепам ранньосередньовічних слов'ян Новгородської і Псковської земель виявляються в північно-західній частині загального слов'янського ареалу - у землях балтійських слов'ян. Це схиляє до думки про переселення предків слов'ян новгородських і кривичів звідкись із регіону, що входить у басейн Одри і Вісли" [Там же: 8]. Під загальний антропологічний словенський тип підпадає вісло-дніпровський, що виник при значному балтійському впливі. Як зазначає В.Дяченко, така будова черепа зустрічається у кривичів, радимичів, дреговичів, древлян, західних полян, волинян, східних слов'ян Середнього Подністров'я, мазовшан [IX МСС 1986: 35]. Очевидно, що не у всіх названих етнічних трайбіальних осередках даний тип переважав (через подальші змішування), але саме поширення цього широколицького типу є показовим.

Таким чином, не викликає жодних заперечень думка, що першими з правітчизни виділилися пращури східних слов'ян [Nalera 1968: 96]. Слід прийняти й те, що сталося це "в останні віки перед нашою ерою" [Ibid: 96], але наряд чи можна вважати цих слов'ян пращурами лише сучасних росіян, українців і білорусів. Українці, зокрема, на відміну від росіян, лише на субстратному рівні пов'язуються зі словенською підгрупою. Очевидно, що до "східних" слов'ян належали також ті племена, які пізніше стали одним із найважливіших етнічних складників південнослов'янських народів. На середину I ст. н.е. словенська частина праслов'ян ще являла собою єдиний масив, який однак усе більше

розосереджувався в трьох головних напрямках: північному (побалтійському), південно-східному (протоболгарському і частково протоукраїнському) і північно-східному (проторосійському і частково протобілоруському). Останні два ареали безпосередньо сикалися на протобілоруських теренах. Міграції вглиб проторосійської та протоукраїнської території вели до ізоляції словенських анклавів, розділених смугою угро-фінської (тушемлі-банцеровської культури), а також острівцями балтійських культур. І все ж цієї доби ще можна говорити про єдиний словенський ареал із характерними культурними, етнографічними, мовними особливостями. Саме цією тотожністю сьогодні можна пояснити певну близькість поморської мови з тим праслов'янським діалектом, що лежить в основі південнослов'янських мов [Hinze 1982]. Відомий факт, що ще в VII ст. н.е. пруси не відділяли помор'ян від русі (росіян) [Stieber 1974: 144]. Цікавим свідченням поступового колонізаційного переміщення словен є номен *jъspolinъ/*spolinъ (рос. исполин). За однією з етимологій, "згідно із залишками народних вірувань, давній велетень, що мешкав у Кашубії"; показовим є сучасний ареал поширення даного слова, воно зустрічається в ст.-сл., болг., макед., польськ., словін., д.-руськ., рос. (ЭССЯ 8:240) (укр. мова диспонує синкретичною формою *велет*, для пояснення якої залучається етнонім *Veletabi* - ім'я одного із західнослов'янських племен у Мекленбурзі (ЕСУМ I: 346). Колишня єдність східної словенської зони виявляється також у близькості географічних назв Центральної Росії й Підкарпаття [Стрижак 1988: 65-66]. На Західній Україні внаслідок змішувань із тубільними культурами оформилось кілька самостійних різновидів словенських культур. Крім, можливо, висотської та зарубинецької культур, слід назвати ще липицьку культуру, з представниками якої, на думку М.Брайчевського, потрібно пов'язати найдавнішу згадку етноніма "словен" у К.Птолемея [1993: 33].

З Верхньонадвіслянськими районами поширення пшеворської культури ми схильні поєднати третє історично засвідчене ім'я слов'ян-анти. Саме тут була, очевидно, розташована "Країна Антів", або *Antaib*, що ототожнюється з ними [Rudnicki 1961:26]. "Назва *Antaib*, передана через Павла Діакона (VIII ст.), може означати Силезію (*Śląsk*) або землю, розташовану над Верхньою Віслою (відділено нами.- О.Ц.)" (SSS I: 36). Ким же були ці "загадкові" [Вага 1983:13] анти? Звідки прийшли вони на терени Середньої Вісли? Аналізуючи різні підходи (зокрема, О.Погодіна) до вирішення цієї проблеми, О.Стрижак розмірковує: "Що ж до Антайбу ("Антії"), то він, на думку автора (О.Погодіна.-О.Ц.), є вказівкою на слов'ян, які перемістилися до Одера. Додамо: очевидно, в ході великого переселення народів. Але звідки? Зі сходу чи заходу?" [1991: 35]. На наш погляд, з півдня, з Дунайської котловини. Антайб - країна антив - розміщується на теренах пшеворської культури.

Отже, можна зробити висновок, що анти і були її носіями. Етнонім анти не має загальноприйнятої етимології. Найчастіше він пояснюється як іранська (аланська) назва й пов'язується з осетинським *anda* "зовні", д.-інд. *antaḥ* "кінець, край", *antyah* "той, що перебуває на краю" (ЕСУМ I:75), пор. ще гот. *andeis* "кінець, край", лат. *ante* "попереду" тощо. О.Пріцак, вказуючи на затемненість їхнього походження, називає антив германським племенем, що вело війни з готами [1982: 88]. З погляду В.Седова, анти були окремим етноплеменним угрупованням слов'янства, що сформувалося в III-IV ст. н.е. у складі черняхівської культури в умовах взаємодії слов'ян з іраномовним населенням [1982: 28]. Отже, цілком правдоподібно, що давні анти мали сарматський панівний прошарок (пригадаймо "службових сарматів" П.Шафарика) і з часом послов'янили своїх володарів. Як свідчать історіографічні джерела, у сарматів II-V ст. навіть використовувалися власні імена Анти і Хорват [Рудельов 1965: 281]. Але чи справді така взаємодія слов'ян і сарматів відбулася лише в Наддніпрянщині в III ст. н. е.? "Ім'я антив,- пише О.Стрижак,- частіше шукають на сході, ігноруючи західні канали. Лишилося поза увагою дослідників повідомлення про наявність у середньовічних [...] легендах Тиролю й Хорутанії відомостей про антив або антських людей..." [1991: 36]. Якщо ж звернутися до картини розселення сарматських племен в Європі на початку нашої ери, то не можемо не помітити, що право називатися "передніми" (або "крайніми", майже "українцями") могли мати ті племена, які дійсно були авангардом сарматського руху. Такими, безперечно, себе відчували язиги-метанасті, або "переселенці". Важливим свідченням у цьому питанні є повідомлення Помпонія Мели, який стверджує, що сармати "були поділені на багато гілок, а саме: алани, роксолани, язиги, метанасті (треба язиги-метанасті [...]) та анти" [Стрижак 1991: 44]. Є ще один етнонім, який можна зіставити з іменем антив. Це традиційно пояснювана як кельтська назва анарти ("набухлі" [Трубачев 1974: 57]). Український закарпатський вчений М.Лучкай ще 1843 року писав: "Вже Юлій Цезар згадає їх і вважає, що вони були сусідами даків. Птолемей розміщує їх у північній Дакії [...] і називає анартами (*anarti*). Пізніше зустрічаються анти, які завзято воювали між Тисою і Дунаєм, із цього явно, що тут були тільки різні назви, а не племена, які раніше були названі гетами, потім язигами, і, нарешті, антами лімігантами" [Стрижак 1991: 44]. Опис сарматів, які здійснювали військові акції на римських кордонах (Тацит II: 42), і той образ носіїв пшеворської культури, який формується на підставі археологічних матеріалів, дуже близькі. Я.Пастернак, зокрема, відзначає, що представники цієї культури були "добре озброєні, бо майже в усіх похованнях зустрічаються залізні вістря від списів, мечі, ножі, а також переважно їздили на конях" [1961: 488].

Найдавніші слов'яни характеризуються як "долиняни (виділено

нами.- О.Ц.), землероби і відгодівники худоби" [Raspond 1983: 314]. Очевидно, що словени, як і праслов'яни, ще довгий час займали придатні для землеробства рівнинні терени. Так, лях характеризується як "житель рівнин, відкритих просторів, пустищ" (ЕСУМ III: 344). Близький за семантикою до нього й інший словенський етнонім лендзянин, тобто мешканець ленду, пор. *leđo - "праслов. термін підсічного землеробства з початковим значенням [...] ділянка лісу, призначена або придатна для розчищення під ріллю (пашню) з наступним переходом на позначення ріллі (пашни) поля, луки" (ЭССЯ 15: 46). Анти теж залишалися здебільшого хліборобською людністю. Візантійські автори не раз згадують про спустошення їхніх полів під час воєн з кочівниками, а Псевдо-Маврикій пише про великі припаси пшениці, проса та іншого збіжжя, які зберігалися в селищах антів [Пастернак 1961: 514] (можливо, саме спосіб життя рільницькою громадою і сприяв дивовижній стійкості слов'ян супроти різного роду асиміляцій і допомагав, у свою чергу, безболісно абсорбувати залишки численних кочових орд). Однак з часом зазнав змін не тільки спосіб оброблення землі (орання замість підсікання), змінився й характер рельєфу, де анти розміщували свої ниви. Поруч із площинними ділянками вони обживали також гори. Саме антів, на нашу думку, слід ототожнити з тими праслов'янами, які "знали про Карпатські гори. Образно кажучи, Карпати були чутні й видні і на Волині, і в Середньому Подніпров'ї" [Грубачев 1974: 50]. Про те, що доля антів у подальшому все більше поєднувалась з Карпатським регіоном, побічно свідчить Прокопій Кесарієць, відзначаючи, що "ці варвари краще всіх могли битися у гористих і важкодоступних місцевостях" (319) (пор. ще характеристику горян-доломітів (419-420).

Значні зміни в культурному устрої слов'ян-антів відбулися внаслідок римського впливу або, точніше, під впливом способу життя тубільного населення Середнього Наддунав'я, яке вже кілька століть перебувало у сфері життєвих інтересів Римської імперії. Й. Костшевський пов'язує, зокрема, з кельтами значну відмінність пшеворської від інших північних і західних культур [1965: 68]. Не позбавлена вона і германських елементів [Вапа 1983: 14]. Однак, попри всі можливі сарматські, кельтські та германські домішки, пшеворська культура являє собою "дуже однорідну цілісність" ("bardzo jednolita całość zespołowa") [Rudnicki 1961: 92].

Культура пшеворського типу в історико-археологічних розвідках розміщується на теренах Південної Польщі. Однак це не дає жодних підстав стверджувати лише її прапольський характер. Цілий ряд пізніших слов'янських народів можуть вважати себе її спадкоємцями. Свідченням цього є й той факт, що центральний ареал пшеворської культури (десь між Краковом і Люблином) у ментальності різних народів вважався власним і протягом своєї історії входив до складу різних

держав, зокрема Великого князівства Моравського і Чеського королівства [КИЧС 1988: 15 (карта), 27]. Уявлення, що кордони української землі доходять до Кракова, було колись частиною українського світобачення. "На Україні, під час розбудження національної свідомості в середині XI в.,- пише М. Грушевський,- "руську" землю означали під Краків та Люблин" [1993: 218]. Землі нашого народу, за словами Є. Тимченка, сягали значно далі за Карпати, а на північному заході наші оселі доходили аж до Вісли" [1930: 9]. Взагалі, на Заході українська територія немало тратила на користь поляків, волохів та словаків [Огієнко 1995: 61]. Можливо, що назва Люблин відгукнулася в чернігівському Любечі (перша згадка від 882 року) і волинському Любомлі. Навіть на рівні побутової психології спостерігається цікаве поєднання топонімів, пор. укр. прислів'я: " Від Києва до Кракова - всюди біда однакова".

"Таким чином, - зазначає Т. Лер-Сплавінський,- можна прийняти, що так званий оксивський комплекс відповідає мовним пращурам західних слов'ян, а пшеворський культурний комплекс - пращурам східно- і південнослов'янських племен" [1963: 11]. Як бачимо, визначний польський вчений заперечує навіть право власного народу на те, щоб бути спадкоємцем пшеворської культури, віддаючи всі права на неї східно- і південнослов'янським народам. Та все ж вважаємо, що насправді таке співвіднесення не є зовсім правильним. Зокрема, серед східних слов'ян лише українці й частково білоруси можуть вважати себе прямими нащадками культури пшеворських племен. Носії пшеворської культури на території Верхнього Подністрів'я і Західної Волині, як зазначають, черговий раз демонструючи парадокс західно-східнослов'янської трансформації, І. Винокур і Д. Телегін, прислужилися формуванню однієї з груп східнослов'янських племен [1994: 189]. У даному питанні погоджуємось також з тезою Г. Півторака, що "...поява в Карпатсько-Дніпровському регіоні ранньослов'янського населення з діалектами західнослов'янського типу вже в той час (протягом усього ранньоримського періоду аж до кінця II ст. н.е. - О.Ц.) цілком вірогідна. В майбутньому воно не раз поповнювалось новими потоками переселенців із західної (виділено нами.- О.Ц.) частини праслов'янського етномовного ареалу" [1988: 41]. І. Русанова помічає високий рівень концентрації пшеворських пам'яток і вважає, що в період великого переселення народів звідси, без сумніву, пішла велика маса населення [1976: 207].

Серед комплексу пшеворських пам'яток особливу цікавість викликає накладка для піхов меча, виготовлена з бронзи. Зображення озброєного вершника, вовка, що розриває жертву, барана, що поїдає молоді стеблини, на думку вчених, передають давні міфологічні сюжети про походження роду. Привертає увагу серед інших зображення чоло-

вічої і жіночої фігур, яке вважається "актом священного шлюбу героя й героїні" [Винокур, Телегін 1994: 187], і мимохіть пригадується Несторове: "...поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх [...] і весільний звичай вони мали (виділено нами.- О.Ц.): не ходив жених по молоду, а приводили [ї] ввечері" (ЛР:8).

Визначимо ті головні ознаки племен пшеворської культури (антів), які, виявляючись у ряді слов'янських культур, поступово еволюціонували і в протоукраїнські. По-перше, такою характерною ознакою є тип житла. У носіїв пшеворської культури це хата, заглиблена в землю. Початок її родоводу на Середньому Дунаї. Відомо, що "типовою кельтською селищною одиницею є хата [...]". Дно житла було звичайно запущене під рівень землі десь до глибини 50 і більше сантиметрів" [SD 1971: 116]. Заглиблені житла мали й германські племена [Ваїа 1983: 22], і сарматські, з якими, як правило, пов'язується перейняття протоукраїнськими племенами назви й типу житла (ЕССЯ 8:21-22), пор.: "іранська етимологія слов *xata підтверджується, нарешті, семантикою слов. слова, в якому досі проглядає віднесеність до земляного, земляночного дому (виділено нами.-О.Ц.), як і в іранського джерела" (ЕССЯ 8: 22). На наш погляд, навряд чи іранська етимологія є абсолютною (такою її робить гіпотеза про слов'яно-сарматські контакти лише на власне-українській землі), цілком можливі аналогії з н.-в.-нім. kate "хижа", а також із романо-кельтськими формами, вивідними від лат. castellum, castrum або carpa (пор. франц. château - "замок") тощо. На той час у Польщі, як і в Росії, хати були зручні і незаглиблені [Ваїа 1983: 36-37], зокрема, житлові приміщення кривичів належать "виключно до наземних споруд" [Седов 1979: 118]. Наземними були й житла перших слов'ян, які прийшли в Україну [Пастернак 1961: 433]. Анти, вважає І.Винокур, несли з собою новий тип житла - "напівземлянка", який відрізнявся від наземних будівель племен зарубинецької культури [1972: 55-61]. Крім заглиблення, житла ранніх слов'ян в Україні характеризувалися також наявністю печі. До VIIст. н.е. на Правобережній Україні співіснували наземні ліплянки без печей і напівземлянкові житла із глинобитними печами [Пастернак 1961: 510]. Загальний вигляд антського житла добре передано на реконструкції В.Барана [1988: 43]. Хата з найдавніших часів (можливо, ще доби лужицької культури [Філір 1946:31]) обмащувалася глиною та білилася вапном. Відомо, що житла германців також обмащувалися глиною, і, ймовірно, білилися. Зокрема, К.Таціт вказує, що їх так ретельно обмащували, що здавалось, ніби житла розмальовані (I: 360). Отже, і в передісторії, і в історичні часи українці пов'язуються із специфічним типом заглибленого в землю житла. "... зовсім однаковий на цілому просторі країни (виділено нами.- О.Ц.),- зазначає Хв.Вовк,- цей загальний тип

української хати став одною з найголовніших та найвиразніших ознак українського племені" [1995: 95]. Українська хата близька до балканського (румунського) типу, а також до житлових будівель сербів, словаків, чехів і відрізняється як від польської "халупи", так і від російської "ізби" (саме через заглибленість українська хата має призьбу, бо ззовні стіни присипалися викопаною землею, пор. д.-руськ. присъпа "нашип, вал" (Срезн. II: 1470); "українським" є також граматичний характер слова, контрастний рос. насыпь). Звичай білити стіни хат теж має аналогії лише серед південних та західних слов'ян і, очевидно, походить з глибокої слов'янської старовини [Там же: 95,117]. Саме такий тип житла утвердився доби слов'янського розселення VI-VII ст. на теренах Чехії, будучи однією з найважливіших ознак культури т.з. празького типу [Turek 1982:12]. По-друге, із пшеворською культурою можуть бути пов'язані перші зразки т.з. "сивої" кераміки, представленої також у пізніших виразно протоукраїнських культурах. Саме в районі Кракова були знайдені пам'ятки цієї керамічної культури, які корелюють із більш пізніми, черняхівського періоду [Брайчевський 1964: 98-99,121-122]. Ця кераміка ("сіроглиняні горщики пізньоримського часу") виявлена в пам'ятках празько-корчацької культури с.Рашків на Буковині [Баран 1988: 15]. Немає ніяких ознак того, що корчацька кераміка була, крім пшеворської, ще й у зарубинецькій культурі [Ляпушкин 1968: 7]. Зв'язок пшеворського й пізнішого посуду празько-корчацької культури є очевидним [Седов 1979: 67,71; Turek 1982: 10]. Серед знахідок культури Луки-Райковецької, яка, без сумніву, є давньоукраїнською, сіроглиняні гончарні вироби, правда, вже трактуються як імпортовані [Винокур, Телегін 1994: 224]. Хоча взагалі "якої-небудь чіткої межі між празько-корчацькою і типу Луки-Райковецької не існує" [Седов 1982: 90], остання є лише подальшим розвитком першої [Пастернак 1961: 511]. По-третє, пшеворська культура відзначалася певними особливостями поховального обряду, зокрема, розбиванням ритуального посуду й особливими посудинами з їжею, які ставилися в могили [Седов 1979: 56]. У пізніших похованнях волинян-дулібів "очевидно, у момент спорудження курганів посудини розбивали згідно з ритуалом і розкидали їх уламки [...] більш, ніж у 15 волинських курганах [...] зустрінуті відра, зроблені з дубових клепок [...] Відра ставили в могили з жертвовою їжею. Цей звичай був поширений у слов'ян-язичників і зафіксований у землях як східних, так і західних слов'ян (виділено нами.- О.Ц.)" [Седов 1982:101]. Жодна з названих рис поховального обряду не підтверджується на проторосійській території [Там же: 148-151]. Поховальний ритуал мав ще й інші характерні риси в різних слов'янських підгрупах, однак обмежується лише названими.

У перших століттях нашої ери пшеворська культура слов'ян на сході сусідила з теж слов'янською зарубинецькою [Винокур 1972: 20

(карта)]. Досить активними були контакти між спорідненими племенами. Носії пшеворської культури поступово заселяли Верхнє Подністров'я. У перших століттях культура цього регіону практично не відрізнялась від пшеворської. Пшеворські племена впливали і на більш східні, зарубинецькі, йшлося навіть про створення зарубинецько-пшеворської культури, але процес було перервано готським вторгненням [Арх. УССР 1986: 59,60]. Б.Рибаков, відзначаючи певне зближення західної і східної слов'янської підгруп на рубежі старої і нової ери, вказує, що повної тотожності так і не було досягнуто [1981б: 227]. "На кінець Іст. до н.е., - пише Г.Півторак, - кількість відмінних західних і східних ізоглов зросла настільки, що виникли дві **чітко протиставлені** (виділено нами.- О.Ц.) зони праслов'янської мовної території - західна і східна [...]. Межі між цими зонами [...] приблизно збігалися з межею між пшеворською і зарубинецькою культурами" [1988:41].

Що ж змусило племена пшеворської культури до поступового переселення на терени України? На наш погляд, причин було кілька. По-перше, цей регіон був уже достатньою мірою колонізованим слов'янським етносом у попередні століття. Переміщення фактично йшло в бік "родичів", з якими в пізніші часи не раз здійснювалися спільні військові походи. Цей факт відзначається, зокрема, в Густинському літописі (XVII ст.), автор якого, так само, як і автор цього дослідження, намагався витлумачити свідчення Початкового літопису, пор.: "Коли ж волохи, тобто римляни, найшли на слов'ян і стали насилувати їх, тоді слов'яни, знявшись з подунайської сторони, пішли на північ, тобто в Сарматію, до своїх (виділено нами.- О.Ц.), де нині Руська земля є" (УЛ XVII: 151). По-друге, за всіма даними, Подністров'я і Подніпров'я були багатими землями, придатними для вирощування зернових культур. По-третє, однією з найважливіших причин була історична пам'ять сарматських (язизьких, яських) етнічних елементів пшеворської культури, які, напевно, становили панівний страт цього угруповання (спочатку, можливо, союзу племен). Будучи метанастами, або "переселенцями", своєю правітчиною вони вважали землі між Дніпром і Азовським морем (Меотидою) і саме туди прагнули повернутися, коли стало скрутно (важливість цього фактору для розуміння історії ранніх міграцій ми (слідом за О.Трубаховим) уже підкреслювали). Останньою серед важливих причин, що могли викликати початок міграції антів, назовемо можливе прилучення їх готами до військової виправи, що могло відбуватися на "добровільно-примусовій" основі. Щоб краще зрозуміти характер подібних явищ, що мали особливість повторюватися на українських теренах майже кожні 200-300 років, наведемо кілька записів із Початкового літопису періоду монголо-татарської навали: "А коли Телебуга шов у Ляхи, то з ним йшли всі князі через неволю татарську" (ЛР: 435); року 1287 "коли ото йшов [хан] Телебуга і [хан] Алгуй із

ним великою силою, то з ним йшли руські князі [...]. А потім сказав Бурондай Василькові: Якщо ви есте мої спільники, розмічіте городи свої" (ЛР:421); "Послав тоді він (Бурондай.-О.Ц.) послів до Данила, кажучи: "Я іду на Литву. Якщо ти спільник еси, піди зо мною" (ЛР:420). Руські воеводи могли виступати і як радники, і як провідники, пор.: "Тим часом Дмитро, київський тисяцький Данила, сказав Батиєві: "Не барися у землі сій довго. Настала тобі пора на Угрів уже йти [...]. Отож Батий послухав ради Дмитрової, пішов в Угри" (ЛР:398). Порозуміння між готською й антською сторонами полегшувалось за рахунок тих германських складників, якими відзначалась пшеворська культура.

Відлік доби великого переселення народів прийнято починати з 375 року, тобто нападу гунів, що зумовив переміщення готів на Нижній Дунай [Пастернак 1961: 508; PDČS 1980: 37]. Однак, на наш погляд, першим поштовхом, що дав початок велетенському етнічному переміщенню, була готська міграція з дельти Вісли в район Середнього і Нижнього Подніпров'я (або навіть час висадки готів, що стала, як зазначалося вище, причиною розселення слов'ян словенського угруповання).

Не встигли анти отямитися після потужних ударів римських легіонів Марка Аврелія, плюндрівних навал вандалів, віктофалів, гепідів, лонгобардів, як поруч з їхнім прадавнім (надвіслянським) ареалом, у районі Середньої Вісли, почали накопичуватися і поступово рухатися в південно-східному напрямку різноплементні лави готського етнічного угруповання. Готи на Віслі, із численними "колінами" (руги, скіри, герули, туркулінги тощо), теж були недавніми прибульцями з північних земель (острова Готланда в Балтійському морі та Північної Швеції, що в подальшому матиме неабияке значення для історії східних слов'ян). М.Грушевський зазначає, що досі "історія цієї готської міграції майже зовсім незнана", але "очевидно, мандрівка була фактом загальноновизнаним, переказаним у народній традиції, так що замовчати його не можна було" [1991: 141,142]. Мандрівка готів на південний схід, ймовірно, майже не зачепила антського масиву, бо проходила сучасним українським і білоруським Поліссям. У готській народній традиції, переказаній у Йордана, на повідомлення якого до останнього часу не звертали достатньої уваги [Петров 1972: 11], залишилися спогади про мандрівку багнистими просторами. На думку М.Грушевського, - поліськими, "там на гатях провалилася і загинула сила людей. Перебувши сі багна, готи перейшли в край, прозваний ними Oium" [1991: 142]. Назва, можливо, походить від гот. Aujom "країна, багата водою" [Скржинская 1960: 195]. Готи могли просто заблукати, збившись зі шляху на південь [Грушевський 1991: 141], хоча швидше за все їхня мандрівка була маршем до наперед визначеної мети, країни, що стала для готів "бажаною землею" ("optatum solum") (Iordanis: 135). Сам

перехід, очевидно, не був обтяжений серйозними сутичками з місцевим населенням. Однак важливим наслідком цього руху було посилення локалізації словен у північному, східному і південному ареалах. Зв'язок між східним і південним словенськими анклавами розірвався.

Перші значні сутички готів з тубільцями відбулися в районі Середнього Бугу та Середнього Подніпров'я і були успішними для готів. Супротивниками їх були спали (spali), за якими за багатьома прикметами можна побачити слов'ян (словенської підгрупи). Цей етнічний гіпотетично може бути прямо співвіднесений із слов'янами. Фонетична невідповідність зумовлюється, зокрема, важкістю вимови для неслов'янина велярного лабіалізованого л [Рудельов 1965: 277], а також віддаленістю від Йорданових часів подій готської міграції, її легендарним характером. Германці, зіткнувшись із слов'янами зарубинецької культури, могли назвати їх не "венетами", а перейняти в деформованому вигляді етнічний-самоозначення. Пізнішої історичної доби готи майже не контактували із словенами, позаяк їх безпосередніми сусідами були роксолани на сході, анти на заході, угрофіни і балти на півночі. Тому етнічний спали, з певним ваганням і застереженням, можна визнати за германську форму назви словени, що лише дещо відрізняється від лат. *sklavini* та грецьк. *Σκλαβηνοί*.

Існує й інше пояснення слов'янського характеру спалів. У Прокопія Кесарійця є запис про те, що "ім'я як у словенів, так і антив раніше було одне - і ті, й інші здавна звалися спорами". Таким чином, якщо "спали" Йордана і "спори" Прокопія збігаються, то, відповідно, готи, просуваючись на південь, перетнули землі, населені предками слов'ян [Скржинская 1960:196; Rudnicki 1961:15].

Російська, а слідом за нею й українська історико-археологічні школи применшують або навіть замовчують справжню роль і значення готського вторгнення в Подніпров'я. Наприклад, І.Винокур і Д.Телегін зазначають, що на початок нашої ери в Україні "певне місце займають елементи давньогерманського етносу, які просочилися (виділено нами.- О.Ц.) в епоху "великого переселення народів" [1994: 181]. "В етнічній східних слов'ян,- пише Г.Півторак,- а тим більше українців (?! - О.Ц.) готи не відіграли ніякої ролі" [1993б: 56]. В.Сєдов також думає, що внесок готів у черняхівську культуру не був "ні вирішальним, ні суттєвим" [1979: 89] О.Пріцак вважає, що своєрідне готське *intermezzo* не мало жодних важливих наслідків [1991: 36]. Як бачимо, величезні маси германських племен, що звільнили для слов'ян значні площі на Балтійському узбережжі і потім уже з території України могутніми хвилями перекочувалися по всій Європі, визнаються малозначним етнічним елементом, майже домішкою до сарматсько-східнослов'янського масиву. Між тим "під навалою готів заломилася Боспорська держава, зникла Придонська Танаїда" [Полонська-Василенко 1992: 61],

готи в 2-й половині III ст. завоювали Крим, розгромили античні держави Причорномор'я [Щербаківський 1958: 109]. На думку М.Грушевського, готи були досить швидко витіснені і виплеснуті слов'янами аж до Танаїсу (Дону) [1991: 143]. У дійсності події могли розвиватися й дещо інакше. Відомо, що Боспорського царства готська навала досягла порівняно пізно, аж в останній третині III ст., яка була "періодом нашествия на Боспор варварських племен" [Винокур, Телегін 1994: 167]. Є підстави вважати, що готська колонізація Подніпров'я була все ж досить повільною й супроводжувалась їх осіданням на завойованих землях, що справили на германців таке приємне враження (головно поріччям Дніпра, що на карті І.Винокура і Д.Телегіна, можливо, позначено як особливий різновид черняхівської культури [1994: 194]). Навіть якщо основним регіоном готського зосередження була Південна Україна, безперечно, їхніми військовими акціями були охоплені значно більші простори.

Тиск готської навали на слов'ян зарубинецької культури (південний словенський ареал) спричинив їх розщеплення на три угруповання: південно-західне (з виходом у регіон Північних Карпат і через карпатські перевали в Закарпаття і район сучасної Словаччини); південне, що поступово освоювало Нижнє Подністрів'я, Попруття та поріччя Південного Бугу (у подальшому з нього вийшли протоболгарські племена, а також уличі та тиверці), словенською культурою південного угруповання була поєднана-лукашівська з ареалом, що обіймав територію сучасних Молдови, Румунії і Покуття (столовий посуд за формою і технікою виготовлення надзвичайно схожий на аналогічні вироби зарубинецьких майстрів [Винокур, Телегін 1994: 185]), цілком можливо, що саме це переміщення слов'ян словенського угруповання відбито на Пейтингерових таблицях; північно-східне, яке фіксується за зосередженням зарубинецьких пам'яток у Верхньому Подніпрів'ї і Подесенні (з наступною трансформацією в пам'ятки київської культури).

Наприкінці II - на початку III ст. розпочинається також період активної антської колонізації України. Рухаючись перед або слідом за готами, вони дійшли аж до Чорного моря [Rudnicki 1961: 140]. Тиск антив був не менш могутнім, унаслідок чого вони закріпилися майже в усіх тих ареалах, які пізніше будуть означені як протоукраїнські. Саме з цією добою, напевно, слід пов'язати загальновідомі рядки літопису: "А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами [...]. Так само й ті ж (виділено нами.- О.Ц.) слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші - деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами, а інші сіли на Двіні і прозвалися полочанами - од ріки, яка впадає в Двіну і має назву Полота [...]. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем- [словенами]; і зробили вони город, і прозвали його

Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами" (ЛР:3). Як бачимо, у Початковому літописі серед племен, що прийшли з Вісли, названі **п е р е в а ж н о** ті, які можна схарактеризувати як **протоукраїнські і протобілоруські**. Щодо ільменських словен, можна припустити, що вони **в и п а д к о в о** потрапили в цей перелік, або пояснити це тим фактом, що антські племена більш пізні міграції на північ (до Пскова і Новгорода) здійснювали разом із словенами, які мешкали в Україні або навіть прийшли разом з антами з Повіслення. Те ж саме можна сказати про сіверян, належність яких до первісного антського угруповання викликає певні сумніви.

При аналізі даних літопису беззастережно з'ясовується, що значна частина східних слов'янських племен у міграції з Надвісляння **жодної участі не брала**. Серед названих трайбальних етносів немає головних проторосійських племен: в'ятичів, кривичів, немає також протобілоруських радимичів і протоукраїнських тиверців та уличів (які, напевно, населяли ще й район Твері та Углича). Можна зробити висновок, що ці племена вже **раніше розмістилися на даних теренах** або зайняли їх унаслідок **іншого** слов'янського етнічного переміщення, факт якого неодноразово підкреслюється в Початковому літописі.

Слов'янська міграція з аналогічною хронологією відзначається польськими дослідниками, які вважають, що з III ст. н.е. починається активний рух слов'янських племен, розташованих за Північними Карпатами і Судетами, на захід до Лаби і на схід до Дніпра [Lehr-Spławiński, Kuraszkiwicz, Stawski 1954: 39]. Слов'яни, на думку І.Ляпушкіна, з'явилися на Дніпрі досить пізно із західних районів, можливо, з Подунав'я [1961: 208-209]. Показовими є також деякі гідронімічні дані. Так, деякі гідроніми басейну Вісли зустрічаються також у здрібнілих формах у водозборі Дніпра. Це свідчить про пізніше розселення слов'ян з басейну Вісли на схід [ВПІВСМ 1966: 21]. Цікаві гідронімічні спостереження зробив О.Стрижак. Вчений помічає близькість назв Середнього Наддунав'я, Надвісляння і Подніпров'я. Зокрема, поширення назв типу Дунай, Дунаець по всій Україні, гідроніму Морава у водозборах Дунаю, Вісли та Дніпра [1988: 193,199], пор. також укр. Ворскла і польськ. Вісла (у Йордана Viskla). Ще одним доказом руху антського слов'янського угруповання в Наддніпрянщину з регіону Середнього Наддунав'я є гідронім **Дніпро**. Ця назва, що закріпилась в українській національній психології поруч із **Славу́та, Славутич**, латинського походження; "римське" найменування (напевно, у свою чергу перейняте від сарматів) Danaptris // -us, Danapere і под., "звідки слов'янізовані форми **Дънѣпръ, Дънѣпръ, Дняпро, Дніпро** тощо" [Стрижак 1988: 144]. Найменування Дніпра має ряд фонетичних особливостей, які могли виникнути тільки шляхом функціонування протягом певного часу в сармато-аланській мові [Брайчевський 1965: 195], але будь-яка з іран-

ських етимологій стане прийнятною лише в тому випадку, коли "прийняти **дацько-фракійське посередництво** (виділено нами.- О.Ц.), що впливає з наявності змін "румунського типу" (ЕССЯ 5: 182).

Одним з яскравих і майже незаперечних свідчень того, що протоукраїнські слов'яни перемістилися саме з регіонів Середнього Наддунав'я і Верхньої Вісли, тобто із зони активних контактів місцевого населення з Римською Імперією, є численні й надзвичайно багаті ("тисячі монет" [Винокур 1972: 96]) скарби срібних монет пізньоримської доби, що перебували в торговому обізі [Баран 1981: 3]. За датою карбування монет можна визначити час, коли анти вийшли з-під римського впливу. Основна маса монет припадає на кінець II століття, після 192 року їх кількість різко спадає [Пастернак 1961: 500]. Монети з III-IV ст. в масовому плані трапляються на території черняхівських племен дуже рідко, спорадично [Винокур 1972: 149].

Особливістю виявлених майже по всій сучасній українській території скарбів є те, що "монети в них здебільшого сильно стерті, отже довгий час були в ужитку, а далі те, що разом з пізнішими монетами подибуємо багато монет на 100 - 150 років молодших" [Пастернак 1961:501]. Поза всяким сумнівом, це свідчить на користь того, що ці гроші перебували у внутрішньому обізі в антив весь той період, коли вони мешкали в Дунайській котловині. З виходом із Наддунав'я припиняються і широкі контакти з римлянами. Точне означення дати початку міграції слов'ян антської групи в Україну можливе ще й тому, що, як свідчать історики, римляни завжди розплачувалися за товар **новими монетами** [Пастернак 1961: 501].

Про переміщення ядра антського масиву в Україну говорить також зіставлення деяких фактів із давніх хронік: якщо 380 року лонгобарди у своїй мандрівці на північ ще перетинали **Антию**, то 495 року герулів, що прямували туди ж, за Прокопієм, пропустили лише "усі народи слов'янські" ("cuncti sclavenorum populi")(210). Перші згадки про антив в Україні датуються III ст. н.е. [Щербаківський 1958: 115]. "Приблизно у IV ст. після Христа,- пише Й.Філіп,- з'являється в Україні перша слов'янська держава (říše) антив, утворена, можливо, волинськими князями" [1946: 31].

Узагалі в дослідженні обстоюються положення, які дещо нагадують сумнозвісну теорію М.Погодіна [1856: 70-92]. Лише з тією різницею, що прихід протоукраїнських племен датується на тисячу років раніше. До III століття н.е. сучасні російські, білоруські й українські території були безперервно заселені дуже близькою в мовному і культурному плані слов'янською людністю (словенами). На той час пращури сучасних болгар, македонців, можливо, й сербів майже не відрізнялися своєю мовою від пращурів росіян, і про той період можна дійсно сказати, що Україну населяли пращури росіян, а українці, як зазначає

російський історик, насправді "прийшли від Карпатських гір і зайняли Київську губернію" [Погодин 1856: 80]. Фактично М.Погодин зробив першим те, за що пізніше українські дослідники отримували ярлик "буржуазних націоналістів". Учений вказав на очевидні відмінності в характері, мові та культурі двох слов'янських сусідніх народів, і парадокс у тому, що саме українські вчені змушені були йому доводити, що тим самим він розриває "найближчу спорідненість руських наріч, за якою малоруське і великоруське наріччя [...] рідні брати, сини однієї руської мови"[Максимович 1994: 350, див. також: 363-364, 380-381].

Анти на час готського руху, скоріш за все, виступали як "спільники", просуваючись у східному і південно-східному напрямках. Антська міграція переходила і за Дніпро, займаючи території на північ від Азовського моря [Шахматов 1916: 46]. Факт співіснування тієї доби двох генетично відмінних груп слов'янського населення відзначається, зокрема, Я.Пастернаком. Одну з них становлять "приходні з півночі" з речовим комплексом, прикметним для тілопальних скринькових гробів гальштатської доби на Помор'ї в Польщі" [1961: 438]. Слідом за Й.Костшевським Я.Пастернак вважає їхню культуру поморською, що виникла на базі кашубської культури, і приписує її племенам помор'ян, ободритів і велетів [Там же: 439]. Серед племен словенської групи могли бути і серби, які, на думку В.Рудельова (вчений ототожнює їх із сіверянами і ще Птолемеєвими карбонами), населяли східнослов'янську територію задовго до приходу інших племен, зокрема, полян і деревлян [1965: 282]. Слід зазначити, що словенська культура в Україні ще до приходу антських племен під впливом контактів із тубільним неслов'янським населенням уже дещо модифікувалася, хоча й зберігала загальні визначальні особливості словенської підгрупи. Рух антських племен спричинив подальші етнічні та культурні мутації. Наприклад, на північний ареал поєнешти-лукашівської культури спостерігається помітний вплив культури пшеворських племен [Півторак 1988: 41]. Часом експансія антської пшеворської культури веде до повного занепаду місцевих культурних осередків. Так, липицька культура, яка, будучи фракійською у своїй основі, увібрала в себе й елементи ранньослов'янських зарубинецьких старожитностей [Винокур, Телегін 1994: 193], "поступово припиняє своє існування [...], цей процес тривав досить довго і був викликаний поступовим розширенням на схід пшеворської культури" [Баран 1981: 155]. Особливо швидко відбувається руйнування головної словенської культури - зарубинецької. З III ст. н.е., відзначає Ю.Кухаренко, зарубинецька культура припиняє своє існування. В IV - VI ст. лише де-не-де простежується відгомін зарубинецької культури, до того ж не там, де раніше була поширена ця культура, а в більш північних районах [1960: 299,300]. Цим, власне, можна підтвердити тезу, що найважливішим результатом гото-антського тиску став

відступ словенських племен із зосередженням у вищеокреслених трьох ареалах.

Культурою, що відображає процес гото-антського розселення в Україні, є черняхівська. Г.Півторак, в оперті на ряд досліджень історико-археологічного плану, визначає, що "черняхівська культура виникла на основі зарубинецької (виділено нами.- О.Ц.) та пізньоскіфської культури Нижньої Наддніпряниці [...]. Найвірогідніше це була поліетнічна культура з нашаруванням провінційно-римського впливу" [1988: 43]. Прийнятнішою, однак, видається позиція В.Седова, який вважає переважаючими в культурі черняхівських племен пшеворські елементи. Вчений вказує, що в археологічній літературі не раз відзначено подібність елементів орнаментативної черняхівської кераміки з пшеворською, "численність пшеворських і дещо меншою мірою зарубинецьких особливостей (виділено нами.- О.Ц.)" у поховальних пам'ятках і ліпній кераміці черняхівської культури [1979: 91,92]. Особливо важливим, на наш погляд, є таке узагальнення вченого: "Окремі пшеворські елементи зустрічаються широко майже по всій території поширення черняхівської культури. Разом з тим у черняхівському ареалі чітко виявляється регіон їхньої найбільшої концентрації [...]. Він охоплює в основному подніпровські землі - Середнє Подніпров'я і поріччя порожистої частини Дніпра - тому названий мною (Седовим В. - О.Ц.) Середньодніпровським регіоном" [Там же: 92,94]. Коли ж ми зіставимо обриси цього регіону, визначені вченим [Там же: 95(карта)], з ареалом розселення протоукраїнських племен, то виявиться, що він фактично накладається на територію, яку займали волиняни, поляни і деревляни.

Отже, черняхівська культура містила лише незначною мірою ранньослов'янські зарубинецькі елементи, ці культури мали різне походження, що підтверджується дослідженнями останнього часу [Ляпушкин 1968: 8].

Черняхівська культура в Україні не була вихідним пунктом відліку "самобутньої східнослов'янської культури", де домінували "місцеві" елементи, а була лише фактом співжиття різних культур, які, попри часткові змішування, взаємоперетини, амальгамаційні процеси, не втратили своєї окремоті та культурної своєрідності. Черняхівська культура не була чимось еволюційно новим, а швидше виявилася як симбіоз скіфо-сарматських, пшеворських, готських, зарубинецьких і липецьких елементів, що найчастіше виступають у сукупності [Баран 1981: 154]. Визначального характеру, на нашу думку, набула взаємодія антського і готського етнокультурних масивів. Жодна з протослов'янських культур не може претендувати на більшу культурну строкатість, ніж черняхівська. Однак саме її, очевидно, було обрано як прототип культури "східнослов'янської мовної родини", тому в роботах, присвячених черняхівському періоду, майже до останнього часу ствер-

джувалось утворення своєрідної черняхівської народності [Третьяков 1980: 50; Винокур 1983: 134], проте ця народність так і не склалася [Півторак 1988: 45]. Навряд чи вона могла скластися, якщо врахувати, що одну з основних її частин становили готи.

Як зазначає Р.Турек, черняхівська культура не була позбавлена германських елементів [1980: 9], з готським типом кераміки виявляє близькість продукція ремесла антів (SSS I: 37). З приходом готів пов'язується й така значна зміна в обробці землі, як введення плуга замість слов'янської сохи. На селищах черняхівської культури виявлені прямі свідчення існування орного землеробства: залізні наральники, леміші та різакі-чересла, тобто частини плуга [Винокур, Телегін 1994: 196]. Хоча можна стверджувати, що, попри безперечно германське походження назви "плуг" (нім. pflug, англ. plough), сам він, напевно, прийшов не з готами, а з племенами пшеворської культури, і міг бути перейнятим ними в наддунайських германців, які, у свою чергу, запозичили плуг у римлян. Український плуг надзвичайно подібний до римського колісного плуга (carrus) і складається з майже однакових з ним частин. Вживання в Україні волів, щоб орати плугом, знову зближує з південними і західними слов'янами (чехами) і відділяє від російської сохи [Вовк 1995: 51-53].

Характер розселення антів і готів дещо відрізнявся. Готські племена займали переважно поріччя Дніпра, що зумовлювалось їхніми більш сильними, ніж у антів, традиціями мореплавства ще зі скандинавських часів (відомо, що перші морські походи готів на Візантію датуються 257-258 роками). У Йордана є опис Дніпра від самих витоків аж до дельти, зокрема, від витоків і до середини "він прісний й годиться для пиття й породжує риб чудових на смак, позбавлених кісток, але таких, що мають лише хрящі в будові свого тіла"(137). Дніпро є судохідним на цілих сорок днів шляху ним, зазначає готський історик (137). На Дніпрі розташовувалася й легендарна столиця Германаріха (Danparstad, за сагами). Важко сказати, чи був "Дніпровий город" Германаріха Києвом. Факти свідчать, що готські колонії розташовувалися у своїй більшості вниз від Середнього Дніпра, "як далеко готські осаді протягалися на північ в Подніпрянщині, немає ніяких вказівок" [Грушевський 1991: 145]. Оселі антів переважно розміщувалися біля невеликих водойм, що видно з характеру розміщення поселень двох основних типів черняхівської культури ("а" та "б") на карті [Арх. УССР 1986 (карта)]. Пам'ятки змішаного типу ("в") становлять незначну кількість, що свідчить про, в основному, слов'янський (антський) або германський (готський) характер осель. Про те, що слов'яни і германці могли селитися поруч, дізнаємося з перебігу пізніших подій (зокрема, розселення VI-VII ст.). Тоді могло статися так, що "в одному й тому ж самому селі [...] мешкають поруч германці і слов'яни: є тут хати двох різних

конструкцій [...], прикрашені керамікою двох видів: пізнього переселення народів і чисто слов'янською, але є й тут житло, що поєднує в одно слов'янський і германський тип будови. Селище далі продовжувалося як чисто слов'янське" [Turek 1982: 12]. Таке співжиття, як ми вже відзначали, могло полегшуватися за рахунок тих германських елементів, які вже були засвоєні пшеворськими слов'янами.

Готи з приходом гунів відійшли з України спочатку у Фракію, а потім в Італію (Прокопій: 386-387). Однак насправді не всі готи залишили протоукраїнські терени. Зокрема, історично засвідчено, що готи в Криму доіснували аж до XVIIIст. [Грушевський 1991: 155-156]. Очевидно, що й "витворення початків протоукраїнської грамотності не обійшлося без участі кримських готів" [Щербаківський 1958: 112]. Йордан, зокрема, фіксує факт, що остроготи не пішли з Атіллою, а залишилися "у своїх скіфських поселеннях у тій самій країні" ("in eadem patria remorasse")(Jordanis: 170). За словами В.Петрова, "готи не тільки залишилися там, де жили, але [...] рід їх зберіг за собою свою спадкову владу" [1972: 20]. Україна, як відомо, здавна була житницею, а анти і готи - переважно землеробською людністю. Селянин же "тільки дуже рідко, і то під найбільшим можливим тиском залишає свою землю, надаючи перевагу небезпечній асиміляції" [Turek 1982: 9]. Історія донесла до нас свідчення про жакливу, кровопролитну війну між антами, очоленими королем Божем, і готами на чолі з Вінітаром. Готи після першої поразки потім перемогли у війні, хоча серйозних наслідків ця перемога не мала, бо зрештою навала гунів допомогла антам звільнитися від готської зверхності. Подальші гото-антські відносини можемо лише гіпотетично вимальовувати на підставі загального перебігу історичних подій, що відбувалися на українській землі. "Чи не були готи,- запитує, зокрема, Є.Маланюк,- [...] першими нашими "варягами"?" [1992: 24]. Цілком можливо, що були. А від цих варягів - готів лише один крок до інших - **русі**.

"Вивід русі від готів,- зазначає М.Грушевський,- мабуть замкнений" [1991: 612], хоча вчений не заперечує й того, що "в сій сфері ми ще побачимо поворот до паралельного студіювання руських і скандинавських старинностей, більш обережне і методичне, ніж ті старої проби" [Там же: 623]. Можливість тотожності готів і русів або їх безпосередньої спорідненості залишається актуальною. "Але де ж жила ця мореплавна, а, отже, поморська русь? - задається питанням О.Єфіменко. - Без сумніву, біля Чорного моря, яке ж недарма звалося цієї доби морем Руським [...]. Це - Таманський півострів, Фанагорія та славнозвісна Тмутаракань [...]: саме біля цієї місцевості затрималися, як відомо, залишки готів (виділено нами.- О.Ц.)" [1990: 19].

Навіть якщо прийняти, що етнонім "русь" пізнішого походження й нічого спільного з готами не має, виникнення його реально можливе

лише в період готського перебування в Україні. Назву, напевно, було перейнято від сарматського племені роксоланів, сучасного готам (за Г.Вернадським, перейнятою була назва провідного аланського клану-rukhs [1954: 22]). О.Стрижак вибудовує цілий ланцюг семантично пов'язаних назв: аорси (і роксолани) → ороси → роси-русси [1991: 150-151]. "Якщо до всіх, згаданих тут етнічних назв, зауважує дослідник, додати ще [...] Ruteni // Rutheni (і навіть Rutani; пор. Русан), як називали спочатку населення окремих областей півдня Галлії, потім південних русів [...], а також Ruotsi й под., що з ними норманісти зближували все тих же русів/русинів, то "руська" етнонімна проблематика окреслиться чи не в усій своїй варіативній (resp. концептуальній) багатогранності" [Там же: 151]. На користь іранського походження назви "русь" свідчить історичний факт передачі аланами свого імені підкореним ними народам. У Плінія є запис, що "ім'я скіфів все переходить на сарматів і германців..." [Грушевський 1991: 121]. Прийняття аланами й готами спільного імені могло бути частиною певного ритуалу, як це було з військом Гейзеріха, коли етнічні частини його армії (алани і вандали) прийняли загальне ім'я вандали [Скржинская 1960: 277]. Прокопій Кесарієць, з одного боку, називає аланів серед готських племен(77), з іншого - зазначає, що всі готські племена були відомі під загальною назвою - скіфи (336) (у Йордана ми зустрічаємо приклад самоототожнення готів із скіфами (171). Аналогічно назва скіфів перейшла на гунів і на пізніших аварів [ИБ 1981: 41]. Одною з головних причин перейняття етноніма могло бути перебування готів (як і пізніших народів) на теренах, які кілька століть до цього ототожнювалися лише із скіфами і сарматами. Переходу назви міг сприяти також фактор широкого розселення готів степовими просторами, що послабило їхню консолідацію [Грушевський 1991: 145].

Ім'я аланів із значним ступенем правдоподібності, на думку М.Грушевського, виводять з іранських мов, і означає воно не що інше, як "білі алани" (сучасне осетинське урс "білий") [Там же: 124] (пор. етнонім "білі хорвати"). Факт переходу назви міг зумовлюватися перенесенням, здійсненим сусідніми народами, зокрема, темноволосими греками, які ототожнили сарматів і германців за світлим кольором волосся (щось подібне могло відбутися й у випадку називання переважно світловолосими росіянами українців черкасами).

Попередниками сарматизованої германської русі могло бути і готське плем'я росомонів, згадане у Йордана (rosomonorum) (151). Готський історик переповідає драматичну історію двох братів і сестри Сунільди (варіант Сванхільда [Стрижак 1991: 188], тобто "Либідь"), які отожнюються з трьома братами і сестрою північної саги [Брайчевський 1963: 90-91] і, безперечно, нагадують трьох братів та їхню сестру-легендарних засновників Києва.

Найбільш достовірною першою згадкою русі є запис від 839 року в Бертинських аналах Каролінгів [Пріцак 1997: 38]. Цікавим є зміст цього документа, в якому русь (Rhos) виступає в посольстві візантійського імператора Теофіла до Людовіка Побожного послами якогось хакана (shasanus). Як відомо, аналогічним титулом називали себе і київські князі, зокрема Володимир. З походження цей титул не скандинавський, а хазарський (ЕСУМ II: 336), тобто руссю був перейнятий уже в Україні, очевидно, протягом певного періоду перебування на її теренах. Тому, на наш погляд, можна повністю прийняти повідомлення Псевдо-Захарія, в якого "є виписка з сирійського документа 555 року про "Русь": це, мовляв, "рослий, могутній нарід", який мешкав по Дінцю, на північний захід від Озівського моря, себто приблизно в Подніпров'ї" [Полонська-Василенко 1992: 80]. Визнавши можливість перейняття готами назви сусіднього народу (саме готи, що розташувалися поріччям Дніпра, у Приазов'ї та Криму, а не слов'яни були сусідами сарматів, саме з ними сармати (алани) пліч-о-пліч дійшли аж до Іспанії (пор. Готаланія → Каталонія), ми зможемо прояснити декілька складних питань. По-перше, мікро- і макроміграції готів-русів Європою пояснять походження численних і віддалених один від одного ойконімів із коренем рос-, рус- (болг. Русе, північнорос. Русь над Волховом, закарпатське Руське поле, чеськ. Rousy, франц. Rusiana тощо). По-друге, несподівано швидке "вдомашнення" русі до такого ступеня, що в літописі, крім початкового періоду, варяги і русь ніде більше не ототожнюються, пор.: "Ігор зібрав багато воїв - варягів і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців" (ЛР:25). Візантійський патріарх Фотій називає русь росами або скитами, а не варягами, яких греки добре знали [Полонська-Василенко 1992: 81]. По-третє, закріплення цього імені в старовинних легендах про розселення слов'ян, де згадується праотці Чех, Лех, Рус і Мех [Нидерле 1956: 124].

Якщо визнати, що Київська Русь як держава була заснована варягами-руссю, на що безапеляційно вказується літописом, то першими такими варягами (vaeringjar), напевно, були готи: "Бо так звали тих варягів - русь, як ото одні звуться свеями а другі норманами, англами, інші готами, - отак і ці" (ЛР:12). На наш погляд, різниця між готами, руссю і варягами була не етнічного, а швидше культурного характеру. Всі ці три етноси фактично були частинами єдиного скандинавського германського народу, мали одну правітчизну; відмінність між ними виникла лише з часом, внаслідок віддаленості і послаблення торгівельних, політичних, господарських контактів, хоча зв'язки між Готландом і наддніпрянською руссю ніколи не переривалися остаточно. Більш того, готи, опинившись в українських степах, прагнули, як і слов'яни у випадку з Подунав'ям, налагодити зв'язки із землею прашурів. Саме з цією добою слід співвіднести початок становлення

славутнього шляху "із варяг в греки", що усталився, за В.Седовим, аж у IX ст. [1982: 251]. І назвати його слід шляхом "із греків у варяги", бо торували його ріками Дніпром, Двіною і Волховом до Балтійського моря, Готланду та Скандинавії, починаючи з Наддніпрянщини. Цей процес супроводжувався як поверненням окремих мікроетносів готів-руси на прабатьківщину, так і поповненням готів-руського анклаву новими прибульцями з півночі. Це до певної міри уповільнювало асиміляцію русів слов'янами. "Очевидно,- зазначає Г.Хабургаєв,- що в районі Києва слов'яномовне населення [...] включало до свого складу і слов'янізованих скандинавських колоністів (можливо, переселенців з півночі, котрі могли осісти у вузлових пунктах великого торгівельного шляху "із варяг в греки" [1979: 152]. У переліку германських народів Скандинавії, які здавна її заселяли, немає й натяку на етнос Ruotsi (Jordanis: 34), як пізніше називали Швецію західні фіни [Дорошенко 1992а: 39]. Приймаючи свідчення Початкового літопису майже як абсолютно достовірні, не варто залишати і теорію "українського" походження етноніма русь. Існував налагоджений шлях між Скандинавією і Подніпров'ям який функціонував з більшою чи меншою інтенсивністю протягом усього періоду, що минув після розселення готів в Україні до завершення їх українізації в XI-XII ст. Тому цілком ймовірно, що русь у IX ст. могла прийти і з боку Новгороду, саме як русь новгородська до русі київської Аскольда і Діра, хоча ядром її осередку була саме остання. Йдучи "із греків у варяги", готи-русь колонізували прилеглі райони, будували перевалочні бази, фортеці- "городи" аж до Новгороду. Цікаво, що литовці називають білорусів *gūdas*, тобто "готи" [Трубачев 1992: 107]. Може бути, що ця назва виникла доби розширення готської експансії з території України на північ і свідчить про наявність у їхньому війську ще й слов'ян.

Серед російської історіографії постала ціла т.з. антинорманська школа, яка всіма способами намагалася довести, що русь - це назва місцевого слов'янського племені, може бути тих-таки самих полян [Дорошенко 1992а: 38-39]. Піддає норманську теорію походження русі жорсткій критиці і М.Грушевський [1991: 379-388; 613-624]. Весь епізод запрошення варягів правити, з погляду Л.Махновця, "...новгородського походження; встановлено, що іноземні хроністи називали нашу землю і народ "русью" задовго до появи варязьких дружин у руських князів, бо назва ця - автохтонна, слов'янська"(ЛР: 12 (коментар). Однак більшість дослідників приймають германський характер русі як очевидний факт. Ще 1896 року Л.Нідерле написав, що слід уважати русь плем'ям норманським, тобто германського походження [1896: 84], нині ж існує загальна згода щодо впливу скандинавів на суспільство і культуру східних слов'ян [Субтельний 1991: 34]. Більшість українських істориків та мовознавців приймають варязьке походження русі.

Наприклад, Д.Дорошенко зазначає, що "руські" назви порогів на Дніпрі, згадані в Костянтина Порфирогенета, мають чисто скандинавський характер і можуть бути пояснені лише зі старої шведської мови [1992а: 39] (чого, власне, не заперечував і М.Грушевський [1991: 368, 619-620]). "Скандинави,- пише Є.Тимченко,- принесли із собою своє ім'я" [1930: 6]. Після певного послаблення антів через номадські навали, а також участь у великому слов'янському розселенні і германський елемент, підкріплений новими потоками мігрантів з півночі, напевно, зайняв владне становище в Середньодніпрянському регіоні. Готи-руси вочевидь склали політичну шляхту, суспільну аристократію, подібно як болгарська аристократія (тюрська з походження) домінувала в ранньо-болгарській державі: у дійсності в боротьбі за ханську владу брали участь лише представники праболгарської аристократії. Представники слов'ян не могли висуватися для керування державою [ИБ 1981: 127]. Германського походження, очевидно, етнонім русин/русини, що є складною назвою, утвореною поєднанням кореня *rus-* з одним із континуантів герм. **kunja* "рід" (у давній англійській, зокрема, *cynn* "рід" (Левицький: 129), звідси - назва германців в Англії *angelcyn*). Для українських етнодіалектних груп це ім'я слід вважати спільним, родовим, хоча пізніше так себе називали лише галичани [Максимович 1994: 174]. Саме в такій формі цей етнонім був запозичений болгарськими слов'янами; після того, як назва русь усе більше стала закріплюватися за росіянами, русинами і руснаками болгари стали називати їх. Інший варіант імені східних слов'ян русич, ймовірно, мав лише незначне поширення, "Ім'я те (русини.- О.Ц.),- зазначає О.Огоновський,- було перейнято спочатку полянами, що мешкали на Дніпрі, від варязької русі, яка, хоч і була панівною кастою, за короткий час була слов'янами поглинута (*amalgamirten*) й невдовзі перейняла їхнє розміщення й мову" [1880: 4], інакше кажучи, "варяги скоро в нас зовсім українізувалися й перестали бути чужинцями" [Огієнко 1995: 70]. В інтерпретації Г.Півторака, це, напевно, "дружинники", пор.: "...поступово дружинники перетворились в окремий міжплемінний прошарок суспільства зі своїми уподобаннями, побутом, звичаями, фольклором, своєрідними елементами вузької аристократичної матеріальної й духовної культури" [1993б: 65]. Відносини між слов'янами і германською руссю були неоднозначними. Так, не можна до кінця прийняти й тезу про суцільну германськість панівної верхівки. Н.Полонська-Василенко, тлумачачи факт нападу на Сурож близько 800 року руського князя Бравліна, зауважує: "Ім'я князя - слов'янське, і це дає підстави вважати, що оті "руси" були слов'янами, себто українцями, зі своїм племінним князем" [1992: 79]. У початковій історії Київської Русі можна помітити дещо зверхнє ставлення русів до слов'ян [Чижевський 1994: 40- 41], яке, очевидно, було взаємним. "Русотина [...] заслуговує на окрему увагу,-

відзначає О.Стрижак,- бо відбиває зневажливе ставлення (виділено нами.- О.Ц.) до росів/русів - прихідьків у землю сіверян, підкорених ними після полян і деревлян" [1991: 154]. Цілком "слов'янською" стала русь усе ж відносно пізно, можливо, після слов'янізації "руської землі" (Русотини), що первісно, мабуть, охоплювала германські осади над Дніпром на Київщині. Ще 1259 року літописець зазначає: "Коли ж побачив се князь Данило, що бог сприяє місцю тому, став кликати приходнів - німців і русів (виділено нами. - О.Ц.), іноплеменників і ляхів" (ЛР:418). Як бачимо, руси все ще вважаються в Галичині "приходнями" поруч із німцями.

Була ще одна важлива особливість готського впливу в Україні. Постання Київської Русі як імперії з панівною кастою неслов'янського походження (яка зайняла місце вже достатньо слов'янізованої - сарматської) спричинило зміну загальної орієнтації антського слов'янського осередку. Державницькою волею русі він був обернений на північ і схід. Те, що спочатку зводилося разом залізним мечем руса-завойовника, наприклад, для спільних військових виправ проти Візантії (об'єднання словен, кривичів, полян, деревлян в одному війську), пізніше, з набуттям українським елементом домінуючого статусу в Київській державі, стало в XI - XIII ст. цілком закономірним. Тепер таке об'єднання здійснювалося й утверджувалося українською панівною елітою, що перейняла від германської русі основні принципи і напрямки державного будівництва. Як свого часу зазначив О.Шахматов, остроготи у своїй політичній і військовій діяльності були попередниками східних слов'ян [1916: 41]. Наддунав'я і Надвіслання поступово з реального життя переміщувалися у світ легенд і переказів, ставали сферою політичних і господарських інтересів інших держав і народів.

Існує ще один цікавий факт, який пов'язується з добою антсько-готських контактів. На жаль, обговорювати його ми можемо лише на гіпотетичному рівні; сприйняття запропонованої інтерпретації давніх подій могло б сприяти встановленню справжньої прадавньої української (і не тільки її одної) історії. Мова йтиме про постать настільки легендарну, що важко повірити навіть у реальність її існування взагалі, а саме про Кия - славетного засновника Києва, чи то князя, чи то перевізника на Дніпрі, "інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра [...]". Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей [Кий] княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря [...]. А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм [...]. Так що й донині називають дунайці городище те - Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ" (ЛР:5-6).

На думку М.Брайчевського, Кий був князем хорватів, які входили до полянського союзу племен [1993: 42]. Л.Махновець вважає, що згадані події мали місце за часів імператора Юстиніана, що зійшов на трон 527 року; точне ж місцезнаходження Києвця не встановлено, можливо, десь у районі м.Хоршови, повіту Констанца в Румунії (ЛР: 6,554 (коментар).

Отже, Кий реально існував, раз його іменем назвали місто. Був особою достатньо визначною (навіть чи перевізником), якщо пам'ять про нього зберігалася принаймні 500 років. Коли ж він був князем, то заснування "города" на Дунаї, очевидно, було результатом певної військової операції, аналогічної походам Святослава в Болгарію з князюванням у болгарському Переяславці (ЛР:38,39). Поєднання ж Кия з легендою про трьох братів і сестру Либідь свідчить про те, що реальні факти з життя слов'янського князя перетнулися з легендарними, віддзеркаленими в народному епосі. Є на Дунаї (вірніше - на його допливі Іскиру неподалік від Плевена) й місто із співзвучною назвою "Кіежа", а біля нього іще одне, назване так, як колишня римська провінція,- Мізія. Чи є в історії постать, одночасно пов'язана з Україною і Болгарією, яка б могла бути настільки ж легендарна і вікопомна, як Кий? На наш погляд, такою історичною особою був готський король Кніва. Йому на долю випала нечувана серед варварських народів слава: 251 року саме в Мізії Кнівою був переможений і загинув у битві римський імператор Децій разом зі своїм сином [Грушевський 1991: 146]. Місцем битви був Абрітт, що знаходився в районі Нікополя на річці Янтра (це поблизу згаданої Кіежи). Чи був Кніва королем готів? Щодо цього є певні сумніви, бо як засвідчено в хронології готських королів, у період з 251 по 283 роки, які повинні були б бути роками його влади, їхнім королем був Овида [Скржинская 1960: 363]. Чи був Кніва готом? Можливо, що й так. Однак це не означає, що він так само, як пізніше франкський купець Само [КИЧС 1983:13], не міг очолити слов'янську за своїм характером державу чи союз племен. Антропоніми Кий і Кніва близькі не тільки за своїм фонетичним складом, але й за семантикою. Кий, як відомо, це "палиця, дрюк" (у н.-луж. мові "великий (особливо залізний) молот" (ЕСУМ II: 430), тобто цілком міг означати і різновид зброї. Ім'я ж Кніви, якщо виводити його з германських мов, можна перекласти як "ніж" (пор. англ. knife "ніж"). Якщо через 100-150 років після описаних подій уже існував Danparstad Германаріха, чи не міг він мати початкову або паралельну назву, що походила б від імені Кніви/Кия як антського володаря? Про можливість означення одного і того ж самого міста назвами Київ і Данпртштадир пише Н.Полонська-Василенко [1992: 72,78]. Паралель Кий - Кніва стане ще більш виразною, коли взяти до уваги варіантні назви Києва, засвідчені в різних народів. У Костянтина Багрянородного - Кіова, у

давньоісландських сагах - Кенугард, Куар/Куяр у вірменських пам'ятках VII ст. (місто і князь). В арабських джерелах згадуються три руські племена Куяба, Славія і Артанія. Одне з них - Славія – корелює з ільменськими словенами, а Куяба і Артанія (Антія - ?) вважаються протоукраїнськими племенами [Ганцов 1923: 58]. Таким чином, назви Кніва/Куява/Кий виявляються ще ближчими, майже тотожними. Топонім Київ, однак, не міг бути утвореним від імені Кия безпосередньо (ЕССЯ 13:257). Г.Хабургаєв, спираючись на відмінності в дериваційному оформленні назв мешканців давньоруських міст, вказує, що народонайменування кיאни пов'язується швидше не конкретно з Києм, а з означенням певної етнічної єдності, при цьому "не кияни - мешканці міста Києва, а навпаки Киевъ - місто киян!" [1979: 175]. Кияни, дійсно, утворювали певну етнічну єдність, але й одночасно були "людьми Кия" [Трубачев 1992: 62]. Після проведення все ж гіпотетичного ототожнення готського володаря Кніви із слов'янським засновником української столиці, ми вийшли на цілком достовірні факти, а саме - існування етнічної єдності слов'ян, яка називалася куява/куяба, й цілком ймовірно, що це були кיאни-люди Кия, що назвали його іменем місто на Дніпрі, а, можливо, ще й інші міста. Особливістю назв типу hegoa eronypa, або патронімічних, є те, що вони, як правило, заступають більш давні назви, які є більш виразними в плані генеалогії. Так, можливо, що радичі, в'ятичі, кривичі, що називалися ім'ям Радима, В'ятка, Кривого [Трубачев 1992: 111], спочатку були просто словенами, а чехи - дулібами або хорватами. Напевно, кיאни (у сприйнятті сусідніх народів чи племен - куява) раніше звалися антами або полянами чи дулібами.

Київ був центром пізніших слов'янських міграцій, разом з мігрантами переносилися окремі ойконіми. Саме придніпровський Київ, як стверджує О.Трубачов, вирушив у путь і прийшов у прапам'ятні часи в Псковську і Новгородську землі [1992:65]. У міркуваннях відомого вченого можна помітити певну непослідовність. З одного боку, він відзначає, що Київ був центром міграцій у кількох напрямках, не було з Середнього Подніпров'я порівняних з іншими етнічних переміщень тільки на захід [Там же: 69]. З іншого боку, твердить, що всі "Киеви слов'янства [...] лежать в основному строго на захід від Дніпра" [Там же: 58]. Саме західний напрямок дає нам найбільш яскраві паралелі до назв Куява, Київ, про які вище йшла мова як про протоукраїнські етнічні означення. Південно-східний польській регіон Куяви (Kujawy) вважається "однією з найстарших складових частин ранньосередньовічної польської держави (виділено нами.- О.Ц.), що [...] найпізніше на початку X ст. знаходилась у межах держави полян" (WEP VI: 284). Мешканці Куяв вирізняються власним діалектом, що складає (разом з діалектом полян) одну з найбільших частин великопольської діалектної групи [Nalera 1968: 127 (тара)], давні куявани поруч із полянами

характеризуються як плем'я [ГНІР 1981: 37]. Використання слова **kujava* в окремих слов'янських народів близьке до негативного вживання етноніма дчліб/дчлеба (ЕССЯ 13: 85-86). Значення "неплідна земля" у цього слова може бути і вторинним, зумовленим тим, що місцевість, де оселились мігранти з Подніпров'я, була неврожайною (пор. Русотина як земля "русі").

Особливо вражаючим є поширення топонімів, паралельних українському Києву. Зокрема, на Мораві цілий комплекс таких назв: *Kujov* (3), *Kujovec*, *Kujovice* (2), *Kujanka*, *Kylianka*, *Kujavu* [Hosák 1938: 399,637,690,755 etc.](пор. також Киянка - річка в районі Києва). Мають свій "Київ" і словаки, і хорвати (ЕССЯ 13: 255). Українсько-західнослов'янський паралелізм у назвах стає ще вагомим, якщо прийняти, що всі ці "Киеви" були "містами киян". Показовим також є той факт, що при загальнослов'янському поширенні номена **куй* (ЕССЯ 13: 257-258) та масовому (й достатньо компактному) характері відантропонімних назв на західнослов'янській території, у південних слов'ян (зокрема, у болгар і сербів) не засвідчено жодного подібного топоніма. Все це є доказом того, що частина західнослов'янського ареалу певної історичної доби могла колонізуватися вихідцями з Наддніпрянщини, які називалися також іменем свого князя - Кия, тобто киянами, або куяванами (вважаємо за можливе виводити цю назву і від гіпотетичного **куйьвь/вь*, або **куйьвь/вь* - іменника жін.р. з архаїчним суфіксом -*вь*- (як *любов, кров* тощо [див. ІУММ 1978: 40-42]), який, як можна лише припускати, мав значення збірності (як утворення із суфіксом -*ва* (типу *дітва*), пор. також рос. *церковь*, укр. *церква*).

Для встановлення історії української мови більш серйозне значення, ніж готто-антські зв'язки, має взаємодія антського й словенського етнічних масивів. Як уже відзначалося, наслідки таких контактів були різноманітними: від повного розчинення словенського етнічного елементу в антському (із залишком субстратних ойконімів) до більш складних етнокультурних і мовних процесів, що з часом привели до формування певних діалектних груп, зробивши строкатою картину сучасних українських діалектів. Поза тим, що перетин антського й словенського осередків міг мати різні форми, маркуючі риси пізніших українських говорів могли визначатися і різними за часом періодами такої взаємодії. Якщо до початкових етапів такого змішування слід застосувати означення протоукраїнські, то для більш пізніх щаблів можна стверджувати появу рис, близьких до сучасних українських. Більш архаїчні особливості довше затримались у тих ареалах, які уникли активних міграційних і колонізаційних процесів пізньої доби. Для українських діалектів це, безперечно, Карпатський регіон.

На наш погляд, є певні підстави стверджувати, що мова племен пшеворської культури була менш диференційованою, ніж сучасна

українська. Припускаємо, що головні її ознаки простежуються і в сучасній українській мові, зокрема, в тих середньонадніпрянських говорах, які стали основою для її формування. У подальшому, у черняхівський і корчацький періоди, консолідація в центрі антського анклаву ставала ще суттєвішою, тоді ж як на периферії все рельєфнішими ставали відмінні риси.

Можна назвати кілька основних ареалів антсько-словенської взаємодії і взаємозмішувань: північно-східний, південно-східний і західний (карпатський). У північно-східному регіоні, у свою чергу, можна виділити дві основні контактні зони: північну (сіверянську) і східну (середньонадніпрянську). У північній зоні йшов процес поступового заміщування місцевих слов'янських пам'яток західними за своїм характером старожитностями роменсько-боршевського типу (близького за всіма елементами до культури Луки - Райковецької) [Седов 1982: 136-137]. Частина словенського етносу затрималися, мабуть, у польських лісах, про що непрямо свідчить російське прислів'я: "города Коростеня, владения Ольгина, народ кривичи" (Даль: 261), хоча можливо, що тут йдеться й про пізніше дозаселення краю. Значна частина селищ словенів зосереджувалася в Середньому Подніпров'ї, між Дніпром і Горинню. Саме ці словенські осади підлягли найбільшому асиміляційному тиску з боку антів, однак ще довго зберігали свою етнокультурну специфіку. Ще в IX ст. кордон уличів проходив приблизно в десяти кілометрах на північ від Києва, але замість того, щоб злитися з полянами, вони воюють із ними і, зрештою, після поразки остаточно відходять у міжріччя Південного Бугу і Дністра. У цих подіях можна побачити "підтвердження діалектно-етнографічної відокремленості уличів від полян" [Хабургаєв 1979: 153-154]. Археологічним свідченням антсько-словенської амальгамації в Середньому Подніпров'ї є київська культура, яка може бути пов'язана як з пам'ятками зарубинецької, так і черняхівської культур [Винокур, Телегін 1994: 206]. Спочатку переважаючими виступали елементи зарубинецької (словенської) культури, особливо в зоні Полісся. Про це свідчить менша кількість тут пам'яток із провінційно-римськими впливами порівняно з більш західним лісостеповим масивом (це не дивно, бо тубільне словенське населення, зосередившись у лісах, меншою мірою підлягало загрози як винищення, так і асиміляції). Поступово пам'ятки словен (у київському їх варіанті) зміщуються не тільки в південно-східному, але й північному напрямках (Лівобережжя Дніпра, сучасна Брянська, Курська області Росії, Могилевська область Білорусії). Там, абсорбувавши осередки балтійських й угро-фінських культур, словенська культура, очевидно, досягла зони племен спорідненого етнічного угруповання (кривичів, радимичів, в'ятичів). Словени, роз'єднані на окремі частини, продовжували зберігати певні характерні особливості своєї культури,

саме цим зумовлюється, зокрема, близькість більш пізньої, характерної, в основному, для південних слов'янських племен пенківської культури до старожитностей північного словенського ареалу. Зокрема, своєю керамікою пенківська культура дуже нагадує подібні знахідки на півночі, у лісовій зоні [Вапа 1983: 23]. Відомо, що в Чернігівському Подесенні й Курському Посейм'ї на пам'ятках місцевої кераміки зустрічається пенківська [Седов 1979: 123]. Однак особливо маркуючим є визначений вченим ареал поширення своєрідних пальчатих фібул. Якщо звернутися до карти, то неважко помітити, що розповсюдження цього типу прикрас у відокремлених одна від одної зонах фактично відповідає картині розщеплення південно-східного словенського масиву в IV - початку V ст. [Седов 1982: 23 (карта)]. Цікаво, що українськими лінгвістами відзначається своєрідна ізоглосна пов'язаність північних українських говорів із гуцульськими, бойківськими та лемківськими [Ogoпowski 1880:132; Smal-Stockyj, Gartner 1913: 9]. Очевидно, що тут йдеться лише про залишки колишньої мовної близькості, бо в південно-східному регіоні пройшов процес "поглинання вихідцями з волинського ареалу залишків дніпро-бузького населення" [Хабургаєв 1979: 147].

Однією з найширших зон словенсько-антських контактів була західна, або карпатська. Очевидно, саме тоді "порівняно невелика група (групи) розмовляючого на східнослов'янських говорах населення [...] перейшла карпатський хребет і розселилася на його південному передгір'ї. Гірські райони по обох схилах Карпат у той час (і ще довго після того) залишалися незаселеними, що й було природною перешкодою для щільних контактів з основним східнослов'янським (у нашому розумінні - протоукраїнським - О.Ц.) масивом, який залишився на північ від Карпатського хребта. Займаючи південні передгір'я Карпат, ця східнослов'янська група ввійшла в тісні безпосередні контакти з південними слов'янами. Про ці контакти свідчать численні закарпато-українсько-південнослов'янські ізоглоси, поширення яких не виходить за межі Закарпаття. Зрозуміло, що склалися такі давні ізоглоси могли до появи в кінці IX ст. іномовного угорського клина (виділено нами - О.Ц.) між цими слов'янськими групами" [Дзєндзелівський 1969:24]. Українські вчені вже давно помітили цю особливість говорів карпатського регіону, зокрема, М.Лучкай відзначав, що мова закарпатців часто збігається із старослов'янською [1989 (1830): 49]. Можна говорити у даному випадку не лише про закарпатсько-південнослов'янські або покутсько-південнослов'янські паралелі, але й, через належність російської мови до словенської підгрупи, про відповідності закарпатсько-російські чи покутсько-російські. "Коли ж ми переглянемо продукти широкі народної творчості галичан та буковинців (переважно ж пісні), - пише А.Кримський, - то пересвідчимось, що там дуже багато є слів, схожих з росій-

ськими (виділено нами. - О.Ц.), - це попросту слова стародавні, а ніякі москалізми" [1973а: 13].

При всій складності взаємодії і взаємовпливів між говорами антської й словенської слов'янських підгруп зауважимо, що зрештою майже на всій території розселення протоукраїнського етносу визначальні риси мови антського різновиду набули домінуючого характеру (за винятком хіба що Закарпаття, де елементи обох підгруп, так би мовити, врівноважилися). Аналогічні українським амальгамаційні процеси мали місце і на протобілоруських, і на протопольських теренах.

Визначимо ті зі слов'янських племен, що склали основу антського союзу. Серед них, напевно, неможливо виділити головне, бо в різні історичні періоди то одне, то інше вело перед, зайнявши чільне місце. Та все ж першими назвемо полян, мабуть, найвагоміше за своїм внеском в українську (як і польську) історію плем'я. На думку П.Шафарика, Птолемеєві булани є, найвірогідніше, поляни - відгалуження лехів, які жили на Віслі [1837: 173-174]. Дещо пізніше, зазначає О.Стрижак, готи, якщо й не сусідили безпосередньо, то принаймні перетнули й землю полян наддніпрянських, підкоривши тимчасово їх собі [1991: 105]. З погляду вченого, первісну батьківщину полян "без усякого сумніву (виділено нами. -О.Ц.), складає край Надвіслянський" [Там же: 81]. Перехід полян з району Верхньої Вісли на терени України, очевидно, вкладається в окреслений археологічною наукою період поширення з надвіслянських районів пшеворської культури. М.Грушевський, подаючи картину розміщення слов'янських етнонімів, утворених від "поля", стверджує, що вони виникли незалежно один від одного [1991: 189], хоча сам не може зрозуміти причини такої мотивації для придніпровських полян: "...околиці Києва, себто ту країну, що в X-XI в. головною була полянською територією, трудно назвати "подем" [Там же: 189].

Цікаво, що в українському фольклорі зберігся й "акаючий" варіант цього етноніма, з яким зустрічаємося, зокрема, в уривку давньої легенди, використаної Лесею Українкою в "Лісовій пісні": "Отож у найкращій зорі та знайшовся син Білий Палянин...". Перехід [а] в [о] для української мови є явищем типовим. "Ця перевага звука "о" перед звуком "а", - пише П.Житецький, - є давня риса давньоруського вокалізму [...]. У сучасній українській мові, як і в книжній українській мові XIII ст., наголошене і ненаголошене *a* часто перетворюється в *o*..." [1987: 79]. З прийняттям такої зміни стає можливою інша етимологія полян/палян, а саме - співвіднесення з особливим типом житла на палях (від нім. *pfahl* "кілок", рос."на сваях"). Такі будови були особливо характерними для культур іллірійського та кельтського гальштату Центральної Європи. Деякі археологи приписують їх антам чи

антським людям [Стрижак 1991: 36-37]. Атрибут "білі" корелює з назвами "білі хорвати" і "білоруси" і, можливо, є характерною етнографічною ознакою антських племен, що походить від білого одягу (біла сорочка або світлий кожух), пор. етноніми меланхлени - "чорновдягнені" у Геродота, каракалпаки, або чорні клобуки. Назва "Червона Русь" теж пов'язується з червоним кольором тканини традиційних стріів [Вовк 1995: 74]. У російському прислів'ї литвини (білоруси) характеризуються як "белошапочники, магерки (валяные шапки)" (Даль: 269). Хоча можливі й інші пояснення. З точки зору О.Трубацова, цей атрибут вказує на сторону світу (захід) [1974: 53]. О.Стрижак трактує "білий" як "вільний, незалежний" [1991: 171].

Волиняни, або дуліби - також одна з основних складових антського союзу. Цей етнонім є одним з небагатьох, що уник ареальних етимологій. М.Максимович, правда, вважав волинян "хорообрими виходнями з Балтійського помор'я", з острова Волін [1994: 176]. На думку О.Шахматова, назву Волинь слід тлумачити як "країна волохів" [1910: 37]. Справді, можна припустити перехід на слов'ян найменування романізованого кельтського племені вольків (Volcae), яке активно діяло в Паннонії, спричиняючи тиск на слов'ян [Стрижак 1988: 71]. Дуліби пояснюються через сполучення "країна померлого" або "спадок народу", виводяться від антропоніма *Detlef* [Трубацев 1959: 23; 1974: 52-53; Хабургаєв 1979: 145; Rud. :223; ЕСУМ II: 144; ЭССЯ 5: 147-143 etc.]. Г.Хабургаєв вважає, що дуліби були готськими переселенцями II-VI ст. [1979: 145]. Прийнятнішою, на наш погляд, є думка О.Трубацова, який визначив, що початковим регіоном виникнення назви була давня Тюрингія. Міркування вченого мають чисто лінгвістичну основу, він вказує на подібність дериваційної моделі окремих аналогів у середньонімецьких діалектах. В етнологічному плані таке пояснення увірогіднюється ранніми контактами південних германських племен із слов'янами пшеворської культури. На думку окремих німецьких дослідників, дуліби були панівною кастою германського походження [Spal 1968: 173]. "Ім'я Дулібів старе, праслов'янське [...], - зазначає М.Грушевський, - що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, у чеських і моравських Дуолібах" [1991: 207]. Якщо й шукати слов'янської етимології, то потрібно звернутися до **dudslō* "дуло, трубка". Постає питання: чи не була ця "дуда" чи "військова дудка (сурма)" дулібів тією самою волинкою, з якою теж пов'язують виникнення етноніма волиняни?

За свідченням арабського хроніста X ст. Аль-Масуді, колись у давнині (близько VI-VII ст. [Хабургаєв 1979: 144-145]) на українській землі утворилася держава Валінана з королем Маджаком (варіанти: Махаль, Бабак). Плем'я валінана названо одним з найбільших слов'янських племен, що підкорило собі всі інші [Грушевський 1991: 377-373; Полонська-Василенко 1992: 77-78]. Як вважає М.Грушевський, "по всіх

трудношах, які вона дає, приналежність цієї звітки до Волинян має деяку правдоподібність" [1991: 208]. За гіпотезою Маркварта, у цій згадці криється пам'ять про антську державу VI ст. (Маджака він ототожнює з історично засвідченим у візантійських хроніках вождем Мезамиром) [Там же: 378].

Лучани - одне з менших антських племен, генетично споріднене з волинянами/ дулібами. "Щодо Лучан...- пише М.Грушевський,- не виключено, що були се Дуліби" [1991: 208]. Містом лучан був Луцьк. Під час великого слов'янського розселення лучани розміщуються на проточеських теренах [Turek 1980: 40 (map)]. Незважаючи на певну близькість звукового оформлення етнонімів "лучани" й "угличі", їх ототожнення є неприпустимим, бо ці племена належали до різних етнокультурних груп. Лучани в Константина Багрянородного згадуються незалежно від уличів, зокрема, відзначається, що печенізькі кочовища сусідили з землями Уличів, Деревлян і Лучан [Грушевський 1991: 201].

Назва деревлян видається найоднозначнішою як у плані етимології, так і своєї слов'янськості. Я.Спал, зокрема, пояснює її виникнення тим, що "у залісненій місцевості мешкали полабські древани і руські деревляни" [1968: 174]. Однак слов'янське **dervo*, можливо, могло мати й значення "вулик", пор. лит. *drėve*, латиськ. *dreve* "вулик". Тобто, деревляни не обов'язково могли бути "лісовими мешканцями", але й "пасічниками, бортівниками".

Слов'янський етнонім може бути й скалькованим з германського. Відомо, що готи, які прийшли в Україну, поділялися на східних остроготів, або грейтунгів, і західних візиготів, або тервінгів (від *triu*- "дерево", тобто "деревляни"), які сиділи між Дніпром і Дунаєм [Грушевський 1991: 145]. У певні історичні періоди і деревляни могли встановлювати своє панування над іншими племенами, пор.: "По сих же літах, по смерті братів сих [Кия, Щека і Хорива], утискувалися [поляни] деревлянами..." (ЛР: 10).

Хорвати (білі хорвати, хорватці) - найбільш спірне щодо свого "східнослов'янського" кореня плем'я. Протоукраїнській характер хорватів, як уже згадувалося, заперечували Л.Нідерле, О.Шахматов, П.Бузук. "...сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами,- вагається М.Грушевський,- і не знати, де воно сиділо. Разом з тим зостається питанням - як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке племінне ім'я мали українські осадники карпатського взгір'я" [1991: 213]. Етнонім хорвати, як і анти, виводять з іранського кореня (Skok I: 691). Найімовірніше, мало місце збереження назви при зміні етносу: спочатку носіями етноніма **harvat* були іранці, які поступово слов'янізувалися (ЕССЯ 8 :151). Можливо, що йдеться про одну й ту ж саму назву: "зовнішню" (іранську) і "внутрішню" (слов'янську). Якщо антице "сармати, що знаходяться попереду", то найменування хорвати тлу-

мачать як просто "сармати". Л.Нідерле вважав, що в Прикарпатті жило єдине слов'янське плем'я хорватів, скріплене напівдержавним устроєм, зі столицею в Кракові [1956: 155]. Кракову ж відводить роль головного міста білих хорватів Л.Новак [1980: 293]. Таким чином, хорватський ареал накладається на територію пшеворських племен із тими ж топонімічними орієнтирами, які ми співвіднесли з антами. Отже, можливо, що саме хорвати склали первісно іранський антський шар антського союзу, а ця хорватська держава була наступною ланкою його безпосередньої еволюції. Після аварського нападу й спричиненої цим міграції значної маси хорватів вони вже не могли, як раніше, виступати в державотворчій функції. Це право було успадковане волинянами, а від них - полянами-руссю. Залишки хорватів з часом розчинилися в основній масі протоукраїнських племен. При цьому немає ніяких підстав наполягати на відрубності слов'янського племені хорватів від основного масиву антського трайбіального угруповання. Принаймні факт заселення хорватами ще й регіону між Савою і Дравою не дає на це особливих підстав. В археологічному плані не виявлено жодних ознак специфічної "хорватської" культури на протоукраїнських теренах [Седов 1982 : 126].

Останнім із племен антської групи назвемо дреговичів, назва яких походить від **dregъva* "трясовина, болото, дряговина" (ЕСУМ II: 125). Сам характер утворення цього етноніма свідчить про його протоукраїнську специфіку, бо вихідна форма **dregъva* наявна лише в східних слов'янських мовах (російські утворення переважно діалектні) (ЭССЯ 5: 139). Дреговичі за літописними даними розмістилися між Прип'яттю і Двіною (ЛР:3), хоча відомо про південнослов'янський (протомакедонський) ареал їхнього мешкання (зафіксовані під назвою друговитів). Дреговичі, на думку Г.Хабургаєва, зайняли території східних балтів - носіїв культури штрихованої кераміки. Тому цілком реально вважати їх слов'янізованими нащадками балтомовної **dreguv - u* [1979:196]. Щодо цілого ряду східних слов'янських етнонімів дослідник припускає їхній первісно неслов'янський характер, стверджуючи, що навіть цілком слов'янські "прозорі" назви могли утворитися під час слов'янізації різноплемінних автохтонів Східної Європи [Там же: 162]. Проте навіть балтійська етимологія (пор. лит. *dregnas* "вологий") засвідчує пов'язаність дреговичів із болотяною місцевістю. Але чи були це саме придвінські дряговини? Сумнівною є також можливість набуття македонськими друговитами етноніма за тамтешніми трясовинами паралельно із "східнослов'янськими" дреговичами.

На території сучасної Білорусі дреговичі зіткнулися зі словенськими за своїм характером слов'янськими тубільцями (радимицями і кривичами), які поступово були майже повністю асимільовані прибульцями, бо основний приплив населення цієї доби відбувався з Волині

[Півторак 1993б: 82]. Цей міграційний потік із часом не слабнув, а набував лише нових форм, однією з яких було поширення державної організації Київської Русі і на протобілоруські землі. Для М.Грушевського "не вповні яснім зістається й те, до котрої з східнослов'янських груп належали спочатку Дреговичі" [1991: 187]. На сьогодні, на наш погляд, не залишається щодо цього жодних непевностей. Генетична спорідненість дреговичів з іншими антськими племенами "наклала яскравий відбиток на особливості південно-західного наріччя білоруської мови, яке виявилось дуже спорідненим із північноукраїнськими діалектами на всіх мовних рівнях" [Півторак 1993б: 83]. Антські лінгвістичні риси накладалися на словенський субстрат, що дало змогу О.Шахматову навіть північних українців вважати зукраїнченими білорусами [1893: 120]. У межиріччі Німана й Західної Двіни пам'ятки дреговичів і кривичів утворили широку смугу зі змішаною "кривицько-дреговицькою" культурою, що може бути інтерпретовано як відображення взаємодії між носіями південно- і північно-східнослов'янських діалектів з *γ* (*h*) і *g* (рос. *z*) [Хабургаев 1979: 149]. Наявність такої перехідної смуги говорів є тільки свідченням розвитку пізніших змін етнологічного й лінгвістичного характеру. Очевидно, що на початкових етапах розселення дреговичі ні своєю культурою, ні побутом, ні мовою особливо не відрізнялися від споріднених з ними племінних етносів - волинян чи деревлян [Хабургаев 1979: 145; Седов 1982: 92-94]. "Справді, - пише В.Седов, - різниця, наприклад, між деревлянськими і волинянськими або між волинянськими і дреговицькими курганными пам'ятками зовсім не більша, навіть менша (виділено нами.-О.Ц.), ніж між курганными матеріалами смоленських кривичів і полочан, що є гілкою тих самих кривичів" [1982: 93]. Дреговичі, на думку російського археолога, взагалі не становили окремого племені, і тільки територіальна відокремленість прип'ятської групи носіїв культури празько-корчацької кераміки була причиною формування окремого слов'янського племені дреговичів [Там же: 116]. Етнокультурна близькість дреговичів до протоукраїнських племен дозволила пізніше українським вченим припустити близькість або навіть тотожність української та білоруської мов. Зокрема, ще П.Куліш зазначив, що ми "сміло і певно можемо признати білоруське і малоруське наріччя за одне й те ж саме" [1994 (1857): 270]. О.Огоновський вказує, що білоруська мова має з українською так багато спільного, що їх слід поставити поруч. Це зумовлюється тим, що лексичний матеріал білоруської мови, взятий у цілому, майже не відрізняється від українського; можна зустріти в білоруській мові подібні до українських дериваційні моделі і майже той самий синтаксис [1880: 21]. Слід зазначити, що в даному випадку ще раз нагадує про себе вся складність процесу відділення слов'янських мов одна від одної. Без сумніву, ця проблема не є виключно лінгвістичною. Важливу (чи

не вирішальну) роль відіграють при розв'язанні цього питання чинники етнологічні. З чисто лінгвістичного погляду, за кількістю спільного та відмінного мовного матеріалу, напевно, потрібно було б визнати білоруську мову діалектом української (як це зробив Ф.Міклошич), словацьку - діалектом чеської (С.Смаль-Стоцький, зокрема, пише, що словацька мова "вочевидячки належить до чеської" [1927: 36]), а хорватську ототожнити із сербською або навпаки. Однак давня етнічна своєрідність носіїв цих мов весь час нагадує про себе. Незалежно від характеру їхнього говору виникає необхідність визнання його не діалектом, а самостійною мовою. З іншого боку, помітно, що при збереженні етнокультурного ядра народ навіть при значних діалектних розходженнях, територіальній віддаленості і довгих періодах політичної роз'єднаності (як ми маємо це у випадку з українцями та їхньою мовою) зберігає відчуття своєї єдності і належності свого говору до загальнонародної мови. Білоруська мова сьогодні без жодних застережень повинна бути визнана окремою слов'янською мовою, в першу чергу, тому, що є окремий слов'янський етнос - білоруси. При лінгвістичному аналізі, однак, слід підкреслити особливу близькість до білоруської мови української (як і словацької до чеської чи сербської до хорватської).

Визначення племен, що належали до словенського етнічного угруповання, можна провести за історичними свідченнями і за археологічними даними. У Початковому літописі неодноразово підкреслюється, що "радимичі і вятичі [походять] од ляхів", "...радимичі, вятичі і сіверяни один обичай мали..." (ЛР:7,8) тощо. Літописець, передаючи свідчення про розселення слов'янських племен, майже послідовно витримує принцип їх родової близькості: спочатку одне за одним називаються племена давньої антської підгрупи, потім словенської, пор.: "А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени - своє в Новгороді, а другі (словени? - О.Ц.) [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [...] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є - Смоленськ, бо тут сидять кривичі" (ЛР:6). Попри всі колонізаційні переміщення доби Київської Русі, поліетнічний характер самого Києва, імперський характер держави, започаткованої чужою з походження пануючою кастою, літописець достатньо чітко розмежовує слов'янські племена на дві групи (на підкреслення Нестором особливої близькості полян, деревлян, новгородців, полочан, дреговичів, сіверян, бужан і волинян на противагу південноукраїнським і проторосійським племенам вказує О.Стрижак [1991: 90]).

Отже, серед племен словенської підгрупи слід назвати ільменських словен, кривичів, вятичів, радимичів, полочан, смолян, а ще тиверців та угличів (у Йосифа бен Гуріона *uglislñs* [Седов 1982: 132]).

Хоча нічого не говориться про останні два племена на проторосійських теренах, зазначимо, що, можливо, їх так само заховано за Твер і Углич, як смолян за Смоленськ. Чи часом не північних тиверців згадано в Початковому літописі, коли в одному з ранніх записів їх названо слідом за словенами і кривичами, пор.: "Ігор зібрав багато воїв - варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців" (ЛР:25)? Літописні тиверці на південному сході України, очевидно, були залишками південного словенського анклаву. Після підкорення протоболгарських слов'ян тюрками-болгарами вони, очевидно, уникли поневолення й залишилися осторонь протоболгарських амальгамаційних процесів. Щодо подальшої долі тиверців можна погодитись з Л. Нідерле, який вважав, що вони під тиском печенігів і половців змушені були відступити до Карпатських гір і в Закарпаття [1956: 158,159].

Одним із найцікавіших за своїм походженням слов'янським племенем є сіверяни. Г.Хабургаєв вважає, що назва їх індо-іранського походження [1980: 69], однак, на нашу думку, більш правильним буде визнати їхні первісно тюркські корені, зокрема, М.Рудницький відносить сіверян до булгар [1961: 155]. У Йордана згадуються савіри (saviri) (136), а у Прокопія сабіри (sabiri) - гуни, що розміщувалися позаду Кавказьких гір (381). На карті К.Птолемея в прикаспійському регіоні є савари, однак не виключено проникнення цих тюркомовних племен і в Паннонію (пор. назву міста Саварії, яке було за часів Римської імперії центром Верхньої Паннонії) [Стрижак 1991: 137]. Відомо, що й у Польщі було князівство Сіверське. Сіверяни були також у складі слов'янських протоболгарських племен [ИБ 1981:44 (карта)], у зв'язку з цим можна також припускати витіснення їх з Болгарії ордами хана Аспаруха. Підтвердженням зв'язку сіверян із болгарськими северама можуть служити деякі лексичні аналогії, зокрема, наявність у північних українських говорах форми хупавий "гарний, вродливий" [Горбач 1993: 11] (фонетичний варіант купалий "можливо, результат зміни слова хупавий "вродливий" (ЕСУМ III: 145), болг. хубав "красивий, гарний, вродливий" (БУС: 738); пор. також болг. чернокось і укр. (поліське) чорнокіс (дрізд), форма вважається утвореною складанням основ *сььпъ і *козь і розглядається як "цікава болг.-укр. ізоглоса" (ЭССЯ 4:154).

На наш погляд, сіверяни були достатньо великим племенем тюркського походження. Протягом своїх численних і різнонаправлених міграцій воно (як і сарматські язиги) поступово слов'янізувалося. Оселившись у поріччі Десни, Сули, Ворскли та Сейма, сіверяни передали місцевим слов'янським мешканцям свій етнонім і, напевно, своєрідну кераміку [Седов 1982: 137]. Уже як слов'янське плем'я сіверяни починали складатися, на базі словенських етнічних осередків, однак, як і на інших протокраїнських теренах, під асиміляційним тиском антських мігрантів його характер поступово змінюється. Уже на IX ст. міста Чернігів

і Любеч стали повністю полянськими [Півторак 1993б: 79]. Доби Київської Русі, на думку А.Кримського, придніпровська сіверська смуга "мала, очевидно, однорідне з київським населення, т.б. полянське або північно-українське" [1973а: 101]. Отже, за час своєї історії плем'я сіверян кілька разів змінювало свій етнічний і культурний характер. Від представників інших протокраїнських племен сіверяни, можливо, відрізнялися більш темним кольором шкіри й волосся, що могло стати підставою для виникнення паралельної назви чернеги /черніги (пор. Чернігів).

З першої слов'янської хроніки ми нічого не дізнаємося про інші словенські племена, які на час написання літопису вже зникли з етнічної карти східного флов'янства. Цілком можливо, що до першої хвилі словенської міграції на протокраїнські терени належали й серби, правітчизною яких, очевидно, був район сучасної Верхньої Лаби, де вони межували з країною франків з одного боку і Білою Хорватією - з іншого (SSS V: 142). Топоніми, пов'язувані із сербами, зустрічаються в Білорусі, взагалі ж античні автори розміщують їх ще й між Волгою, Меотидою і Доном [Стрижак 1991: 186,168].

Проведений археологами ретельний аналіз етнокультурного устрою слов'янських племен, які співвідносяться нами з антською та словенською підгрупами, дозволяє зробити один, на нашу думку, дуже важливий висновок. Виявилось, що попри розходження в назвах, слов'янські племена не мали значних відмінностей у культурі. Зокрема, протокраїнські племена деревлян, волинян, полян і дреговичів за поховальним обрядом і за речовим інвентарем складають повну єдність. Аналогічний висновок можна зробити й щодо в'ятичів, кривичів, радимичів і словен. Говорячи про антський союз племен, потрібно бачити в ньому об'єднання генетично близьких племен, для яких відмінності трайбіального плану не заступали загальної родової спорідненості. Тому головним у визначенні етнокультурного характеру того чи іншого слов'янського племені є не встановлення його характерних світоглядних, господарських чи лінгвальних рис, а визначення приналежності до тієї чи іншої слов'янської підгрупи або, точніше, до того чи іншого слов'янського народу. Можливо, що один з таких народів і названо в Початковому літописі: "Був же один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю і яких захопили угри, і морави (ареальна зона дулібів і реконструйованих нами киян.- О.Ц.), і чехи, і ляхи, і поляни, яких нині звать русь" (ЛР:14). Якщо долучити до цього народу ще й хорватів, то отримаємо єдність, що відповідає антському етнічному масиву.

Ми вже зупинилися на видільних рисах антської культури, які окреслилися ще в пшеворський період. Розглянемо більш детально окремі етнокультурні особливості, що яскраво підкреслюють своєрід-

ний характер, самотність угруповань східного слов'янського ареалу. За матеріалами Мартинівського скарбу, зокрема за особливістю убрання фігурок чоловічків, можна визначити таку характерну ознаку, як широка мережана вставка на грудях. Вишивані сорочки такого типу, зазначає Б.Рибаков, носили "до недавнього времени" в українських і білоруських селах і "южновеликорусских деревнях" [1953: 86]. Не тільки крій, але й характер вишиваного візерунку на сорочках українців не знаходить відповідності в російських національних строях. "Для орнаменталії середньої смуги України,- пише з цього приводу Хв. Вовк,- ми не знаходимо аналогій у ближчих сусідів українців - великоросів тощо і тому мусимо звернутися за ними на захід (виділено нами.- О.Ц.), до болгар, румунів, сербів та чехів..." [1995: 149]. Серед ознак, які, на думку В.Седова, "найбільш яскраво підкреслюють етнічну близькість", особливий тип жіночих прикрас, т.з. скроневі кільця. Вони різнотипні у кривичів, словен новгородських, в'ятичів, радимичів, а також сіверян, а однакові - у волинян, деревлян, полян і дреговичів, окремі з них мають аналоги у західних слов'ян [1982: 93,100]. Дослідник вважає, що прикраси останнього типу є слідами проникнення західнослов'янського населення на територію волинян [Там же: 100], ми ж навпаки - наслідком розселення волинян з антського ареалу на захід. Зазначимо, що тотожні типи оздоб виявляються лише у племен, які співвідносяться з антським етнічним масивом; тиверці, зокрема, мають прикраси "загальнослов'янського типу", а сіверяни частково аналогічні кривичам [Там же: 130,93]. У поховальних курганах протоукраїнських племен: волинян, деревлян, полян і дреговичів - відсутні браслети і нашійні гривни, характерні для радимичів і кривичів [Там же: 156]. На повну відсутність браслетів серед українських жіночих оздоб вказує також Хв. Вовк, "єдиний виняток щодо браслетів виказала знову Гуцульщина"(іншим винятком є наявність у Галичині своєрідних нашійних прикрас - "силянок", які "як матеріалом, так і способом виконання дуже подібні до "гайтанів" у великоросів та у деяких фінських народів Росії") [1995:131,130]. Російсько-гуцульські паралелі, з нашого погляду, якщо врахувати перебіг слов'янського заселення протоукраїнських теренів, є цілком закономірними. Подібність можна простежити і в будівництві житла, зокрема, у деяких карпатських районах зустрічається подібна до російської ізби незаглиблена, необмащена глиною і небілена хата [Там же: 97]. Етнографічні аналогії, зумовлені давньою генеалогічною спорідненістю словенських племен, можна простежити ще на більшій відстані, пор., зокрема, рос. діал. *чельник* - "головний убір" і словен. *čelnik* "ремінчик на лобі" (ЭССЯ 4: 51).

В антропологічному плані українці теж відзначаються рисами, які свідчать, що попри численні германські, іранські, кельтські тощо домішки їх загальний тип майже однаковий на всій етнічній території

[Вовк 1995:36], який, однак, значно відрізняється і від російського, і від білоруського [Алексеева 1973: 66 (карта); Антонович 1995: 92].

2.4. ВЕЛИКЕ СЛОВ'ЯНСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ. ПРОБЛЕМА ОТОТОЖНЕННЯ ОКРЕМИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР З АНТСЬКИМ ЧИ СЛОВЕНСЬКИМ ЕТНІЧНИМИ МАСИВАМИ

Відхід готів у II ст. н.е. на південь, а разом чи паралельно з ними - й більшої частини антських племен, розчистив Надвіслання для північних слов'ян, які протягом наступних століть активно розширювали свій ареал у північному та південному напрямках, займаючи й колишні антські землі. Справді, сьогодні все більше вчених схиляються до думки, що слов'яни по суті так ніколи й не залишали ні Наддунав'я, ні Західного Прикарпаття, просто одне етнічне угруповання було заміщене іншим. З кінця II ст. н.е., а особливо в IV-V ст., відзначає Г.Півторак, "нові потоки слов'ян (у нашому розумінні словен.- О.Ц.) проникають у Наддунайщину" [1988: 43]. Присутність слов'ян, зокрема в Моравії, ще до початку значних слов'янських міграцій другої половини VI- VII ст. не можна заперечити. Жодний тогочасний документ не говорить, що вони саме тієї доби переселилися [Filip 1946: 5]. З XVIIIст. почала формуватися т.зв. "центристська" теорія, яка наголошувала на автохтонності слов'янського населення в Наддунав'ї [Kučera 1988: 232]. Археологи визначають, що до початку основного заселення протословацьких теренів тут розмішувалися слов'янські племена з культурами прешівського, подунайського типів [Vaňa 1983:33; Vuběnik 1995: 259]. На підставі лінгвістичних фактів І.Попович стверджує, що слов'яни ще задовго до VI-VII ст. перейшли через Балкани й були присутні в Середній Європі [1955: 14-15]. Найбільш архаїчною частиною цих слов'ян, напевно, були ті словени, що через карпатські переходи потрапили в Західне Прикарпаття, відступаючи під тиском антських племен. Одночасно словени, а частки й анти, з протоукраїнських і протомолдавських земель все наполегливіше нагадували про себе в придунайських візантійських провінціях. Отже, слов'яни рухалися на південь двома великими струменями обабіч Карпат. На Балканах західний потік перехрещувався з хвилями, що йшли від Чорного моря [Stieber 1969: 12]. Найпоследовніше обстоює теорію саме словенського залюднення протоболгарських і протословацько-угорських територій польський вчений Є.Налепа. "Свідчення історичних джерел,- вказує дослідник,- цілком однозначні. На всьому фронті, від Альп [...] аж до Чорного моря, виступають склавіни. Діють вони також над самим Чорним морем [...], де можна було б сподіватися антів (виділено нами.- О.Ц.). У порівнянні з потужною і тривалою навалою склавінів про антів звано дуже мало" [1968: 107-108]. Вчений спирається також на той факт,

що тогочасні німецькі хроніки називають західних слов'ян Sclauinia [Ibid.: 106] (аналогічно візантійські історики називали територію сучасної Румунії [Поповић 1955: 13]).

Певна відмінність в характері східного і західного словенських угруповань, яка була зумовлена досить тривалим періодом їхнього автономного розвитку, простежується й сьогодні. У принципі можна погодитись з тезою про збереження початкового розподілу в оформленні пізніших болгаро-македонської (спадкоємці східних словен) і сербсько-хорвато-словенської (нащадки західних) гілок, що помітно також у лінгвістичному аспекті [ИБ 1981: 45-46]. З погляду Р.Турека, із західної слов'янської гілки походять пращури хорватів і словенів, а із східної - предки сербів, болгар, а також численних менших племен, які пройшли через усю Грецію [1982: 9]. Серед цих трайбальних осередків можна натрапити на племена, що "не належали до болгаро-македонської групи. Не говорячи про сіверян, друговитів і смолян, під іменами яких могли ховатись як болгарські, так і руські (русские) слов'яни, пригадаймо [...] сліди кривичів, де вже важко говорити про самих болгар" [Трубачев 1974: 63-64]. Справді, східний словенський масив був не менш потужний, ніж західний. Зокрема, за кількістю міст (городів), як зазначає баварський географ IX ст., уличі - "народ численний", значно переважали, наприклад, волинян (318 проти 70). [Полонська-Василенко 1992: 72-73]. Словенські племена становлять кістяк протоболгарського слов'янського угруповання. Після перших грабінницьких навал на візантійські провінції вони, як це не раз бувало в історії, поступово вдаються до переміщень, що супроводжуються їх осіданням на завойованих територіях. Антські племена знаходилися в Подністров'ї та Попрутті в зоні активних контактів із словенами, що певним чином відбилося і в лінгвістичному плані. На сході, на теренах Дакії, як зазначає І.Попович, болгарська і македонська мови, як видається, були в контакт з мовами руської групи [1955: 16]. Вважаємо, що під останніми слід розуміти говори протоукраїнських племен, на той час - антських. Участь антів у колонізаційному русі на Балкани була незначною. Лише під 519 рік ми маємо звістку про вплив антів у візантійській провінції (ймовірно, що з цим походом можна співвіднести закріплення дреговичів у Македонії). Майже всі візантійські автори відділяють антів від словен. Вони представлені не тільки як два окремих слов'янських етнічних угруповання, але й як дві незалежні політичні сили, які могли бути з імперією в союзних або ворожих стосунках, воювали між собою або заключали союзи, координували свої напади з праболгарами й аварами [ИБ 1981: 57]. Історія донесла до нас свідчення про війну між антами й словенами на початку VI ст., яка, щоправда, тривала недовго і закінчилася перемогою словенів (Прокопій: 295). У 80-х роках VI ст. анти напали на словенів і

спустили їхній край [Грушевський 1991: 182]. З візантійських джерел впливає, підкреслює В.Седов, що відмінності між словенами й антами не були чисто територіальними. Анти називаються поруч з такими етнічними угрупованнями того часу, як гуни, утигури, мідяни. Візантійці розрізняють слов'янина й анта навіть тоді, коли вони служать найманцями імперії (наприклад, "Добрагаст, родом ант") [1979:124-125]. У повідомленнях візантійських істориків Псевдо-Маврикія і Прокопія Кесарійця поруч із розмежуванням антів і словенів на два окремих слов'янських угруповання відзначається також значний рівень спорідненості між ними. Однак, зазначає М.Грушевський, історичні факти (зокрема, відмінна політика щодо Візантійської імперії) вказують "на особність цих двох груп, і тяжко було б звести їх до тієї різниці, що Словени сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. **Мусила бути більша (виділено нами.-О.Ц.)**" [1991: 176]. Безперечно, ця різниця виявлялася і в лінгвальному плані, хоча для неслов'янина цілком могло видатися, що словени й анти говорять однією мовою (Прокопій: 297).

Одним з найголовніших факторів, який визначав долю слов'янства в першій половині I-го тис. н.е., був тиск тюркомовних народів зі сходу. Етнічна ситуація на протоукраїнських теренах із найдавніших часів визначалася рухом номадських потоків. "Щодо України,- зауважує І.Крип'якевич,- то наша земля лежала на великім шляху народів, що веде з Азії до Європи, яким безнастанно пересувались різні далекі племена" [1994: 9]. Першою потужною кочовою хвилею, яка досягла антських і готських поселень у Подніпров'ї, була гунська. З усього видно, що прихід гунів відбувався досить мирно, не супроводжувався жорстокими репресивними заходами та переміщенням значних мас слов'янського населення. Історія донесла до нас свідчення лише про війну гунів з готами та про переселення візиготів, яких гнав жах перед гунами до римських провінцій у Фракії (Jordanis: 152,170). З'явившись в українських степах близько 370 року, наприкінці IV ст., гуни зустрілися з антами в Подніпров'ї, де вони, очевидно, й залишалися певний час, періодично здійснюючи руйнівні напади на римські й візантійські провінції. Можна припустити, що одним із наслідків такої політики стало збільшення слов'янської (у першу чергу, словенської) присутності на протоболгарських теренах. Лише в середині V ст. гуни з Аттілою з'являються в Середній Європі. Щонайменше сімдесят років прожили гуни в гото-сарматському й антському оточенні. Строк достатній для того, щоб між цими неспорідненими етносами встановилися не тільки державницькі, але й певні культурно-господарські відношення (саме ім'я Аттіли, очевидно, германського походження). Не викличе серйозних заперечень й теза про те, що слов'яни були задіяні у військових акціях гунів як "посібники". Були з Аттілою представники обох слов'янських підгруп, однак є підстави вважати, що, в основному, це

були анти. Цілком можливо, що саме з їхнього подання центр гунської держави перемістився в Паннонію. У Йордана засвідчене слово *страда* (*stravam*) (172), яке через обмежений характер свого поширення є кваліфікуючим для слов'янських мов (наявне в українській та західних слов'янських мовах). З походження дана лексема може бути давнім слов'янським словом або германізмом чи тюркізмом, що, зрештою, не так уже й важливо. Принциповим є закріплення номена *страда* в українській мові. Це говорить про те, що саме прашури українців (а не, скажімо, болгар чи росіян) були серед тих антів, з якими гуни зустрілися в Подніпров'ї. На думку Л. Нідерле, після низки поразок гуни відійшли з Середньої Європи за Карпати, до Серету і Прута [1956: 65]. У Йордана зазначено, що сини Аттіли вивели залишки гунського війська (серед якого могли також бути рештки загонів їхніх германських і слов'янських союзників) у ті області Скіфії, де течуть води Дніпра, який мовою гунів іще називається Вар (*Var*) (Jordanis: 174). Очевидно, що гунські племена зосередилися десь в ареалі нижнього Дніпра, де на той час розміщувалися також численні антські поселення. Не виключено, що значна частина гунів була асимільована протоукраїнськими слов'янами. Згодом цей гунський елемент утворив найнижчий тюркський за своїм первісним характером прошарок у складі майбутньої української нації. Прокопій Кесарієць, зокрема, зазначає, що слов'яни зберігають гунські звичаї (297).

Навала аварів, яка накопилася на Європу в 2-ій половині VI ст., багато в чому нагадувала гунську, однак характер її впливу на долю антської слов'янської цивілізації був дещо іншим. Якщо гунське нашествя не супроводжувалося значними переміщеннями слов'янського населення й анти переважно залишилися в тих самих областях, де вони мешкали й раніше, а відношення з гунами, очевидно, нагадували васальні, то у випадку з аварами події розгорталися більш драматично. Саме про цей час, а не про гунський період, на нашу думку, можна сказати словами Т. Лер-Сплавінського, який писав, що рух гунів (у нашому розумінні - аварів) "викликав, без сумніву, міграційний рух серед племен східного відламу праслов'ян, значна частина яких, переміщуючись у західному напрямку, встановила ближчі контакти із західнослов'янськими племенами, друга частина під тиском нападників і мігруючих одноплеменників [...] проникла на південь..." [1957: 405]. Широке розселення антів і змішування їх з іншою діалектною групою слов'ян, зазначає В. Седов, свідчить про їхню участь в етногенезі східних, південних і західних слов'ян [1979: 125]. Саме цієї доби на історичній сцені з'являється новий етнічний чинник - слов'яни, які великими масами рухаються із Закарпаття [Ваґа 1983: 12]. Наголосимо на одній важливій особливості слов'янського розселення доби аварів: у цей період особливо активно слов'яни (анти) починають переміщуватися

з українських земель на захід, востаннє рухаючись шляхом реміграції на давню правітчизну.

Період великого слов'янського розселення 2-ої половини V - VII ст. н.е., зокрема на територію сучасних Словаччини та Чехії, належить до найменш досліджених і бідно представлених в археологічному плані [PDČS 1980: 37]. Проблема ускладнюється ще й тим, що, наприклад, у протословацькому регіоні від найдавніших часів тубільне населення мішалось з елементами гальськими, орієнтальними (переважно сарматськими і почасти гунськими), римськими і германськими аж до такого ступеня, що з археологічних матеріалів важко з'ясувати тип його вихідної культури [Ondrouch 1936: 43]. Нелегко визначити перебіг розселення слов'янських племен в західному напрямку і з історичних свідчень. Чеський хроніст Косма на початку XII ст. розповідає легенду про прихід чехів, не знає, правда, звідки вони прийшли [Filip 1946: 5], але одне є незаперечним - факт прибуття з інших місць прашурів чеського народу на теперішні землі [Ваґа 1983: 22]. Й. Добровський свого часу визначив дуже широку хронологію цієї міграції (450-800р.), додавши, що "були чехи грубі й дикі, їхня мова тоді також не могла бути іншою" [1953 (1791): 163]. Прихід слов'ян мав одну цікаву особливість - відбувався мирно, без особливого історичного розголосу [Turek 1982: 12-13; Ваґа 1983: 35]. На наш погляд, однією з причин цього було й те, що тубільці в багатьох місцевостях були також слов'янського кореня й особливо не відрізнялись від прибульців. Вважаємо, що цілком реально говорити про кілька хвиль слов'янського розселення в Середній Європі. Є всі підстави визнати, що першу хвилю слов'янських племен складала північні словени, а також залишки антів, не охоплені давнішою східною міграцією. Справді, жодний ранньосередньовічний документ про чесько-моравських слов'ян не говорить, що вони всі саме тієї доби (VI-VII ст.) переселилися [Filip 1946: 5]. Різниця між слов'янськими та германськими пам'ятками на цих територіях є незначною. Господарська культура ранньосередньовічних германців (саме ними, як свідчать історичні документи, були заселені Середнє Наддунав'я і Потисся в цей період) спиралася, в основному, на сталє землеробство і відгодовлю худоби й "вірогідно, лише зовсім мало відрізнялася від господарського устрою найдавніших слов'янських осередків" [PDČS 1980: 49]. Саме цих мігрантів, напевно, мав на увазі Е. Шимек, згадуючи слов'ян, які поступово, "просякуючись" протягом II-VI ст., залюднювали звільнювані германськими племенами території. Їхньою культурою була особлива форма ранньослов'янської, т.з. "прешівський тип" [Turek 1980: 10, 225]. "Дещо раніше,- пише З. Ваня,- проникли слов'янські племена в Східну Словаччину, т.з. "прешівський тип" [1982: 33]. М. Кучера пов'язує з цим типом кераміки плем'я, яке прийшло з півдня. Сполучившись з іншим племенем, що виробляло

кераміку празького типу, воно утворило основу словацької нації [1988: 235]. Узагалі точно визначити носіїв прешівської культури досить важко. Цілком можливо, що її представниками були переміщені до Паннонії слов'яни зарубинецької культури або словени ще південнішого анклаву, що, оминувши Карпати, прийшли в Словаччину через територію сучасної Румунії. Можливо, що пам'ять про подібний рух з півдня засвідчена в хроніці Дзерви, де зазначається, що матір'ю всіх слов'ян була Славонія, сучасна Далмація [Lehr-Splawinski, Kuraszkiwicz, Slawski 1954: 18]. Те, що словацький ареал частково був заселений етносом, близьким до південнослов'янського, підтверджується наявністю в центральних словацьких діалектах архаїзмів, які неможливо пояснити без залучення фактологічних даних південних слов'янських мов. Багато хто з дослідників вважає їх залишком давньої прамови, яка об'єднувала західних, південних і східних слов'ян [Ки́сєга 1988: 232]. Топонімічні дані також вказують на подібність словацьких найменувань до південнослов'янських [Поповић 1955: 15]. Однак потрібно враховувати й можливість того, що ця схожість зумовлена не переміщенням південного слов'янського населення в Словаччину, а загальним рухом словенських племен із півночі на південь, який підтверджується численними західно-південнослов'янськими топонімічними паралелями, що подає Є.Налепа у своїй праці [1968: 61, 71 (мару топонімічне)]. Щодо можливих зв'язків словацького регіону зі Східним Прикарпаттям слід сказати, що археологічні дані, зокрема аналоги кераміки та поховального обряду, на думку Я.Пастернака, свідчать про давні етнокультурні контакти між цими двома ареалами. При цьому мова йде про "найдавнішу слов'янську кераміку" і про "найстарші старослов'янські поховання" [1936: 99]. Додамо, що ці хвилі слов'янських мігрантів як з півдня, так і зі сходу (як і попередня з півночі) були фактично однорідними за своїм походженням, відмінності між ними, в основному, були незначними й зумовлювалися лише більшою архаїчністю окремих говірок, а також змінами, які виникли внаслідок абсорбування при розселенні іншомовних етнічних структур. Перед початком антської міграції на захід на території Словаччини фактично функціонувала мова, що нагадувала мову словенського відлему праслов'янської. У подальший історичний період словацька мова зазнала суттєвого впливу як з боку чеської мови, так і з боку власне-українських говорів.

Сьогодні словацька мова, як вважає П.Бузук, займає середнє положення між чеською мовою і карпато-угорськими говорами української мови [1924: 176]. Однак немає сумніву й у тому, що словацька мова багато зберегла з того глибинного прадавнього словенського шару, який і нині визначає її самобутній характер.

Для встановлення історії української мови, зокрема рівня її

спорідненості з іншими слов'янськими, особливо важливим є той міграційний потік, який, започаткувавшись на українських теренах, за відносно короткий проміжок часу потужно заявив про себе в Середній Європі. Наприклад, в історичній пам'яті чеського народу збереглася згадка про достатньо швидкий (на відміну від попередніх етапів) перехід пращурів чеського народу до нової вітчизни, пор.: "...скликавши своє плем'я, винісши образи дідів й попрощавшись з отчою землею, повернули в бік сідаючого сонця до незаних країв [...]". Так дійшли аж до третьої великої ріки, Влтави, що текла незайманим простором. Тут воєвода Чех, вказавши на високу гору, яка синіла перед ними над широким рівнинним краєм, сказав: "Підійдімо під ту гору й там з дітьми і худобою відпочиньмо" (А.Ірасек). Чи були насправді цими мандрівниками "загадкові", за словами З.Вані, анти, чи представники інших слов'янських етнічних угруповань? Традиційно вважається, що анти склали перший щабель в історії східнослов'янської мовної єдності, який виник після розпаду праслов'янської мови на окремі діалектні групи. Пращурами всіх східних слов'ян вважає антів О.Шахматов [1916: 46; 1919: 12]. За І.Поповичем, анти - майбутні росіяни й українці [1955: 16]. О.Белич, не конкретизуючи, називає антів "пізнішими русами" [1951: 17]. На думку Г.Хабургаєва, анти - прашури уличів і тиверців, тому що "збіг історичних свідчень з археологічними даними дозволяє говорити про середньодніпровську групу слов'ян VII - IX ст., можливо, "антську" за походженням, яка в діалектному відношенні могла зберігати зв'язки зі східнобалканськими говорами" [1979: 153]. Українська історична школа заклала підвалини наукової тенденції, що вважає антів попередниками лише українського народу. Так, М.Грушевський пише: "Анти у нашій матеріалі се полуднева частина східної галузі, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українською..." і дещо нижче: "Це все, кажу, робить, можна сказати - певним, що в Антах маємо предків українських племен" [1991: 176, 177]. "Під антами, - погоджується з таким висновком В.Щербаківський, - треба розуміти українські хліборобські племена" [1958: 116]. Таке розуміння етнічного наповнення етноніма "анти" зустрічаємо і в Л.Нідерле [1956: 139-141].

На наш погляд, анти - представники празько-корчацької культури чи, швидше, корчацько-празької (житомирсько-празької), якщо врахувати початковий ареал формування цієї "однієї з найяскравіших слов'янських культур раннього середньовіччя" [Баран 1988: 3]. Саме ця культура, засвідчена на величезних площах від українських і болгарських теренів на сході до південної частини Польщі, Німеччини (вздовж Ельби), усієї Словаччини та Чехії аж до австрійського Подунав'я й поріччя Сави на заході, відповідає ареалу розселення давніх антів. Сьогодні, через кільканадцять століть по тому, в культурах слов'ян-

ських народів ще можна простежити елементи характерних рис антської цивілізації, виявляється ця близькість і в мовному аспекті.

Вихідною для формування корчацько-празької культури слід вважати верхньонадвіслянську пшеворську культуру. "Таким чином, - узагальнює В.Седов, - на підставі трьох найважливіших етнографічних елементів - кераміки, домобудівництва і поховального обряду - можна говорити про те, що ранньосередньовічне слов'янське племінне угруповання, представлене керамікою І групи (празько-корчацькою) веде початок із вісленського регіону пшеворської культури" [1979: 117]. Нагадаємо, що основні елементи пшеворської культури присутні також у черняхівській і культурі Луки-Райковецької, що на українській землі є безпосереднім продовженням і розвитком культури корчацько-празького типу [Залізник 1994: 133]. Як уже зазначалося, в археологічному плані не засвідчено ніяких особливо різких змін при трансформації однієї культури в іншу, йдеться лише про природну еволюційну видозміну. Безперечно, ми можемо вважати корчацько-празьку культуру протоукраїнською, але одночасно їй потрібно розглядати як протопольську, проточеську, протохорватську, а в дещо меншому обсязі і як протоболгарську тощо. Сьогодні, після відкриття та детального опису розташування пам'яток цієї культури, така думка не викличе серйозних заперечень, значно важче сприйняти, що корчацько-празька культура належала антам, а, значить, це ім'я повинно вийти за межі східного слов'янства і заслуговує на те, щоб бути визнаним одним із фундаментальних для встановлення етногенезу як західних, так і південних слов'ян.

Інтеграційні процеси серед племен антської групи (як і дивергенційні) були постійними. Інтеграція виявлялася в спільних етнокультурних і мовних змінах, перебіг яких полегшувався генетичною близькістю, а також єдністю політичного напівдержавного устрою. Можна стверджувати, що на шаблі корчацько-празької культури така уніфікація досягла найвищого рівня. "Знахідки празько-корчацького типу, - зазначає, зокрема, З.Ваня, - цілісна культурна єдність, яка відображає інтегровану етнічну єдність (виділено нами. - О.Ц.)" [1983: 26]. На монолітний характер даної культури на всьому просторі від Прикарпаття, Верхнього Подунав'я до міжріччя Ельби і Зааля вказує В.Баран [1988: 60]. Культурна близькість доповнюється ще й антропологічними свідченнями. Для населення південно-західної частини східнослов'янського ареалу, тобто українців, властивий мезокранний, відносно широколиций антропологічний тип, найближчі аналоги цим серіям черепів знаходяться в середньовічних слов'янських похованнях Польщі, Чехії і Словаччини [Седов 1982: 8]. Оскільки ми включаємо хорватів до основної групи протоукраїнських племен, цікавим видається і той факт, що варіанти карпатського антропологічного ти-

пу, як стверджує В.Дяченко, переважають у хорватів та частини сербів [IX МСС 1986: 47]. Хв.Вовк оприлюднює результати досліджень французького антрополога Е.Амі (Нату), який розподілив слов'ян на дві великі групи. До першої були зараховані полабські слов'яни, поляки, білоруси і росіяни, до другої - серби, хорвати, словінці, чехи, словаки та українці [1995: 8]. З певними застереженнями цю антропологічну групу можна схарактеризувати як антську. Те, що українці найбільшу спорідненість в антропологічному плані виявляють із південними та західними слов'янами (за винятком поляків), підтвердили й самостійні дослідження видатного українського вченого [Там же: 36]. Поруч з особливою формою черепа для антів, внаслідок змішувань із темно-волосим населенням, був характерним, на відміну від словен, темний колір волосся. Саме на цю рису звернув увагу арабський мандрівник X ст. Ібрагім Ібн-Якуб, коли писав про чехів [Нидерле 1956: 25].

Які ж історичні події поклали початок останньому значному переселенню слов'ян? Воно за хронологічними рамками збігається з напливом аварів до Середньої Європи, тому цілком логічно припустити існування певної пов'язаності між названими історичними подіями. Наступ аварів значно посилив словенський тиск на кордони Візантійської імперії. Проти 550 року, за свідченням візантійських авторів, словени знов нахлинули на терени її придунайських провінцій "і в такій великій кількості, якої раніше і не бачили" [ИБ 1981: 33]. Йордан, закінчуючи свою "Римську Історію" ("Romana"), пише, що "імперія потерпає від повсякчасних нападів болгар, антів і словен" [Грушевський 1991: 178]. Написання цієї праці приблизно датується серединою VI ст. [Скржинская 1960: 16], тобто співпадає з початком нашестя аварських орд.

Особливо драматично склалися антсько-аварські відносини. Авари, на відміну від гунів, вкрай вороже поставилися до антів за їхню підтримку ромеїв під час візантійсько-аварської війни. Каган послав свого воєводу Алсіха з наказом знищити все плем'я [Там же: 220]. Анти після цього, на думку З.Вані, "підкорилися аварам і пропали", "зникають наче без сліду" [1983: 13,25]. Г.Хабургаєв відзначає факт "розгрому" волинського об'єднання аварами [1979: 147]. О.Скржинська вважає, що анти, хоча й не були цілком знищені, "...але були розсіяні і зрештою абсорбовані склавенами" [1960: 220]. Як бачимо, у концепціях окремих вчених антам присуджено теж саме, що через кілька століть спіткало самих аварів: "були ж обри (анти?- О. Ц.) тілом великі, а умом горді, потребував їх Бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин [...]". Єсть приказка в Русі й до сьогодні: "Погинули вони, як обри", - бо нема їхнього ні племені, ні потомства" (ЛР:7). Справді, на початку VII ст. (остання згадка від 602 року) ім'я антів назавжди зникає з історії (як, до речі, й ім'я склавів у своєму початковому частковому значенні).

Однак важко зрозуміти, як "незчислимі племена антів" (Прокопій: 384), які були найсильнішими із слов'ян (Iordanis: 136), так швидко і безслідно зникли, або вибиті до ноги аварами, або асимільовані менш потужними слов'янськими сусідами. На наш погляд, події розгорталися дещо інакше. Із зникненням імені антів (напевно, внаслідок руйнування того державного утворення, назвою якого воно й було) навряд чи слід пов'язувати повне вимирання чи асиміляцію самобутнього етносу. Взагалі, гіркий досвід української історії доводить, що повне винищення народу на значно залісненій території є справою мало ймовірною (пригадаймо свідчення посла великого князя литовського в Криму, який сумнівався, чи залишилися ще люди в Україні після виведення в рабство такої великої кількості бранців [Дорошенко 1992: 110]). "З епізоду аварської війни 602 р., - пише М. Грушевський, - бачимо, що тоді словени наддунайські були у відносинах союзу й певної залежності від аварів, анти ж цілком були незалежні. І військо аварське дуже не радо прийняло план свого кагана - іти на антів. Воно попросту збунтувалося і не пішло [...], війна з слов'янами зв'язана була з великими труднощами: слов'яни були майстри ховатись у всяких нетрях, як свідчать оповідання візантійців" [1991: 181-182]. Ще більш категоричний у цьому питанні Л. Нідерле: "Про те, що анти були знищені військами Аспіха, не може бути й мови [...] згідно з усіма давніми повідомленнями, вони були надто чисельні й сильні, щоб можна було припускати їхнє повне винищення, про яке б грецькі джерела обов'язково б згадали" [1956: 25]. Видатний славіст не розглядає серед можливих напрямків антської міграції західний, не відбита ця подія і в історичних документах, проте те, що уникло уваги середньовічних хроністів, знайшло своє відбиття в археологічних пам'ятках. За словами З. Вані, "що нам не розповіли [...] Прокопій чи Йордан, означив німий свідок в руках археологів" [1983: 35].

На наш погляд, значна частина антського анклаву, безперечно, залишилася на попередньому місці свого перебування, однак частина антів, рятуючись від аварського наступу, була змушена до еміграції. "Цар Мезамір у 550 роках був убитий, а людність не захотіла коритися аварам і покинула свою землю" [Полонська-Василенко 1992: 77]. Факт антського переселення на захід на племінному рівні майже послідовно визнається вченими. Назва дулібів, зазначає О. Трубочов, веде нас на захід, вона зустрічається в Чехії, Словенії та Німеччині поблизу Ветти-на [1974: 52]. "Dudlěbi в Чехії і Паннонії, - розмірковує Г. Хабургаєв, - могли являти собою племінні групи, що відірвалися від колись єдиного союзу і пішли на захід, рятуючись від аварських погромів" [1979: 146]. Зваживши на те, що племінна назва "дуліби" (dudlěbi) повторюється на слов'янських землях в кількох пунктах, не можна виключати й тієї можливості, що вони були навмисне (celowo) розселені аварами, на користь чого говорить той факт, що цієї назви немає в землях, де аварів

не було [Rudnicki 1961: 141]. Авари стали винуватцями розпаду антського союзу, і "немає нічого неможливого в тому, що наслідки аварського нашествия торкнулися й областей, розташованих далі, впритул до Вісли, змусивши до руху могутнє плем'я хорватів" [Нідерле 1956: 78]. Як вважає В. Сєдов, "близько 560р. хорвати підлягли нападу з боку аварів, у результаті якого значна частина цього праслов'янського племені переселилася в Далмацію [...], а також на захід, до верхнього поріччя Ельби" [1982: 125]. Як бачимо, дослідники переважно вказують на переселення лише частини кожного з племен, тому слід сподіватися, що між мігрантами і тими, хто залишився, ще певний період зберігалися спільні генеалогічні риси. Судячи з характеру поширення корчацько-празької культури, а також тих легенд, що залишилися слов'янству в пам'ять про ці часи, таке розселення мало характер не розрізнених міграцій, а майже організованого переходу союзу племен, до якого, поруч із дулібами і хорватами, входили й етнічні фрагменти інших праслов'янських племен антського угруповання. Звідси не виглядає вже таким безсумнівним твердження М. Рудницького про те, що поляни прийшли на Україну з Нижньої та Середньої Варти, "у всякому разі не навпаки" [1961: 143].

Епіцентром розселення тієї частини слов'ян, які були представлені корчацько-празькою керамікою, як вважає В. Сєдов, були південні райони Польщі [1979: 104, 112]. Не висуваючи проти цієї тези особливих заперечень, все ж зазначимо, що початковим ареалом, з якого воно розпочалося, були землі між Дніпром і Дністром, звідки анти почали відходити у більш північні і західні регіони. На теренах Польщі ще й сьогодні можна виділити давні "антську" та "словенську" області, що виражається, зокрема, у протиставленні лехітської мовної підгрупи, складеної з полабсько-поморських і кашубських діалектів, які, у свою чергу, корелюють з російськими, іншій підгрупі, яку складають центрально- та південнопольські діалекти (Велика Польща, Мала Польща, Силезія і Куяви), хоча проти такого поділу активно виступать польські вчені (зокрема, З. Штібер). На території Польщі, проте, ясно виділяються "область ляхів" (у нашому розумінні - словен) і "область полян" (антів). Областю ляхів була та частина Польщі, яка не була землею полян, тобто Повіслення, Мазовщина і Малопольща, де найменування "ляхи" утрималося досі [Нідерле 1956: 125]. Важливо відзначити й те, що словенський протопольський ареал з часом почав зменшуватися, про що свідчить, наприклад, той факт, що топоніми, пов'язані з кашубами, сьогодні спостерігаються на значно ширшій території, ніж та, де це етнічне угруповання засвідчене зараз [Popowska-Taborska 1980: 21]. Можна припустити, що до прибуття основної маси антських переселенців тубільне протопольське населення при своєму загальному словенському характері вирізнялося збереженням у мові численних

архаїчних, ще праслов'янських рис. Своєрідність його була й у тому, що воно включало до свого складу і рештки тих антських племен, які залишалися на своїй найдавнішій правітчині. Колонізація Польщі послідовно здійснювалася з її південної частини, "рахунок вівся, таким чином, ще більш очевидно від Карпат" [Трубачев 1974: 52], рештки ж ляських (лендзянських) і кашубських племен, "втягнуті з бігом часу цілком" у сферу розвитку польської мови, доіснували до нашого часу у вигляді кашубських говорів і недавно вимерлих говірок т.зв. "словінців" [ГНІР 1981: 36]. Цікаво, що в польській мові при незаперечному архаїчному характері фонетичної системи граматична система особливо не відзначається збереженням найдавніших слов'янських особливостей, як, наприклад, українські карпатські говірки. У польській мові, як і в інших "північних" слов'янських мовах відсутні прості форми минулих часів (аориста й імперфекта), що є видільною рисою південнослов'янських і лужицьких мов [ВПВСМ 1966: 13]. Така невідповідність між архаїчною фонетикою та більш спрощеною, у порівнянні з праслов'янською мовою, граматику, на наш погляд, зумовлюється граматичним впливом антської прамови на тубільні словенські діалекти (відбувся процес, що нагадує засвоєння латини середньовічними вченими різних національностей: спілкуватися цією мовою вони могли тільки письмово, бо вимова зазнала суттєвого впливу з боку артикуляції національних мов). Антське населення України та Польщі, безперечно, певний час відчувало свою спорідненість або навіть тотожність, однак після абсорбування значної частини місцевого елемента своєрідний етнокультурний характер населення Польщі ставав усе більш очевидним. Давні українці, на наш погляд, усе частіше називали його ім'ям неспорідненого етносу, тобто "ляхи", тоді ж як для західних сусідів Польщі новими поселенцями були саме "поляни". На цю особливість у називанні поляків свого часу звернув увагу Л.Нідерле [1956: 125] (пор. ще іншу українську назву "мазурія" (ЕСУМ III: 360).

Як вважають польські вчені, перехід окремих слов'янських племен з "давніх садіб на північ від західних Карпат" через т.зв. Моравську браму в долину Морави послабив зв'язок із рештою племен західного відламу слов'ян, посиливши натомість контакти з південнослов'янськими племенами [ГНІР 1981: 30]. Як зазначає М.Грушевський, "на Середнім Дунаї, коло Віденського лісу, - осади західно-слов'янської колонізації сходилися з полуднево-слов'янськими" [1991: 165]. М.Рудницький вагається, чи застали по своєму приході моравські племена на лівому березі Морави словаків [1961: 169]. На думку А.Габовштяка, розподіл словацької мови на два лінгвістичних ареали пов'язується з приходом слов'янського населення в V-VI ст. Диференціація словникового складу словацьких діалектів це очевидно доводить [IX МСС 1986: 87]. Якщо на теренах давньої Паннонії перетнулися вже достатньо

давня словенська із зайшлою антською колонізаційною хвилею, то чеський ареал, найімовірніше, заселявся переважно новоприбулими племенами. Серед них на підставі повторюваності трайбіальних означень можна виділити як антські, так і північні словенські мікроетноси, напр., до антської підгрупи можна віднести дулібів, лучан, чехів, хорватів, хорватців, до північнословенської - гбанів, седлічан, пшован, дечан тощо. Усього на території сучасної Чехії відбулося перехрещення принаймні дванадцяти трайбіальних мікроетносів [Вапа 1980: 40]. При цьому антські племена явно домінували, зокрема, лучани і чехи вважаються найсильнішими з проточеських племен [Нідерле 1956: 120]. Визнаючи факт приходу своїх пращурів до нинішньої батьківщини, чеські дослідники аж ніяк не беруть до уваги те, що переважна частина з них **безпосередньо** пов'язується з антами. Існує ряд цікавих свідчень на користь цього. По-перше, ми вже згадували про "всі ті Києви слов'янства", які, зокрема, у Моравії утворили цілу мережу населених пунктів; по-друге, це деякі антропонімічні дані. Серед найстарших чеських антропонімів зустрічаємо імена типу *Bogdal*, *Boguslav* [Pleskalová 1993: 88 - 94]. Ці утворення корелюють із типово українськими власними назвами, зокрема, *Богдан* у польській мові вважається запозиченням з української мови. Саме ім'я пов'язується ще з мідійсько-скіфським *Baga-dāta* (ЕСУМ I: 220) і може бути привнесеним до мови антів іранськими язигами. Від особового імені *Bohuň* походять чеські топоніми *Bohunkov*, *Bohuňovice*, *Bohuňovsko*, *Bohunice* (у семи кілометрах від селища Volyně) [Profous, Svoboda 1947: 102-103]. Українська мова знає як сам антропонім (Богун), так і зберігає (сдина серед слов'янських мов) вихідну форму *бог* "шлунок" (ЕСУМ I: 219-220). Однак найбільш показовим є факт поширення іншого праслов'янського імені **dobrogostь*, яке зустрічається серед найдавнішого чеського антропонімного матеріалу (Gebauer I: 272). Аналоги цієї формі засвідчені також у сербсько-хорватській, польській мовах і в давньоруському джерелі (за Іпатієвським літописом, так звали червенського воєводу), "неясно, чи належить сюди ім'я анта *Δαβραγε'ζας* (VIст.)" (ЭССЯ 5: 42). Як бачимо, є всі підстави вважати цей антропонім антським етнолінгвістичним маркером.

Вплив антів позначився і на лужицьких мовах. Знання серболужицький славист Х.Шустер-Шевць вказує, що вони склалися внаслідок взаємодії двох племінних груп: місцевої (поморської) та зайшлої, яка мала виразні протокраїнські риси [1982]. Можливо, що саме через оцих мігрантів деякі середньовічні письменники називали лужицьких сербів "гунами" або "сарматами" [Стрижак 1991: 175].

При аналізі заселення слов'янами Балкан ще з часів В.Копітара і Ф.Міклошича йдеться про дві хронологічно різні хвилі переселень. Першу, як вважається, склали словенці (кайкавці та протоболгарські

слов'яни), а іншу - серби й хорвати [Поповић 1955: 32]. Точно відомо, що балканські серби 638 року вийшли з Підкарпаття [Стрижак 1988: 75]. У VI - першій половині VII ст. вони виступають ще одні, без хорватів. Серби могли бути, як і інші словенські племена (пор., наприклад, польських смолінців, російських смолян і смолян болгарських), розділеними на кілька самостійних осередків. З погляду М.Грушевського, Костянтин Багрянородний помилково прийняв полабських сербів за одноплемінників південних [1991: 210-213]. Однак для нас така близькість є цілком ймовірною. Як і те, що "східні" серби могли ще називатися "бойками" [Стрижак 1991: 174]. Не дуже переконливим, як вважає О.Стрижак, є й твердження, нібито українська (resp. карпатська) Бойківщина міститься задалеко "для сербів на схід" [Там же: 174]. Не виключено, що саме в Прикарпатті вперше зав'язалися сербсько-хорватські контакти. Та все ж серби, очевидно, рухалися до теперішньої батьківщини з південного сходу, а хорвати - з північного заходу [Ваца 1983: 40]. Хорвати, зокрема у Славонії, напевно, зустріли раніших слов'янських мігрантів із північного словенського ареалу. Цікаво тут згадати, з першого погляду, дещо наївне, але, якщо врахувати перебіг слов'янського розселення, не позбавлене внутрішньої логіки і сенсу твердження С.Смаль-Стоцького, що під колишніми антами сьогодні треба розуміти сербів і хорватів, бо анти були, а серби і хорвати нині є сусідами словінського племені [1927: 17].

Таким чином, простеживши основні напрямки міграції племен, що входили до антського племінного угруповання, можна погодитись з висновком Ю.Левицького про те, що в V-VI ст. держава антів охоплювала значно ширшу, ніж досі, територію: від Дону, Чорного моря до рік Вісли, верхніх Варти та Одри і частини Богемії [Полонська-Василенко 1992: 67]. Найдалі з антських племен на захід зайшли хорвати, а також ті (деревліани, волиняни тощо), що оселилися в поріччі Ельби. На межі VI і VII ст. держава антів перестала існувати, однак залишилась генетична спорідненість між розселеними на величезних просторах осередками колишньої антської людності.

Питання характеру і масштабу великого слов'янського розселення VI-VII ст. сьогодні визначається археологічними знахідками, однак останнім часом у славістиці утвердилося, на наш погляд, хибне співвіднесення цих даних з історично зафіксованими іменами слов'янських етносів, що виявилось, зокрема, і в українських роботах етнолінгвістичного плану. Так, Г.Півторак (аналогічних поглядів дотримується і Л.Залізник [1994: 126]), йдучи слідом за російськими археологами, зазначає, що "археологічна локалізація пеньківської культури чітко збігається (виділено нами.- О.Ц.) з територією розселення антів, про яких повідомляють Йордан і Прокопій Кесарійський. Отже, слов'яни пеньківської культури - це а н т и" [1993б: 62]; "наші предки - нащадки

склавівів..." [Там же: 67]. Таке ототожнення українського народу із спадкоємцями словенського (склавінського) слов'янського угруповання суперечить традиціям української і почасти загальнослов'янської історичної науки і веде до вибудови теоретичних конструкцій, які при уважнішому погляді та достатньому рівні критичного аналізу викликають заперечення. Наприклад, відзначається, що "на землях первісних полян - нащадків культури празько-корчацького типу був поширений діалект склавінського походження, в основному спільний для полян, деревліан та дреговичів" [Півторак 1988: 61]. Якщо прийняти ототожнення склавінський - словенський, то як бути тоді з польськими словінцями і російськими словенами? І вони повинні були б розмовляти близьким до мови українських племен діалектом або хоча б належати до корчацько-празької культури. Насправді ми не маємо ні того, ні іншого. Тоді або празько-корчацька культура не "склавінська", або словени не "склавіни". "Сформувавшись як типово антська риса (тут і нижче виділення наші.- О.Ц.),- пише Г.Півторак,- фрикативний у згодом поширився й по всьому "склавінському" культурно-етнографічному матеріалі" [1983: 129]. Якщо фрикативний узберігається нині в "склавінському" мовному ареалі, то анти (при умові, що вони не пращури українців) - народ-примара, що не залишив по собі певного сліду, бо ні болгарська, ні російська мови, на чій терени нібито змістилась їхня культура (пеньківська) [Седов 1979: 122], не мають у своїх фонологічних системах такої фонемі.

Розглянемо детальніше ті аргументи, які археологи (В.Седов, а дещо пізніше - З.Ваня [1983: 25]) залучили для співвіднесення антів з пеньківською, а словенів - із корчацько-празькою культурою. В.Седов посилається, зокрема, на свідчення Йордана [1979: 117- 118], однак, попри все прагнення домогтися чіткості накладання історичних й археологічних свідчень, загальна картина не виглядає переконливою, "в окремих місцях, правда, археологічний ареал (Прип'ятське Полісся (тобто найдавніша українська етнічна зона.- О.Ц.), басейн Ельби тощо) виходить за рамки території, обмеженої координатами Йордана" [Там же: 118]. Зрештою, у Йордана словенський і антський ареали окреслені досить загально. При цьому, коли готський історик вказує, що, наприклад, анти розмішувалися між Дніпром і Дністром, там, "де Понтійське море утворює вигин" (136), це зовсім не означає, що вони не могли також мешкати північніше, на землях Волині і Середнього Подніпров'я. Про цих антів Йордан міг просто не знати, згадуючи лише про той район, де анти його доби справді перебували. Відомо, що протоукраїнська колонізація періоду великого слов'янського розселення до половини VI ст. встигла опанувати все чорноморське узбережжя від Дунаю до Подоння [Грушевський 1991: 226]. Лише після аварської навали, мабуть, антський масив дещо зменшився на південному сході,

одночасно розпросторившись на захід. Основним антським ареалом, безперечно, слід вважати його північну частину, невідому Йорданові, яка однак, можливо, означена у Прокопія. Цей хроніст зазначає, що "незчислимі племена антів" живуть не на південь, а на північ від приазовських утигурів, які сіли на місці кімерійців (384). Поза увагою вчених залишився і такий важливий факт, що в Йордана, в основному, фіксуються географічні зони розміщення основних угруповань слов'ян до початку великого слов'янського розселення. Його праця завершена приблизно 550 року, тобто доби, яка передує найбільш активним слов'янським пересуванням у західному напрямку. Готський історик напередодні цього історичного періоду лише вказує, що найменування слов'ян "тепер змінюються у відповідності до різних родів і місцевостей" (136).

Серед топонімічних назв, які співвідносяться з антами, більшість зосереджена в районі Житомирщини і Волині [Стрижак 1991: 36,45-46], тобто в регіоні домінування корчацько-празької культури. У басейні Вісли та Прип'ятського Полісся, як відзначає В.Седов, її кераміка "була пануючою, а часом і єдиною (виділено нами,-О.Ц.) формою кераміки VI-VIIст." [1979: 108-109].

У Початковому літописі однозначно стверджується, що обри "примучили дулібів [...] і насильство вони чинили жінкам дулібським..." (ЛР:7). Л.Нідерле прямо вказує, що нашествя аварів прийшлося на терени сучасної Галичини [1956: 78]. Отже, бачимо, що мова аж ніяк не може йти про слов'ян пеньківської культури. Очевидно, що саме дуліби і були частиною тих антів, проти яких був скерований аварський удар. Тоді ж як у культурних нашаруваннях пеньківських поселень ніяких слідів аварського погрому не виявлено [Седов 1982: 28; Півторак 1988: 51], поза тим немає й "жодних відомостей після 602 року про будь-яке переміщення антів на Балкани" [Нідерле 1956: 140].

Підсумовуючи "антську" тему, згадаємо й характеристику їхньої мови, яку дає В.Щербаківський: "Анти говорили слов'янською мовою, а це показує, що в VI-VII віках на Україні панувала мова слов'янська, і ця слов'янська мова мусіла бути вже тоді одночасно й українською мовою, бо ці племена лишилися на місці і до наших днів, і їхня мова була мовою наших колядок, щедрівок, веснянок та інших обрядових пісень: весільних, обжинкових, купальських і т.п., які дійшли до нас майже в незміненому вигляді від тих часів" [1958: 116]. Є всі підстави вважати, що поляни, як і волиняни, деревляни та дреговичі, спочатку користувалися спільним або слабо диференційованим діалектом [Півторак 1993б: 78-79]. Цим діалектом, напевно, розмовляли вони й тоді, коли опинялися за сотні кілометрів від своєї антської правітчизни.

Археологічні матеріали показують, що на Нижньому Дунаї анти зустрілися і частково перемішалися з іншим слов'янським племінним

угрупованням - словенами [Седов 1979: 124]. Ототоження болгарських (як і всіх південних) слов'ян із словенами раніше було майже аксіомою [див., напр.: Бузук 1927: 9]. Однозначною в цьому питанні є позиція М.Грушевського: "Глянувши на розміщення Слов'ян і Антів на полудні, переконуємося відразу, що назва Словенів (Sclaveni) обіймає словен Мізійських (пізніших Болгар) й Словен Паннонських..." [1991:176]. До болгарського за своїм характером анклаву належали і передрумунські слов'яни. Ця ж племінна назва охоплювала також північних слов'ян [Nalepa 1968: 100]. Однак, на відміну від культури антів, словенська не була такою однотипною. Наприклад, у північних районах Польщі залишалася прадавня словенська культура типу Суков-Дзедзіце, яка підпала під сильний вплив корчацько-празької [Vaňa 1983: 37]. Пеньківська культура була властива східним словенам, включно з їхнім південним протоболгарським регіоном. У місцях перетину з культурою антів її вже можна схарактеризувати як корчацько-пеньківську. Подібна культура збереглася і в північноукраїнській зоні, а також у придніпровських і придністрянських словенських племен (зокрема, уличів і тиверців), які пізніше були абсорбовані давнім українським етносом, ставши його невід'ємною складовою.

Відносно проторосійського словенського ареалу слід зазначити, що цей слов'янський регіон ще з часу свого від'єднання від північного надвіслянського словенського масиву (на жаль, наука не може точно датувати цю подію, однак навіть при відсутності точної хронології потрібно визнати самостійний і тривалий період перебування тут словенських племен) жив власним життям, поступово перетворюючись у давню російську народність. Цей процес супроводжувався активною взаємодією слов'янських і угро-фінських племен. Саме до проторосійського масиву, на нашу думку, слід віднести слова Х.Бірнбаума, який вважав, що "принаймні у певних частинах слов'янського мовного ареалу, особливо на східнослов'янській території (виділено нами.- О.Ц.), період пізньої праслов'янської мови продовжився приблизно до кінця XI або навіть до початку XII ст." [1987: 19]. Хоча, як вже відзначалося, тубільне словенське населення в Україні, представлене пам'ятками зарубинецької, а пізніше пеньківської культури, належало до однієї з проторосійськими племенами підгрупи, між ними, крім району білоруського Полісся, не було зон безпосереднього дотику. "Від племен українських,- зазначає І.Огієнко, - ці російські племена були відгороджені густими величезними лісами, тому обидві ці мови розвивалися незалежно одна від одної, розвивались кожна своєю дорогою, без будь-якої спільної доби" [1995: 67].

Була й інша причина, яка не сприяла контактам. Цілком ймовірно, що протоукраїнський і проторосійський слов'янські ареали були розділені широкою смугою балтійських й угро-фінських племен.

У Верхньому Подніпров'ї, як свідчать гідронімічні спостереження, розташовувалися балти, "південна межа основного ареалу суцільної балтійської гідронімії проходила приблизно по Прип'яті, а на Лівобережній Україні трохи південніше Десни..." [Залеський 1988: 60]. "Довгий час в історико-археологічній літературі, - зазначає В.Седов, - була поширена думка про розселення кривичів на літописних територіях із придніпровської області. Польові пошуки останніх десятиліть [...] показали, що тут протягом VI-VIIст. мешкали балти" [1982: 58,271 (карта)]. Аналогічних поглядів дотримується Г.Хабургаєв у питанні заселення пізніших Полоцького і Смоленського князівств [1979: 110]. З найдавніших часів на протоукраїнських теренах засвідчуються й угро-фінські племена, у поданні К.Таціта - "фени" (I: 373). "Можна сказати, - пише Л.Нідерле, - що Ярославська, Костромська, Володимирська, Рязанська і Тамбовська губернії первісно були заселені фінськими племенами і що фіни мешкали раніше навіть у **Воронезькій губернії** (виділено нами.- О.Ц.), але як далеко вони просунулися на захід, ми того не знаємо" [1956:13]. За визначенням В.Седова, фінські племена заселяли на початку нашої ери "величезну (обширнейшую) територію залісної смуги Східної Європи від Прибалтики до Уралу" [1979: 30]. Цей факт, на нашу думку, підтверджується й тим, що серед північних племен, підкорених Германаріхом, згадуються лише ті, що можуть бути ототожені з угро-фінськими, пор. *merens* - меря, *mordens* - мордва, *thiudos* - чудь, *vas*- вєсь, *tadzans*- ерзя тощо (Iordanis: 150). Можливість безпосередніх контактів протоукраїнських антів з Великою Мордовією підкріплюється і деякими лінгвістичними спостереженнями. Зокрема, перегукуються між собою сьогодні розділені смугою південних російських говорів українська і мордовська мови. Спільними вважаються лексеми *гай*, *бажати*, *рясний*, *чекати*, *чуб*, *чуприна* та ін. [Федорова 1976: 19-21,62]. Те, що антські й угро-фінські (мордовські) племена могли бути безпосередніми сусідами, знаходить своє підтвердження й у гідронімії [Стрижак 1981;1988: 107-109]. На користь того, що заселення проторосійського етнічного ареалу спочатку йшло зовсім незалежно від переміщень племен і народів на теренах України, свідчить відсутність між російською та українською мовами смуги перехідних говорів, наявність між ними чіткого лінгвального (думаємо, що й етнічного) кордону [Lehr-Splawiński, Kuraszkiwicz, Sławski 1954: 110; Горбач 1993: 19]. Окремі дані Початкового літопису відбивають той факт, що на деякі російські племена київські князі під час колонізаційних походів натрапляють мало не випадково, напр.: "І пішов він [Святослав] на Оку-ріку і на Волгу і **знайшов** (виділено нами.- О.Ц.) вятичів [...] Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав" (ЛР: 38). До того, як Київська Русь зміцніла як державне утворення, тобто до середини IXст., українські племена, очевидно, жили "особно", що неодноразово під-

креслюється Нестором: "Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, бо й до сих братів (Кия, Хорива і Щека.- О.Ц.) існували поляни і жили кожен з родом своїм на своїх місцях...", "поляни, що жили особно, як ото ми сказали..." (ЛР:4,7).

Початок появи спільних рис між українською й російською мовами, напевно, заклали не безпосередні зв'язки, а те, що слов'янському асиміляційному тиску як з півдня, так і з півночі підпадали одні й ті ж самі племена, мова яких, зникаючи, щось залишала зі своєї фонологічної бази чи побутової лексики. Так тривало аж до тієї доби, коли між українськими й російськими племенами не лишилось жодних чужомовних прошарків, які б заважали безпосередньому контакту.

Протягом усієї антської доби, а також у перших століттях існування давньої української народності шляхом "із греків у варяги" йшло активне переміщення українського населення. Є всі підстави вважати, що Новгород спочатку був передовим північним форпостом Київської Русі; саме це, на наш погляд, зумовило відмінність новгородських говорів від кривичьких [Грушевський 1991: 184]. "Українізми в Новгороді: *конь*, *орать*, *попел*, *ѣ* як і (*світъ*) - давньоросійські *лошадъ*, *пахать*, *зола*, - задається питанням О.Горбач, - може, слід живіших зв'язків з Києвом дніпровським водним шляхом?" [1993: 11]. Цей період розпросторення українських племен супроводжувався значними змішуваннями зі словенськими та балтійськими етнічними осередками, що з часом і привело до створення білоруської народності. З утвердженням Київської Русі як імперської за своїм характером держави, із зростанням її потуги колонізаційними походами охоплюються і власне-російські території. Із побудовою "городів"-фортець (які, в основному, отримували назви, аналогічні українським) потягнулася на північ і українська людність.

Однак цей процес значно відрізнявся від попереднього, коли колонізувався протобілоруський і новгородський ареали: тепер на північ рухалися не потоки осадників-хліборобів, а переважно військові загони, які, на відміну від попередніх мігрантів, ніколи не ставали етнічною домінантою. Цей процес за своїм характером нагадував підкорення Вільгельмом Завойовником Британії: прилучивши завойовані землі до нормандських володінь, через кілька століть переможці сприйняли мову переможених, склавши правлячу еліту вже сформованої англійської нації. Російські території були включені до складу української держави так само, як раніше персидські провінції увійшли до імперії Олександра Македонського. В інтересах держави відбувалося й переміщення людності. Як правило, з півдня на північ, однак було переміщення також в іншому напрямку, пор.: "І сказав Володимир: "Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва". І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати му-

жів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він і городи, бо була війна з печенігами" (ЛР: 67). Оскільки йдеться про додаткове розміщення поселень у небезпечних прикордонних областях, можна припускати, що таке переселення мало примусовий характер. Аналогічним чином здійснювалося заселення захопленими в полон ляхами Поросся (ЛР:87). Державна політика, а також контакти між різнохарактерними в генетичному плані групами східнослов'янського населення спричинили появу певних спільних рис в їхніх мовних системах.

Таким чином, простеживши головні напрямки найбільших слов'янських міграцій, можна зробити висновки про характер слов'янського розселення. Проведений аналіз постання, розвитку і взаємоперетину різноманітних слов'янських культур не дозволяє прийняти твердження М.Грушевського про те, що "велика слов'янська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі давніші відносини сусідства" [1991: 80]. Викличе певні заперечення й думка О.Стрижака, що балканські серби й хорвати "пройшли пліч-опліч довгий шлях" [1991: 170]. На наш погляд, до берегів Адріатичного моря вони прийшли порізно і дещо відмінної доби. Спільні ж риси, що з'явилися в культурі та мові сербів і хорватів, - явище, зумовлене близьким сусідством і частковим змішуванням населення; припускається, зокрема, що чакавський діалект раніше мав більше поширення, але експансія штокавського діалекту привела до скорочення його первісного ареалу [Куркина 1992: 22].

Найбільше несприйняття викликають гіпотетичні реконструкції заселення східнослов'янської території, напр.: "...з первісного ядра між Дніпром, Дністром і Прип'яттю були поступово заселені як значні заліснені простори, рідко населені балтійськими та фінськими племенами, так і степова область" [Ваґа:1983: 46].

Справді, "західнослов'янська, східнослов'янська й південнослов'янська мовні групи вторинно (виділено нами.- О.Ц.) консолідувалися з компонентів найрізноманітнішого походження" [Трубачев 1974: 66]. Однак така консолідація слов'янських мов і етносів, попри деяку "мозаїчність" [Там же: 66], зовсім не нагадувала "розкидану колоду карт" (улюблене порівняння М.Погодіна [Максимович 1994: 185]) або, за К.Маєром, "велике схвильоване море"[Смаль-Стоцький 1927: 83]. Заперечуючи тезу про те, що "напрямки колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на правітчині, і теперішнє розміщення слов'янських народів відповідає їх угрупованню на правітчині" [Грушевський 1991: 80], одночасно наполягаємо на тому, що при всій химерності та плутаності шляхів слов'янських трайбіальних міграцій між спорідненими племенами при розселенні все ж зберігалася певна родова консолідація. Виявилися закономірності й у напрямку міграцій. Зокрема, племена антського союзу при виник-

ненні небезпеки повсякчас намагалися повернутися в ареал своєї давньої правітчини між Верхньою Віслою й Вартою (із частковим виходом у Потисся). Слід відзначити також той факт, що слов'янське розселення зазвичай здійснювалося шляхом переміщення не окремих племен, а певних етнічно споріднених груп, що належали до антського чи словенського угруповань. Починаючи з часу найперших міграцій, наприклад, від переміщення слов'ян-пшеворців на південний схід, відбувалися суттєві змішування між, у першу чергу, слов'янськими різнохарактерними осередками. До складу майбутніх слов'янських народів залучалися й неслов'янські етнічні елементи, які, безперечно, прискорювали мовну диференціацію [Грушевський 1991: 63]. Чим далі відходили окремі слов'янські племена від свого генетичного епіцентру, тим строкатішою ставала картина етнічних змішувань. Найбільш яскраво це виявляється сьогодні в Словенії, населення якої користується майже п'ятьма десятками різноманітних діалектів давнього словенського, антського та змішаного походження.

Повторюваність назв окремих слов'янських племен на територіях, заселених слов'янами, свідчить про їхню давню спорідненість або тотожність. Сьогодні неможливо встановити слов'янську трайбіальну дистрибуцію в повному обсязі, частина назв або зовсім зникла, або була заміщена іншими. Подібне явище, зокрема, "зникнення окремих племен у більш крупних племінних союзах Давньої Русі - річ цілком реальна" [Трубачев 1992: 137]. Проблема ідентифікації сучасних українських діалектів із доісторичними племенами літопису "натрапляє на поважні труднощі через далекосяжні колонізаційні пересування цих племен ще таки в добу написання літопису" [Горбач 1993: 17]. Потрібно також мати на увазі, що літописець згадує далеко не про всі племена східнослов'янської групи [Дорошенко 1992а: 35]. Однак, попри все це, у випадку зі східними слов'янськими мовами, як із західними й південними, на підставі наявних свідчень, маючи уявлення про загальне розташування слов'янських трайбіальних мікроетносів, яке склалося в результаті розселення V-VII ст., ми можемо й сьогодні визначити давню генеалогічну пов'язаність окремих мов між собою (навіть тоді, коли нині їх розділяє досить значний географічний простір).

Корчацько-празька культура, поширившись до Ельби та Сави на заході, через певний, досить короткий час (100 - 150 років) була заміщена іншими культурами, про які вже можна сказати, що вони являли собою початкові шаблі сучасних національних слов'янських культур. Однак до нащадків антських мігрантів доречно, на наш погляд, застосувати слова Я.Пастернака, якими він характеризує дацько-фракійське населення після припинення контактів із Римською імперією. Як зазначає вчений, тоді воно "швидко повернулося до попереднього способу життя, звичаїв і релігійних вірувань. Багато римських

елементів залишилось тільки в його мові (виділено нами.- О.Ц.)" [1961: 507].

Частина племен антської підгрупи, що залишилась в Україні, склала базу для утворення української народності. У силу того, що вона не була задіяна у великомасштабному слов'янському русі на південь і захід (за винятком короткочасних військових виправ), а отже, уникла подальших змішувань і взаємоасиміляцій (про що, наприклад, свідчить виключний характер поширення корчацько-празької культури на Волині та в Середньому Подніпров'ї), можна вважати, що давня українська народність та її мова, в основному, сформувалися дещо раніше, ніж більшість південно- і західнослов'янських народностей і мов. Українська мова відзначається також збереженням значної кількості архаїчних елементів, визначальних для мов антської підгрупи, меншим рівнем структурних змін, які, зокрема в західних слов'янських мовах, постали внаслідок суттєвого перетину зі словенським мовним ареалом. Виходячи з такої точки зору, можна пояснити той факт, що "діалектні відмінності всередині української мови взагалі досить незначні" [Smal-Stocky, Gartner 1913: 7], як і те, що на тлі інших слов'янських мов українська виглядає "значно одноцільнішою" [Рудницький 1994: 55].

2.5. СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ ЯК АМАЛЬГАМОВАНІ РІЗНО-ШАРОВІ ЛІНГВІСТИЧНІ СИСТЕМИ. ВІДНОШЕННЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ДО ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ. ДАВНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРАМОВИ. СУЧАСНИЙ СТАН СЛОВ'ЯНСЬКОГО ГЕНЕАЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ

Як немає "чистих" етносів, так і не буває "чистих" мов. "Усі літературні мови,- зазначає Ю.Шевельов,- мови мішані, немає незаймано цнотливих мов, що виникли на одній говірці і послідовно її тримаються" [1990: 6]. Додамо, що це стосується не тільки літературної, але й загальнонародної мови, кожного з її теперішніх діалектів. Сучасні слов'янські мови сформувалися на ґрунті рис антського та словенського характеру і з часом додали до цієї основи властивості, обумовлені їхнім самостійним розвитком. Через певний період у кожній із слов'янських мов стали можливими лише ті зміни, які спричинялися її власними характеристиками, діапазоном припустимих структурних перетворень, зокрема, для української мови однією з перших таких змін стало повноголосся.

Початки "слов'янству" всіх слов'ян, без сумніву, заклали свята Кирило й Мефодій. Не стільки завдяки загальнозрозумілій мові перекладів Святого Писання, скільки своєю місіонерською діяльністю, яка набула загальнослов'янської ваги. Ще й досі в славистиці не вщухають суперечки з приводу того, якою ж саме мовою для своїх перекладів

послугувалися великі слов'янські просвітителі. На нашу думку, вона, мабуть, була досить близькою до діалекту, яким розмовляли ще слов'яни оксидської культури (давні словени), а пізніше - словенські етноси в різних регіонах. Одне з наріч південного ареалу і лягло в основу перекладених Кирилом і Мефодієм культових книг. Так, К.Бругман вважає, що мову перекладів слід називати староболгарською і що виникла вона "десь у Македонії, неподалік від сербів" [1904: 18-19]. Аналогічну локалізацію старослов'янської мови знаходимо в П.Бузука [1924: 176], І.Поповича [1955: 16], К.Горалека [1962: 35] та інших. О.Калужняцький у листі до Ф.Міклошича так розмірковує на цю тему: "Старослов'янську мову [...] Кирило і Мефодій могли безсумнівно все-таки вивчити на самій її батьківщині тільки шляхом тривалої живої практики. Про це не можна довго сперечатися, якщо зважити, що вони відразу приступили в Паннонії до навчання і перекладання, отже, з'явилися [...] вже з готовою мовою, якою повністю володіли" [ЛУСФМ 1993: 162]. Бачимо, що до солунян просвітителі звернулися їхньою мовою, бо "ви всі є содуняни, а солуняни всі говорять чисто по-слов'янськи" [Horálek 1962: 307]. Таким чином, ми повинні визнати, що, з одного боку, мова перших слов'янських перекладів християнських текстів була регіональною мовою слов'ян болгаро-македонського відламу, однак, з іншого боку, ця мова була, безперечно, близькою до тієї, якою розмовляли майже всі племена словенського угруповання. Ця мова в своїй основі склалася ще в надрах праслов'янської. У цьому розумінні ми можемо визнати її одним із двох головних праслов'янських діалектів (на близькість церковнослов'янської мови до праслов'янської вказував свого часу С.Смаль-Стоцький [1913: 455]). При цьому церковнослов'янська мова значно відрізнялася від мови племен, що утворювали антську спільноту, хоча й несла на собі відбиток словено-антської взаємодії доби великого слов'янського розселення.

Із залученням українців до богослужіння старослов'янською мовою необхідним виявилось ототожнення і самого народу з цією мовою, яка, однак, незважаючи на слов'янське коріння, все ж значно відрізнялась від народнорозмовної мови того часу. Звідси наполегливе підкреслювання в Початковому літописі близькості або й тотожності руської мови і державної мови релігійного культу, напр.: "А слов'янський народ (языкъ- О.Ц.) і руський один" (ЛР:16). Українська мова - єдина з мов антської групи - на тривалий час була заступлена в державному, культурному та релігійному житті мовою старослов'янською - чужою з походження, відмінною за граматичною структурою. "Ся мертвотина старослов'янська,- відзначає Т.Зінківський,- заважала розвиватися національній українській літературі, бо письменникам українським близькість старослов'янської мертвої мови не давала змоги подивитись на речі просто, без мудрацій [...]. Вони не могли зрозуміти, що живе

письменство можна здобувати тільки на ґрунті живої і до того ж своєї мови [...]. Отож хай поляки дякують долі, що пронесла повз них чашу із старослов'янською гнилизною" [1896: 89]. Попри певну різкість цього висловлювання зауважимо, що по суті Т.Зіньківський має рацію. Ось що писав з цього приводу П.Куліш: "Письменні люде прийшли з землі чужої і принесли інший язик укупі з божим словом [...]. Отож природна мова тинялась по лісових застумах укупі з давніми піснями і звичаями [...], а новокована, нібито вища мова княжила в високих будинках і судила по городах і селах, і писала книжки і судні грамоти по монастирях..." [Возняк 1920: 23]. Сталося так, що церква та її мова "довгий час закривали дійсний стан речей у нас на Русі"[Смаль-Стоцький 1927:51]. Для тих народів, що прийняли церковнослов'янську мову, на думку О.Ткаченка, вона стала переважно передумовою не стільки прискорення, скільки уповільнення їхнього мовно-етнічного розвитку [1993б:35].

Якщо для української мови прийняття церковнослов'янської мови стало гальмом її еволюції, то для іншої східної слов'янської мови - російської - таке прилучення було напрочуд животворним. Церковнослов'янська мова увійшла в давнє життя російської цілком природно, майже як її власна літературна мова, і тому не дивно, що так багато церковнослов'янських елементів стало набутком російської мови (можливо, аналогічна близькість зумовила найдовшу серед західних слов'ян традицію збереження богослужби церковнослов'янською мовою у словаків [ІУМФ 1979: 8]). Саме тому з народних слов'янських мов впливом старослов'янщини і була найбільше позначена російська [Horálek 1962:38]. За словами В.Ягича, російська мова "просякнута церковнослов'янщиною" [Шахматов 1947: 33]. На думку польських вчених, російський словник і словотвір мають виразний церковнослов'янський відбиток чи пляму ("pełno cerkiewno-słowiańskie") [Lehr-Spławiński, Kuraszkiwicz, Ślawski 1954: 113]. Є всі підстави визнати цю пляму "родимою". На це, власне, вказують і деякі висловлювання російських мовознавців та істориків. Зокрема, М.Ломоносов відзначав, що церковнослов'янська мова "набагато більше до нашого наріччя подібна, ніж польська, незважаючи на безперервну нашу з Польщею суміжність" [1952: 590]. Х.Востоков, спираючись на мову рукописів XIVст., стверджував, що мова, на яку перекладені церковні книги, не тільки в сербів, як вважав Й.Добровський, але й у руських слов'ян була "мало не в загальнонародному використанні" [1865: 7]. Найоднозначнішою в цьому питанні є позиція російського історика М.Погодіна. З його погляду, великоруське наріччя є або саме церковне наріччя, або найближче до нього, тобто його рідний, органічний розвиток ("родное, органическое чадо")[1856: 83] (цікаво, що М.Максимович застерігав, що таке поєднання "ніколи не визнає філологія" [1994: 381]). Серед неросійських вчених, які міркували аналогічно, назвемо Б.Унбегауна.

На його думку, російська мова не тільки з походження, але особливо за лексикою й синтаксисом залишається старослов'янською і тепер [Филин 1972: 639]. Саме тому, на наш погляд, російська мова сьогодні виглядає "змішаною російсько-болгарською" [Stieber 1969: 15]. Саме через генетичну пов'язаність церковнослов'янська мова так легко сприйнялася в Росії і майже не заторкнула живої народної мови в Україні, попри не менш послідовну, ніж у Росії, політику офіційного державного і церковного протекціонізму. Пригадаймо лише слова І.Вишенського: "Евангелия и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте [...]. Книги церковные все ѿ уставы словенским языком друкуйте" (ХДУЛ: 134). Українська ж мова, завдяки відмінності своєї граматичної будови, сприйняла церковнослов'янські елементи лише найменшою можливою мірою, що взагалі нагадує долю іншої слов'янської мови, яка близько століття перебувала під церковнослов'янським впливом, - чеської. Вважається, що старослов'янська мова, яка відіграла певну роль, зокрема, у розвитку словотворення східнослов'янських мов, не справила на чеську значного впливу [Трофимович 1969: 115-116].

Коли ж виникла українська мова? На це питання, на думку Ю.Шевельова, не відповісти однозначно. Не можна також визначити дату постання "нової" мови. Твердження на зразок "українська мова постала в 6 сторіччі" або "українська мова постала в 15 сторіччі" аісторичні й у суті речі абсурдні [1994: 7]. "Але здається, що ми стоїмо близько до істини, - продовжує вчений, - коли, заперечуючи і відкидаючи концепцію "общерусской" мови, містимо час формування української мови в початках від 6 - 7 століть, а закінчення - десь коло 16 ст." [Там же: 18]. Дійсно, є всі підстави для того, щоб визнати мову антів напередодні великого слов'янського розселення, тобто на період V-VI ст. як мову протоукраїнську. Безперечно, сучасна українська мова стоїть ближче до неї, ніж польська, чеська чи сербсько-хорватська (у своєму хорватському різновиді) мови-посестри. Однак щодо цієї мови, враховуючи її загальнопідгрупове значення, слід використати саме означення "прото-", а не "давня українська мова". Чи слід погодитись з Ю.Шевельовим у тому, щоб класти завершення формування української мови аж на XVI ст.? На нашу думку, ні. Без сумніву, з VI по XVIст. українська мова пройшла через стадію глибинного еволюційного розвитку. Та все ж, наприклад, з X по XVI ст. у ній не сталося жодних кардинальних змін, які б виходили за межі постійно триваючого процесу втрат, доповнень, незначних трансформацій, зумовлених тим, що мова, будучи суспільним явищем, постійно перебуває під впливом суспільства. З таким самим успіхом ми можемо віднести завершення формування української мови на XVIII чи навіть XIXст. За логікою такого підходу, чим далі в хронологічному плані буде продовжуватися життя мови, тим на більш пізній період буде переноситись крайній

рубіж завершення її усталення як самостійної лінгвістичної системи.

Мову слов'ян антського відламу ми означили як протоукраїнську. Але після завершення антського періоду в історії української мови протягом 150 - 200 років тривав процес її трансформації в давню українську мову. Цієї пори відбувалась консолідація тих груп антських племен, які залишилися в Україні; здійснювалась подальша асиміляція словенських, а також неслов'янських етнічних осередків, сталися й ті зміни в системі мови, без яких сьогодні важко уявити українську мову як таку, наприклад, у фонетиці це розвиток повноголосних форм, перехід *o*, *e* в *i*, зміна *e* на *o* після шиплячих та *j*, завершення трансформації давніх *ы* та *и* в *и* та низка інших (значну кількість характерних рис, які сьогодні є видільними для української мови, вона успадкувала ще з антського періоду). Лише після того, як більшість цих змін відбулася, на нашу думку, можна говорити про давню українську мову. За всіма ознаками її повнокровне самостійне життя розпочалося у VIII - IX ст., бо "уже в VIII - IX віці,- зазначає Є.Тимченко,- племена, що увійшли до складу названих трьох народів (українського, білоруського та російського.- О.Ц.), удавали з себе тісніше об'єднані групи так мовою (виділено нами.- О.Ц.), як і звичаями, характером і світоглядом"[1930: 6]. "Якщо жива староукраїнська народна мова,- розмірковує О.Колеса,- вспіла вже в XI ст. продертися через церковно-слов'янську шкаралушу навіть до письменства, то в устах люду відокремилась вона від предків мови старовеликоруської неперечно далеко давніше, а найпізніше в VI або VII в." [1924: 14]. Актуально звучать і слова М.Йогансена, що можна схарактеризувати як узагальнення того розуміння походження української мови, яке склалося в українському мовознавстві в 20-х роках ХХ ст.: "Можна думати, що всі українські діалекти (говори) колись коло IX-X віку (ця дата дуже приблизна) склали одну, так звану праукраїнську мову, так само, як ухвалено вважати, що була колись мова праболгарська, прачеська, праросійська і інші" [1930: 53]. Такий погляд на початки української мови є цілком прийнятним і повністю відповідає загальнослав'янській тенденції в питанні становлення автономних слов'янських мов (хоча в окремих дослідників можна натрапити і на судження більш категоричні. Так, О.Гуер стверджує, що вже "у перших століттях після Христа починається самостійне життя чеської мови"[1914: 53]).

Подальша історія давньоукраїнського етнічного масиву з ряду причин усе тісніше пов'язувалася зі східним слов'янським ареалом. Чинниками, що доби Київської Русі зміцнили цю пов'язаність, стали єдність державного життя і православ'я. Як зауважує Д.Коваль, після прийняття східними слов'янами християнства за візантійським зразком зв'язок українського мовного регіону із західнослов'янським послабився [1963: 7]. Хвили українського етнічного елемента час від часу з різною

інтенсивністю накочувалися на північно-східні терени чи то в завойовницьких виправах, чи то рятуючись від кочових навал. Подеколи українські мігранти обминали вже досить густо заселені російською лодністю території й опинялися в дуже віддалених від України північних районах. Можливо, що з однією з таких міграцій потрапили в російське Помор'я давні думи - биліни, які в історіографічній літературі часто розглядаються як доказ спільності українсько-російської історії (або й виключно російської історії Київської Русі). М.Возняк так передає перебіг подібного переселення: "Коли ж половці [...]раз у раз руйнували своїми нападами Україну, її населення широкою течією поплило в ХІІ в. в північно-східні землі [...]. Лишали свою урожайну, благословенну країну й відкривали для історичного життя нові краї, куди несли з собою з українського полудня свій культурний, зокрема, літературний доробок і свій народний епос - биліни" [1920: 10]. Прикладами подібних міграцій можуть бути не так віддалені в часі переселення українців на Кубань або на Далекий Схід. Сьогодні в обох регіонах помітні виразні сліди русифікації. Окремі риси північних російських говорів свідчать про їхнє можливе українське походження. Так, А.Кримський звернув увагу на те, що в мові виконавців биліни простежується характерне для української мови змішування звуків *и* та *i* ("сыльный богатьрь", "владымер князь" тощо) [1973а:166]. У билінах зустрічаємо і типово українську "ікавську" вимову колишніх ятевих форм: "На церквах он кресты вси да повынамал" [Эбель 1969:370] (аналогічне явище спостерігається і в архангельських говорах, напр., *сивер* із *сѣвер* (Фасмер III: 588). Як показали дослідження останніх років, у галузі історичної лексикології східнослов'янських мов залишаються нез'ясованими численні, з першого погляду, загадкові моменти, як, наприклад, наявність спільних з українською мовою лексем лише в деяких російських говорах. При цьому зазначена спільність виявляється не тільки в південноросійських або західноросійських говорах, але й у віддалених говорах - північноросійських і північно-західних [Сопоставительное... 1991:30].

"В умовах єдиної держави,- зауважує Г.Півторак,- і розвитку феодальних стосунків, зміцнення торговельних зв'язків між різними регіонами Київської Русі, цілком природно, відбувалося помітне руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Але ступінь цієї консолідації та її результати ще потребують глибокого й неупередженого дослідження"[1993б: 93]. Серед причин, що поєднали українську й російську мову "нерозривними путами", С.Смаль-Стоцький називає: а/ назви "Русь", "руський"; б/ спільну політичну історію; в/спільність церковного життя і мови церкви, яка довгий час виконувала також функцію писемної мови; г/ спільність писемних пам'яток періоду Київської Русі; і нарешті д/ недостатній рівень знання української мови славістами [1913: 495]. Проте, з огляду

на все вищесказане, незаперечною є правота М.Грушевського: "Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу [...], ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської, а ще менше - української народності" [1992: 173].

С.Смаль-Стоцький, провівши зіставний аналіз маркуючих особливостей слов'янських мов, дійшов висновку, що жодної групової спорідненості між ними взагалі не існує. Зокрема, кількість українсько-російських ізоглос приблизно дорівнює українсько-польсько-чеським [1913: 470,471]. В іншій своїй праці український дослідник відзначає, що "з певного становища мусимо сполучити болгарів з великорусами в одну групу і поставити її проти всіх останніх слов'ян, залічуючи до того і українців..." [1927: 31]. Сьогодні приблизно таких поглядів дотримується, зокрема, Р.Леч. На думку вченого, на сучасному етапі чисто генетична класифікація неможлива, тому що початкові відношення між слов'янськими мовами неодноразово змінювалися. Неможливим є й типологічний розподіл через те, що окремі структурні рівні (чи їхні частини) мають відмінну ареальну диференціацію. З цієї причини класифікація всього слов'янського ареалу, незалежно від рівня мовної структури, може бути тільки умовною [IX МСС резюме 1983: 60-61]. Чи потрібна нам сьогодні генеалогічна класифікація слов'янських мов? На це питання необхідно відповісти ствердно хоча б тому, щоб протиставити щось концептуально важливе традиційному географічному розподілу, який виявив свою безпорадність, а інколи і шкідливість. Чи можлива така класифікація? Напевно. Попри те, що всі слов'янські мови відзначаються зараз амальгамованим, різношаровим характером своєї структури, на підставі компаративного аналізу в їхньому середовищі все ж можна виділити маркуючі ознаки давньої, дійсно існуючої генетичної спорідненості.

На основі послідовного зіставлення історичних, археологічних і лінгвістичних даних можна визначити ті давні прамови, які будуть вихідними при проведенні генеалогічної дистрибуції. Це такі мови, як праслов'янська, словенська й антська. Після поглиблення диференціації праслов'янського ареалу, слов'янство, очевидно, розподілилося на дві великі групи: словенську й антську. Перша з них, на наш погляд, включала ті слов'янські народи, що, судячи з історичних свідчень і деяких реконструкцій, називали себе "словенами" (до цієї підгрупи належали також пращури сербів і полабських слов'ян); друга об'єднувала антські племена (полян, волинян, дулібів, хорватів тощо). Кожна з цих підгруп, очевидно, визначалася й окремим своєрідним говором (мовою). Аргументи на користь існування цих прамов знаходимо, зокрема, в роботі О.Стрижака. "Нас особливо цікавить період з II по V ст., - пише дослідник. - Річ у тому, що на II ст. можна постулювати існування "птолемеевого" сербського "діалекту" праслов'янської мови (поряд із

"діалектами" "ставанським", суовенським (очевидно, словенським.- О.Ц.)" [1991: 178]. Майже всі сучасні слов'янські мови за переважаючими в їхніх системах давніми ознаками можна віднести до тієї або іншої (антської чи словенської) мовної підгрупи (за винятком тих мов, де елементи обох протомов, так би мовити, "врівноважилися").

Отже, до антської підгрупи слов'янських мов слід віднести антську прамову, українську, білоруську, польську, чеську, словацьку ("антські" елементи в цій мові всупереч "словенській" назві нині переважають), сербсько-хорватську (у давній хорватській частині), верхньолужицьку. До словенської підгрупи належать словенська прамова, старослов'янська мова, а також сучасні російська, болгарська, македонська, сербсько-хорватська (у давній сербській частині), нижньолужицька, кашубський і словінський діалекти польської мови, а також, із певними застереженнями, мова словенська. Ще раз наголосимо на умовності даної дистрибуції. Позитивний її момент, з нашого погляду, полягає в можливості вибудови історії кожної слов'янської мови о к р е м о, однак при врахуванні широкого кола потенціальної спорідненості з іншими мовами, що стає можливим із прийняттям запропонованої генеалогічної класифікації.

Серед спроб генеалогічного розподілу, здійснених в останній період, найвдалішою, на думку автора, є концепція Х.Шустера-Шевця. Серед трьох діалектних комплексів, виділених ученим у західному слов'янському ареалі, найбільш важливим, вважаємо, є третій, до якого приєднується, зокрема, і верхньолужицька мова. Його утворюють центральна та південно-східна частини праслов'янської мови (попередниці української, чеської і словацької мов), пізніше об'єднані також із південнолехітською (польською) мовою [1983: 39]. Якщо додати до цього угруповання давню хорватську мову, то ми, власне, й отримаємо ту сукупність слов'янських мов, в яких давні антські риси і сьогодні є домінантами.

Цікаво відзначити, що поділ на антську і словенську мовні підгрупи фактично є відродженням першої спроби генеалогічної класифікації слов'янських мов, здійсненої Й.Добровським у "Славині" 1808 року [Смаль-Стоцький 1927: 6].

Слід також зазначити, що дві, за традиційною класифікацією, "східнослов'янські" мови - українська і російська - на початку давнього періоду свого самостійного розвитку виступали як дві найвіддаленіші слов'янські мови, які найбільш яскраво відбивали у своїй структурі видільні риси двох відмінних мовних підгруп. Після того, як у подальший історичний період унаслідок тривалих контактів відмінності між ними депо згладилися, це протиставлення стало не таким яскравим, але за багатьома показниками й сьогодні можна встановити значний рівень відмінності між українською і російською мовами на тлі інших

слов'янських. Звернувшись до М.Погодіна, знайдемо в одній із його робіт цікаві спостереження. "Малоруське і великоруське наріччя, - пише російський історик, - великі філологи Добровський і Шафарик причисляють до одного роду; але я насмілююся думати, хоча і без підстав (виділено нами. - О.Ц.), що вони різняться між собою більше, ніж між іншими!" [1846: 390]. Сподіваємося, що тепер у нас є підстави для такого висновку. Взагалі ж російсько-українські мовні стосунки є підтвердженням методологічного принципу, згідно з яким "у мову етносу чи його частини, особливо через пограничне двомовне населення, можуть проникати окремі елементи іншої спорідненої або неспорідненої мови, але вони, як правило, не відіграють кардинальної ролі (виділено нами. - О.Ц.) в оформленні конкретної лінгвістичної системи" [Німчук 1990: 191]. Враховуючи той факт, що українська й російська мови в порівнянні з іншими слов'янськими є найбільш характерними носіями ознак давніх генеалогічних підгруп, можливо, є сенс у тому, щоб, як пропонував К.Німчинов, взагалі залишити їх поза класифікаційними підрозділами [1926: 8].

Найбільш спорідненою в генетичному плані з українською мовою є мова білоруська. "Ця ближча спорідненість української і білоруської мов, - відзначає Л.Булаховський, - виявляється в ряді таких давніх ознак, що по відношенню до часу пам'яток Давньої Русі їх не можна не враховувати" [1977: 52].

Український народ пройшов власним неповторним шляхом культурного, історичного і мовного розвитку. Були й часи, коли "українські племена мусіли відступити на Дунай і пробули там не малий час" [Огієнко 1995: 59]. Тепер пора повернути цю велику ріку українській історії, щоб увійшла вона до неї так само органічно, як до української пісні, напр.: "У тебе [господарю] хліби, як тихий Дунай", "Ой тихо-тихо Дунай воду несе, а ще тихіше дівка косу чеше", "Зійду за Дунай да гляну на свій край". В.Ягич так писав про цю ріку в статті "Дунав-Дунай у народній поезії слов'ян": "Дуже помітним є те, що у малорусів ця ріка [...] відіграє таку видатну роль, що перед нею всі інші ріки України [...] цілком відступають на задній план [...]. У великоруських піснях Дунай зустрічається так рідко, що ті кілька прикладів, де він зустрічається, не без ймовірності можна було б вважати відгомном малоруських народних пісень" [Стрижак 1988: 194]. Фольклорні свідчення є ще одним достовірним джерелом для встановлення історії українського народу. "У наших піснях, - пише Я.Головацький, - спомінаються давні часи, якісь виправи Дунаєм до Царгорода, якісь виправи в Угорську землю, о котрих історія і згадки не має [...], спитаймо їх - а більше нам толку, більше світла дадуть на об'яснення старини руської, як сухі, художаві літописи" [1982: 296].

Є стародавня легенда в Початковому літописі про трьох полян-

ських князів Кня, Хорива і Щека. За двома меншими братами побачити можна воєводу Чеха (Щека) і прабатька Хрвата (Хорива) старожитніх легенд, збережених історичною пам'яттю чеського і хорватського народів. У "Хроніці великопольській" мовиться про трьох братів, синів Пана, що вийшли з Паннонії, з яких старшим був Лех, другим Рус, а третій носив ім'я Чеха. Не будемо сьогодні дошукуватися, хто з трьох братів був старшим, одне залишиться незаперечним - відчуття генетичної близькості між українським і західними слов'янськими народами. Те, що ця спорідненість виявляється і на лінгвістичному рівні, спробуємо довести в наступному розділі.

Розділ 3. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА ЗІСТАВНОГО АНАЛІЗУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

3.1. ПРО НАДІЙНІСТЬ КРИТЕРІЇВ ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ Й ТИПОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Питання про вихідні принципи порівняльного аналізу слов'янських мов з урахуванням значних історичних та політичних нашарувань є на сьогодні таким, що визначає загальне спрямування і, зрештою, наукову значимість дослідження. Поза філософськими методологічними засадами, які для науковця складаються в систему категорій, що уможливають процес пізнання взагалі, існують також концептуальні положення в кожній конкретній галузі для розв'язання певної проблеми.

Для компаративного аналізу слов'янських мов, як і для встановлення коренів власної мови, досі зберігають свою актуальність слова Ф.Енгельса: "...матерія і форма рідної мови стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли не приділяти уваги, по-перше, її власним відмерлим формам і, по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам" [1965: 313-314]. Здавалося б, чітке, основоположне визначення, але для української мови, по-перше, проблемою є виділення власних відмерлих форм із давніх писемних пам'яток та відокремлення їх від церковнослов'янств, утворень, привнесених іншомовними переписувачами; по-друге, встановлення правильного фонетичного вигляду таких форм, що теж є надзвичайно складною справою через непристосованість кириличної азбуки до фонетичної структури української мови; по-третє, при визначенні споріднених живих і мертвих мов найбільшої ваги можуть набрати ареальні та політичні чинники, що, як засвідчує історія славистики, призводять до загальної нівеляції принципу генетичної близькості.

Справді, "вивчаючи матерію і форму рідної мови в її історичному розвитку, не можна розглядати факти відокремлено. Не можна ці факти ані належно зрозуміти, ані з'ясувати, якщо не пов'язати їх з відповідними явищами споріднених мов - російської, білоруської та інших слов'янських мов" [Медведев 1967: 28]. До останнього часу таке зіставлення мало вочевидь викривлений характер на користь лише однієї мови - російської (навіть білоруська мова при компаративному аналізі залишалася *persona non grata*). Більшість із тих форм, що не знаходили відповідників у російській мові, оголошувалися "регіональними", або "діалектними", або привнесеними з українсько-західнослов'янського порубіжжя. У силу діяння політичних чинників українська мова ще й сьогодні залишається в міцних лабетах російської, витративши протягом усього ХІХ ст. масу зусиль на те, щоб виборсатися зі становища пересічного російського діалекту до рівня самостій-

ної мови. При очевидності й закономірності цього статусу нині не слід забувати, що, попри його визнання такими видатними зарубіжними вченими, як П.Шафарик, А.Шлейхер, Ф.Міклошич та ін., цей процес поглинув силу часу й енергії провідних українських лінгвістів, яка, можливо, знайшла б і більш гідне застосування. О.Огоновський не без гіркої іронії відзначав, що "тривале перебування одного народу під владою іншого, що отримав гегемонію, не дає жодного права вважати, що принижена в державі мова підкореного народу є діалектом мови панівної нації" [1880: 11]. Народ може втратити самостійність, вказував П.Куліш, однак "характер його мови завжди залишається його надбанням" [1994: 263]. "Якраз примішка політики до науки, - пише С.Смаль-Стоцький, - нанесла їй багато шкоди. Тільки тим можна пояснити, що н.пр. українська мова у Ягича в Росії вважалася наріччям, у колишній Австрії мовою..." [1927: 30].

Таке становище української мови призвело до невиправданої фіксації (зокрема, В.Далем, М.Фасмером) її прадавніх оригінальних форм як діалектних утворень іншої слов'янської мови, якій ці форми не були генетично властивими (цьому сприяла також численна група українізмів у південно-західних російських говорах). Пізніше при компаративному аналізі ці риси стали використовуватися для більшого пов'язування історії української мови з російською, з подальшою небезпечною тенденцією вироблення спільної граматичної концепції й політики, спрямованої на зближення лінгвістичних структур обох мов, тим більше, що "на питання структурних принципів мови й мовної політики також було табу в мертві роки животіння під тінню совиних крил" [Шевельов 1990: 6]. На відміну від етнографічного, історичного, археологічного, антропологічного розмежування слов'янства, лінгвістичний розподіл не відзначався науковою об'єктивністю у виділенні "східнослов'янської мовної підгрупи", однак послідовно переносився з праці в працю. Таке об'єднання повинно було б ґрунтуватися на найбільшому рівні генеалогічної і типологічної близькості між українською, білоруською і російською мовами, що безпосередньо виявилось б на всіх без винятку мовних рівнях, та з перших спроб наукового зіставлення з'ясувалося, що ці мови багато в чому відмінні. "Три різновиди цієї мови (давньоруської.-О.Ц.) [...] - стверджує, наприклад, М.Максимович, - настільки між собою різні, що їх можна вважати не за три наріччя, а за три особливі однорідні мови [...] навіть з більшим правом, ніж мову польську, сербську, словацьку (тобто мови двох відмінних підгруп.- О.Ц.); бо ці останні більш схожі між собою, ніж південноруська з великоруською і навіть із білоруською" [1880: 398-399]. Малоруське наріччя, - пише М.Костомаров, - до такої міри віддалене від великоруського, що навчальна книга, написана найвдалішим складом[...] буде незрозуміла і чужа малорусам" [1994: 345]. Пригадаймо

її позицію великодержавного російського історика М.Погодіна. Ось як її передає А.Кримський: "Історик Погодін при всьому своєму бажанні єднати українську народність з великоруською, відкрито признавався, що малоруське і великоруське наріччя різняться між собою більше, ніж між іншими слов'янськими наріччями і навіть відмовлявся вірити, що вони належать до "одного роду" [1973а: 25]. Спільні українсько-російські паралелі, звичайно, можна провести, зазначає М.Малиновський у листі до Ф.Міклошича, бо російська мова "є також слов'янською мовою, то не тільки руська (українська.- О.Ц.), але й будь-яка інша слов'янська мова, і польська більше, ніж руська (виділено нами.- О.Ц.), має з нею багато спільного..." [ЛУСФМ 1993: 265]. Той факт, що російська й українська мови значно відрізняються одна від одної, помічається також тими закордонними славістами, які достатньо глибоко познайомилися з граматичною системою української мови. Наприклад, чеський дослідник В. Грубий відзначає, що між польською і чеською мовами, особливо якщо взяти до уваги перехідні діалекти, існує такий рівень близькості, що ці дві мови можна було б вважати за одну (хоча ніхто до останнього часу не наполягав на існуванні чесько-польської прамови.- О.Ц.), при цьому вчений зауважує, що "значно більші відмінності існують між великоруською і малоруською мовами..." [1904: 3]. На думку С.Кульбакіна, між трьома мовами східної групи можна знайти значно більше рис споконвічної подібності, ніж між мовами південної й західної групи. Однак помічаємо, що з поданих 12 особливостей, власне, лише 4 (інші групи об'єднані 3 ознаками) відрізняють східні мови від інших слов'янських [1919: 6].

На сьогодні слов'янські мови ближчі між собою, ніж, наприклад, основні діалекти німецької мови [Горбач 1993: 8], тому при визначенні споріднюючих, маркуючих щодо інших слов'янських мов рис слід зважати на те, що майже кожні дві обрані довільно слов'янські мови в принципі можуть бути представлені як найадекватніші одна одній. "Підводячи підсумок,- пише С.Смаль-Стоцький,- потрібно ясно сказати, що між українською і російською мовами не може бути встановлений більший рівень спорідненості, ніж між іншими слов'янськими мовами, особливо якщо зважити на те, що ці дві мовні області мають набагато довшу контактну лінію, а також на те, що більшість українців знаходяться під російським пануванням, під впливом російської мови у школі, церкві, і часто в повсякденному житті, що, зрештою, у XVII - XVIII ст. українська мова при своєму становленні як писемної й літературної мови підпала структурному впливу російської писемної мови" [1913: 480].

При визначенні східнослов'янської мовної підгрупи, як і при виділенні західної й східної, узагальнюючі висновки робилися виключно на фонетичному матеріалі [ВПВСМ 1966: 12]. "Основопо-

ложне значення фонетичних перетворень [...] стверджує Г.Півторак,- дає нам підстави [...] обмежитись лише історико-фонетичними свідченнями" [1988: 28]. На думку Ю.Шевельова, фонетика має ту перевагу, що оперує найменшою кількістю складових елементів, у випадку слов'янських мов кількість фонем не перевищує 50-ти, "відповідно, фонетичні елементи найлегше піддаються обліку і підрахунку і забезпечують найточніші висліди" [1994: 9]. Однак відомо, що при аналізі ступеня спорідненості слов'янських мов на фонетичному рівні йдеться не просто про п'ятдесятиелементний компонентний склад, а про ряд маркуючих фонетичних процесів, обраних довільно із значно більшого числа найрізноманітніших сполучень фонем. Крім того, виділення слов'янських підгруп виключно на фонетичному матеріалі вступає в протиріччя із загальними принципами генеалогічного і типологічного розподілу, адже традиційно, починаючи з класичного періоду, у компаративній лінгвістиці мови диференціюються не тільки за фонетичними, але й за граматичними (переважно морфологічними) ознаками. Надання вирішального значення при порівнянні слов'янських мов фонетичним критеріям може вести і до відверто помилкових узагальнень, зокрема, К. Німчинов вважає, що ставити білоруську мову в найбільший зв'язок з українською "не дає така прастара відмінність її від української, як пом'якшення приголосних перед е" [1926:51]. Як справедливо відзначає Ф.Копечний, хоча й фонетична структура є для розподілу мов і наріччя чинником важливим, проте не є чинником єдиним [1949: 2].

"Дійсне пізнання ступеня спорідненості,- пише С.Смаль-Стоцький,- мусить опертися не на одній або декілька прикметах, а на сумі всіх прикмет..." [1927: 44]. Подібну тезу знаходимо й у М.Рудницького, який наполягає на залученні до порівняльного аналізу даних усіх мовних рівнів [1961: 40]. З погляду Л.Булаховського, для правильного уявлення про те, яке саме місце українська мова посідає серед слов'янських, не досить порушити питання в межах самої фонетики і словозміни, компаративістика, "цікавлячись, сказати б, мовним кістяком, порівняно мало приділяла уваги мовному тілу- лексичі та нерозривно з лексикою зв'язаній величезній ділянці словотвору" [1977: 128]. Розширення фактологічної основи порівняльно-історичних студій за рахунок використання лексичного матеріалу, вважає Т.Черниш, має не лише методологічну значимість, а й здатне спричинити "певний переворот та перебудову теоретичних моделей розвитку споріднених мов" [1994: 55]. На думку О.Трубачова, поширення певного слова на конкретній обмеженій території має вирішальне значення для етимології [1959: 25]. Ця позиція вченого знайшла своє втілення в моделі створення "Етимологического словаря славянских языков", який повинен, за задумом авторів, дати відповідь на питання, як "праслов'янський лексичний

фонд об'єднує, а також - як він роз'єднує слов'янські мови з їх історичним членування на три групи" (ЭССЯ 1: 4). Як вважає С.Семчинський, діалектні відмінності, зокрема в мові слов'янських племен, які заселяли Балкани, були більш виражені в лексиці, ніж в інших внутрішньомовних системах [IX МСС 1986: 24].

Важливий матеріал для порівняльних студій дає граматики вже тому, що її система змінюється надзвичайно повільно [ПУММ 1978: 8]. Ще й сьогодні залишається майже нерозробленою система слов'янського словотвору [Дыбо 1987: 12]. "Коли ж порівняння слов'янських мов,- розмірковує С.Смаль-Стоцький,- поповнити за рахунок області словотвору, змін у значенні слів і поширити на синтаксис, то можна здобути нові важливі аргументи для оцінки взаємопов'язаності між слов'янськими мовами" [1913: 477]. Аналогічно вважає О.Карпенко, виділяючи синтаксичний та морфологічний рівні як такі, що дають найбільш вдачний матеріал для типології [IX МСС 1986: 82].

Задасмося ще одним питанням: чи дає нам сьогодні фонетика остаточну чітку відповідь на питання слов'янського генеалогічного розподілу? Виявляється, що ні, бо за фонетичними властивостями "чіткого розподілу слов'янських мов на три групи немає: надто багато спільних ознак єднає східних слов'ян із південними на противагу західним, то західних з південними, то східних із західними" [ІУМФ 1979: 14]. Російська мова, зокрема, не володіє деякими давнішими фонетичними рисами, наявними в українській і білоруській мовах і близькими до фонетичних особливостей польської, чеської і сербсько-хорватської мов [Бирнбаум 1987: 28]. Як відзначається в "Исторической типологии славянских языков", "можливість різного членування слов'янських мов на підгрупи на підставі одиничних генетико-фонетичних ознак говорить про те, що використовувані для розподілу слов'янських мов на три групи фонетичні ознаки мають значною мірою випадковий характер (виділено нами.- О.Ц.) і відібрані з ряду інших можливих ознак штучно, для підтвердження членування, що було проведене, в основному, за культурно-географічними ознаками" [1986: 21]. Чи означає все це, що фонетика взагалі не може дати фактів, здатних прояснити питання слов'янської мовної дистрибуції? Звичайно, ні. Потрібно тільки, по-перше, більш уважно підійти до визначення вагомості того чи іншого фонетичного явища, точно з'ясувати його природу та хронологію. По-друге, розглядати фонетичні властивості лише на тлі й у зв'язку з іншими, нефонетичними ознаками. Стає все більш очевидним, що на сучасному етапі "членування слов'янських мов на підгрупи повинно здійснюватися при врахуванні максимально можливого числа ознак" [ИТСЯ 1986: 2].

Які ж завдання стоять сьогодні перед компаративістикою, якщо врахувати змішаний, амальгамований характер сучасних слов'янських

мов? Як засвідчують етнологічні дані, кожна з них постала на ґрунті принаймні двох незалежних, так само слов'янських, лінгвальних систем. Як методологічний принцип можна прийняти те, що кожна із сучасних слов'янських мов, більшою чи меншою мірою, містить у собі три групи мовних складових: по-перше, праслов'янські лінгвістичні структури; по-друге, антські і словенські фрагменти в більш чи менш тісному переплетенні (що може виявлятися на рівні діалекту - яскраве підтвердження цього знаходимо в українській мові, або на рівні мови, що найрельєфніше виступає в мові сербсько-хорватській); по-третє, група рис, що постала внаслідок самостійного розвитку кожної слов'янської мови. При встановленні генеалогічної й типологічної близькості потрібно по можливості максимально розвести антський і словенський мовний рівні, бо саме їх співвідношення і є вирішальним у питанні підгрупової дистрибуції. Чим більше давніх антських чи словенських рис містить у собі та чи інша слов'янська мова, тим з більшою впевненістю ми можемо віднести її до того чи іншого підрозділу, хоча при вивченні історії кожної слов'янської мови окремо важливими є як одні, так і інші властивості. Визначення основних пунктів переплетення ознак антської чи словенської прамов максимально спростить для дослідника проведення компаративного аналізу, встановлення основних шаблів глотогенезу окремих слов'янських мов, дасть змогу неупереджено пояснити причини виникнення того чи іншого лінгвального явища, а також упевнитися щодо можливості діяння позамовних факторів.

"Ще й сьогодні після появи капітальної енциклопедії слов'янознавства "История славянской филологии" В.Ягича (1910),- писав у 1941 році І. Свенціцький,- ми часто відчуваємо брак не однієї глави тої історії як сукупної цілості" [ЛУСФМ 1993: 31]. Ці слова не втратили свою актуальність і тепер. Виходячи із вищевикладених методологічних засад, спробуємо проаналізувати, наскільки далеко розійшлися між собою мови, що виникли на основі прамов антської і словенської підгруп, з'ясувати, наскільки вагомими виступають сьогодні ті особливості, що були колись визначальними для кожної з двох давніх лінгвальних систем.

3.2. ПРОБЛЕМА ПРАРУСЬКОЇ І ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВ. УКРАЇНСЬКА МОВА І ПИСЕМНА МОВА КИЇВСЬКОЇ РУСИ. РИСИ ЖИВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Для більшої ваги об'єднання української, білоруської та російської мов в одній підгрупі було введено в славістику (переважно російськими мовознавцями) кілька загальних вихідних понять: "давньоруської

(спільноруської) народності", "праруської" і "давньоруської" мов. Наприклад, О.Шахматов виділяє "спільноруську мову" - доісторичну східнослов'янську прамову і "давньоруську мову", що фіксується в писемних пам'ятках періоду Київської Русі [1958:15]. Названі етнолінгвістичні одиниці довгий час вважалися чи не головним здобутком історичної й лінгвістичної науки в царині східних слов'янських мов та майже від самої своєї появи гостро критикувалися українськими дослідниками. "Зрештою, - зауважує М.Грушевський, - "общерусской" історії й не може бути, як нема "общерусской" народності" [1992: 174]. Найбільш послідовному запереченню підпало поняття гіпотетично вибудованої "праруської мови" - спільної прамови трьох сучасних східних слов'янських мов. Розуміння штучності цього утворення жевріло в українській славістиці з самого початку її зародження, а в 20-х роках ХХ ст. такий підхід став в українському мовознавстві домінуючим, зокрема, Є.Тимченко називає праруську мову "мовним міфом" [1924: 9]. Дещо пізніше І.Огієнко відзначає: "Три східнослов'янські мови [...] зростають незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т.зв. "праруської" спільної мови ніколи не було" [1995: 49]. На думку О.Горбача, у слов'янському глотогенезі поруч з іншими прамовами виділено й праруську, "ігноруючи при тому наявні різниці в мові східно-слов'янських племен, які б мали цю праруську спільноту утворювати, та випинаючи, в першу чергу, спільні риси" [1993: 27]. Такий підхід українських мовознавців до проблеми спільної східнослов'янської прамови довгий час вважався "периферійним", "буржуазно-націоналістичним", мало не антинауковим. Однак дослідження останнього періоду підтверджують його істинність (як ми вже переконалися, це ж трапилось і в багатьох інших питаннях, зокрема, піддані при своїй появі найнищівнішій критиці з боку славістичних авторитетів погляди С.Смаль-Стоцького на спорідненість слов'янських мов сьогодні можуть розглядатися як сконцентроване вираження загальнославістичного підходу). Так, один з укладачів "Етимологического словаря славянских языков" Л.Куркіна вважає, що сучасні дослідження не підтверджують існування прадіалектів для кожної зі слов'янських мовних груп [IX МСС 1986:81]. Цього ж висновку можна дійти, простеживши основні етапи слов'янської етнолінгвістичної еволюції. "Праруська мова", - пише С.Смаль-Стоцький, - нічого нам не допоможе, нічого не вяснить. Навпаки. Плутає думки при дослідях" [1927: 40].

Значно складніше, ніж у випадку з "праруською" мовою, обґрунтувати заперечення існування іншого, на наш погляд, "мовного міфу" - давньоруської мови. Важче тому, що, по-перше, через спільність державного життя склалися певні передумови для появи в давніх мовах східних слов'ян близьких рис, по-друге, на всьому східнослов'янському ареалі доби Київської Русі справді в державному, релігійному й куль-

турному житті реально функціонувала слов'янська мова, яку можна було б означити як "давньоруська". Це поняття настільки глибоко увійшло в структуру славістики як науки, настільки густо вкрилось різноманітними тлумаченнями і коментарями, що сьогодні важко визначити навіть позицію тих вчених, які стояли біля самого його окреслення.

Так, О.Потебня, з одного боку, нібито може вважатися фундатором "давньоруської мови", пор.: "Згідно з великим представником російської лінгвістичної науки, - писав Шахматов, - ми стоїмо на визначній спільноруської єдності" [Глушенко 1993: 18]; з іншого боку, її противником, напр.: "Він відсунув походження українського язика в передісторичну минулість" [Тимченко 1930: 18]; "Отже, згідно з поглядами О.О.Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала" [Півторак 1993а: 7]. Можливо, що до першої думки О.Потебня був прихильний як "великий представник російської лінгвістичної думки", а протилежних поглядів дотримувався як представник української. Є підстави вважати, що друга позиція більш реально представляє погляди О.Потебні в цьому питанні. Наприклад, відомо, що вчений відмовився брати участь у роботі над упорядкуванням словника "Древнерусскага языка". За деякими свідченнями сучасників (зокрема Т.Флоринського), можна говорити про високий ступінь неприхильності та роздратованості, який викликало в О.Потебні все "общерусское" [Шахматов 1947: 59]. Як би там не було, але в "радянські часи" давньоруська мова зайняла почесне місце праматері "в сім'ї братніх мов". "На базі праслов'янських слів та значень, - відзначає В.Німчук, - відбувся розвиток специфічних елементів, котрі разом із особливостями інших рівнів системи чітко окреслили давньоруську мову як лінгвофеномен в ареалі Славії" [1992: 353]. Але вся справа в тому, що будучи реальним фактом, тобто зафіксованою писемно і тому особливо привабливою для дослідження, давньоруська мова не була живою мовою. Переважно йшлося лише про лінгвістичну контамінацію церковнослов'янської мови з давньоукраїнськими, давньобілоруськими й давньоросійськими безсистемними вкрапленнями. Отже, пам'ятки Київської Русі дійшли до нас написані не українською, а особливо церковною, з походження болгарською мовою [Ткаченко 1930: 13]. "Матеріально ця мова, - аналізує Ю.Шевельов, - була спадкоємцем трьох традицій - моравської, македонської, болгарської, але кістяком і м'ясом її на Русі була ця остання. Безперечно, домішувалися до неї місцеві, східнослов'янські елементи, але не так програмовано чи в намірі, як через брак тренування і освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані" [1994: 16]. Тією ж самою старослов'янською мовою, насиченою східнослов'янськими фонетичними, граматичними й особливо лексичними елементами, вважає давньоруську мову В.Русанівський [1993: 3]. Потрібно однак чітко сказати, що здебільшого створювані в Україні писемні пам'ятки

Київської Русі переважно відбивають риси давньої української мови і є яскравим свідченням і доказом її самостійного існування вже тієї доби. Як відзначають польські вчені З.Голонб, А. Хайнц і К.Полянський, давньоруські пам'ятки є по суті церковнослов'янськими, які однак виявляють "ряд українських рис" ("szereg cech ukraińskich") (603). Має рацію А.Кримський, коли вказує, що "писарі малоруські не хочачи робили описки в дусі своєї живої мови" [1973а: 260]. Саме ці свідомі чи несвідомі помилки дають змогу судити про досить довге окреме існування української мови ще перед XI ст. [Німчинов 1926: 65]. За образним висловом П.Житецького, "[книжні люди] ...все-таки не могли позбутися стихійного впливу народної мови, що постійно вторгалась в слов'янську мову, наче ясний промінь сонця в темну, ветху будівлю" [1987: 23].

У дослідженнях останнього часу можна знайти й твердження про дві незалежні писемні мови Київської Русі: церковнослов'янську та давньоруську, які "взаємодіяли і взаємозбагачувались" [Німчук 1990: 224]. "Якщо з цієї точки зору, - розмірковує В.Живов, - розглядати літописи, виходить, що в них чергуються дві літературні мови, що не має паралелі в пам'ятках даного типу ні в одній культурі" [IX МСС 1986: 54]. Фактом залишається й те, що встановити межу між церковнослов'янською і давньоруською мовою в писемних пам'ятках практично неможливо. тим більше відділити одну мову від іншої, створивши для кожної з них окремий словник. Саме з цієї причини І.Срезневським, як і можна було передбачити, створено словник єдиної мови - "древнерусского языка", хоча, відчуваючи домішку народної мови, вчений пропонував для своєї праці й інші назви, напр.: "Словарь народного и церковного языка", "Словарь книжного и народного языка по древним памятникам русского письма". Перед І.Срезневським постала проблема, розв'язання якої "представлялось наиболее затруднительным" і полягало в "систематизації, тобто у виділенні з усього величезного словникового матеріалу, який належав не тільки до руської, давньоруської й церковнослов'янської, але й до інших слов'янських мов, того, що являло собою виключно мову руського народу до XIV - XV ст." (Срезн.І: V). За словами лексикографа, "таке виділення є настільки ж неможливим, як неможливо нашу теперішню російську мову (русский язык), яка використовується в розмові, книгах, дипломатичних паперах, відділити від простонародної російської мови" (Там же: V).

З іншого боку, неможливо відділити давньоруську мову від праслов'янської. Наприклад, при аналізі різних типів лексики, які традиційно приписуються давньоруській мові, виявляється, що всі вони, за незначними винятками, "успадковані давньоруською мовою із праслов'янської" [ІУМЛФ 1983: 30, 31-32, 40,42, 95,128 тощо].

Таким чином, навіть при максимальному рівні зосередженості над встановленням своєрідного обличчя давньоруської мови, важко

отримати щось, крім тьмяного, невиразного контуру.

Визнання особливої давньоруської не тільки писемної, але й живої народної мови (а, отже, і найближчої спорідненості давньоруських діалектів) веде до значної методологічної помилки. Українська, білоруська та російська мови, відтворюючи найгірші традиції російської лінгвістичної школи XIX ст., і далі продовжують виступати як діалекти однієї мови, тільки тепер не російської, а давньоруської, що, власне, не вносить нічого нового до схеми лінгвістично-генетичного аналізу, бо найбільш важливим усе одно залишається принцип визнання найбільшого рівня близькості саме між цими трьома слов'янськими мовами. Знову виникатиме потреба нагадувати, що, наприклад, лексико-семантичні відмінності між російською й українською мовами "стоять саме на мовному, а не на діалектному рівні" [Филин 1983: 11].

Про те, що ж зрештою являє собою мова давньокиївських пам'яток, прекрасно сказав ще М.Максимович: "Питання про мову Несторового літопису можна було вважати вирішеним: це мова церковнослов'янська з домішкою народної південно-руської (тобто, української.- О.Ц.) мови [...], це рішення, я думаю, витримає будь-яку пробу" [1994: 375]. Залишається лише в черговий раз визнати, що якби ми частіше зверталися до славістичної спадщини, то можна було б уникнути багатьох недоречностей та умоглядних блукань теоретичними манівцями.

Писемні пам'ятки дозволяють незаперечно встановити факт давності того чи іншого мовного елемента, однак одночасно вони аж ніяк не можуть розглядатися як пункт означення початку його функціонування в мові. На жаль, потрібно відзначити, що досить пізнє датування, зокрема, багатьох фонетичних явищ зумовлено саме орієнтацією на писемні джерела. Можливо, саме тому, як це не парадоксально, і досі панує велика непевність у точному встановленні часу, коли відбувалися головні еволюційні зміни в мовних системах [Hogálek 1958: 22]. Щодо української мови, то питання її походження традиційно вирішується на "порівняно бідному, не досить прозорому в лінгвістичному аспекті (виділено нами.-О.Ц.) матеріалі церковнослов'янських пам'яток" [Булаховський 1977: 13]. "Письмо і мова перших пам'яток письменства України, - стверджує І.Свенціцький, - своїм походженням і укладом є наскрізь чужі мові українського народу" [1991:66]. Саме через брак надійних джерел, на думку А.Кримського, "достовірну історію малоруської мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі (виділено нами.- О.Ц.) починати аж з XI віку, дарма що чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці" [1973а: 259]. Навіть у XIV - XV ст., маючи з того часу численні грамоти, можемо сказати, зауважує А.Вінценз, що нічого не знаємо про українське розмовне мовлення цієї доби [1991: 38]. За висловом О.Трубацова, давньоруська

писемна мова породила чимало умовних схем, які "втискують у прокрустове ложе надто пізніх дат насправді більш давнє і безперервне існування російської мови, а, можливо, української й білоруської мов" [1992: 15]. Більшість пам'яток не піддається локалізації і досить часто довільно пов'язується з певною територією, при цьому вони, як правило, не є оригіналами, а дійшли до нас у вигляді пізніших, переважно північноросійських списків, "від того в них така пістрява і різнобоярщина звуків, несумісних в одному й тому ж самому живому наріччі (виділено нами.- О.Ц.)" [Максимович 1993: 367].

Історія порівняльного мовознавства рясніє хибами, очевидними неточностями, які виявляються в дослідженнях, основаних на писемних пам'ятках. Більшість з них є текстами або релігійного, або канцелярського, або хронографічного змісту, їхні автори завжди прагнули до канону, канцелярського штампу, як правило, уникали емоційно маркованих форм. Відзначається, зокрема, що в зв'язку із специфікою змісту пам'яток XI - XIII ст. не всі групи лексики давньоруської мови зафіксовані з однаковою повнотою [ІУМЛФ 1983: 29]. Через свої стилістичні особливості поза писемною нормою залишилась значна частина форм, які характеризують живе народне мовлення. Так, наприклад, редукована форма *si* не проникла до писемної старочеської мови, ймовірно, через те, що була властива емоційно забарвленому мовленню [Kotárek 1981: 93]. З аналогічних причин не фіксуються в староукраїнських пам'ятках з походження ще праслов'янські суфікси суб'єктивної оцінки [ВПІВСМ 1966: 121], вигуки [ІУММ 1978: 504]. Якщо форма зафіксована, то часто виникають сумніви щодо правильності передачі її справжнього фонетичного звучання, відтворення якого має надзвичайну цінність при порівняльному аналізі. У даному випадку не досить констатувати, що "фонетичний розвиток відбувався швидше, ніж зміна правопису" [Lehr- Sptawiski, Stieber 1957: 88]. Потрібно наголосити й на тому, що більшість слов'янських мов на початковому етапі становлення своєї писемної традиції взагалі не користувались абеткою, створеною саме для них. Як правило, йшлося лише про елементарне прилаштування правописної системи чужої мови до потреб власної. Так, перехід *g* → *h* у західних слов'янських мовах традиційно відноситься до XII - XIII ст., але "у ранніх записах мова йде про особливості латинської або німецької передачі слов'янського звука. Ні латинська, ні (давньо-, середньо-) верхньонімецька не мали у своїй фонологічній системі відповідника пізньопраслов'янського *γ*" [Шустер-Шевц 1983: 36]; документи, написані латинською мовою, могли також орієнтуватися не на сучасну вимову, а на власну традицію передачі окремих слов'янських назв [ВПІВСМ 1966: 69]. Давньоруська писемна мова використовувала кириличну азбуку, яка не мала спеціального знака на позначення [*dz*] і тому передавала цей звук різноманітними сполу-

ченнями букв [ІУМФ 1979: 90]. Отже, виникають сумніви, чи точно передають фонетичну оболонку слова д.-руськ. *жерело* (укр. *джерело*), *улиця* (укр. *вулиця*) тощо, годі вже й казати про якусь однозначну фонетичну наповненість д.-руськ. *ѣ*. Вагання відносно встановлення хронології процесу подвоєння приголосних у групі іменників на **-ъје* також виникли на ґрунті неадекватного передання на письмі звучання слів. Як вважає П.Бузук, це явище виникло значно пізніше XI ст., але коли саме, "ми точно встановити не можемо, бо для переписувача було нелегко передати подвоєну зм'якшену приголосну, й вони зазвичай ставили одну літеру для приголосної або без *ь* за нею" [1927: 59]. Навіть у мові Сквороди ми маємо лише один приклад з подвоєнням - "орання" [Там же: 59]. Орфографія давньоруських писемних пам'яток не мала засобів і для відбиття такого маркуючого для української фонетичної системи процесу, як ствердіння приголосних перед [*e*], та все ж це явище чомусь з найбільшою достовірністю датується аж кінцем XII ст. [ІУМФ 1979: 261].

З яскравих прикладів невідповідності свідчень писемних документів дійсності назвемо кілька. Староруські пам'ятки, вказує Л.Булаховський, не знають закінчення *-мо* зовсім, у письменстві вже з виразними ознаками українського ґрунту воно з'явилося близько середини XIV ст." [1977: 80], тоді ж як, на думку А.Кримського, "порівняльно-історичні міркування показують, що оце *-мо* далеко старіше навіть од доби Київської держави" [1973а: 265]. Утворення системи складних прийменників української мови, попри наявність аналогів в інших слов'янських мовах, відноситься тільки до XVI ст., бо саме тоді нібито відбулося поповнення складу просторових прийменників за рахунок формування "зовсім невластивих для давньоруської мови (виділено нами.- О.Ц.) складених прийменників" [Мельничук 1961: 151]. Можливість існування в давньоукраїнській мові займенникової форми, тотожної українській *мени*, встановлюється на основі єдиного випадку запису *менѣ* в графіто київської Софії (XII ст.) (при виключному поширенні *миѣ* в давньоруській мові) [Филин 1972: 431-432]. Орієнтація лише на документальні свідчення часто змушує філолога рухатися "манівцями", "навпомацки". "За що така сумна, безвихідна доля для філології?" - задається питанням М.Максимович і пропонує орієнтуватись на живе мовлення, бо "замість списків, де буква часто залежить від руки, що пише, є живі звуки мови" [1994: 386].

Сучасні дослідження засвідчують, що, наприклад, серед тисячі найуживаніших лексичних одиниць словацької мови 950 належать до тих, що існували ще до X ст. [Ondruš 1976: 301]. Звернувшись до живого мовлення, аналізуючи найчастотніші утворення, ми майже безпомилково зможемо визначити основні загальні показники, характерні для тієї чи іншої лінгвальної системи. Найкраще, на наш погляд, цей кон-

цептуальний принцип сформулював Є.Тимченко: "Історія українсько-го язика,- пише вчений,- як і всякого іншого, починається з того часу, коли ми маємо його писані пам'ятки. Але його еволюцію передісторичну ми можемо собі уявити, беручи певний конвенціональний момент як вивідну точку еволюції. За такий момент править нам історично не засвідчений, але гіпотетично відбудований на підставі порівняння звуків і форм, засвідчених в найдавніших пам'ятках всіх слов'янських язиків, язик праслов'янський, себто система звуків і форм, що їх існування ми припускаємо в підкладі звуків і форм, історично засвідчених в слов'янських язиках" [1930: 22]. Сьогодні стає все більш очевидним, що при встановленні історії власної мови потрібно йти значно далі, ніж це дозволяють нам зробити навіть найдавніші писемні свідчення. Наприклад, виявилось, що цілий ряд мовних явищ "треба датувати часами, які передували (виділено нами.- О.Ц.) заселенню слов'янами Лужиці, Словенії, "Сербо-Хорватії" [Стрижак 1991: 193], інакше важко пояснити близькість, що простежується між віддаленими мовами, як, зокрема, польсько-лужицьку спорідненість, хоча сьогодні ці регіони відокремлені поміченою Силезією, або аналогічні польсько-хорватські риси при тому, що "між південнослов'янськими й польською мовою не могло бути ніяких контактів на рівні діалектів" [Урбанчик 1972: 71,69].

Особливо скептично до можливих контактів між слов'янськими мовами в дописемний період ставиться З.Штібер. Відзначаючи певні аналогії перебігу лінгвістичних процесів у географічно віддалених слов'янських мовах, вчений одночасно відмовляється вірити, що вони могли постати внаслідок давнього співжиття, пор.: "важко побачити якісь генетичні зв'язки між говорами чакавськими й польськими, що постали б шляхом міграції" [1974: 69]. Поглибленню скептицизму сприяє також досить пізне датування переважної більшості змін фонетичного характеру, напр.: "східнослов'янське *ot* з *!* з'явилося не раніше XII ст. з праруського *ot* < *!*. Які ж тоді були контакти поморсько-руські й коли?" [Ibid.: 144]. Особливо цікаво сьогодні, після появи робіт Х.Шустера-Шевця, звучить наступне висловлювання З.Штібера: "Потрібно тут, зрештою, з особливим підкресленням нагадати, що можна було б зробити довгий список (виділено нами.- О.Ц.) спільних рис, наприклад, для верхньолужицької й української мов. Ніхто, мабуть, не буде на цій підставі доводити особливу спорідненість цих мов" [Ibid.: 144]. Навряд чи у всіх вищенаведених прикладах можна говорити "тільки про паралелі в розвитку, а не про генетичну спорідненість" [Ibid.: 70]. Навіть якщо аналогічні процеси відбуваються в мовах, що не мають зони безпосереднього контакту, все ж повинні, на нашу думку, існувати особливі передумови для їхньої реалізації, а вони, у свою чергу, зумовлюються загальним типом лінгвальної структури,

який, в основному, і визначається генеалогічною близькістю. І навпаки, у генетично різних мовах (таких, як, наприклад, російська й українська) спільні риси виникають не через генеалогічну спорідненість, а, як правило, внаслідок ареальної взаємодії та взаємовпливу цих мов.

Чи означає все це, що писемні пам'ятки взагалі не можуть дати надійного матеріалу для компаративістики? Звичайно, ні. Потрібно тільки чітко визначити, наскільки ми можемо довіряти писемним джерелам, що саме, виходячи із загальної концепції розвитку мови, сподіваємось побачити в пам'ятках того чи іншого періоду. Більш того, слід наголосити на виключно важливому значенні писемних свідчень у тих випадках, коли встановлюється паритет між теоретичними пошуками, фактами живої сучасної мови і даними, які знаходимо в історичних документах. Якщо ми виходимо з теоретичної настанови, що жива українська мова, в основних своїх параметрах близька до сучасної, у X-XI ст. вже існувала, то, звичайно ж, її елементи повинні бути зафіксованими на письмі; про загальний її стан ми можемо судити "...з тих помилок, які мимохіть бувало робив писець при своїй роботі - так, як робить їх український школяр у російському писанні" [Ткаченко 1930: 13]. Отже, у давньоруській мові потрібно бачити не самостійну наддіалектну живу прамову східних слов'ян, а лише намагатися виділити в ній особливості давнього українського мовлення. Якщо з цієї точки зору підійти до писемних свідчень, то виявиться, зокрема, що "взагалі словниковий матеріал Київського літопису відзначається дивовижною близькістю (виділено нами.- О.Ц.) до сучасного українського" [Кримський 1973а: 111].

3.3. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК СВІДЧЕННЯ ЇЇ САМОБУТНОСТІ. ІЗОГЛОСНІ ЗВ'ЯЗКИ З ІНШИМИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ. ДВІ ГРУПИ МАРКУЮЧИХ ФОНЕТИЧНИХ ОЗНАК

Питання про важливість фонетичних ознак для зіставного аналізу слов'янських мов навряд чи будь-коли належало до спірних. Саме в оперті на фонетичні критерії було проведено те розмежування слов'янських мов, яке називають "традиційним", або "історичним". Не заперечуючи важливості фонетичних свідчень взагалі, уважніше придивимось до тих ознак, які традиційно використовуються для слов'янської лінгвістичної дистрибуції, а також спробуємо назвати ті з них, що усправедливили б розподіл, який постав на основі етнологічних даних. Для визначення місця й ролі української мови серед інших слов'янських особливо важливо розглянути ті з властивостей, що були підґрунтям виділення східнослов'янської мовної підгрупи.

При всій складності фонетичних процесів, неоднозначності

їхнього виявлення в загальнослов'янському масштабі, своєрідності паралелей лише три фонетичні риси більш-менш певно пов'язують між собою східні слов'янські мови. Це "повноголосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне *o*" [Кримський 1973а: 257]. Інакше кажучи, "повноголосся, початкове *[o]* на місці колишнього *[je]*, наявність звуків *[ч]*, *[ж]* на місці колишніх *[tj]*, *[dj]*, *[kt']*" [Русанівський 1993: 3]. Коротко зупинимось на кожній із названих властивостей. Одну з них, на відміну від двох інших, навіть за вихідними ознаками не можна схарактеризувати як специфічну лише для східних слов'янських мов, бо трансформацію початкового *[je]* в *[o]* багато дослідників відносять ще до праслов'янської доби [УМФ 1979: 143-145]. Тому наслідки цієї зміни виявляються (хоча з меншою послідовністю) і в інших слов'янських мовах, пор.: польськ. *olcha*, чеськ. *olše*, в. луж. *wólša*, н.-луж. *wolša*, російська ж мова знає тут також діал. *елишина*, *елоха*, пор. болг. *елха*, словц. *jelša*. Навіть такий, здавалося б, абсолютний маркер, як *осень*, у російських діалектах виступає як *есень* (ряз. говори), *есенясь* ("минулої осені", тамб. говори) [Там же: 144], пор. також рос. *ершиться*, *ерепениться*, *ему*, *наедине* (укр. *йорш*, *йому*, *наодинці*), *еще* (діал. *оше*, аналогічно в болгарській *оше*). Про те, що російська мова, зокрема представлена в найголовніших своїх діалектах, не мала внутрішніх передумов для послідовного проведення зміни початкового *[je]* в *[o]*, свідчить і той факт, що в запозичених із грецької мови власних назвах цей процес, на відміну від української мови, при їх засвоєнні не відбувся, напр., рос. *Емельян* - укр. *Омелько*, рос. *Ефрем* - укр. *Охрім*, рос. *Евстахий* - укр. *Осташко*.

Розглянемо ще одну важливу рису - долю сполучень зубних приголосних з *[j]* та *[ь]*. Традиційно для пояснення особливостей цього процесу на східнослов'янському ґрунті залучається кілька яскравих, спеціально дібраних прикладів, якими, однак, далеко не вичерпується все розмаїття можливих реалізацій, напр.: **světja* - укр. *свіча*, блр. *свеча*, рос. *свеча*; **medja* - укр. *межа*, блр. *мяжа*, рос. *межа*; **nokt'* - укр. *ніч*, блр. *ноч*, рос. *ночь*. У західних слов'янських мовах відбулися зміни *tj* → *c*, *dj* → *z*, *kt'* → *c*, у південних - *tj* → *št*, *dj* → *žd*, *kt'* → *št*. Однак, як засвідчують, зокрема, дані російської мови, для неї поруч із "східнослов'янськими" реалізаціями не менш характерними є й "південнослов'янські". Подібний паралелізм, на наш погляд, робить можливою дослідницьку помилку, яка полягає у визнанні прадавніх російських форм запозиченими, а перейнятих (наприклад, з давньої української мови) - питомими. Так, К.Німчинов вважає рос. утворення *нужда*, *между*, *чуждый* церковнослов'янськими [1926: 27]. В іншому випадку вказується, що на відміну від інших слов'янських мов російська і болгарська мови використали для творення активних дієприкметників теперішнього часу (типу рос. *несущий* з **nesotjъ*) не власні, а запозичені й відповідно

приспособлені старослов'янські форми [ВПІВСМ 1966: 234].

Не витримується послідовність перебігу цього процесу й у інших слов'янських мовних підгрупах. Зокрема, спадкоємцями праслов. **nokt'* у підгрупі південнослов'янських мов мали б бути приблизно однакові утворення, однак насправді бачимо, що болгарсько-македонським реалізаціям протистоять сербсько-хорватсько-словенські; зокрема, в словенській мові, як відзначає О.Шахматов, *tj* дає *č* [1916: 13]. Українська мова в частині форм має такі ж рефлексії на місці *[dj]*, як і північнозахідноболгарські говори (*[dže]*) [Smal-Stockyj, Gartner 1913: 485], це ж явище спостерігаємо і в сербсько-хорватській мові. Таким чином, неважко помітити, що в даному випадку, як і в попередньому, при врахуванні всього масиву утворень, в яких мала б відбутися певна зміна, про будь-яку абсолютність і надійність обраного фонетичного процесу в якості типологічного маркера не може бути й мови. Зрештою, навіть якщо не зважати на непослідовність рефлексії давніх сполучень *[tj]*, *[dj]*, *[kt']* у слов'янських мовах, то чи можемо ми прийняти даний процес як підгруповий кваліфікатор? Адже подібні зміни спостерігаються і в межах однієї мови на рівні її діалектів, пор., напр., "чакавський" і "штокавський" говори сербсько-хорватської мови або "цекання", яке властиве не тільки західнослов'янській спільноті, але й північним російським говорам ("Хошу - вскошу, не хошу - не вскошу (в старину невеста говорила...)" (Даль: 260). У сербсько-хорватській мові зустрічаємо й такі казуси, як, наприклад, з одного боку - *нећу*, *нећ*, з іншого - *пециво*. Але, попри такі особливості, ніхто не ставить питання про зарахування північних російських діалектів до західної слов'янської підгрупи (хоча в певному розрізі це, можливо, й потрібно було б зробити) або не намагається на підставі останнього прикладу перерозподілити сербсько-хорватські діалекти.

Повноголосся з усіх трьох рис є найяскравішою, такою, що "особливо тісно зближує росіян з українцями" [Шахматов 1916: 12]. "Повноголосся,- пише С.Смаль-Стоцький,- залишається, зрештою, єдиною (виділено нами.- О.Ц.) російською, білоруською і українською зміною [...], яку можна означити як "праруська" [1913: 486]. На відміну від попередніх фонетичних процесів, які розпочалися ще праслов'янської доби, повноголосся - явище досить пізнє (припадає на кінець VIII- IX ст. [УМФ 1979: 160]). Фактично його поширення відбулося тоді, коли вже в оперті на етнологічні дані можна стверджувати, що слов'янські мови перебували на стадії **давніх самостійних мов**. І якщо в попередньому випадку ми можемо тільки здогадуватися, що подібність між українською й російською мовою могла виникнути внаслідок взаємодії окремих мовних організмів, то у випадку з повноголоссям, на наш погляд, маємо всі підстави стверджувати, що його розповсюдження відбувалось саме чи майже так. При більш ретельно-

му аналізі виявляється, що цей "нібито спільний повноголос в руській групі зовсім не такий дуже спільний і однаковий..." [Смаль-Стоцький 1927: 39].

Перед тим, як розглянути явище повноголосся, звернемося до більш загального питання, а саме тих причин, які здатні викликати таку або подібну трансформацію фонетичної системи. Традиційно мовознавці зупинялися лише на характері тієї чи іншої зміни і майже нічого не говорили про її витоки, що досить часто взагалі знаходилися поза лінгвістикою. "Шляхи мовного розвитку [...], - зазначає Г.Півторак,- послідовно визначалися внутрішньомовними закономірностями, а різні екстралінгвістичні чинники лише накладали помітні (іноді значні) локальні особливості на окремі діалектні ареали" [1988: 246]. Навряд чи можна повністю прийняти цей постулат. На наш погляд, зовнішній фактор міг не тільки викликати формування "значних локальних особливостей", але часом змінити й характер самої мови, принаймні на окремих її рівнях. Повсякчас ми зустрічаємося в мові з тими змінами, які виникають через діяння екстралінгвістичних чинників, наслідком чого, за І.Бодуеном де Куртене, є змішування говорів, цілих мовних областей і навіть національних мов [1963: 364]. Ті зміни, що постали завдяки перетину генетично різних, хоча й близьких, слов'янських мов, але не були викликані потребами внутрішнього розвитку конкретної мови, повинні тлумачитися як екстралінгвістичні, адже саме залучення етнологічних даних дозволяє нам зрозуміти, що ж стало першим поштовхом для їх розвитку. У мовознавчій літературі ми лише зрідка зустрічаємось з прикладами саме такого підходу, пор., зокрема: "У давньословацькому діалекті, що в той час був близький до словенського, відбулися ті ж зміни, що й на південнослов'янському ґрунті [...]. Пізніше, коли словацька мова підпала під вплив чеської і послабився її зв'язок зі словенською, в ній поширилися сполучення *rot, lot* на місці давніших *rat, lat* [...], хоча в окремих словах колишні рефлекси *ort, olt* збереглися..." [ГУМФ 1979: 162 - 163]. Щось подібне відбулося і при контактах давніх української й російської мов доби Київської держави при поширенні в них повноголосних форм. Отже, для того, щоб пояснити спільність фонетичних процесів у східних слов'янських мовах, потрібно визнати, що російська мова, яка була і залишається носієм багатьох маркуючих щодо словенської мовної підгрупи ознак, у IX - XIII ст. перебувала під сильним впливом давньої української мови. Остання, хоч і не була державною мовою Київської Русі, все ж на окремих мовних рівнях (переважно, на тих, де найлегше відбуваються зміни, зумовлені контактами мов) викликала певні трансформації структури давньої російської мови. Даний процес, у першу чергу, спричинили колонізаційні переміщення української людності в проторосійський регіон. Оскільки ці міграції відбувалися на 400 - 500

років пізніше, ніж велике слов'янське розселення, то й зміни були, так би мовити, "свіжіші", тобто відбивали ближчий до сучасного стан обох мов, а через це можуть здаватися глибиннішими й суттєвішими.

На нашу думку, повноголосся - одна з характерних для української мови фонетичних еволюцій, що насамперед повинна аналізуватися в колі інших подібних специфічно українських фонетичних явищ, як, наприклад, перехід *e* в *o* після шиплячих тощо. Однак причини його виникнення не криються в структурі особливого протоукраїнського слов'янського діалекту. Є певні підстави для того, щоб вважати появу цієї маркуючої щодо української мови (як і щодо інших східних слов'янських) риси наслідком асиміляції груп неслов'янського за своїм характером населення. Г.Хабургаєв, наприклад, висунув теорію про головну роль балтійського субстрату в розвитку повноголосних форм, хоча така інтерпретація постановки "знаменитого русского полногласия" викликала повне несприйняття з боку О.Трубочова [1992: 19]. На наш погляд, цілковиту рацію матимуть ті дослідники, котрі вважатимуть це явище наслідком "монголізації" чи, швидше, "алтаїзації" і пов'яжуть його початки (як і деяких інших фонетичних процесів) іще з приходом гунів у причорноморські степи (Л.Новак вважає, що подібна "алтайська" хвиля, що застала південно-східну гілку балто-слов'ян, могла навіть покласти початок формуванню особливої слов'янської етнічної групи з особливою мовою [Бирнбаум 1988: 38]). Повноголосся надзвичайно нагадує вокалізм, що є типовим для тюркських мов. Якщо ж повернутися до етнологічних спостережень, то можна відзначити, що протоукраїнський масив найбільшою мірою серед інших слов'янських зазнав етнічного тиску зі сходу. Безперечно, сьогодні українська нація включає в себе нащадків і тюркомовних гунів, і болгар, і печенігів, а також половців, чорних клобуків (сучасних каракалпаків), ковуїв, берендичів, торків тощо. Приклад, що може бути ілюстрацією подібного процесу, фіксується пам'яткою XIII ст. - т.зв. "Куманським кодексом" (Codex Cumanicus), де зустрічається половецьке "*samala*", яке відповідає слов'янському "смола". З погляду А.Зайончковського, вплив половецької мови на слов'янські до останнього часу не був належно оцінений [1949: 12,5]. Утворення, які можна назвати "повноголосними", з'являються і на тих ділянках загальнослов'янського ареалу, які також були застугнуті тюркськими й угро-фінськими міграціями. Особливо цікавим у цьому плані є регіон сучасної Угорщини. Саме там, очевидно, ми вперше зустрічаємось із повноголосною формою, яка, будучи питомою слов'янською, пережила етап запозичення тюркомовним народом (напевно, аварами) і знов повернулася до слов'ян, але вже в "повноголосному" вигляді. Йдеться про давній слов'янський топонім Блатен (паралельний до так само давнього Плесо (Pelso), який тепер з угорського подання ми знаємо як Балатон). Угорська мова, що постала на

грунті тюркських, слов'янських й угро-фінських лінгвальних фрагментів (звичайно, із домінуванням останніх), містить у своєму складі ряд утворень, які є надзвичайно показовими для усвідомлення того, як могли повноголосні форми утвердитися, зокрема, в українській мові. Коли на початку X ст. угорські племена прийшли в Паннонію, вони застали там слов'ян, мова яких ще знала носові голосні (пор. угор. *szomszéd* "сусід") і не мала в своєму лексиконі повноголосних форм. Однак коли слов'янські слова ставали надбанням угорської мови, вони відразу набували повноголосного вигляду, пор., зокрема, словц. *brána*, угор. *borona*, укр. *борона*. Навіть з точки зору українця угорська мова може видаватися перенасиченою повноголосними утвореннями, бо, наприклад, такими там стають і ті слов'янські запозичення, які ніколи не мали умов для його розвитку на власному ґрунті, пор. укр. *брива*-угор. *borotva* тощо. Подібні процеси спостерігаються сьогодні й у тих ареальних зонах, де під впливом російської мови насичуються русизмами окремі мови тюркського походження; прихильною до повноголосних форм завдяки тюркському субстрату є болгарська.

Таким чином, потрібно відзначити, що повноголосні форми в східних слов'янських мовах (у першу чергу, в українській) могли з'явитися внаслідок асиміляції неслов'янського населення (тюркського, угро-фінського, балтійського). Як це явище могло ширитися, бачимо, зокрема, на прикладі угорської мови, яка постала на основі тих самих етнічних компонентів, які підлягли асиміляції з боку слов'янського населення на протоукраїнських теренах. Не виключено, що й частина російських повноголосних утворень могла виникнути з аналогічних причин (побічним свідченням цього є, наприклад, наявність в обох мовах спільного фонду тюркських запозичень, які складають майже половину всієї специфічної східнослов'янської лексики). Однак ще раз наголосимо на тому, що більшість форм названого типу є наслідком взаємодії давніх російської та української мов. Давня російська мова, напевно, зіткнулася з поширенням повноголосся досить пізно, судячи з того, що слов'янзми в угро-фінських мовах, які сусідять з російською, переважно запозичилися в неповноголосному вигляді [Шахматов 1916: 34]. Російська мова, на відміну від української, і сьогодні зберігає численну групу неповноголосних форм. В окремих випадках, враховуючи їхній діалектний або розмовний характер, важко уявити, що колись російська мова мала замість них утворення з повноголоссям, пор., зокрема: укр. *полонити* - рос. *пленишь*, укр. *волога* - рос. *влага*, укр. *мопок* - рос. *мрак*, укр. *солодкий* - рос. *сладкий*, укр. *соромити* - рос. *срамить*, укр. *полум'я* - рос. *пламя* тощо. Достатньо широке розповсюдження в російській мові неповноголосних форм поставило російських мовознавців у досить незручне становище. Так, наприклад, О.Соболевський оголошує такі номени, як *мразь* і *млад*, питомими російськими

[Шахматов 1947: 68]. У словнику М.Фасмера всі неповноголосні російські форми послідовно характеризуються як церковнослов'янзми. Однак навіть якщо частина таких утворень російської мови виникла під впливом церковнослов'янської, все ж виглядає цілком ймовірним, що тут ми маємо справу також із типовим для слов'янських мов явищем зміцнення, перетину двох окремих самостійних лінгвістичних систем, конкретніше - з поширенням фонетичних взірців української мови на російську. Не слід забувати, що російська мова, "формуючись як самостійна окрема мова, мусіла на цьому шляху долати давньокиївський, за своєю суттю український (виділено нами. - О.Ц.) вплив. Цей процес тривав протягом кількох століть" [Ткаченко 1993а: 16].

Українська мова, за винятком кількох слів, послідовно перетворює неповноголосні форми в повноголосні. Складається враження, що це явище є її глибинною, органічною властивістю. Ті ж самі церковнослов'янзми вже на перших стадіях їх абсорбування давньою українською мовою зазнають перетворень повноголосного характеру, напр.: благо- д.-руськ. *болого*, врѣмѣ - д.-руськ. *верема*, чрѣвь - д.-руськ. *череве*, тьрзатисѣ - д.-руськ. *терезатисѣ* тощо. Відповідної трансформації на українському ґрунті зазнають і давні германізми, наприклад, у давніх українських пам'ятках зустрічаємо форми *вороня* (рос. *вороня*), *шолом* (рос. *шлем*), *короп* (рос. *карп*).

Зрештою, знову ж такі виникають сумніви як щодо диференціюючих властивостей повноголосся (лемківські говори української мови знають утворення типу *блато*, *глава*, *брег*, *прах* [Ogonowski 1880: 54], проте ніхто не ставить питання про належність лемківських говорів до польської чи словацької мов), так і щодо його родового характеру (поява цієї риси збігається в часі з періодом активних російсько-українських контактів).

Серед інших фонетичних рис, що так чи інакше залучаються до окреслення "східнослов'янської мовної єдності", можна відзначити й такі, що цілком штучно вириваються з кола ознак, які, в принципі, свідчать про дещо іншу направленість спорідненості у фонетичному аспекті. Так, зокрема, стверджується, що давньоруська мова засвоїла звук [o] з початкового [a] в ряді імен грецького походження, пор. укр. *Олександр*, *Олексій*, *Олена*, це явище "було загальним для всіх східнослов'янських діалектів давнього періоду. Пізніші розходження пов'язані з новітніми умовами розвитку східнослов'янських мов - акання (у російській і білоруській мовах) та старослов'янськими книжними впливами" [УМФ 1979: 148]. По-перше, є серйозні підстави сумніватися в такому короткому віці російського та білоруського акання, по-друге, у даному випадку можна говорити і про очевидні українсько-чеські відповідності, пор. ст.-укр. *Ондрѣ*, *олтар* - чеськ. *Ondra*, *oltář*. Іншим разом стверджується, що зміна *g* → *h* властива також і російській

мові [ВПІВСМ 1966: 110 (таблиця)].

Значимо, підсумовуючи, що ті риси, які традиційно виділяються при означенні східнослов'янської мовної підгрупи, насправді не можна назвати такими, що відбивають суттєві сторони фонетичного характеру української, російської та білоруської мов. На нашу думку, цілком раціонально має С.Смаль-Стоцький, коли стверджує, що при такій незначній кількості дібраних ознак взагалі не можна говорити про істотність тріалістичного розподілу слов'янських мов [1913:477].

"Завдання наукової теорії,- пише О.Мельничук,- полягає не в тому, щоб вичерпно описати всі можливі елементи, сторони і властивості висвітлюваного об'єкта -це завдання здійснюється лише поступово наукою в цілому як єдністю теорії і дослідницької практики,- а, насамперед, у тому, щоб забезпечити правильне розуміння **суті і значення будь-яких елементів, сторін чи властивостей** (виділено нами.- О.Ц.) об'єкта науки, правильно їх визначення в цілому об'єкті" [1966:26]. Однак, зосередившись на окремих видільних особливостях, часом досить важко встановити їхню справжню вагомість у вирішенні загально-теоретичної проблеми. Справді, чим більше окремих фонетичних рис залучаються до розв'язання питання генетичної спорідненості слов'янських мов, тим більше утворюватиметься різнохарактерних підгруп, від двох-трьох до сорока трьох можливих угруповань, до чого, власне, і дійшов С.Смаль-Стоцький [1913: 472]. Принцип виділення численних різноспрямованих єдностей на загальнослов'янському ареалі можна визнати домінуючим на сучасному етапі розвитку славістики як науки. Не заперечуючи врешті-решт спроб такого подрібненого розподілу, все ж зазначимо, що етнологічні свідчення не дозволяють нам його прийняти. Більш того, після аналізу історичних, археологічних, етнографічних тощо даних ми повинні були б і у фонетиці також прийти до виділення чітких критеріїв, які б дозволили об'єднати слов'янські мови в дві лінгвістичні підгрупи, що, в основному, відповідали б етнологічному розподілу. У зв'язку з цим постає проблема правильності відбору і розуміння глибинної суті тих чи інших фонетичних ознак. При більш уважному підході до рис фонетичної будови неважко помітити, що всі вони розподіляються на два класи. Так, до першого належать ті, що, як правило, змінюються досить швидко, до іншого, навпаки, - стійкі риси, що зберігаються мовою навіть тоді, коли всі інші мовні рівні повністю розпадаються під впливом чужомовної граматики.

Загальною причиною звукових змін, як зазначає П.Бузук, є "різноманітність або простір артикуляції" [1924:62]. Отже, серед великої кількості звукових змін можна виділити ті з них, що дозволяються широтою артикуляції певної мови, і ті, що ні. Напевно, що саме трансформації першого типу мав на увазі А.Кримський, коли писав: "Мало-

руське наріччя досить консервативне в області морфології, є далеко не таким в області фонетики" [1973а:24]. Тут можна пригадати й широку фонетичну диференціацію, яка відбулася в романських мовах, хоча їх грамматика залишилася дуже близькою, і революційні зміни в англійській фонетиці початку утворення давньоанглійської мови [Rastorgujeva 1983: 74-90]. При змішуванні як слов'янських, так і неслов'янських мов зі слов'янськими, перевага надавалась тим з фонетичних особливостей, які "легше засвоювалися і вимагали меншої напруги" [Бодуэн де Куртенэ 1963: 364]. Легкість і першочерговість фонетичних змін першого типу (на відміну, скажімо, від лексичних чи морфологічних) особливо яскраво виявляється при змішуванні близькоспоріднених мов. Причина цього полягає у відсутності заміщення власного мовного компонента явищем іншої мови. Тут, як правило, йдеться лише про незначну його модифікацію в звуковому плані, яка до того ж не викликає особливих утруднень у вимові. Наприклад, сказати *молоко* замість *млеко* значно легше, ніж назвати *півня - козубом* або *охотника - мисливцем*, якщо при цьому зважити й на те, що за кожною лексемою стоїть своєрідний внутрішній зміст, сформований на базі специфічних семантичних узагальнень, комплексу унікальних морфемно-дериваційних ознак. Зміни першого типу при змішуванні споріднених мов можуть поширюватися на весь ряд форм, в яких можливе дане перетворення, або лише на його частину, що виявляється у співіснуванні в мові як утворень, що зберігають давніше фонетичне оформлення, так і тих, що зазнали певної його мутації внаслідок чужомовного впливу. До фонетичних трансформацій першого виду, на наш погляд, потрібно віднести і повноголосся. Як зазначає Х.Востоков, поява цієї характерної ознаки була першою можливою зміною диференціюючого характеру, яка відбулася найлегше в порівнянні зі змінами граматичними [1865:7]. Факт паралельного використання як повноголосних, так і неповноголосних форм найбільш яскраво виявляється на російському фонетичному матеріалі, однак подібний паралелізм простежується і в інших слов'янських мовах, пор.: рос. *норов - правиться, сторона - странный, ворота - возвратиться*; укр. *влада - володіти, вражий - ворожий*; польськ. *czereda, czerep, dereń, oszłomić, Wieleci* (назва племені), чеськ. *šereda, choroba, šelest, pelech*, серб.-хорв. *terevenka, teret* тощо. Зрештою, всі слов'янські мови володіють континуантами такої "повноголосної" форми, як **zelenъ (jъ)*. Серед інших подібних процесів - спрощення в групах приголосних, що, зокрема, в українській мові представлено дихотоміями: *сідло - сідало, простирало - простирало, ковадло - клепадо* (подібне співіснування відзначається і в нижньолужицькій мові [Шустер-Шевц 1983:34]). Форми з початковими *e* і *o*, які традиційно вважаються кваліфікаторами, в українській мові об'єднуються в одному лексико-граматичному комплексі: *один - єдиний*. На думку З.Шті -

бера, для українця не справить великих труднощів вимова польських слів *kark*, *dtugo*, *krowa*, бо форми з аналогічними сполученнями приголосних існують в українській мові, так само, як і в російській [1974: 41].

Однак поруч із вищенаведеними існують зміни іншого характеру: такі, що пов'язуються з необхідністю трансформації артикуляційної бази певної мови. Як свідчать факти, їхній розвиток відбувається надзвичайно повільно. І. Бодуен де Куртене, аналізуючи конкретний випадок асиміляції слов'янським (словінським) населенням груп германського етносу, вказує, що давнє германське підґрунтя в мові польов'янських німців виявляється, в першу чергу, у фонетиці: якщо їхній говір почути з певної відстані, то здалося б, що це говір німецький, бо "до такого ступеня німецькою була його фонетика" [1963: 369]. Збереження етносом при асиміляції певної частини своєї фонематичної бази є майже визнаною нормою. Ні в кого не викличе особливих заперечень твердження, що "...приймаючи нову мову, тубільне населення вводить у нього щось від своїх вимовних навичок [...], це цілком припустимо і природно" [Соссюр 1977: 183]. Як уже відзначалося, у процесі формування окремих слов'янських народностей відбувалося залучення до нього і значних неслов'янських етнічних осередків; відомо, що російський народ сформувався на крупному угро-фінському субстраті. Таке поширення словенської за своєю природою мови в неслов'янському середовищі спричинило, при незмінно слов'янському загальному характері, значне наближення фонетичної системи російської мови, зокрема, до мордовської, сьогодні "інвентар звуків в обох мовах майже подібний" [Трубецкой 1987: 63]. Відповідно й російське "цокання" та "дзекання" може розглядатися як результат накладання слов'янської мови на фінський субстрат з його характерним змішуванням свистячих і шиплячих [Филин 1972: 265]. Поява в осетинській мові (іранській за походженням) нетрадиційних зімкнено-гортанних ("кавказьких") приголосних вважається впливом субстрату кавказьких мов. Подібним чином відбувалося і формування однієї з літературних мов норвежців-ріксмолу. В її основу лягла датська літературна мова, що зазнала великого впливу фонетичних говорів Норвегії. У результаті утворилася мова, що має датську лексику та морфологію і норвезьку фонетику і будову речення [Русанівський, Цілуйко 1966: 141]. У даному випадку цікавим є те, що йдеться про змішування двох споріднених (германських) мов. У царині слов'янських мов щось подібне відбулося при становленні білоруської, польської та деяких інших мов, хоча, звичайно, кожний конкретний факт взаємозмішування різнохарактерних слов'янських мов мав і свої специфічні риси.

Сьогодні саме артикуляційна база окремих слов'янських мов, основний набір її фонем є надзвичайно вагомим чинником, який

багато в чому визначає мовну своєрідність і неповторність. Наприклад, вимова польських звуків *ś*, *ź*, *ć* становить для українця майже нездоланну трудність, бо суперечить набутому з дитинства фонетичним навичкам [Stieber 1974: 41]. Як помітив М. Максимович, у давньоруських пам'ятках через "нелюбів" до церковнослов'янського *жд* цей звук часто позначався як "ж", а у деяких релігійних текстах навіть вискоблювався [1994: 359-360]. Фонологічна система певної мови формується в найбільш ранній (початковий) період її самостійного існування, і подальші фонетичні процеси відбуваються, в основному, з урахуванням сталості її фонематичного складу. Попри можливість окремих фонологічних інгвервенцій, що можуть вплинути на характер артикуляційної бази, вона йде на будь-які зміни надзвичайно важко. Наприклад, незважаючи на велику кількість французьких запозичень у новонародженої німецької мови, у ній закріпився лише один новий звук - франц. *j* [g], але згодом його замінив нім. [sch] [Пауль 1960: 464]. Коли ж артикуляційна база певної мови чи прамови все ж зазнає певних суттєвих змін, це означає, що відбувається не просто процес впливу однієї мови на іншу, а кардинальні зміни, пов'язані з переміщенням і взаємозмішуванням значних мас неоднорідного в лінгвальному плані населення, що, як ми з'ясували, і мало місце в ході великого слов'янського розселення, а саме - при амальгамаційних контактах давніх антського і словенського етнічних угруповань. Звідси надзвичайна цінність саме цих фонетичних особливостей для компаративного аналізу слов'янських мов.

За термінологічним означенням Є. Тимченка, фонетичні властивості першого виду можна співвіднести з фонетичною мутацією, інші - з фонетичною еволюцією. "Мутація й еволюція дуже відмінні від себе, - зауважує вчений. - Мутація, відбуваючись, не змінює системи звуків, що є в мові [...]. В фонетичній еволюції, навпаки, самі звуки мови потроху перетворюються, відмінюється цілий артикуляційний механізм" [1930: 88]. Додамо, що артикуляційні зміни відзначаються своєю тотальністю, майже не знають винятків і не підлягають штучній корекції при кодифікації.

Найбільш яскравою зміною в пізньопраслов'янській артикуляційній базі була поява фрикативного [ʃ]. Сталося перетворення, яке слід розглядати як найхарактернішу особливість фонетичної системи мов антської підгрупи. Сьогодні це, з одного боку, одна з найвиразніших ознак української мови, в якій "з глибокої давнини (виділено нами. - О. Ц.) вживається фрикативне, тепер гортанне *г* (*h*): *галушка*, *зусак*, *могти* тощо" [Медведев 1967: 29]. З іншого боку, помічаємо, що наявність або відсутність щільного [ʃ] або [h] дає підстави для "характерного типологічного протиставлення різних слов'янських мов" [ИТСЯ 1986: 39]. Нині беззастережно визнається наявність цього

звука в українській, білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій мовах. Є певні підстави вважати, що колись фрикативний [h] був властивий також мові антського населення Польщі, Хорватії, як і тим апіським етнічним елементам, що дісталися до рівнинних місцевостей сучасної Словенії. У словенській мові явище переходу [g] → [h] відбулося в досить тісній області говорів між селищами Nojčulj - Črni Vrh - Poljane (звернімо увагу на назву останнього населеного пункту, яка адекватна найменуванню давнього антського племені полян). Цікавим є також перелік форм, що позначені цією рисою, серед них, зокрема, є й ті, які можна вважати лексичними маркерами антської підгрупи, напр., *снага* (укр. *снага*) [див. Раповš 1924: 233-234]. У польській мові утворення з щільним [h] звичайно трактується як українізми або чехізми [Hogálek 1962: 149; Дзєндзелівський 1969: 94-95]. Відзначається, що номени з фрикативним [h] у польській мові належать до цілого ряду слів, в яких цю рису можна схарактеризувати як спеціальну українську фонетичну прикмету [Сопоставительное... 1991: 107]. Однак природно виникають сумніви щодо запозачення таких слів, які належать до звуконаслідувань, вигуків, прадавніх утворень, наприклад, слово *ohyda* О. Брюкнер однозначно відносить до розряду прапольських (182-183).

На наш погляд, доби великого слов'янського розселення щільний [h] ([x]) був поширений по всьому антському етнолінгвістичному анклаві (за винятком хіба що архаїчного малопольського регіону). Однак у подальшому його доля в залежності від конкретних умов склалася по-різному. Там, де при розселенні антський етнічний елемент домінував, глотковий [h] залишився. Коли ж (як на теренах Польщі) внаслідок метисації населення поширення мови загального антського характеру відбулося на значному словенському субстраті, його заступили варіанти, привнесені тубільними говірками. Як правило, фрикативний [h] заступався у вимові ще праслов'янським, послідовно збереженим у словенській підгрупі проривним [g], як це спостерігаємо найпослідовніше в польській мові, повернення до вихідного фонетичного оформлення простежується і в окремих словенських говірках. Почасти внаслідок "подальшого послаблення в інтенсивності артикуляції" [Раповš 1924: 234] відбувався перехід [x] → [χ], що є типовим для словенської мови, словники якої часом фіксують обидві форми, які засвідчують можливі трансформації [γ], напр., *gukati* поруч із *hukati* (Bezljaj: 186, 206). Подібне явище спостерігаємо в сербсько-хорватській мові (пор., зокрема: серб.- хорв. *хучно* (укр. *зучно*), в оравських говорах польської [Karaš 1963: 356]).

Цікаво, що при загальному українському характері окремі говірки гуцулів-бойків мають "цілком незнану в східноукраїнських говорах" фонему [g] [Stieber 1974: 43]. Якщо взяти до уваги карпатський словенський субстрат, а також стабільність артикуляційних ознак, то

ця особливість говірок є закономірною.

Перехід [g] → [h] - явище, що має загальнослов'янське значення. Тому, з нашого погляду, нагальною є потреба уточнити його хронологію, конкретизувати умови виникнення, проаналізувати можливість самостійного постання в кожній з окремо взятих слов'янських мов. Наприклад, у чеському мовознавстві утвердилася думка, що "десь у XII ст. зімкнене *g* змінилося на всьому просторі чеської і словацької мов у щільний приголосний [...], фонетичною основою зміни *g* → *γ* була, на нашу думку, дисиміляція зімкненого перед наступним зімкненим приголосним..." [Komárek 1982: 46]. Українські лінгвісти фіксують у давніх візантійських пам'ятках факти, які дають можливість розпізнати справжні фонетичні параметри українських форм. "Приголосний звук *z* [...], - пише, зокрема, А. Кримський, - звучав у південнорусів XI віку як звук протяжний, в жодному разі не як *g*. Костянтин Багрянородний X віку передав *z* в іменах Дніпрових порогів через гаму (себто як звук протяжний) або навіть через грецьку букву *χ*" [1973а: 262]. Однак навіть означення цього фонетичного процесу IX-X ст. [Півторак 1993б: 105] нічого не додасть до розуміння його природи й масштабності поширення, тому найкращим у цій ситуації вважаємо пристати до думки тих дослідників, які відносять трансформацію [g] → [h] ще до праслов'янської доби. Хоча й тут можна помітити певні суперечності. Так, наприклад, Ф. Мареш вважає подібну зміну "ще передісторичною, можливо, ще праслов'янського діалекту" [1971: 27]. Однак виявляється, що праслов'янський характер переходу [g] → [h] визнається лише для західнослов'янського ареалу і, зокрема, для чеської мови (на чеському матеріалі вперше ця зміна фіксується в записі 1169 року при передачі власної назви Bohuslaus). Аналогічні ж процеси в українській та білоруській мовах Ф. Мареш відносить лише до XIII - XIV ст., наполягаючи на повній незалежності одне від одного цих явищ: "у середині тих областей (українсько-білоруської і західнослов'янської. - О.Ц.) потрібно вважати її за спільну, пов'язану зміну - західнослов'янську, з одного боку, і східнослов'янську, з іншого" [Ibid.: 31]. Звичайно, важко погодитися з таким підходом, в якому віддзеркалюється багато в чому суб'єктивна тенденція, характерна для славістичних праць 40-70-х років ХХ ст.: неприйняття тих лінгвістичних закономірностей, які б могли якимось зашкодити традиційній тричленній дистрибуції слов'янських мов (із почуття, так би мовити, "внутрішньогрупового патріотизму").

Більш послідовно в цьому питанні виступають польські вчені, вважаючи перехід [g] → [h] праслов'янською діалектною рисою, що охопила північну частину центральної слов'янської групи, а саме говори - попередники сучасних верхньолужицької, чеської, білоруської, української мов, а також північнословенські та південноросійські говірки [Lehr-Splawinski 1957: 213-214, 414; Raspond 1963: 489-498]. Така

позиція адекватна поглядам, представленим в українському мовознавстві. "Або взьмім,- пише С.Смаль-Стоцький,- це зв'язле пасмо на слов'янській території, на котрій первісне *g* заступлене звуком *h* [...] **Ніхто не заперечить зв'язку в цьому явищі** (виділено нами.- О.Ц.), тому треба встановити поле з *h* вже в пізній праслов'янській добі..." [1927: 42]. Однак навіть праслов'янська хронологія не прояснює картини зародження і розвитку цього процесу. Важко зрозуміти, що ж стало першим поштовхом для її проведення і де ж саме розташовувався її епіцентр, однаково важливий для розділених сьогодні польським мовним масивом східно- і західнослов'янського регіонів із засвідченою трансформацією $[g] \rightarrow [h]$. Очевидною в даному випадку є необхідність залучення до аналізу етнологічних даних (у свою чергу, етнологічні дані знайдуть підкріплення в цьому яскравому лінгвістичному факті). На думку В.Абаєва, не виключається можливість того, що чеська і словацька мови були охоплені цією ізоглосією ще тоді, коли пращури чехів і словаків були розселені східніше теперішньої території й мешкали "у безпосередньому сусідстві" (виділено нами.- О.Ц.) з предками українців" [1964: 120]. На підставі етнологічних свідчень неважко з'ясувати, що це сусідство з повним правом слід було б назвати **антським**. Компактність ареалу $[h]$ у загальнослов'янському масштабі змушує думати про **єдиний центр поширення цієї слов'янської інновації**, що, як вважає Г.Хабургаєв, повинен був знаходитися в межах території, зайнятої пам'ятками празького типу VI - VII ст. від Прип'ятського Полісся до Моравії, зокрема, географія цього явища добре відповідає археологічному матеріалові празько-корчацької культури [1979: 107]. Отже, наявним є взаємозв'язок, взаємообумовленість лінгвістичних та етнологічних фактів, набирає ваги й така паралель фонетико-лексико-етнологічного характеру, яка помічається укладачами "Етимологического словаря славянских языков": "Цікаво відзначити, що ареал $\gamma(h)$ [...] дуже нагадує ареал поширення слов. **xata* з епіцентром на українській території" (ЕССЯ 8: 22).

У фонологічній структурі слов'янських мов, що виділилися з праслов'янської, не було ніяких внутрішніх передумов, які б могли вести до заміни *g* на *h*, тому є всі підстави вважати, що ця заміна є результатом діяння мовного субстрату [ИТСЯ 1986: 39- 40]. Поява звука $[h]$ у слов'янських мовах цілком справедливо, на наш погляд, може розглядатися як "вносок скіфо-сарматської мови, якій здавна була властива ця фонема" [Абаєв 1965: 5] (відомо також, що подібний перехід відбувся в позиції між голосними в північних німецьких діалектах). Для Ф.Філіна залишається, однак, незрозумілим, чому цей сармато-скіфський вплив не викликав загальнослов'янської зміни [1972: 250]. Очевидно, що трансформація $[g] \rightarrow [h]$ **не могла** стати загальнослов'янським явищем (навіть спільносхіднослов'янською лінгвістичною

подією), тому що в I- III ст. н.е. лише пнєворська група слов'ян мала контакти із сарматськими іранськими племенами (язигами-метанастами), активно їх асимілюючи. Сармати, однак, залишаючись етнічним ядром антського союзу племен, при повній слов'янізації все ж вплинули на формування фонологічної системи антської прамови. Через декілька століть уже на теренах України в мові племен антського союзу щільний $[h]$ став маркуючою властивістю їхньої мови, саме звідси й розпочалося його поширення разом з антською людністю на захід аж до Верхньої Лужиці. Пізніше, доби безпосередніх українсько-російських контактів ця риса особливо яскраво визначала загальну відмінність між давніми російською й українською фонологічними системами. Як вважає Г.Хабургаєв, зімкнений *z* визначав південний кордон поширення російських кривичів, а $\gamma < g$ означав слов'ян - носіїв празької культури, "у всякому випадку можна вважати доведеним, що давньому смоленському діалекту спочатку був властивий зімкнений $[z]$, так само, як і типове північне цокання..." [1979: 107, 111]. Пізньопраслов'янська зміна $[g] \rightarrow [h]$, безперечно, є кваліфікуючою рисою особливої ваги ще й тому, що в час розпаду спільнослов'янської єдності приголосні, на відміну від голосних, змінам майже не підлягали [ВПІВСМ 1966: 108].

Зі змінами в основному наборі фонем тієї чи іншої мови пов'язується також ряд характерних фонетичних процесів, зумовлених саме тим, що з появою нової фонемі змінюються й артикуляційні можливості. З появою щільного $[h]$ в антській прамові в ряді фонетичних сполучень відбулися певні трасформації асиміляційно-дисиміляційного характеру. Серед найпоказовіших - зміна $zg \rightarrow zk$.

При послідовному проведенні заміщення $[g] \rightarrow [h]$ в антській прамові (в антському діалекті пізньої праслов'янської мови) виявилось, що в окремих сполученнях така зміна є неможливою. Подібно до звука dz' проривний *g* не підлягав зміні в γ і *h* в позиції після приголосного *z*. У таких випадках потреба в збереженні проривного характеру приголосного після *z* при загальній тенденції до витіснення *g* викликала зміну *g* у відповідний глухий *k*, перед яким дзвінкий *z* міг оглушитися в *s* [ВПІВСМ 1966: 78]. Немає сумніву в тому, що наслідки цього процесу повинні виявитися в колі саме тих сучасних слов'янських мов, для яких сьогодні є характерною (або раніше була такою) еволюція $[g] \rightarrow [h]$. При цьому є майже зовсім виключеною паралельність цієї зміни, випадковий збіг у різних віддалених одна від одної слов'янських мовах, бо сам її перебіг можна означити як ненормативний, у старій чеській мові, наприклад, "виступає *mozk* замість очікуваного (виділено нами.- О.Ц.) *mozh* (нині *mozek*)" [Lehr-Splawiński, Stieber 1957: 89].

На українському ґрунті трансформація $zg \rightarrow zk$ фіксується вже в давньоруських пам'ятках і тлумачиться як одна з характерних ознак вияву впливу живої української мови [Булаховський 1977: 82]. Ця риса

У світлі певних лінгвогеографічних даних, зауважує Г.Півторак, можна встановити, що протетичний білабіальний [w] найраніше з'явився, очевидно, в межах західної частини колишнього праслов'янського ареалу між Віслою і Горинню, який включав у себе ареал пізніших західнослов'янських мов і більшу частину майбутнього південно-західного наріччя та західну частину поліських говорів української мови [1988: 149]. Коротко кажучи, ми знову виходимо на лінгвістичний регіон, який своїми обрисами дуже нагадує область розселення давніх антів. Аналогічні українським і білоруським фонетичні протетичні процеси (інколи навіть у ширших масштабах) властиві і західним слов'янам, хоча досить часто ці явища належать до діалектних або просторічних, пор., напр., чеськ.: "Naš dědek *hutikali*, co mohli" (A. Jirásek) (найбільш яскраві відповідності фактам чеської мови знаходимо в північних українських говірках, див., зокрема, говірку с. Туричани на Волині [ГУМ 1977: 34-35]); протеза [w] так само є характерною для чеських діалектів (їх моравської частини [Lehr-Splawiński, Stieber 1957: 82]), напр.: "(Švejk): a *řona* mě, bestie, *řodnesla ze řebřika* na zem" (J. Našek). У польській мові, як стверджує З.Штібер, вимова *voko* або *řoko* була первинною, а її відсутність у літературній мові зумовлювалась двомовністю шляхти, яка паралельно використовувала непротезовані форми латинської і французької мов; не знала появи приставного приголосного і частина польських діалектів, зокрема Мазовіше (давня словенська зона.-О.Ц.) [1974: 369- 370].

У випадку з протетичними [h] і [w] українська мова пов'язується ізоглосами і з такою географічно віддаленою мовою, як верхньолужицька, пор.: укр. *зиками* - в.-луж. *hikaś*, укр. *вікно, від, вулиця* - в.-луж. *wokno, wot, wulica* etc.

Губно-губний [w] став не тільки причиною розвитку певних протетичних явищ, але й зумовив розвиток в окремих праслов'янських формах епентези. Показовим для розуміння характеру розповсюдження цього фонетичного процесу є прасл. номен **paokъ*. З одного (антського) боку розташовуються укр. *павук*, блр. *павук*, чеськ. *řavouk*, слвц. *řavák*, в.-туж., н.-луж. *řawk*, а з іншого (словенського) - ц.-сл. *pačkъ*, рос. *паук*, серб.-хрв. *паук*.

При аналізі явища протези рельєфно виступає і той факт, що сучасні слов'янські групи більш-менш чітко окреслюються лише при урахуванні всього комплексу представлених у мові можливих варіантів, у першу чергу, при врахуванні діалектних форм. І це не дивно, бо якщо заглянути вглиб історії, то виявиться, що говори різних слов'янських мов колись були ближчими між собою, ніж навіть діалекти в межах однієї теперішньої слов'янської мови. Минув певний час, аж поки між різнохарактерними лінгвістичними структурами, які внаслідок діяння цілого ряду факторів зближувалися до ступеня діалектів однієї

мови, настав момент їхньої найбільшої близькості. Зокрема, явище протези в чеській мові властиве лише південночеським і моравським говорам [Шило 1949: 238-247; Півторак 1988: 155], що, в основному, відповідає ареалу розселення антських племен дулібів і хорватів [Turek 1982: 40 (тара)]. У системі сербсько-хорватської мови поява приставного [v] можлива лише в окремих хорватських діалектах (хрв. діал. *řorgule* (із *řorgulje*), пор., укр. *варган, вигран* (від *орган*). Відсутнє явище протези і в окремих українських західних говірках, напр., *острий* при загальноукраїнському *гострий* тощо.

Губно-губна фонема w певним чином вплинула на долю ще однієї сучасної слов'янської фонемі f (ф), зробивши характер її вимови так само маркуючим у питанні підгрупового розподілу слов'янських мов.

У систему слов'янських приголосних звуків внаслідок різноманітних історичних і мовних процесів увійшов звук [ф], що різними способами пристагоджувався до вимови в окремих слов'янських мовах. Так, у ряді слов'янських мов: болгарській, російській, македонській та деяких інших (переважно у мовах словенської підгрупи) - цей звук досить легко увійшов до їхніх фонетичних систем, наприклад, у російській мові він настільки прижився, що стала можлива заміна ним приголосного [σ], який зазнавав оглушення в кінці слова та перед глухими: [трафка], [залофка], [шоф] тощо. З більшими труднощами відбувався процес засвоєння фонемі f (ф) тими слов'янськими мовами та діалектами, в яких, як, наприклад, у більшості українських і білоруських говорів, фонема в (v) після занепаду слабих редукованих набула в кінці складу губно-губної вимови, перейшовши в нескладове *ř* (u) [ВПІВСМ 1966: 108]. Свого часу П. Житецький чітко відзначив, що в українській, як і білоруській, мові звука [ф] просто немає [1987: 87]. Звичайно, це твердження необхідно розуміти так, що ні українська, ні білоруська мови, виходячи з особливостей своєї артикуляційної бази, взагалі адекватно не могли передати його звучання і, як правило, заміщували [ф] іншими звуками або їх сполученнями. З аналогічними проблемами зіткнулися й інші слов'янські мови, що постали на антському підґрунті. Не маючи у своєму арсеналі звука [f], чехи й поляки замінювали його на [p] або [σ] [Lehr-Splawiński, Stieber 1957: 89]. Паралелізм цих утворень з українськими іноді є досить виразним, пор., наприклад, укр. *Люципер-польськ. lucyper*, чеськ. *luciper*.

Чому ж так легко засвоївся запозичуваний з грецькими, латинськими або германськими номенами звук [f] ((ф)) у мовах однієї слов'янської підгрупи і майже не прижився в іншій? На наш погляд, у мовах словенської підгрупи цей процес полегшувався за рахунок того, що нова фонема зайняла місце глухого відповідника так само губно-зубної фонемі v. Губно-губна вимова слов'янського [w] не дозволяла встановити аналогічну відповідність, звук [f] вимагав окремої специфічної

артикуляції й особливого місця у фонетичній системі. Парадокс полягав у тому, що, наприклад, в українській мові вимова звуків [x] і [θ] підряд і створювала необхідні для [ϕ] артикуляційні передумови, тоді ж як спроба вимовити сам [ϕ] перетворювала його на двозвук [xθ], пор., зокрема, укр. *Фастів* - можливо, похідне від *xvasty "кущ", "бур'ян". Аналогічне явище спостерігаємо й у польській мові. Як зауважує Д. Будняк, польська мова засвоїла сполучення *chw*- не раніше XVI ст., а в польських діалектах досі функціонують його замітники (*fila*, *kwila*) [1991:52], пор. укр. *квасоля*. Зміну *hv* → *f* зустрічаємо й у такій географічно віддаленій мові, як сербсько-хорватська, яка, здавалося б, якщо виходити тільки із сучасних артикуляційних характеристик, не має для її проведення жодних очевидних причин, пор., наприклад, коливання у вимові форми *lvistati* - *fistati* (ЭССЯ 8: 125). Нагадаємо також, що в даному випадку знову йдеться про рису, яка найконтрастніше як специфічно українська виявляється саме при російсько-українському зіставленні. Важко припустити, що колись ці дві мови могли мати спільну прамову, настільки в них відмінні закономірності артикуляції звуків.

Артикуляційна база антської прамови, судячи з усього, відзначалася меншим напруженням у вимові, що, власне, впливає з надання переваги [w] перед [v]. Менш напруженою (через більшу лабіалізованість) була й артикуляція іншої фонемі - *l*. В яких сучасних слов'янських мовах ми зустрінемося із наслідками цього, неважко передбачити на підставі не тільки етнологічного, але й уже викладеного фонетичного матеріалу. Першим звернув увагу на маркуючі властивості в питанні дистрибуції слов'янських мов "грубого і м'якого *l*" П. Шафарик. Як помітив вчений, "*wuk, wuna, wouna, dau, spau (dao, spao)* вимовляють серби, словенці, моравани, угорські словаки, тоді ж як македонці мають *wlk, wlna, dal, spal*" [1837: 185]. Очевидно, що це явище загальнослов'янського значення. Вимова, аналогічна македонській, представлена й у церковнослов'янській, болгарській і російській мовах. На думку Г. Півторака, зміна приголосного *l* на *y* - "одна з найяскравіших спільних українсько-білоруських фонетичних особливостей, яка, найвірогідніше, була зумовлена різною артикуляцією приголосного *l* у різних давньоруських говорах, на українсько-білоруському ґрунті лабіалізація *l* посилювалась, унаслідок чого він трансформувався в артикуляційно близький до білабіального *w* нескладовий *u*" [1988: 206-208]. Навряд чи ця зміна була фактом міфічної "давньоруської мови", якщо зважити на те, що найближчі паралелі українським і білоруським формам відшукуються ще й у сербсько-хорватській мові, пор. серб.-хрв. діал. *видив, идев, појев* ("Митка:) Од брашно и тесто очи ву се не видив" (Б. Станковић).

Артикуляційна база антської прамови значною мірою зазнавала

трансформацій під фонологічним впливом тих мов, що зникли на завжди через асиміляційні перетворення. Уже згадувалося про можливість появи внаслідок цього глоткового [h]. Іншим характерним фонетичним процесом, що розпочався, напевно, з асиміляцією неслов'янського населення, стало ствердіння приголосних перед *e*. Традиційно ця зміна в українській мові, як і багато інших важливих фонетичних еволюцій, відноситься на кінець XII - першу половину XIII ст. [ІУМФ 1979: 261]. Однак нас таке датування навряд чи влаштує. Це явище, безперечно, потрібно аналізувати в загальнослов'янському контексті. "Така фонетична риса української мови, як відсутність пом'якшення приголосних перед *e*,- пише Л. Булаховський,- риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближче споріднених з нею - російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозна підстава гадати, вже в давнині, тому хронологію її навряд чи можна певно встановити" [1977: 68]. Маркуючі особливості процесу ствердіння приголосних перед *e* вважаються настільки яскравими, що О. Ткаченко пропонує ділити всі слов'янські мови за цим одним критерієм на підгрупи *nebo і **n'ebo* [1993а: 17]. Ще О. Гуєр відзначав, що "в розвитку складів *ne, de, te* узгоджується частина заходу (з якої розвинулася польська мова) з діалектами, на яких оснований сучасна російська мова, тоді ж як інша частина західного ареалу (прачеська) в цій речі узгоджується з південними діалектами" [1914: 52].

На наш погляд, ця риса, дійсно, має маркуючі властивості, однак для правильного їх тлумачення потрібно залучити кілька екстралінгвістичних фактів. По-перше, згода в цьому питанні між російською і польською мовами виникла через збереження останньою певних субстратних словенських фонетичних особливостей; по-друге, для чеської мови, насамперед, потрібно шукати аналогії не в південних слов'ян, а в українській фонетичній системі. Характерність цієї риси також і для болгарської мови, можливо, слід віднести до незалежного від антського лінгвістичного масиву впливу тюркського (давнього болгарського) субстрату. Цікаво, що словацька мова, на відміну від чеської, зберігає давню словенську вимову, узгоджуючись із російською, білоруською, польською мовами та східноболгарськими говірками.

До компаративного аналізу фонетичних особливостей слов'янських мов у системі приголосних можна залучити також процеси ствердіння губних (перед голосними й у кінці слова), поширення африкат [dz], [dʒ] тощо. Майже в кожному з конкретних випадків ми знову зустрінемося з тим, що українська мова, на відміну від інших слов'янських (у тому числі, мов антської підгрупи), є більш послідовною в проведенні тих чи інших змін, не допускає паралелізму функціонування неоднотипних утворень.

Найвагомішим маркером антської фонетичної системи серед

голосних є трансформація давнього дифтонга, який у кириличному позначенні виглядає як **ѣ**.

На жаль, ще досі не встановлене початкове фонетичне наповнення цієї праслов'янської фонемі. Найкраще було б, на думку Р. Бошковича, прийняти положення О. Беліча про дві вимови **ѣ** - більш відкрити (*ěā*) і більш закрити (*ěe*) [1984: 43- 45]. Подібне розуміння природи цього дифтонгічного сполучення знаходимо в К. Горалека. "Десять було широке **a** (наприклад, у старослов'янському, старопольському і досі в деяких болгарських наріччях), - зазначає вчений, - десять то було вузьке **e** (можливо, із змінним переходом від **i** до **e**) [...]". В області, де первісно діяло вузьке **e**, збереглася "ять" як особлива голосна, головню, в лужицькій сербщині та в окремих словінських, болгарських і великоруських наріччях" [1962: 132]. Як бачимо, остання, виділена К. Горалеком артикуляція охоплює лише давні словенські наріччя. Очевидно, що **ѣ** був звуком досить довгим у порівнянні з іншими голосними і тому мав тенденцію до дифтонгізації з перевагою то першого вужчого (закритого) елемента, то другого ширшого (відкритого) [Тимченко 1930: 139]. Така його особливість, безперечно, є надзвичайно спокусливою для використання її для фонологічного розподілу слов'янських мов. Наприклад, Т. Лер-Сплавінський вважає, що вимова **ѣ** як дифтонга [*ěe*], так само як фарингального [*h*], пов'язується з давньою центральною слов'янською групою [1957: 213 - 214].

На наш погляд, як кваліфікатор потрібно використати ту давню трансформацію **ѣ**, яка найпоширеніше знову ж таки зберігається українською мовою, а саме зміну [*ěe*] → [*i*]. Як і низка інших важливих для порівняльного аналізу слов'янських мов фонетичних процесів, ця еволюція традиційно відноситься "до останнього періоду розвитку давньоруської мови" [ПУМФ 1979: 232]. Така хронологія аж ніяк не може задовільнити, тим більш, що вже в XI ст. "була усталеною ця українська фонетична риса, будучи однією з найхарактерніших" [Lehr-Splawinski 1957: 416]. Уже в найстаріших українських пам'ятках, зазначає А. Кримський, сплутування звуків **ѣ** та **и** репрезентується яскравими прикладами [1973а: 179]. Традиція фонетичного наповнення **ѣ** як **i** була настільки сильною, що ще у XVIII ст. всякий звук **i** незалежно від походження (також з **o** та **e**) позначався **ѣ**: в **ѣн**, **ѣм ѣль** тощо [Тимченко 1930: 31].

Таким чином, слід визнати, що **ѣ** → **i**-зміна дуже давня, напевно, пізньопраслов'янської доби, точніше, періоду остаточного розпаду праслов'янської мови на антське й словенське наріччя (навіть серед реконструйованих праслов'янських форм можна зустрітися з паралелями типу ***větь** - ***vitь**, ***větiti** - ***vitati** (ЕСУМ I: 383); ***dosvětь** - ***dosvitьkь** (ЭССЯ 5: 86). Ця трансформація цілком могла відбутися внаслідок

одного з тих фонологічних германських впливів, про які писав Ю. Шевельов [1964: 617 - 619]. Саме в німецькій мові ми зустрічаємось із послідовним переходом [*ěe*] - [*i*]: пор. також нім. *mīchen* - праслов. ***měšati**, ст.сл. **mĕuamī**, рос. **меуамь**, укр. **миуамі**, чеськ. **mīchat**; нім. **ziel**, рос. **цель**, польск. **cel**, укр. **ціль**, чеськ. **cíl**, серб.-хорв. **циљ**; укр. **сніг** - д.-в. нім. **snīvit** ("сніжить"); укр. **сім** - гот. **sibun** тощо. Цим германським впливом були засягнуті анти ще доби пшеворської культури в Середньому Наддунав'ї, пізніше - під час гото-антського співжиття в Україні.

Спробуємо, намітивши загальні межі давності зміни **ѣ** в **i**, окреслити характер його поширення. "Особливість ця не є виключно малоруська, - пише А. Кримський, - бо розповсюджена вона й у північно-великоруському наріччі, а подекуди навіть у південновеликоруському та в білоруському" [1973а: 179]. Однак вчений нічого не говорить про західнослов'янську зону його вияву, яка є не менш показовою. На думку С. Вархола, історія **ѣ** (***ě**) має непересічне значення для дослідження проблеми постання слов'янських діалектів та мов. Розвиток цього звука відбувався по-різному в окремих слов'янських діалектах, при цьому для української, сербсько-хорватської, словенської та деяких інших мов у "надзвичайно типовий та однозначний спосіб" [IX МСС 1986: 93]. Знову помічаємо, що зміна *ěe* → **i** послідовно виявляється там, де свого часу розселилися племена корчацько-празької культури. Попри всі спроби мовознавців пояснити це явище, виходячи виключно з особливостей тієї чи іншої окремої фонологічної системи, фактичний його вияв все одно виходить за межі встановлених схем і законів. Найпоширеніше такі спроби робилися щодо пояснення "ікавських" форм чеської мови, зокрема, обстоювалась теорія "коротких" і "довгих" складів, в яких відповідна еволюція відбулася в позиції після губних [Тимченко 1930: 140; Trávníček 1951: 60; Komárek 1982: 52]. Однак пропонувані гіпотези до кінця не прояснюють ні фактів поширення цього явища не тільки на склади із губними (наприклад, чеськ. **dĕlo**, **jĕst**, **stĕn**, **siĕ**, **strĕla**, **vstřĕc** etc.), ні наявності широкого кола паралельних утворень, пор.: **lĕto** - **lĭto**, **bĕda** - **bĭda**, **kvĕt** - **kvĭtka**, **lĕnost** - **lĭnost**, **vĕra** - **vĭra**, **dĕvce** - **dĭvĕ**, **slepka** - **slĭpka**, **řepa** - **řĭpa**, **dĕlo** (справа) - **dĕlo** (гармата), **mĭsto** (місце) - **mĕsto** (місто) тощо. Як видно з останніх прикладів, "ікавські" та "єкавські" форми, що виникли на місці давніх слов'янських утворень з **ѣ**, можуть відрізнятися в семантичному і стилістичному аспектах. Так, наприклад, чеськ. **dĭvka** означає дівчину взагалі, часом зустрічається в контексті з ознаками високого стилю, пор.: "Spi, o **dĭvko** milovaná, tichý bílý dĕmej sen..." (K. Mácha); годі ж як "**dĕvka** - služebna **dĭvka**" (Gebauer I: 238). Однак спроби пояснити існування паралельних утворень розходженням у семантиці [Hořálek 1962: 22], на наш погляд помилкові, бо насправді мала місце не зумисна модифікація початкового фонетич-

ного вигляду із семантико-стилістичною метою, а навпаки різні, паралельно існуючі в мові номени з розходженнями у фонетичному оформленні були пристосовані до специфічного їх використання.

Загальний стан із співіснуванням у чеській мові "ікавських" і "єкавських" утворень дуже нагадує ситуацію з поширенням повногосних і неповногосних форм у російській, що ще більше переконує в тому, що в обох названих випадках йдеться про змішування фрагментів різнохарактерних слов'янських лінгвістичних структур. Знову помічаємо, що "ікавські" форми переважають у моравських говірках (навіть без довготи *i* [Lehr-Splawinski, Stieber 1957: 109]), а словацька мова, на відміну від чеської, зберігає у відповідних утвореннях ту фонетичну оболонку, яка, напевно, вирізняла частину давніх словенських говірок, пор чеськ. *snih, bily, mira, chliv, jist*- слвц. *snieh, biely, miera, chliev, jest'*. Проаналізувавши в цьому питанні весь комплекс можливих факторів впливу на формування паралелізму "ікавських" і "єкавських" форм чеської мови, дійдемо безперечного висновку про давній діалектний характер, зокрема, "ікавських" утворень, які внаслідок амальгамаційних трансформацій вплили до загальнонародної мови, закріпившись у найсприятливіших фонетичних позиціях, що, власне, і помічено чеськими мовознавцями.

У сербсько-хорватській мові, де такого злиття не відбулося, "ікавська" вимова є однією з найхарактерніших рис давньої хорватської говірки, яка, однак, не стала надбанням літературної хорватської мови. Тому ця ознака сьогодні визначає не стільки хорватський різновид сербсько-хорватської мови, скільки ті балканські регіони, де здавна проживали саме хорвати - колись представники одного з наймогутніших племен антського союзу. Уся Далмація (Хорватія й Чорногорія), стверджує І. Попович, є сьогодні "ікавська", що відповідає етнічним хорватам [1955: 93]. Ікавці споконвіку є католиками й мусульманами, а православні - єкавці, стверджує О. Белич [1909: 9]. Послідовно "ікавську" вимову зустрічаємо й у буневацьких хорватських говорах, які довгий час функціонували окремо від основного хорватського мовного масиву (район Sombora (пор. укр. Самбір), Subotice, Bajе), пор., наприклад, кілька фрагментів із записаних В. Вуйковим хорватських народних оповідань, які понад 300 років зберігалися буневацькими емігрантами в Угорщині: "(*čovik*.) *Svitla* i sveta gospodo..."; "Varošani nisu *slipi*..."; "jel kažu da *medvid* ne dira mrtvo *tilo*"; "al se on *dovido*" (пор. укр. *довідався*.-О.Ц.) i sakrio"; "tako je bilo *uvik* (пор. укр. *увік* - *авік*.-О.Ц.), a sad ponajviše..." тощо.

Про давність цієї ознаки свідчить той факт, що "ікавські" риси виразно виступають уже в перших спробах хорватської літератури, зокрема, у творах дубровницьких поетів-петраркістів XV - XVI ст. Дж. Држича, М. Држича, М. Ветрановича та ін. Ось як М. Држич оспівує

віту, яка є "*zvizda danica*":

*Pogled tvoj ljuveni, gospoje od svih vil,
smrtno je u meni srdačce izranil [...]
Veseli a tvoj smih, medena i rič taj
lip pozor i hod tih - ljuven je slatki raj.*

Окремі "ікавізми" проникають і до тих сербсько-хорватських діалектів, які означаються як "єкавські" й "ікавські" (пор., зокрема, серб.-хрв. вираз "*čovек будна!*", номени *дио, свитање* та ін.)

Перехід *ѣ* → *i* засвідчується і в окремих утвореннях верхньолужицької мови, напр.: *cyly, syno, sykač, mni*. У польській мові спостерігається розходження континуантів давнього *ě, серед яких називається і т.зв. "є ясне"-госна фонема, яка в кінцевій фазі своєї вимови наближається до *i* (у польських говорах представлена у формах *śnyx, śnyk, gŕyx* або *śnik, śmix*) [GHJP 1981: 85], "ікавські" утворення знаходимо і серед нормативної загальнопольської лексики, наприклад: *kim, świtek, świt, dziwka, przywitać, chichy-śmichy, kobita* (поруч з *kobieta*) etc.

Матеріали "Загальнослов'янського лінгвістичного атласу: Серія фонетико-граматична" дозволяють, зокрема, за континуантами праслов. *mьně розподілити мови на дві великі групи. Рефлекс *mn'ě* мають у Росії, Польщі, Сербії, Чорногорії, Македонії, частині Чехії, Словаччині, Хорватії і Словенії; *mn'i* (і подібні форми, які, в принципі, можна окреслити як "ікавські") - на інших слов'янських територіях. Дуже часто українсько-верхньолужицькі паралелі виявляються абсолютними, хоча їх розділяє відмінний польський континуант [Стрижак 1991: 190-191]. "Антську" і "словенську" зони рефлексів давнього *ѣ* можна визначити і за картою, яку пропонують А. Басара, З. Тополинська і Х. Здунська [1983 (тара)]. Звичайно, що йдеться про загальне, досить приблизне означення, яке, однак, все ж здатне стати важливим аргументом у розв'язанні проблеми слов'янської етнолінгвістичної дистрибуції. Залишаємо відкритим питання, чи могли виникнути якісь специфічні фонемні внаслідок перетину "ікавської" та "єкавської" вимов праслов'янського *ѣ*.

Українські рефлекси *ě, як і поширення глоткового [h], майже на всій українській території і в переважній більшості форм виявляються однотипними. Виходячи з етнологічних даних, знову передбачаємо (як і в попередніх випадках, а також у багатьох наступних) ті зони, де можуть виявитися відмінні континуанти: *ѣ* як [i] (*лієс, шієсть* тощо) маємо в говорах карпатських верховинців і північноукраїнських польських говорах [Кримський 1973а: 256], тобто в тих районах, де, в основному, зосереджувалося словенське населення до його асиміляції племенами антської підгрупи.

Отже, на цьому можна закінчити розгляд тих фонетичних рис, які пов'язані з явищами фонетичних еволюцій у системі слов'янських голосних і приголосних фонем. Очевидно, що предметом аналізу стали лише окремі, найбільш характерні фонетичні властивості. Однак навіть на їх основі можна зробити вагомий висновок про глибокі відмінності, які існують, зокрема, між фонологічними системами української й російської мов (на підставі чого здійснюються і певні узагальнення щодо відповідних систем антської і словенської прамов). У результаті проведених зіставлень переконуюємось, що має рацію Б.Ларін, коли стверджує, що "різниця звукового складу, зокрема, між українською і російською мовами не менш велика і тяжка для засвоєння, ніж між російською і сербською, або польською і литовською" [Тимошенко 1964: 96]. На наш погляд, тепер можна сказати, чому саме так сталося.

Судячи з вищенаведених фактів, зміни у фонологічній системі переважно відбувалися в антській прамові, тоді ж як словенська в більшості випадків зберігала успадкований ще з праслов'янської мови набір фонем. Чи існують фонетичні процеси, перебіг яких був специфічним у кожній із слов'янських підгруп? Звичайно, такі фонетичні явища існують. Наприклад, певна непослідовність у проведенні другої палаталізації, можливо, є найдавнішим, хоча й не найяскравішим, доказом пізньопраслов'янського бінарного підгрупового розподілу. Можна припустити, що більш послідовно ця зміна була проведена саме в антською діалекті, тоді ж як словенський мовний ареал був заторкнутий нею лише частково, пор. укр. *слузі, мачусі, на руці* - рос. *служе, мачехе, на руке* (аналогічно російській мові, на відміну від чеської, і в словацькій мові маємо *na ruke, na nohe* [Корецький 1949: 9]), у сербсько-хорватській мові теж спостерігаємо коливання типу *sluzi - slugi, mačesi - mačechi, gusci - guski* [Sedláček 1989: 68-69], що також може вважатися наслідком змішування діалектів антського і словенського характеру.

Серед фонетичних процесів, кваліфікуючі особливості яких найбільш виразні, слід назвати явище подовження приголосних внаслідок асиміляції [j]. Традиційно ця зміна розглядається серед фонетичних еволюцій давньоруської доби, яка "найповніше виявилася в південно-західних діалектах давньоруської мови" [УМФ 1979: 208]. Процес пом'якшення кінцевих приголосних, поєднаний з подвоєнням (контракція), визнається, зокрема П.Житецьким, своєрідною рисою української та білоруської мов, чужою як північноросійським, так і південноросійським говіркам [1987: 85]. На думку Х.Бірнбаума, це явище має маркуючі властивості для компаративного аналізу слов'янських мов, будучи типовим переважно для тих, які відносяться нами до антської підгрупи [1987: 28]. В їхніх фонетичних системах спостерігається регресивна асиміляція в нових сполученнях палаталізованих приголосних +[j], що виникли після занепаду зредукованого [i], при

негіповості цієї еволюції для мов словенської підгрупи, у першу чергу, для церковнослов'янської та російської, пор.: праслов. **korańje*, ц.-сл. *копаннѣ*, рос. *копанье*, болг. *копанк*, укр. *копанья*, блр. *капанне*, польськ. *kopanie*, чеськ. *korání*. У мовах антської підгрупи зустрічаємося також з іншими типами стягнень приголосних, напр., чеськ. *pās*, словц. *pās*, польськ. *pas*, серб.-хрв. (у чакавських і кайкавських говорах) *pās*, укр. *nac* (і *пояс*) при рос. *пояс*, болг. *пояс*, серб.-хрв. (штокавському) *pojas*. Утрата інтервокального [j] спричинила утвердження в польській мові займенникових форм типу *temu, twemu, swemu* (поряд із *toja, twoja, swoja*) [ВПІВСМ 1966: 80; ГНІР 1981: 55], подібний паралелізм спостерігаємо і в українській мові, на відміну від російської.

Праслов'янське звукосполучення **kv-* традиційно розглядається як західнослов'янський фонетичний кваліфікатор. Судячи з наявності в українській мові обох маркуючих варіантів - **kv-* і **cv-*, утворення з даними поєднаннями звуків повинні були б розглядатися серед явищ фонетичної мутації. Однак потрібно при цьому визнати, що західний варіант для української мови є *питомим*. Загадка реліктив групи **kv-*, вважає Ю.Шевельов, у східнослов'янських говорах ще остаточно не розв'язана [1964: 302]. "Ці загальноукраїнські (виділено нами. - О.Ц.) *kwit, kwitnuti, kwitka*, - пише Є.Тимченко, - не можна вгадати, що виникли під впливом польських *kwiat, kwitnąć, kwiecień, kwilić*" [1937: 179-180]. Польська дослідниця Д.Будняк теж розглядає утворення із сполученням **kv-* як прадавні українські й білоруські [1991: 62-63]. Підкреслимо також той факт, що польськ. *kwitnąć* має виразно "українську" реалізацію **ě*, пор. чеськ. *květnout*. Відносно форм із *цв-* (*цвіт, цвісти, цвіль* тощо) зауважимо, що їх можна трактувати як залишки словенського субстратного шару. Не заперечені артикуляційними вимогами української фонологічної системи, вони органічно увійшли до загальної мовної структури.

Л.Булаховський відносить пропуск початкового *i* (*и*) в пам'ятках (наявність дихотомії *мати - имати (имѣти)* до "дрібніших ознак давньоруської мовної стихії" [1977: 82]. Однак ця, на перший погляд, незначна ознака виявляється надзвичайно яскравою при проведенні загальнослов'янського розподілу *i*, очевидно, вагомою, бо, наприклад, Т.Лер-Сплавінський розглядає названу зміну серед праслов'янських фонетичних явищ [1957: 298]. За континуантами праслов'янського **jьgrati* слов'янські мови розподіляються на дві великі підгрупи, які, напевно, відображають глибинну генеалогічну пов'язаність, пор.: **igrati* - старослов'янська, російська, болгарська, македонська, словенська, сербсько-хорватська, полабська; **grati* - українська, білоруська, чеська, польська, лужицькі мови. Знову помічаємо характерну особливість вияву цієї властивості в українських діалектах. В основному південніше Дністра починається суцільний діалектний ареал із збере-

женими початковими *i, u* [Півторак 1988: 187].

Нові звуки на місці споконвічних *o* та *e* вважаються однією з найпомітніших рис української мови [Німчук 1990: 211]. Однак якщо підійти до цього явища не з точки зору кінцевого результату (розвитку на місці давніх *o, e* нового звука *i*), а з позиції фонетичних умов, створених мовою для його реалізації, то можна вийти на рівень значимих загальнослов'янських аналогій. Помічається, наприклад, що тенденція якісних змін праслов. *o, e* відділяє східнослов'янський південь від півночі і зближує його із західнослов'янськими мовами [Lehr-Splawiński 1957: 300]. Рефлекси давніх *o* та *e* споріднюють українську мову із західнослов'янськими, відзначає О.Горбач, подібних маркантних процесів зазнали тут ще лиш польська, словацька, чеська і верхньолужицька мови, дещо меншою мірою - білоруська (головно у своєму південно-західному говорі) [1993: 11]. З погляду А.Залеського, за ознакою замінного подовження голосних *o, e* всі слов'янські мови поділяються на дві великі підгрупи (західну і східну). До західної, крім західнослов'янських, належать ще словенська мова і країні західні говори хорватської мови, до східної - болгарська, македонська, російська, білоруська і частина сербсько-хорватських говорів. Українська ж мова розташовується ніби посередині між цими двома підгрупами [1988: 58]. Аналогічні процеси в українській і верхньолужицькій мовах, на думку Х.Шустера-Шевця, свідчать про те, що в давні часи існував зв'язок пралужицької мови з українською, пор. укр. *ніс - носа*, в.-луж. *nois - nosa* [1983: 39].

При встановленні близькості між українською та західними слов'янськими мовами в даному випадку ми не маємо наміру виходити за межі традиційної хронології, але все ж потрібно зробити деякі уточнення. Ця фонетична еволюція обумовлюється занепадом зредукваних звуків *ъ* і *ь* (що стало причиною цілого ряду маркуючих процесів). Якщо прийняти, що зникнення "єрів" - явище ще праслов'янської доби, то цілком логічно припустити, що у "давньоруський" період відбувався перехід в *i* не самих давніх *o, e*, а їхніх континуантів, які функціонували в протоукраїнських діалектах (як і в інших антських наріччях) ще з антських часів. Такими континуантами могли бути різного роду дифтонгічні сполучення, однак, як вважає ряд дослідників, голосні *o, e*, не зазнаючи дифтонгізації, могли переходити в *i* через монофтонги *[u], [ū]* [ЛУМФ 1979:276]. Звідси в давньоукраїнських пам'ятках XIV ст. форми типу *ларивуънь, василуъвь, на своумь*. Невиключено, що подібні рефлекси давніх *o* та *e* існували в протоукраїнських діалектах ще з антської пори, герр. були характерною ознакою ще антської прамови. Тоді потрібно розглядати як безпосередньо споріднені з українськими утвореннями як польськ. *swój, równy, chód*, так і чеськ. *kůň, tvůj, stůl*. Є певні підстави й для того, щоб визнати, що вже в

антський період у частині діалектів монофтонги *u, [ū]* змінилися в *[i]*. Підтвердження цьому знаходимо, зокрема, у чеській мові, в якій можна відзначити співіснування форм *žena* "жінка" і *žinka* "ехрг. молодичка, жіночка" (ЧУС II: 705,706). На явище переходу давнього *e* в *i* подеколи натрапляємо й у північночеських діалектах, пор.: "(Soused:) Ā, slečinka. Pámbu dobrej večir" (К. Сареk). Очевидно, що антської доби перехід континуантів давніх *o, e* в *i* тільки намітився і в подальшому на західнослов'янських теренах, на відміну від української мови, не мав сприятливих умов і не був реалізований.

Про інші характерні фонетичні процеси, які відбувалися в антській прамові, можна міркувати з меншою впевненістю, хоча типовість цих рис для української мови робить ймовірним їхнє загальноантське поширення. Наприклад, видільною ознакою антської прамови міг бути перехід прийменника *в* через стадію нескладового *ǃ* в голосний *у* (сьогодні це явище є характерним для української, білоруської та сербсько-хорватської мов) [ВПІВСМ 1966: 491]. Іншою рисою - відсутність оглушення, а часом і одзвінчення кінцевого приголосного (уже в найдавніших українських пам'ятках *оть* мало вигляд *одь* [Німчинов 1926: 63]), пор. одну з найхарактерніших ознак великопольських говорів - т.зв. "поміжслівне одзвінчення", коли у Варшаві вимовляють *kot Ździe*, то в Кракові *kod idzie*. Ця риса відрізняє говори давніх полян, силезців і віслян від говорів більш північних (зокрема, мазовецьких) і поєднує їх із сусідніми слов'янськими - словацькими, чеськими, а також українськими [GHJP 1981: 37]. Відсутність оглушення кінцевого приголосного поза українською мовою властиве ще й частині сербсько-хорватських утворень.

Таким чином, бачимо, що при українсько-західнослов'янському зіставленні виразно виступає ціле коло рис, які можна трактувати як ізоглоси. Серед них чимало й тих особливостей, що при українсько-російському порівнянні виділяються як ознаки, що протиставляють українську мову російській. Наприклад, О.Потєбня вважає головною властивістю, яка розрізняє обидві мови, компенсаторне подовження голосних *o, e*; серед інших маркуючих рис вченим називаються доля давнього *ъ*, зміна *[g] → [h]*, перехід *л → в* [1866: 136-155].

Українсько-західнослов'янські аналогії встановлюються також на рівні локальних, часткових фонетичних процесів, при компаративному аналізі окремих форм. В.Німчук, зокрема, помічає, що в українській мові нерідко спостерігається, особливо в деетимологізованих словах, перехід початкового приголосного *с* у *ш* перед *к*. Вчений наводить ряд прикладів, зіставляючи нормативні для української мови *шкандибати, шкана, шкарбати, дошкулити, шкаралупа, шкарити* із закарпатськими діалектизмами *скандьбати, скапати* "здохнути, вмерти", д.-

руськ. *сквара* "вогонь, полум'я" та утвореннями інших слов'янських мов: словц. *škoriča*, чеськ. діал. *škoryca* тощо. Перехід *c* → *ш* у частині форм пояснюється діянням експресивних чинників [1992: 327-329]. Потрібно відзначити, що це явище, типове для української мови, із значно меншою послідовністю виявляється в мові російській (пор. *скверный, скарлуна, скребти*), як і в польській. Однак майже в кожному конкретному випадку можна говорити про українсько-чеські аналогії. Якщо ж розглянути перехід *sk* → *šk* не тільки на початку слова, але й у середині, то помічаємо, що окремі українсько-чеські відповідності є унікальними. Так, укр. *дошка* при проведенні загальнослов'янського зіставлення знаходить корелят лише в чеськ. *deška* (при наявності синонімічного *deska*). Очевидним є й той факт, що ця зміна, яку розглядають серед явищ праслов'янського періоду (ЕСУМ II: 117), зумовлена, у першу чергу, загальними артикуляційними умовами, характерними для певної мови. Цілком можливо, що такі артикуляційні вимоги склалися ще в давній антській правові.

Український номен *джбан* є спадкоємцем праслов'янського *čьbanь і, ймовірно, є свідченням процесу регресивної асиміляції початкових приголосних, яка стала можливою після занепаду зредукованого в першому складі. Наслідки цього процесу спостерігаємо в ряді слов'янських мов, однак як повністю адекватний його перебіг можна схарактеризувати лише в українській, сербсько-хорватській (схв. *жбан, жбань* і *цбан* (ц - "дж") і чеській мовах. Цікаво, що в останній взагалі не існує жодних умов для проведення такої зміни, бо для фонологічної системи чеської мови звук [дж] взагалі не властивий і виступає лише в аналізованому номені як комбінаторний варіант *č* (*čbān* із *čban*) [Lehr-Spławiński, Stieber 1957: 40]. Даний приклад не тільки свідчить на користь того, що звук [дж] є питомим для української мови та антської правові, а й про те (на чому слід особливо наголосити), що окремі характерні для останньої фонетичні зміни сьогодні в мовах антської підгрупи виявляються лише тому, що окремі слова з наслідками їх проведення переносилися разом із фрагментами антського етносу й почасті закріплювалися в новоутворюваних слов'янських мовах усупереч тому, що в нових граматичних умовах уже не було необхідних передумов для здійснення таких еволюцій.

Насамкінець згадаємо також дві фонетичні риси, які сьогодні лише незначною мірою здатні прояснити питання міжслов'янської спорідненості, однак вони є надзвичайно важливими для розуміння перебігу слов'янських міграцій, взаємодії давніх антського та словенського лінгвальних ареалів. Йдеться про такі артикуляційні ознаки, як "чекання" / "цекання" й про "акання". Ці особливості досить часто згадуються в славістичних дослідженнях. Наприклад, Х. Бірнбаум зауважує, що в них часто об'єднувалися польське "мазуріння", російське

"цокання" і сербсько-хорватський "цокавізм" [1987: 104]. За характером зближення свистячих і шиплячих деякі південно-західні говори української мови виявляють типологічну схожість з крайніми північно-східними говорами білоруської мови та південно-східними північного наріччя російської мови, а всі вони - з північно-східними говорами польської мови, польським "мазурінням" [Півторак 1988: 141-142]. Це явище традиційно пов'язується з діянням балтійського субстрату і тлумачиться у своїх витоках як подія давньої спільнослов'янської мови [Півторак 1988: 234, Филін 1972: 348]. Якщо розподілити слов'янські мови за дихотомією *carati / *carṇti - *čarati* / *čarṇti, (рос. *целять, зацепить* - укр. *ціпляти, зацепити*), то виявиться, що "цекаючі" форми характерні для старослов'янської, російської, болгарської, македонської, польської, лужицьких мов, а "чекаючі" переважно для української, чеської, старопольської, сербсько-хорватської, словенської (ЭССЯ 3: 171-172; 4: 16-18,20). Першим характерним фонетичним переходом, що відбувся, мабуть, ще в надрах праслов'янської мови, "шляхом експресивного пом'якшення або субституції" (ЭССЯ 4: 18), був *ka* → *ča*, наступним - *ča* → *ca*, який відбувався під впливом балтійського субстрату. На наш погляд, не має жодних сумнівів у тому, що "цекання", яке виявляється, хоча й не завжди послідовно, у різних віддалених один від одного слов'янських ареалах, було свого часу однією з найхарактерніших ознак словенського етнолінгвістичного масиву, який більшою мірою, ніж антський, взаємодіяв із балтійськими племенами. Сьогодні ця риса не відіграє вже ролі кваліфікатора, однак допомагає, як, наприклад, в українській мові, встановити ті лінгвогеографічні зони, де до своєї асиміляції зосереджувалися групи давнього словенського населення.

Ще більш показовою ознакою мови давніх словен було "акання". Саме ця риса була означена Й. Добровським дихотомією *roz* - *raz*. "Акання" не раз використовувалося, зокрема, для обґрунтування найбільшої російсько-білоруської єдності [Шахматов 1947: 80; Трубочев 1992: 89, 97]. Важливим є той факт, що це явище (як і попереднє "цекання") зберігається лише частиною загальнослов'янського масиву, точніше сказати, у деяких не пов'язаних між собою ареалах слов'янської мовної території [Бирнбаум 1987: 186]. Як і вищезгадана фонетична особливість, "акання", очевидно, є наслідком діяння балтійського субстрату, "на що вказують, крім свідчень археології та даних порівняльно-історичного мовознавства, також деякі особливості сучасної взаємодії вокальних систем в ареалах балто-слов'янської двомовності" [Півторак 1988: 94], пор. лит. *kadà* - рос. *когда* (кагда), болг. діал. *кага*, серб.-хрв. *кад, када*, польськ. діал. *kady* тощо.

Явище "акання" є характерною фонетичною ознакою мов словенської підгрупи, але одночасно і яскравим свідченням змішаного,

амальгамованого характеру граматичних систем сучасних слов'янських мов. У залежності від ступеня взаємопереплетення давніх антських і словенських фонетичних особливостей різним є й співвідношення в мові утворень з "аканням" і без нього. Найпоширеніше, на нашу думку, ця риса виявляється в білоруській і російській мовах (лише в усному варіанті літературної мови). У польській мові поруч з "акаючими" формами функціонують і "неакаючі", пор.: *garb, gawor, garść, karmić, odmawiać, zmarszka* але *słowianin, przegróda, powłoka, roztwór etc.* Ця особливість є маркуючою при чесько-словацькому зіставленні, пор. чеськ. *řobota, lqket, rostlina*-слвц. *rabota, laket, rastlina* (але *rozum*). Як встановлює Л.Новак, "акання" було характерною ознакою центральної групи прасловацьких говорів, яка раніше розташовувалася дещо південніше [1980: 31]. На переплетення "акаючих" і "неакаючих" утворень у російській, польській і чеській мовах звертає увагу К.Німчинов [1926: 9]. Взагалі ж "акання" збереглося не тільки в названих мовах, воно є маркуючою рисою родопського (смолянського) діалекту болгарської мови, одного із сербсько-хорватських діалектів, у перетвореному вигляді зберігається словенською мовою [Филин 1972: 114]. У сербсько-хорватській мові також привертає увагу паралелізм форм з "аканням" і без нього, пор., зокрема, *сабор, ваздух, Славен, уздах, даска* поруч з *нога, роб, колач* тощо. За поширенням у слов'янських мовах окремих номенів з *o* або *a* у корені, як, наприклад, за дихотомією укр. *кожен* - рос. *каждый* ("паралелізм початкових *ко-, *ка- не зовсім ясний" (ЕСУМ II: 493), можна відносити їх до антської або словенської підгрупи, однак помічаємо, що майже в кожній із слов'янських мов співіснують обидва варіанти звукового оформлення.

Таким чином, потрібно визнати як "цекання", так і "акання" давніми словенськими маркуючими властивостями, які виникли приблизно однієї доби під впливом однакових чинників субстратного характеру. Сьогодні ці ознаки допомагають нам зробити більш виразною картину загальнослов'янських процесів етнічної і мовної амальгамації, розв'язати деякі проблеми внутрішньомовної діалектної диференціації, зокрема, зрозуміти, чому в окремих південно-західних українських діалектах говорять *нагавеці, ганчар*, хоч *богатий, горячий* [ПУМФ 1979: 289].

Закінчуючи аналіз тих фонетичних ознак, що найчастіше згадуються в працях, присвячених питанням слов'янської генеалогічної і типологічної дистрибуції (щоправда, із визнанням за ними різної кваліфікуючої ваги), зазначимо, що обмеження витоків української фонологічної системи лише "давньоруською" фонетичною спадщиною не сприяє встановленню справжньої звукової історії української мови. "На це не дозволяють, - пише Є.Тимченко, - спільні у нього (українсько-го язика.- О.Ц.) зміни з іншими, не східнослов'янськими, зміни, що їх,

згідно із зазначеною схемою, бути не повинно" [1924: 9].

3.4. ЯВИЩЕ ФРЕКВЕНЦІЇ. СЛОВ'ЯНСЬКІ ОНОМАТО-ЕПІЧНІ ФОРМИ ЯК ТИПОЛОГІЧНИЙ ДИСТРИБ'ЮТОР

Серед тих мовних фактів, які, на наш погляд, потрібно більш послідовно залучати до компаративного аналізу слов'янських мов, - фреквенція (стягнення або усічення звукової оболонки слова), а також звуконаслідувальні утворення. Ці лінгвістичні явища не можна однозначно схарактеризувати як фонетичні, морфологічні чи лексичні. Вони постади внаслідок діяння цілого ряду мовних факторів, серед яких, однак, чинник фонетичний відіграв чи не найважливішу роль. Саме тому названі мовні підсистеми розглядаються відразу після видільних фонетичних ознак, у тісному взаємозв'язку з тими кваліфікуючими явищами фонетичного характеру, які визначили своєрідний характер антської й словенської лінгвістичних підгруп.

Слов'янські форми з редуцією початкового фонетичного складу на сьогодні найповніше проаналізовані в праці В.Маньчака [1977]. Вченим відзначається наявність у слов'янських мовах цілого ряду таких утворень, які мають яскраві маркуючі характеристики. Наприклад, у більшості слов'янських мов *jestь скоротилося до *je* (у деяких болгарських говорах до *et*) [Ibid.: 121]. Однак такою редуцією не охоплені ні російська, ні білоруська мови. Отже, при традиційних вихідних методологічних засадах ми повинні знову шукати джерело "несанкціонованого" іншомовного впливу на українську граматику, яка прийняла зміну, "чужу" її внутрішнім, успадкованим з "давньоруської" мови граматичним канонам. Насправді ж українська мова цією ознакою ще раз засвідчує свою самобутність і одночасно спільність процесів фреквенційного характеру із західними й окремими південнослов'янськими мовами. Збереження російською мовою вихідної праслов'янської форми говорить, у свою чергу, про відокремленість певної історичної доби російського мовного анклаву (що підкреслювалося і в етнологічній частині) від основного слов'янського лінгвального масиву, а також про особливу близькість російської мови до старослов'янської (пор. рос. *есть* - ст.-слов. *єсть*). Спільнослов'янське *terba в мовах антської підгрупи (напевно, ще в антській прамові) скоротилося, відповідно, до укр. *тра* (на письмі вперше засвідчується в мові інтермедії 1719р. [ГУММ 1978: 388]), польск. *trza*, чеськ. *třá*, слвц. *trá*. В.Маньчак звертає увагу й на такий специфічний українсько-польський фреквенційний вираз, як укр. *нема*, польск. *nie ma* [1977: 130, 132], пор.: "Ziemia śpi, mnie snu nie ma" (A.Mickiewicz). На наш погляд, у даному випадку до зіставлення потрібно залучити й сербсько-хорватські відповідники, напр.: "To je bilo nema petnast dana - nadoda Arselja" (H.Kikić); "...ali

сумніву в тому, що аналіз ономотопічних форм допоможе в з'ясуванні проблеми визначальних артикуляційних рис окремих слов'янських мов і дозволить упевнитися, наскільки послідовно зберігаються давні (ще прамовні) вимовні особливості. Дослідження звуконаслідувальних утворень цікаві й тому, що вони, як правило, належать до шару найдавнішої лексики, через свій експресивно-конотативний характер важко підлягають запозиченню. Цей процес, зокрема, міг утруднюватися через те, що подібні утворення зазвичай залишалися поза літературною нормою; це значить, що при поширенні певної мови в чужому середовищі залишені поза основним нормативним складом, вони не накидалися тубільному населенню (наприклад, укр. *гук* (*гукати*) тлумачиться як "звуконаслідувальне утворення, очевидно давньоруського періоду, не відбите пам'ятками через народно-розмовний характер слова" (ЕСУМ I: 505). Запозичення могло також уповільнюватися через вищерозглянуту специфіку ономотопічних форм: у власному фонологічному матеріалі часто бракувало необхідних засобів для їх повномасштабного відтворення.

Відомо, що первинні вигуки у своїй більшості розвинулися з інстинктивних викриків, тому їхній склад подібний навіть у генеалогічно неспоріднених мовах [ГУММ 1978: 503]. Однак ця теза вірна лише тоді, коли стосується найпростіших ономотопічних утворень. До складу кожної із сучасних слов'янських мов входить чимала кількість ще праслов'янських звуконаслідувань (або слів, що виникли на їх основі), пор. укр. дієслова *співати, скрипіти, бамкати, стукати, свистіти, ляпати, кликати, гриміти* тощо. Самостійні слов'янські мови одночасно відзначаються яскравою своєрідністю в цій сфері, як, наприклад, сербсько-хорватська: "Грміјело је, тугњало, цвишило, пискутало, цијукало, певушило и звиждукало на свим угловима..." (В. Десница). Окремі ономотопічні утворення через свій унікальний характер можуть використовуватися навіть при узагальненій характеристиці того чи іншого діалекту чи говірки в межах однієї мови, пор. рос. "Калужане: [...] шагольники; шаголь шаглуе, на осиновом на дубу, да как воскогуркнет: ткау, ткау!" (Даль: 267). У художніх творах часом зустрічаються вигуки, вжиті як екзотизми для увиразнення мовлення, більш яскравою передачі своєрідності чужої мови, напр.: "Поки в чашах є вино. Пийте жадбно... Евое!" (М. Вороний); "...Прохіра скликнула "Валев!"" (М. Коцюбинський). Специфічність набору власних ономотопічних утворень гостро відчувається носіями певної мови. Так, уже в "Лексисі" Л. Зизанія (1596) зустрічаємося з чітким протиставленням власне-українських форм церковнослов'янським: *гомонъ - молва, плищъ, вопль; гомоноу - молвлю, плищую, вопшу; гукаиѣ - воскликновеніе; гукъ - звукъ, кличь; гучу - "зри гомоноу"* тощо.

При аналізі ономотопічних номенів часто помічалося, що деякі

з них відзначаються унікальністю ізоглосних паралелей. Так, укр. *леле* - "вигук для вираження жалю, нарікання, страху або здивування" (ЕСУМ III: 216) ("*Леле, лелечко мені*" (М. Номис) безпосередні аналоги знаходять лише в південних слов'ян, пор., зокрема, серб.-хрв. "Ох *леле, леле*, изгоро' за тебе" (Б. Станковић). Диференціюючі властивості помічаються і в праслов. *svirěľь (вид дудки), похідне від *svirati, яке, очевидно, уже праслов'янської доби відзначалося діалектним характером [Супрун 1989: 225]. З нашого погляду, ці форми слід прийняти як лексикофонетичний маркер словенської мовної підгрупи, їхнє поширення обмежується російською і південними слов'янськими мовами. На українському ґрунті відповідник праслов. *svirěľь виявляється лише в південно-західних говірках (*свірілка*), в основному ж масиві українських говорів це слово є цілком незаниманим. Якщо продовжити зіставлення на вищому дериваційному рівні аналізом більш віддалених від початкової ономотопічних форм, то виявиться, що російсько-південнослов'янська сув'язь підкріплюється рос. *свиренный* - болг. *свирен*, серб.-хрв. *свирен* і дальшими похідними.

Диференційованість слов'янських мов за наявністю певних звуконаслідувальних форм помічаємо навіть там, де наголошується на їх близькості. Так, характерною для всіх слов'янських мов визнається група дієслів з суфіксом *-а* (*-я*, *-ја*), утворених від іменників з суфіксом *-ом* (*-ем*, *-от*, *-ет*), які переважно позначають інтенсивне звучання [ИТСЯ 1986: 151]. Однак серед прикладів спостерігається маркуюча непослідовність, зокрема, з п'яти наведених українських звуконаслідувальних утворень: *співати, розмовляти, реготати, скреготати, цебетати*, як ми побачимо пізніше, два передостанні (*реготати, скреготати*) є своєрідними явищами, що характеризують антську мовну підгрупу. При цьому підкреслимо і давність таких форм, бо досліджуваний дериваційний тип "успадкований із праслов'янської мови, в якій він бере свій початок ще в періоді балто-слов'янської єдності" [Там же: 151].

Навіть при побіжному ознайомленні можна помітити близькість українських ономотопічних форм до західнослов'янських і очевидний контраст з російськими, наприклад:

укр.	польськ.	чеськ.	рос.
мацати	macać	macěti	щупать (трогать) вопеть (воплъ)
верещати (вереск)	wrzesczecz (wrzesk)	vřískat (vřísk)	
ячати	jęczec	ječet	жалобно кричать
йой (зойк)	joj (zójk)	joj	ой
белькотати (белькот)	belkotać (belkot)	blekotat	бормотать
ляскати (лоскати)	-	loskati	щелкать

лоскотати	loskotać ("гримати") -	щекотать
війо	no	vije no

За матеріалами етимологічних словників можна виділити ще ряд слів звуконаслідувальної природи, які можуть служити диференційними маркерами двох слов'янських підгруп. До складу антської прамови, очевидно, належали ті з праслов'янських номенів, які послідовно зберігаються українською мовою і майже завжди виступають як типowo українські при російсько-українському порівнянні. Праслов'янське **balakati* (укр. *балакати*), напевно, є однією з таких форм. Семантика цього дієслова є тотожною в українській і сербсько-хорватській мовах, близькими до них є чеські й словацькі відповідники (російський аналог має діалектний статус і, на наш погляд, належить до шару українізмів) (ЕСУМ I: 123; ЭССЯ I: 145). Характерними для антської групи мов є й континуанти праслов. **brněti* (укр. *бриїти*), за наявністю яких об'єднуються в підгрупу українська, польська, чеська, словацька і словенська мови (у російській мові дана форма є діалектною, у словниках подається із позначкою "зап.") (ЭССЯ 3: 68-69), пор., зокрема, чеськ.: *brní mě obě ruce*. Своєрідними для антського угруповання є утворення з праслов. коренем **dyr-* (укр. *диркотити, деренчати, диркати*), відповідниками українських слів виявляються чеськ. *drkat, drcati, drčeti, словен. drkotat'*, серб.-хрв. *дрцати, дркати* (ЕСУМ II: 74). Праслов. **babrati (se)* (укр. *бабратися*, пор. ще *бабрун* - "сонечко") сьогодні, крім української, має ще відповідники в польській, чеській і словацькій мовах (із семантикою "маститися"), російські форми - діалектного характеру (ЭССЯ I: 112-113); інше "безсумнівно звуконаслідувальне дієслово" **bablati(se)*, співвідносне з **babrati(se)*, має ще більш маркуюче поширення: при відсутності навіть у російських діалектах номен представлений в українській, польській і чеській мовах, причому із семантикою "маститися" лише в українській і чеській (ЭССЯ I: 110).

Особливо хотілося б звернути увагу на ті звуконаслідувальні форми, які в українській мові вклучають до свого складу глотковий [z]. Серед цих утворень можна виділити низку ще праслов'янських номенів із переходом [g] → [h], а також групу тих, що виникли на артикуляційній базі, що вже мала фрикативний звук [h], сюди ж потрібно залучити ті праслов'янські інтер'єктиви, що з цієї причини зазнали додаткової модифікації, наприклад, розвитку в них протетичного приголосного, асиміляційно-дисиміляційних змін тощо. Українська мова, безперечно, є найбагатшою серед слов'янських мов на подібні утворення, пор.: *гриміти, гримати, гавкати, гуркотіти, гей, зой, зон, га* (рос. *ей, ой, он, а*), *гун, із/ізій, зов, зоя, зи-зи, зеп, зепнутися, зомоніти, зомон, засати, зарчати, зекати, зрюкати, зуцати, зойдати, зучати, зучний, зук, зукати заркавити, човзати, скреготати, реготати* тощо.

Більшість із наведених форм не має відповідників у російській мові, проте широко представлена на західному слов'янському лінгвістичному просторі, хоча це поширення має певні цікаві особливості. У польській мові ониматопічні слова з щільним [h] переважно тлумачаться як українізми. Це визнається щодо *halakać, hojda, ihi* (ЕСУМ I: 457, 546; II: 289), *huk, hukać* [Плющ 1971: 17], *harkot, hurkot, hurkotać* [Kucoszycki, Rzepka, Walezak 1983: 234]. Однак серед досить великої кількості звуконаслідувальних форм з [h] польської мови є й ті, на українських коренях яких аж ніяк не наполягається (часом вони відкрито заперечуються), як, наприклад, *hasać, ha, how, hup, hoja, halekać, haj, hej etc.* Від нібито українізму *hojda* в польській мові походить специфічно польське *hojdak* "колиска". Постає питання: коли ж саме польська мова зазнала такого суттєвого впливу з боку української, внаслідок якого до складу найсталіших шарів експресивної лексики проникло стільки українських запозичень? Якщо в пошуках аналогів звернутися до сфери українсько-російських мовних зв'язків, то можна переконатися, що попри активні прикордонні контакти між цими мовами нічого подібного не відбулося. Не зрозуміло також, як паралельні українським утворення потрапили, наприклад, до хорватської кайкавщини (*halakati* (Finka 3: 702) або словенської мови (*h ōkati "vpiti"* поруч з *gukati "gruliti, ropotati"* (Bezljaj I: 206, 186). Навіть якщо чеська, верхньолужицька, словенська мови мали, завдяки присутності в їхніх артикуляційних системах глоткового [h], певні передумови для появи звуконаслідувальних номенів із цим характерним звуком, неможливо, залишаючись на традиційних вихідних позиціях, пояснити, чому, зокрема, українські й чеські паралелі в більшості випадків є абсолютними, пор., зокрема, укр. *гун, гунати, зукати, зучати, зомін, зукот, гуркотіння* - чеськ. *hup, houpat, houkat, hučet, hamon, hukot, hrkotání*.

Таким чином, слід відзначити, що специфіка фонду слов'янських ониматопічних форм є ще одним аргументом на користь того, що серед сучасних слов'янських мов потрібно виділяти антську мовну підгрупу, яка визначається за наявністю в українській та західних слов'янських мовах спільних фрагментів давньої антської мовної спадщини. Висновок, який робиться відносно праслов. **e-e (ehe)* (укр. *ege*) - "виникло в частині праслов'янських говірок" (ЕСУМ II: 157), необхідно поширити на більшість ониматопічних утворень з [h], визначивши цю частину як "давня антська". Чи не найяскравішим маркером антської підгрупи серед досліджуваних форм є номени, співвідносні з українськими *реготати, регіт*, які, крім української, представлені ще в білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій, сербсько-хорватській, словенській мовах, пор., зокрема, чеськ.: "Jeho stanem se kdysi také za *řehotu* druhů ozývala jména madon, které okouzli..." (K. Schulz). Цілком природними в такому випадку є й інші українські аналогії зі звукона-

слідувальними утвореннями географічно віддалених слов'янських мов, як, наприклад, наявність протезованих континуантів праслов. **jьkati* лише в українській, лужицьких і словенській мовах (укр. *зукати*, в.-луж. *hikaś*, н.-луж. *hukaš*, словен. *hikati* "ридати" (ЕССЯ 8: 215).

Помічаємо також, що в мовах антської групи ономотопічні форми мають спільні рефлексії ще праслов'янських сполучень, які підлягали діянню загальнослов'янських фонетичних процесів. Наприклад, маркуючою є дихотомія дієслів **skrъžьtati* - **skrъgьtati* (із зафіксованою палаталізаційною зміною і без неї; континуанти обох форм представлені в давньоруських пам'ятках (Срезн. III: 392-393). Українські номени *скреготати*, *скрегіт*, *скреготня* тощо і цього разу виявляють спорідненість із західними відповідниками, пор., зокрема, чеськ. *skrehotat*, *skřehot*, *skřehotavý*: "...to byla ona kdo tak trůchlivě skřehotal" (V. Körner).

Цілком закономірними виглядають і паралелі до українських *теревенити*, *теревені* (у фраз. виразі "теревені правити"), *цвірінчати* (рос. *чирикать*), які відносяться в сербсько-хорватській мові, напр.: "Продужавајући и даље теревенке, Каварола под старост [...] на срамоту свих поново се оженио" (Б. Станковић); "...znamenje podneblja što se svrćeći ptičje žalostno sprema za opasnu i dugu noć" (D. Detoni).

Якщо говорити про словенські маркери звуконаслідувального характеру, то потрібно зазначити, що вони виявляються ще яскравішими з тієї причини, що між основними мовами, які входять до словенської підгрупи, є виключеною можливістю прикордонних контактів. Очевиднішою є й сталість аналізованого мовного прошарку, який без суттєвих змін зберігається з прадавніх часів, наприклад, такими віддаленими мовами, як російська і македонська чи словенська. Серед словенських ономотопічних ізоглос **čev(ъ)kati* - "Звуконаслідування. Серб.-хрв.-словен.-рос. ізоглоса, що вказує на його можл. давній характер" (ЕССЯ 4: 100). Цікаві відповідності встановлюють етимологи й при аналізі **balaguriti*. Цей номен сьогодні поширений переважно в російській та білоруській мовах (укр. *балагур*, з нашого погляду, русизм), тому тлумачиться як "виключно східн.-слов. і разом з тим, очевидно, старий праслов'янський лексичний діалектизм: складання ономотопеї *bala-* і основи *gur-*, пор. вокалізм лтш. *gauva* "балаканина" (ЕССЯ 1: 145). При цьому, однак, помічається безпосередня спорідненість праслов. **balaguriti* із **balagovati*. "Найімовірніше складання *bala-gov-ati*, де *gov-* етимологічно близькоспоріднене з іншим компонентом *gu-r-* (із поширенням *-r-* у складному дієслові **balaguriti*" (ЕССЯ 1: 144). Ця форма поширена в болгарських і словацьких діалектах. Фактично потрібно визнати, що ми маємо справу з однією і тією ж самою маркуючою ономотопеєю, бо "парність **balagovati* - **balaguriti*, близьких етимологічно і семантично, надто красномовна" (ЕССЯ 1: 144).

Напевно, для давніх словенських діалектів були характерними дієслова **kukati*, **kukotati(se)*/*kukotiti(se)*. Сьогодні ми зустрічаємо їх у болгарській, російській, македонській, сербсько-хорватській мовах (на українському ґрунті *кукати* представлене в словнику Б. Грінченка і в матеріалах до словника буковинських говірок, але не фіксується СУМом) (ЕССЯ 13: 260); мотивований згаданими дієсловами іменник **kukotъ* поширений лише в болгарській, македонській і сербсько-хорватській мовах (ЕССЯ 13: 260).

Коли йдеться про виділення слов'янських підгрупових маркерів у царині звуконаслідувальних утворень, можливим є вихід на пари співвідносних форм, кожна з яких займає своє специфічне місце в семантичній системі. Однією з найбільш яскравих дихотомій є **xlebatі* (рос., блр., словен.) - **xlepytati* (укр., блр., польськ., чеськ., слвц.) (ЕССЯ 8: 25).

Загальний методологічний принцип проведення порівняння близькоспоріднених слов'янських мов полягає не тільки в зіставленні вихідних праслов'янських (як правило, дієслівних) праформ, але й похідних утворень. Наприклад, праслов. **luskati(se)* зберігається майже всіма сучасними слов'янськими мовами, тоді ж як **luskanyje* (укр. *лускання*) вже має маркуючі властивості: поширення цього номена обмежується, в основному, мовами антської підгрупи, а саме українською, білоруською, польською, чеською, верхньолужицькою, сербсько-хорватською, словенською (ЕССЯ 16: 191-192). Типовими для давньої антської прамови, очевидно, були утворені від праслов'янських ономотопічних основ іменники, континуантами яких є укр. *плескити* (пор. чеськ. *pleskot*), *стукот* (польськ. *stukot*), *забобои* (очевидно, пов'язане з схв. ст. *бобонити* "шуміти" [...], що пояснюється як звуконаслідувальне утворення..." (ЕСУМ II: 214); тоді ж як мова прадавніх словен вирізнялася наявністю такого іменника, як **ropъtъ* (мотивований **ropъtati*, сьогодні він є виразним російсько-болгарсько-словенським маркером (Фасмер III: 502) тощо.

Кожна із звуконаслідувальних форм, крім своєрідності походження, сфери свого функціонування, може вирізнятися також своєю семантичною валентністю, тобто здатністю вступати в сполучення з певними словами, вживатися в маркуючому оточенні з певною специфічною функцією. Якщо з цього боку підійти до ономотопічних утворень, то спорідненість мов, зокрема антської групи, виявиться ще очевиднішою. Як в українській, так і в західних слов'янських мовах змія переважно "сичить" (чеськ. *syčít*), жаба "кумкає" (чеськ. *kuňká*), собака "бреше" (чеськ. *břechati* "дзвякати"), свиня "рохче" (чеськ. *kročká*, хоча є й синкретичні форми), поросля "кувікає" (чеськ. *kviče*). Цікаво, що лише хорватський півень (pivac) так само, як український, кричить "кукуріку" ("kukuriku").

Подібні характеристики тваринних вигуків часто пізніше, при відповідному дериваційному оформленні, перетворювались на назви тварин. Безперечно, і ці утворення повинні мати виразні маркуючі властивості, які також виявляються при контрастивному зіставленні. У даному випадку приналежність цих форм до шару просторічної загальноживаної лексики робить майже неможливим їх тлумачення як запозичень. Так, укр. *качка* - слово незаперечної звуконаслідувальної природи - часто вважають полонізмом. На думку В.Німчука, географія поширення номена *качка* в ареалі української мови та "не загальнослов'янський (виділено нами. -О.Ц.) характер слова є серйозним, але не кінцевим аргументом на користь запозиченості його в українській мові" [1992: 193]. У цьому питанні, напевно, слід погодитися з тим, що "тлумачення східнослов'янських форм як запозичених з польської мови недостатньо обгрунтоване" (ЕСУМ II: 409). На користь аутентичності української форми свідчить і наявність в українській мові майже всієї гами можливих похідних (*кача, качва, качур* тощо), а також вигуку, який, власне, і дав початок виникненню досліджуваної назви, *ках*- (поруч із *кача, акач*). До речі, відсутність саме такої форми помічаємо в польській мові (ЕСУМ II: 408).

Іншим маркуючим номеном є укр. *зозуля* (вважається континуантом давньоруського *жегъзѹлѹ* [Німчук 1992: 210], що, у свою чергу, є продовженням праслов. **žegъzŭlja*) - "очевидно, звуконаслідувальне, сучасна форма виникла внаслідок асиміляції й спрощення приголосних; припущення Булаховського [...] про запозичення слова у східнослов'янські мови із західнослов'янських не знайшло підтримки" (ЕСУМ II: 274). Певні паралелі, зазначає Й.Дзензелівський, вказують, що назва ця спільна для східних і західних слов'ян, у південнослов'янських мовах, а також у лужицьких цей птах називається по-іншому [1969: 62]. Учений помічає певну варіантність звукової оболонки цього номена, "але для слів звуконаслідувального походження це досить часте явище". Цікаво, що український варіант звучання в польській мові може сприйматися як українізм (*zazula*), однак помічаємо, що українське *зозуля* повний відповідник має серед чеських діалектних форм (*zo(g)zulka*). У російській мові ця назва зустрічається лише на діалектному рівні [Там же: 63,62].

Праслов'янська звуконаслідувальна дихотомія **klok - *kvok* "звук, що видається куркою", теж є своєрідним диференціатором, особливо якщо взяти до уваги похідні утворення. У мовах словенської підгрупи зустрічаємося з похідними від **klok*, пор. рос. *клокотать, клока* ("квочка"), болг. *клок-клок* ("квок-квок"), *клочка* ("квочка"), слвц. *kloka* ("квочка"), словен. *klokati* ("квоктати") (ЕСУМ II: 464). Форми, вивідні від **kvok* (**kvokati, *kvoка, *kvoцьна, kvoцька*) в особливо яскравий спосіб засвідчують давню антську спорідненість. На сьогодні

вони охоплюють переважно українську, польську, чеську, словацьку і сербсько-хорватську мови (російські відповідники лише діалектного характеру) (ЕССЯ 13: 168-169). Як встановила Л. Чижмарова, номен *kvoцьна* поширений в усьому західнослов'янському регіоні, тоді ж як *kvoцька* є діалектним різновидом, що охоплює Східну Моравію і Силезію [1994: 72-73]. Якщо знову звернутися до етнологічних даних, стає зрозумілим, що подібні українсько-моравсько-силезькі ізоглоси не є випадковістю.

Ще дві назви, що базуються на ономапеї, виступають маркуючими щодо антської підгрупи. Це такі українські форми, як *кава* ("галка") і *кувік* ("хатній сич"). Українська мова диспонує не тільки самими зоономенами, але й твірними звуконаслідувальними дієсловами, пор., зокрема, *кавк* - "вигук, що імітує крик дитини, галки тощо" (ЕСУМ II: 333). Узагалі, при досить значному ареалі поширення континуантів **kava, *kavьka* в слов'янському мовному середовищі помічаємо відсутність таких форм у болгарській, македонській і російській мовах (у діалектах останньої зустрічається *кавка* "жаба" і *кавка* "галка" з приміткою "зап., смол.") (ЕССЯ 9: 166). Вагомі диференціюючі властивості має і назва хатнього сича - *кувіка*, що, ймовірно, ґрунтується на різкому *ку-віть, ку-віть*, цей номен охоплює лише українську, чеську, словацьку і сербсько-хорватську мови (польська мова представлена вихідним ономатоепічним дієсловом *kuwiek* (ЕСУМ III: 122).

Серед назв тварин, які своїм виникненням завдячують звуконаслідуванню, - укр. *цуцик*. Як вважає В.Німчук, цей номен постав на ґрунті вигуку *цу-цү!*, яким підкликають псів [1992: 187]. Однак така етимологія не пояснює той факт, чому цуциком називають саме щеня, а не будь-якого собаку. На нашу думку, цілком можливим є походження цієї назви від праслов'янського чи давнього підгрупового утворення, паралельного до **sъsati* (укр. *ссати*), - **sucati* (пор. чеськ. *cucati* "ссати"). Отже, *цуцик* - "той, хто смоче" (пор. ще й той факт, що в основу іншої слов'янської назви **kute* (можливо, словенський лексичний маркер), напевно, закладено аналогічну семантику, див. болг. *күтж* "вигодувати, виховувати" (ЕССЯ 13: 139). Така реконструкція тим більш важлива, що українська мова володіє ще рядом форм, напевно, мотивованих праслов. **sucati* - *циця, ціцька, цицьок* тощо. На загальнослов'янському ґрунті ці утворення пов'язуються із **sъsati*, де давній корінь *sъs-* звуконаслідувального походження. Як спостеріг В.Німчук, "є у багатьох мовах (виділено нами. -О.Ц.) змінилося на *ц*, пор. серб.-хрв. *цица* "сосок, жіночі груди", польськ. *susać* "ссати", *cycek*..." [1992: 346]. В українській мові подібні форми були характерними для живого народного мовлення з найдавніших часів. Цікаво, що в реєстрі Бериндиноного "Лексикона" архаїчне *сосоць* пояснюється через *цицьок, цицька* [Там же: 345]. Цілком ймовірно, що **sucati*, як і, вірогідно, **smьkati*,

пор., в.-луж. *smočk* "присосок, присоска" (ВЛРС: 287), були антськими ономатоепічними відповідниками праслов'янському і словенському **sъsati*.

Певні висновки можна зробити, розглянувши поширення таких номенів, як **xrobakъ* (укр. *хробак*). Слово засвідчується в українській, польській, чеській і словацькій мовах, співвідноситься з ономатопеєю **xrobati* (ЕССЯ 8: 99); **krukъ* (укр. *крук*. Українсько-польсько-словацька ізоглоса (ЕСУМ III: 109); **pac'ukъ* (укр. *пацюк*, серб.-хрв. *пацюв*). Ця назва мотивована звуконаслідувальним **pacę* "свиня" (Фасмер III: 222) - номеном, витоки якого в дитячому мовленні [Німчук 1992: 183]) тощо.

Словенські звуконаслідувальні маркери часто споріднюють російську мову з географічно віддаленими слов'янськими наріччями. Однією з найцікавіших ізоглос, що пов'язує полабську і російську мови, є континуанти праслов. **borkarъ* (рос. *букашка*) (ЕССЯ 2: 234). Продовження праслов. **kutę* об'єднують російські діалекти з македонськими (макед. діал. *куте* "щени", рос. діал. *кутя* "щени", утворення з суфіксом - *et-* на базі вигуку) (ЕССЯ 13: 139). Напевно, для словенської мовної підгрупи були характерні (мабуть, успадковані ще з праслов'янської мови) ономатоепічні номени **kukutati*, **kukuvati*, **kukavica* (ЕССЯ 13: 94,92,90). У цьому випадку, як і раніше, при проведенні контрастивного зіставлення інших утворень, помічаємо, що окремі слов'янські мови часто володіють обома маркерами давніх слов'янських прамов, наприклад, у чеській мові поруч із *žež(h)ule* зустрічаються також *kukačka*, *kukavka*. Слід зазначити, що при врахуванні фактору слов'янської етнолінгвістичної амальгамації таке співжиття потрібно визнати **н о р м а л ь н и м, з а к о н о м і р н и м**. Як правило, російсько-українське достатньо послідовне розмежування у використанні тієї чи іншої пізньопраслов'янської форми і допомагає зрозуміти, наскільки та чи інша ономатопея була типовою для антської чи словенської прамов.

На цьому закінчуємо аналіз блоку маркуючих фонетичних властивостей. Які ж висновки можна зробити? По-перше, підтвердити вихідні концептуальні положення етнологічного характеру, а також тезу про контамінованість фонетичних систем сучасних слов'янських мов внаслідок перетину давніх антського й словенського лінгвістичних шарів. По-друге, ще раз наголосити на винятковому становищі української та російської мов. Фонетичні закономірності й окремі номени цих двох мов у більшості складних випадків дозволяють зробити прозорішою картину розвитку загальнослов'янських і давніх підгрупових процесів. По-третє, стає очевидним, що російська й українська мови навряд чи будь-коли були пов'язані якоюсь ближчою спорідненістю, крім свого походження з праслов'янського джерела.

3.5. ЛЕКСИКА СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ, ПСИХОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ВІДПОВІДНОСТЕЙ

Лексика сучасних слов'янських мов до сьогодні майже не використовувалась для контрастивного зіставлення, хоча відомо, що в пізній період існування праслов'янської мови (III - V ст. н.е.) вона була вже діалектно диференційованою [УМЛФ 1983: 28]. Зусилля вчених, в основному, зосереджувалися на реконструкції спільнослов'янського лексичного фонду. Серед найбільш вагомих спроб цього - видання словника "Słownik prasłowiański" польськими вченими [1974-1984], укладання авторським колективом під керівництвом Ф.Копечного лексикону гіпотетично найбільш вживаних праслов'янських лексем [1981], а також створення "Етимологического словаря славянских языков". Звичайно аналіз взаємовідношень між слов'янськими мовами в царині лексики зводиться до виділення кількох десятків, як правило, ще з праслов'янськими коренями, номенів для показу загальнослов'янської пов'язаності: *брат, сестра, небо, земля, голова, жити, пити*, числівники від *одного* до *десяти* тощо [Кондрашов 1956: 4-9; ВПВСМ 1966: 539-557 та ін. праці]. Немає сумніву в тому, що сучасні слов'янські мови переважну частину свого лексичного запасу успадкували з праслов'янської мови, однак незаперечною істиною є й те, що реконструйований праслов'янський фонд позначений давньою діалектною диференційованістю, яка аж ніяк не відбиває традиційну тріалістичну дистрибуцію. Зокрема, за підрахунками Ф.Філіна, 23% складу праслов'янської лексики розподіляються в ареалах із дивовижними ізоглосами, які в різних напрямках перетинають діалектні групи, що тоді існували [IX МСС резюме 1983: 83].

У славістичній літературі часто можна зустрітись і з тезою про особливий, специфічний рівень близькості лексиконів східнослов'янських мов [ВПВСМ 1966: 535; ИТСЯ 1986: 199]. Однак конкретних лексичних взаємовідповідностей при цьому наводиться не більше десятка, часто "слов'янськість" їхніх коренів сумнівна. Так, спроби Т.Лер-Сплавінського виділити спільнослов'янську лексику (*балакать, баламутить, ботать*), з точки зору Ф.Філіна, "досить наївні" [1972: 45]. Не менш безуспішними є спроби окреслення спільної західнослов'янської чи південнослов'янської лексики, звичайно, якщо йдеться про виділення, так би мовити, спільного генофонду, а не ізоглос, що постали внаслідок ареального сусідства. Наприклад, до західнослов'янської лексики часто зараховуються номени, характерні для української та білоруської мов: *немовля, дбати, помилятися, кохати*. При цьому може додаватися, що "частина таких слів у той чи інший час пошири-

лась і на східнослов'янські мови, зокрема, на білоруську та українську" [ВПІВСМ 1966: 537]. Серед південнослов'янських маркерів опиняються форми, паралельні російським *брак, врач, страшный* ("чужий") [Там же: 535].

При аналізі лексичного фонду сучасних слов'янських мов можна говорити й про взаємовпливи, і про взаємозапозичення й таким чином набирати певну кількість ізоглос, достатню для підкріплення довільно окресленої генеалогічної близькості. Однак коли більш уважно підійти до таких утворень, то вони виявляться саме тим, чим є насправді - регіоналізмами пізнього походження. Коли ж спертися на факт існування давньої антської прамови (відповідно підкріпленій історичними й археологічними свідченнями), то значно легше в слов'янських мовах виділити потужний шар антської лексики, ніж намагатися впорядкувати майже міфічну "східнослов'янську". На наш погляд, найближче підійшов до визнання особливого "антського" лексичного фонду І. Лєков, визначивши за своєрідністю лексики серед "північних" слов'янських мов підгрупу, утворену польською, білоруською та українською мовами [1955: 102].

Ті номени, які можна розглядати як антську спадщину в мовах, віднесених до антського мовного угруповання, відбивають різні аспекти життя стародавніх антів: господарський та культурний устрій, етнографічні особливості, світоглядні позиції тощо. Серед антського лексичного матеріалу чимало експресивно забарвлених, просторічних утворень, які, як правило, рідко при міжмовних контактах перетинають державні кордони. Очевидно, що як антські потрібно розглядати й ті праслов'янські номени, які в словенській підгрупі були замінені новотворами або іншомовними запозиченнями (аналогічно цей принцип поширюється й на ті праслов'янські слова, що стали видільною ознакою словенської прамови). Спираючись на окремі, особливо маркуючі форми, можна в узагальненому вигляді передати картину своєрідного життєвого устрою давніх антів. Жили вони родиною, громадою (тоді як словени - миром, общиною). Мешкали в хатах із кроквами, стріхою, каленицею. Милися в лазні. Вирощували жито, збіжжя. Снідали стравою з начиння, ваганів. Худобу, знявши ярма, ставили відпочити до клуні, принісши з комори, стодоли, борогу свіжої конюшини, яку косили на оболоні, вище над рінною. На ланах, у гаях - рута, мальва, любисток, барвінок, материнка, в ліщині під листком причаївся бєдрик, хрущ, слимак, на галузці - шпак, шуліка, поруч - гавран, в яворовому гіллі майнула вивірка, кажан - у повітрі. Більшість із наведених утворень належать до шару прадавньої української лексики й при цьому мають аналоги в тій чи іншій частині західного слов'янського ареалу. Наприклад, номен *кажан* у наукових джерелах чомусь розглядається як виключно східнослов'янський [ВПІВСМ 1966: 538], однак у

російській мові поширення цієї форми є лише діалектним, тоді як у польській - надбанням загальнонародної мови (*każan* поруч з *nieoperz*), пор. ще чеськ. діал. *kožur* "кажан" (ЭССЯ 12: 41). Українське і польське утворення мають характерну зміну *o* → *a* в корені.

У мовах антської підгрупи послідовно зберігається особлива група іменників, які використовувалися на позначення частин людського тіла, серед таких - аналоги українських *литка, стегно, пахва, скроня, вія, чуб, кучері* тощо. Остання форма (ще й похідна *кучерявий*) мають виразні дистрибутивні властивості, бо паралелі українським номенам відшукуються, у першу чергу, не в сусідніх мовах, а в таких віддалених, як чеська, сербсько-хорватська (ЭССЯ 13: 80). Праслов. **kǫdrь, *kǫderь, *kǫdra* (рос. *кудри, кудрявый*), напевно, спочатку були поширені по всьому слов'янському ареалу, однак у період самостійного функціонування антської і словенської прамов стали характерними лише для останньої (підтвердженням цьому є відсутність у мовах словенської підгрупи континуантів праслов. **kučerь*).

Серед одягу, який носили анти-чоловіки, напевно, були *свита* (пор. серб.-хорв. *свита* - "чоха, сукно, тканина" (РСХКJ V:695), *жупан*, серед взуття - *черевуки* (**červikъ/*červica*, які можна розглядати як продовження праслов. **cervьjъ* (ЭССЯ 4: 81)). Жінки носили *шати, сукні, снідишці, плахти, запаски*. Саме ці види жіночого одягу (*suknie, zapaski, plachty* albo *pstruchy*), як вважає М. Рудницький, були типовими для слов'ян до VI ст. н. е. [1961: 91]. Немає жодного сумніву, що так одягалися саме антські жінки, бо названі види строїв є сьогодні типовими, у першу чергу, для українців. Традиційною оздобою антського жіночого костюму був, напевно, вінок із квітів, що було пов'язано, у свою чергу, з обрядом квітчання.

Коли звернутися до інших різновидів лексики, яка здатна передати особливості етнокультурної еволюції, то помічаємо, що певної історичної доби антська і словенська прамови протиставлялися за дихотомією **orati* (анти) - **raxati* (словени). Сьогодні вона не є вже такою маркуючою, бо континуанти **orati* присутні й у тих мовах, які віднесені нами до словенської мовної підгрупи, та все ж давній розподіл є досить помітним, особливо коли взяти до уваги похідні утворення, наприклад, слово *рілля* (праслов **orľja*) "оране поле, нива" властиве й сьогодні переважно українській і західним слов'янським мовам (польськ., в.-луж., н.-луж. *rola*, чеськ. *role*, словц. *rol'a*, полаб. *rüla*) [ВПІВСМ 1966: 548]. Болгарська мова має в своєму складі номен *пахар-* "глибока миска, кубок, келих" (БУС: 473), що, мабуть, пов'язується з праслов. **raxati* (пор. також рос. *пахарь, пауния, пахота* тощо). Цілком можливо, що до запозичення від германців плуга (напевно, тільки назви) анти і словени відрізнялися використанням у землеробстві *рала* чи *сохи*.

Цікавими для контрастивного зіставлення є й деякі назви спорід-

неності, зокрема найменування нерідних дітей. Так, форми, похідні від **nebogъ*, засвідчуються, в основному, у західних слов'янських мовах [Марков 1983:48]. У російській мові це слово зустрічається лише на південно-західних окраїнах" [Филин 1972: 584], тоді ж як означення типу *племянник/-ица* властиве "східнослов'янським мовам, перш за все, російській, а також болгарській мові" [Марков 1983: 48]. Інше маркуюче найменування праслов'янської доби, продовженням якого є укр. *пасерб* "пасинок", знову об'єднує українську і білоруську мови з польською (рос. діалектні аналоги мають у словниках ремарку "півд.") [ВПВСМ 1966: 538]. Можливо, що й номен із загальною семантикою **domoŕььь* після розпаду праслов'янської єдності залишився видільною ознакою словенської мови, про що свідчить наявність його продовжень лише в церковнослов'янській, сербсько-хорватській і російській мовах (ЕССЯ 5: 69).

Цікавими для контрастивного зіставлення є континуанти праслов'янських номенів, пов'язаних із шлюбним правом, що можна проілюструвати українсько-російською паралеллю *шлюб - брак*. Українська форма, очевидно, є продовженням ще антської і має в своїй основі **snogъ* "договор", пор. **dēvosnogъ* - "сват", чеськ. *snobiti* - "сватати", польськ. *snębić* - "видавати заміж". У систему давнього антського шлюбного права, напевно, включалися й такі означення, як "віно" і "посаг"; *в'їно* широко фіксується в давньоруських, у тому числі й найстаріших пам'ятках (Срезн. I: 485). Як вважає Й. Дзендзелівський, слово *віно* є "давнім східно-західнослов'янським (виділено нами - О.Ц.) терміном шлюбного народного права (можливо, ще епохи розподілу праслов'янських племінних діалектів у межах північної та південної груп)" [1969: 32]). Також маркуючим, мабуть, було поширення номена **posegъ*, континуанти якого широко вживаються в українській і польській мовах (у давньоруських пам'ятках зустрічаються форми *posagati, posagnouti, posagъ* із семантикою "одружитися", "шлюб" (Срезн. II: 1226, 1227). Немає сумніву в тому, що антський "шлюб" був лише переважаючою формою укладання шлюбних стосунків, поруч з іншими, успадкованими з найдавніших часів їх різновидами. Тоді ж як у словен домінуючим було "поривання" (*gupt*) або **bъrakъ*. Як пише І. Срезневський, "слова *брак* у значенні весілля (свадьби) немає в жодному із західних слов'янських нарч у народному використанні" (I: 166). Праслов. **bъrakъ* продовжується у відповідних формах старослов'янської, болгарської, македонської, словенської мов. Ззначається, що "рос. **брак* запозичене з церковнослов'янської, а болгарські і македонські відповідності мають споконвічний характер" (ЕССЯ 3: 161). Спираючись на численні етнологічні факти (зокрема, на свідчення Початкового літопису), можна стверджувати так само питомий і давній характер цього номена і в російській мові.

Ряд специфічних слов'янських лексичних одиниць пов'язується з іншою обрядовою традицією - поховання. Саме слово *ховати* є маркуючим, бо сема "ховати покійника" зустрічається, поза українською та білоруською, тільки в західних слов'янських мовах. Цікавими виявляються й південнослов'янські сліди цієї форми, зокрема, ст.-хорв. (кайківське) *hovati* "класти, вміщувати, зберігати" (ЕССЯ 8: 86-87) дозволяє побачити, яка ж саме семантика була вихідною при розвитку обрядового значення (взагалі цю лексему характеризують як таку, що охоплює "східно-західнослов'янський ареал" [Дзендзелівський 1969: 138]). Ще одним утворенням, що, можливо, було властивим антській поховальній термінології, є укр. *мари* - "ноші для перенесення мерців". Аналоги українському номену виявляються в білоруській та західних слов'янських мовах, у даному випадку передбачається також шлях запозичення слов'янами цього утворення від германців або безпосередній зв'язок із праслов. **mor* "мерти" (ЕСУМ III: 393).

На означення різних форм спадку в антській прамові, очевидно, використовувалися також особливі терміни, які на українському ґрунті представлені номенами *відумерицина, дідизна, материзна, спадок*. Усі ці форми мають приблизно однакове географічне поширення, що змушує думати про певну спільність їхньої історії. Українське *відумерицина* в етимологічному словнику тлумачиться як калька з польської мови (ЕСУМ I: 395), однак той факт, що номен типовий не тільки для польської, але й для всіх інших західнослов'янських мов, свідчить на користь прадавнього питомого його статусу і в українській. Серед аналізованих форм ще одна - *спадок* - може бути приписана польському впливові, однак і тут наявність паралелі *спадок* (польськ. *spadek*) - *снадицина* в українській мові так само є підтвердженням, напевно, антського родоводу обох варіантів дериваційного оформлення. Праслов. **dēditi* із значенням "успадковувати" сьогодні зберігається лише чеською і словацькою мовами (пор. рос. *dedить* "колдовать" (ЕССЯ 4: 226). Праслов. **dēdina, *dēditъ* (укр. *дідизна, дідиц*) засвідчуються в українській, білоруській, західнослов'янських і сербсько-хорватській мовах (рос. приклади діалектного характеру) (ЕССЯ 4: 226). Цікаво, що вторинний варіант до праслов. **dēdina* з суфіксом *-izna* - **dēdizna* об'єднує безпосередньо українську і чеську мови (а також західні словацькі говори) (ЕССЯ 4: 226), що виключає можливість виникнення українського утворення під впливом польської мови. Яскраві українсько-чеські аналогії простежуються і при розгляді долі континуантів праслов. **materizna*. Форма є типовою для української та західних слов'янських мов (у німецько-чеському словнику Й. Юнгмана подається з ремарками "морав.", "слвц." (II: 402). Російські відповідники виявляються лише в південних діалектах (ЕССЯ 17: 244). Важливо підкреслити й той факт, що два останні терміни зустрічаються в давньоруських пам'ятках

(дїдина, материзна (Срезн. I: 782; II: 117). Типовість для російської мови форм *наследство, наследие* дозволяє зробити висновок про характерність цих номенів для словенського лінгвістичного ареалу взагалі (пор. ще болг. *наследие, наследник, наследство* тощо).

Як бачимо, лінгвістичні дані виступають у тісному переплетенні з культурно-господарськими, етнографічними, фольклорними. Звідси впливає вагомість свідчень етнології для лінгвістики. Сьогодні існує потреба продовжити зіставлення українського і західнослов'янського етнографічного матеріалу, зокрема, в царині українсько-чеських аналогій - ту традицію, підвалини якої заклали Я.Голл, К.Хотек, Л.Куба. Від чисто фольклорних паралелей типу порівняння укр. "Горіла сосна, палала..." з чеськ. "Hořelá lípa, hořelá..." перейти до аналізу подібності певних фразеологізованих форм. Наприклад, одними з найцікавіших сталих сполучень, характерних як для українського, так і для чеського фольклору, є моделі з атрибутом - континуантом праслов. **sivŭ (jъ)*, пор. укр.: "Не сива зозуля закувала. То вдова заплакала..." (Дума); чеськ.: "Sivá golubičko, kdes byla..." (lidová píseň). Подібні сполучення зустрічаємо й у сербсько-хорватській мові, напр.: "Moj sivi sokole, mitaru prilijeri..." (M. Vetranović).

Шар прадавньої антської лексики в мовах, віднесених до антської підгрупи, і сьогодні окреслюється досить виразно. До антського лексикону вочевидь належали такі номени, як *бруд, вапно, живиця, мотуз, батіг, пазур, куток, хмара, ранок/рано, луска, смуга, повінь, торкати(ся), хилити(ся), тримати(ся), будувати(ся), хитати(ся), квапити(ся), годувати(ся), лякати(ся), багти/бажати, обати, хибити, бачити, смажити, лоскотати, лічити ("рахувати"), працювати, частувати, чигати, лагодити* (у матеріалі давньоруських пам'яток вважається південним діалектизмом [ІУМЛФ 1983: 49]), *жодний, цирий, ласий, дотепний, строкакий* тощо. Майже всі названі лексичні маркери є характерними для українського просторіччя і відзначаються поширеністю по всій українській етнічній території. Багато з форм належить до емоційно забарвленої лексики, серед найбільш показових антських маркерів - *блукати, чухрати, смикати, тулятися, дременути, витрицати, глипати* та ін. Наприклад, праслов'янське **blŭkati*, континуанти якого зустрічаються в українській, білоруській, польській, чеській і словацькій мовах (вважається вторинним утворенням від **blŭditi* (ЕСУМ I: 213), може бути назване через свої праслов'янські корені одним із найяскравіших антських лексичних дистриб'юторів. Український іменник *смик* (борона), похідний від *смикати*, відноситься Й.Дзєндзелівським до групи спільних українсько-західнослов'янських утворень (поруч із словами *ховати, ріл'а, ковалн'а* тощо). Вчений відзначає, що деякі з названих номенів дуже давні і сягають північно-слов'янського діалектного угруповання [1969: 169]. Напевно, до цієї

групи слід віднести й укр. *туляти(ся)/тулятися*. Зокрема, особливо експресивно марковане *тулятися* - "тинятися, блукати" (СУМ X: 315) є типовим також для польської і чеської мов, пор. чеськ.: "Michelangelo se toulá po zahradách" (K. Schulz).

Для встановлення генеалогічної й типологічної спорідненості української мови із західними слов'янськими мовами (теза, яка обумовлена фактами етнологічної еволюції) особливо важливими є ті ізгласи, які пов'язують українську мову з окремими західнослов'янськими без можливого польського посередництва. Так, укр. *глипати* "їсти, жадібно ковтати" зіставляється безпосередньо із чеськ. *glímat'* (ЕССЯ 6: 125); укр. *дремнути* з чеськ. *dremlít* "рвати, бити ногами" [Куркина 1992: 102]. Укр. *чухрати* може вважатися континуантом праслов. **čъrxati* (ранній варіант **čъrtati*) і безпосередньо порівнюватися з чеськ. *čerchati* "проводити лінії, креслити" (ЕССЯ 4: 147). Польський номен *kostrubaty* в етимологічних словниках тлумачиться як запозичення з української мови (ЕСУМ III: 54). Майже точними фонетичними та семантичними відповідниками укр. *кострубатий* "скуйовджений" є чеськ. *kostrba*, слов. *kostrba*, а також рос. півд.-зах. *коструб* (ЕССЯ 11: 163). Окремі українські форми найбільш точні аналоги собі віднаходять у ще більш віддалених слов'янських мовах. Наприклад, для українського *млинець* найближчими в дериваційному й значеннєвому планах виявляються утворення сербсько-хорватської, словенської і верхньолужицької мов (пор. серб.-хрв. *млинач*, словен. *mlinec*, в.-луж. *młinc*) (ЕСУМ III: 489).

Загальними маркерами словенської підгрупи можна вважати номени, відповідні російським *злак, рожеь, обилие, зыбрь, корм, бич, чеуя, гнус, желать, капуть, коченеть, кичитья, шатать, бросать, брезговать, хромать, чертить, прятать, сетовать, хулить, бодрый, плохой* (**loъjъ*), *обиций, дряхлый, тоций, матерый, маститый, сплюшь, искоши* (**jъz koni*) тощо.

Матеріал "Етимологического словаря славянских языков" дозволяє досить надійно визначити підгрупі словенські лексичні дистриб'ютори. Так, праслов. **bol'ězнь* в етимологічному коментарі супроводжується зауваженням, що "в географічному відношенні цікаво відмітити поширення лексеми [...] тільки в п.-слов. і сх.-слов. мовах" (ЕССЯ 2: 190). Нормативність цього слова для української мови дуже сумнівна. Поява іменника *болезнь* у староукраїнських пам'ятках, очевидно, зумовлена церковнослов'янським впливом. Праслов. **brěgovati* (рос. *брегаты/брезговать*) об'єднує російську мову з південнослов'янськими не тільки фактом свого існування в цих мовах, але й спільністю розвитку певних фонетичних процесів, пор.: "важке слово [...] тоді необхідно буде прийняти однакову метатезу на двох несусідніх ареалах даного слова (слвц., рос.). Згадана перерваність ареалу поширення заважає також поясненню всіх цих форм вторинним поширенням з

єдиного джерела (виділено нами.- О.Ц.)" (ЕССЯ 3: 16). Праслов. **čučelo* тлумачиться як цікава болг. - сх.-слов. ізоглоса, що одночасно документує більш значне поширення твiрного дієслова **čučati* ("сидіти"), у першу чергу, в південнослов'янських мовах (ЕССЯ 4: 126-127). Праслов. **bъdrъ* "жавий" (рос. *бодрый*) "відсутнє і, очевидно, було завжди відсутнє у зах.-слов. мовах (виділено нами - О.Ц.), будучи поширеним на сході і півдні слов'янства" (ЕССЯ 1: 178). Часто аналогії російським лексемам виявляються в таких віддалених слов'янських регіонах, як північно-західний (напр., **dryzgati* - "н.-луж. - рос. ізоглоса" (ЕССЯ 5: 145) або південно-західний (зокрема, прикладом рос.-словен. ізоглосної пов'язаності можуть вважатися праслов. **dęgnoti* (ЕССЯ 5: 26), **dęgati* (ЕССЯ 5: 112), **čerditi (se)* (ЕССЯ 4: 63), **dъraka* (із значенням "бійка") (ЕССЯ 5: 216).

Спорідненість між мовами словенської групи часто виявляється на рівні експресивно забарвленої, афективної лексики, що не дозволяє прийняти тезу про можливість запозичення через писемні пам'ятки, пор. праслов. **jarępetiti se* - болг. діал. *ерепетим се* "приндітисся, надуватисся", рос. діал. *ерепестить* "з лайкою, із запалом спонукати до роботи" (ЕССЯ 8: 171-172), сюди ж **jarępeniti se* - рос. діал. *ерепенитьсся* "сердитисся, не погоджуватисся, упиратисся" (ЕССЯ 8: 172); **lixarъ* - болг. *лихаръ* ("ледар"), серб.-хрв. *Лихаровић* (прізвище), рос. діал. *лихаръ* - "чарівник, лиходій", "спритний, зграбний" (ЕССЯ 15: 89); праслов. **debęti* реконструюється на основі болг. *дебя* "підстерігати", при цьому до зіставлення залучається також рос. діал. *деветъ* "довго сидіти над чимось": "рос. слово не враховане [...], спорідненість із п.-слов. лексикою не викликає в нас сумнівів" (ЕССЯ 4: 203); праслов. **dyzati* відновлюється виключно на ґрунті словен. *dyzati* "штовхати", найближчою спорідненою формою в даному випадку виявляється рос. *тузить* із синкретичним значенням (ЕССЯ 5: 166); праслов. **komęti*, навпаки, встановлюється на підставі рос. *каметъ* "зморюватисся при довгому очікуванні чого-небудь" при ексклюзивному порівнянні зі словен. *skometi* "сумувати" (ЕССЯ 10: 172). Праслов. **d(ъ)večiti* продовжується в болгарській (*дъвча* "жувати, неясно говорити") і словенській мовах (словен. заст. *dvečiti* "жувати"), рос. діал. утворення *двѣчить*, виявлене, зокрема, у вологодському діалекті, теж має тотожну південнослов'янським номінам семантику - "реконструкція праслов. **d(ъ)večiti* є спробою примирити її півд.-слов. (болг., особливо словен.) і рос. форми, спорідненість яких не викликає сумніву (виділено нами.- О.Ц.)" (ЕССЯ 5: 188). Серед інших цікавих паралелей у царині афективних утворень рос. *дряхнуть* "спати" - болг. діал. *дръхунъ* (значення якого передається через рос. *дряхнуть*) (ЕССЯ 5: 144); рос. *лыбиться* "усміхатисся" - болг. *либотим се* "усміхатисся, непристойно сміятисся" (похідні від праслов. **lybiti (se)*, **lybotati*) (ЕССЯ 5: 144); рос. *очуметь, очумелый* (пор. "бежит, как

очумелый"), на наш погляд, реально зіставити з болг. діал. *чумеем* "лякатисся" (про худобу) (ЕССЯ 4: 132) та ін.

Аналізуючи моменти близькості, які при контрастивному зіставленні виявляються між російською та південнослов'янською лексикою, помічаємо, що поруч із російсько-болгарськими, російсько-словенськими тощо ізоглосами часто чи не найяскравіше встановлюються російсько-церковнослов'янські (старослов'янські) аналогії. Зокрема, ц.-сл. *коудєсникъ* "чарівник" абсолютні відповідники має лише в широкому колі російських діалектів. При цьому слід відзначити, що ця форма не може бути в російській мові церковнослов'янізмом, бо вона (єдина серед слов'янських) володіє континуантами мотивуючих **kudo*, **kudese*, пор. також ц.-сл. *коудєснѣти* і рос. *кудесить* (ЕССЯ 13: 81-84); реконструкція праслов. **blizozorkъ (jъ)* стає можливою виключно на основі рос. *близорукий*, а особливо діал. *близорокий* і ц.-сл. *влизозракъ* (ЕССЯ 2: 121) etc. При встановленні ізоглосної пов'язаності між російською і південними слов'янськими мовами досить часто помічаємо, що російські й церковнослов'янські (старослов'янські) лексеми характеризуються найбільшою близькістю свого фонетичного вигляду, пор., зокрема, рос. *скважина* "дірка", "отвір" і ст.-сл. *сквожня*, ц.-сл. *сквожня* і словен. *skožnja* "дірка". Такий паралелізм ще раз нам нагадає про архаїчний характер російської мови, про збереження нею давніх маркуючих ознак словенської прамови.

Як уже відзначалося, типовість певного номіна для одної слов'янської підгрупи передбачає наявність утворення із синкретичною семантикою в іншій. Таким чином, при проведенні контрастивного зіставлення ми обов'язково натрапляємо на маркери - дихотомії, які більш чи менш послідовно розподіляють слов'янські мови на дві підгрупи (нагадаємо, що маркуючим може бути не тільки паралелізм пізньопраслов'янських новотворів, але й збереження в мовах однієї з підгруп, на відміну від іншої, вихідної праслов'янської форми). Очевидно, що давні антська й словенська прамови відповідно відзначалися паралелізмом **bliskavica / *bliskavъka* (анти) - **mъlnija* (словени) (як зауважує Г. Поповська-Таборська, цей номіна пов'язує кашубську мову з російською й окремими південнослов'янськими [1980: 42]). Серед найбільш виразних підгрупових слов'янських дистрибуторів - числівники із значенням "другий". "Для другого порядкового,- пише Т. Лукінова,- не має навіть спільної назви: у російській, болгарській і македонській мовах (виділено нами.- О.Ц.) вживається порядковий від кореня **vъtor-* (рос. *второй*, болг., макед. *втори*), в усіх інших з коренем **drug-*" [1988: 35]. Ще однією яскравою дихотомією (вже на рівні побутової, експресивно забарвленої лексики), яка свідчить про давні слов'янські етнокультурні генетичні зв'язки, є відповідність, що ілюструється протиставленням укр. *хлопець* - рос. *мальчик, малець*. Перший номіна (із

семантикою "слуга" або переважно "хлопчик") зустрічається в українській, білоруській та західних слов'янських мовах, у тому числі словенській і, напевно, у давніх хорватських діалектах (серб.-хрв. заст., діал. *hlapac*) (ЕССЯ 8:64). Розходження в семантиці праслов. **xolrǫ / *xolrǫсь* могло сприяти збереженню неповноголосного характеру укр. *хлопець*. Континуанти праслов. **malъcikъ* є типовими лише для російської мови і для давніх сербських діалектів (ЕССЯ 17: 181-182), інший номен **malъсь* (із значеннями "хлопчик", "немовля") є праслов'янською спадщиною в російському, сербсько-хорватському, польському і словінському лексиконах (ЕССЯ 17: 181). Українсько-російська дихотомія *стегно-бедро*, ймовірно, також є лінгвістичним фактом загальнослов'янської кваліфікуючої ваги.

Цікаві відповідності простежуються й у системі неповнозначних частин мови. На думку Л.Булаховського, при компаративному аналізі "треба ще звернути увагу на ту частку української лексики, що в своєму історичному розвитку становить, як і в інших мовах, дуже виразну й чутливу ознаку [...] мови відносно її зв'язків із спорідненими [...], - сполучники й сполучні слова" [1977: 97]. Справді, саме ці мовні одиниці є надзвичайно показовими в питанні слов'янського підгрупового розподілу. "Щодо головних сполучників, - зазначає, зокрема, І.Леков, - західнослов'янські мови, особливо польська, перебувають під впливом тенденції до поєднання із західною половиною східнослов'янської мовної групи (українська і білоруська мови), тобто здійснюється **середньо-північнослов'янська єдність**. З іншого боку, східнослов'янські, особливо російська мова, виявляють подібність із південнослов'янськими мовами, або, іншими словами, тут наявні сліди **південносхіднослов'янської діалектної області** (виділення наші. - О.Ц.)" [1958: 89]. Отже, як бачимо, відомий болгарський славіст чітко розподілив усі слов'янські мови на дві підгрупи, що фактично збігається з тією дистрибуцією, яку запропонував Х.Шустер-Шевць і яка послідовно обстоюється нами.

Серед давніх антських кон'юнктивів, напевно, були **a le*, **čī*, **a bo*, **a by*, **bo* (*аби, бо, чи* - давньоруська спадщина (Срезн. I: 4, 124; III: 1616). В "Этимологическом словаре славянских языков" більшість із названих номенів, на наш погляд, не зовсім переконливо відноситься до маркерів "північнослов'янського мовного угруповання", напр., **a by* тлумачиться як сполучникове поєднання "головним чином із значенням мети, а також умови, широко представлене в зах. і східн. слов. мовах. Що стосується півден.-слов. мов, то старослов'янський приклад стоїть окремо і тяжіє швидше до відповідних північнослов'янських даних (ЕССЯ I: 35). Праслов. **a le* так само характеризується "як виключно північнослов'янське сполучникове поєднання" (ЕССЯ I: 37). Дещо по-іншому коментується поширення сполучникового поєднання **a bo*. Зокрема, зазначається, що воно практично "не

відбулося в південнослов. мовах. Його продовження в східн.-слов. мовах потребують коментарів. Приклади рос. діал. *або*, при всій своїй чисельності, мають виключно західне і південне поширення [...]. Конструкція **a bo* обмежується в давнину, таким чином, рамками західнослов'янських мов" (ЕССЯ I: 34-35). Відповідно східн.-слов. *або* трактуються як "ранні проникнення з польської" (ЕССЯ I: 35). Однак факти польської мови свідчать, що в ній самій *або* не займав, як, наприклад, в українській мові, становища абсолютної доміанти, а виступав у парі з більш складним *albo*, який зрештою його й витіснив [GHJP 1981: 446]. Для політично незаангажованого вченого зрозуміло, що в даному випадку потрібно швидше наполягати на проникненні української форми в польську, де вона з часом заступилася власним синкретичним утворенням *albo* (похідним від праслов. **a li bo*).

Серед маркуючих словенських сполучників, очевидно, були **a li*, **i li*, **no*, **na li* (болг. *нали*, рос. діал. *нали* "так що, так що ж" (ЕССЯ 21: 192), **ročyto* та ін.

Мови антської підгрупи зберігають у своєму складі цілу систему часток, успадкованих з доби бінарного етнокультурного та лінгвістичного розподілу. Серед найтиповіших назвемо продовження праслов. **a ni*, які поширені, крім української і білоруської, ще в польській, чеській, словацькій, верхньолужицькій мовах і деяких словенських діалектах (ЕСУМ I: 73), майже аналогічний географічний ареал сьогодні типовий для континуантів вказівної частки **henъ* (укр. *ген*) (ЕСУМ I: 493). Спонукальна частка **bogodaj* (укр. *бодай*) тлумачиться як "поширене в північних слов'янських мовах утворення" (ЕСУМ I: 221). Навряд чи можна до української, білоруської й західних слов'янських мов застосувати означення "північні" при відсутності структурних аналогій у російській мові. Праслов'янська частка **si* в мовах антської підгрупи закріпилася у ряді специфічних позицій, які є безперечними типологічними кваліфікаторами. Зокрема, вона взяла на себе функцію показника неозначеності, напр., укр., блр. *хтось*, польськ. *ktoś*, чеськ. *kdosi*, словц. *ktosi* (пор. рос. *кто-то*, *некто*, серб.-хрв. *неко*, болг. *неколицна* (кілька, скількись)). Неозначені займенники й прислівники з часткою *сь* з'являються в пам'ятках з XVI ст., хоч, ймовірно, існували раніше [ГУММ 1978: 496]. Подібним чином склалася історична доля ще деяких праслов'янських часток. Майже аналогічним поширенням у слов'янських мовах відзначаються займенники зі словотворчою узагальнюючою часткою **lě / le da* (ЕСУМ III: 211). Цікаво, що в даному випадку у фонетичному плані найбільш подібними виявляються не українська і польська, а українська і чеська форми, пор. укр. *леда-хто*, *леда-який*, чеськ. *ledakdo*, *ledajak*, польськ. *ładagdzie* (*la da < le da*), тобто майже унеможливується розгляд українського утворення як запозичення із західних слов'янських мов. На українському ґрунті *леда* засвід-

чується в пам'ятках XVI - XVII ст., однак, судячи з того, що в багатьох говірках займенник *леда-що* давно перейшов в категорію іменника (*ледащо*) [ПУММ 1978: 498, 499], є всі підстави вважати його в українській мові елементом прадавнього антського спадку. Ряд емпатичних часток об'єднує українську мову з польською. У даному випадку контакти між двома мовами, напевно, сприяли більш послідовному, ніж в інших мовах антської підгрупи, збереженню давніх антських лексичних особливостей, пор. укр. *навіть* - польськ. *nawet*, укр. *далебі* - польськ. *dalebóg* тощо. За спільністю фонетичної оболонки укр. *ото* - польськ. *oto* протиставляються вказівній російській частці *вот*. Наведемо також приклади часток, характерних для мов словенського угруповання. Це праслов. **da*, **da že*, **e va/*e vo*, **e tь/ *e ta/ *e to*. Усі наведені форми об'єднують російську мову з південнослов'янськими (включно із старослов'янською), одночасно будучи абсолютно невластивими основному масиву українських говорів.

У системі слов'янських службових частин мови присутня низка майже однотипних паралельних форм, які, однак, ще на щаблі пізньої праслов'янської мови (доби усталення антської й словенської прамов) модифікували свій вигляд у кожному з двох діалектних анклавів у досить виразний, маркуючий спосіб. Серед найяскравіших дихотомій - **kolo*-**okolo*, **kody*-**koda* (континуанти в рос. і серб.-хрв. мовах), **ledva* (укр., блр., польськ., чеськ., слвц., луж.) - **jedva* (рос., ц.-сл., болг., серб.-хрв., словен.) - "...яке насправді існувало паралельно з **ledva*" (ЕСУМ III: 211). Схожі релевантні для бінарної підгрупової дистрибуції ознаки властиві праслов. **akъ / *jakъ?* (ЕССЯ I: 64-65), паралелі **kakъ (jъ)* - **jakъ (jъ)* (пор. також укр. *який-такій*, чеськ. *jakýs takýs*, рос. *какой-токий*). На характерність для української й білоруської мов лексеми *як* на противагу рос. *как* звертає увагу Л. Булаховський, зазначаючи, що "немає підстав вважати, ніби це порівняння завдячує іншомовному впливу - ніби тут відіграла роль польська мова. У даному разі йдеться про ознаку, яка глибоко увійшла не тільки до літературної мови, а й живе народне мовлення народів, отже, **сторонній вплив тут дуже сумнівний, якщо й зовсім не неймовірний** (виділено нами. - О.Ц.)" [1977: 97-98]. Цілком припустимо, на нашу думку, поширити цей висновок на всі вищенаведені пари службових слів, які відрізняються одне від одного, на перший погляд, незначними й малосуттєвими звуковими показниками.

При визначенні підгрупових маркерів, найбільш адекватно пов'язаних з антами чи словенцями, доцільно зупинитися також на даних лінгвістичної географії. "Етимологический словарь славянских языков" часом надає нам таку можливість (див. картографічний додаток). Так, вагомими маркерами антської мовної підгрупи * можуть служити лексеми **kublo* (ЕССЯ 12: 44(карта); **bagno* (ЕССЯ 1: 128(карта); **golotja*,

*malotja, **pustotja* (ЕССЯ 17: 172(карта). Для мов словенської підгрупи релевантним виявляється поширення континуантів праслов. **bl'udo* (ЕССЯ 2: 133(карта) - "варто взагалі відзначити складну географію поширення праслов. **bl'udo / *bl'udъ*, що побічно сигналізує про давні діалектні ізоглосні зв'язки праслов'янської (виділено нами. - О.Ц.): слово зберігається в болг., макед., серб. діал., в.-луж., рос., укр. діал. (карпатські говори); слово відсутнє на власне-хорв. території (виділено нами. - О.Ц.), словен., чеськ., слвц.; сумнівною є наявність слова в польській..." (ЕССЯ 2: 134). Ще одним яскравим лексичним маркером словенської підгрупи, на наш погляд, є **kosnъti* (ЕССЯ 11: 149(карта). "Дієслово **kosnъti* має аж ніяк не книжний характер. Це стосується не тільки східн.-слов. і, перш за все, - рос., де воно достатньою мірою засвідчене в діалектах, але й серб.-хорв. [...] В іншому **kosnъti* поширене лише на частині слов'янської території: у півд.-слов. (тільки у вказаних межах) і східн.-слов. [...] Зах.-слов. приклади **kosnъti* нам невідомі" (ЕССЯ 11: 148). Північний словенський ареал окреслюється належним до найдавнішого слов'янського лексичного шару номеном **kuzlo* (ЕССЯ 13: 143(карта) - "...привертає увагу ареал поширення - чеськ., слвц., в.-луж. (при відсутності в інших зах.-слов. і півден.-слов.), рос. діал. [...] і білоруськ. діал. (півн.-зах.)" (ЕССЯ 13: 143).

При доборі лексичних дистрибуторів для загальнослов'янського генеалогічного і типологічного розподілу можуть виникнути питання: чи не мають запропоновані маркери **с у б' є к т и в н и й** характер, чи не підбрані вони штучно, з метою зруйнувати реальну близькість лексиконів трьох східнослов'янських мов, чи не випинаються на перший план другорядні ознаки, які спотворюють справжню картину міжслов'янської мовної спорідненості в царині лексики?

Щоб відповісти на ці питання, потрібно уважніше придивитися до того лексичного арсеналу, який традиційно помічається як надводна частина спільнослов'янського словникового айсберга. Як зауважує Ф. Філін, звичайно в дослідженнях наводиться кілька десятків лексем (а часто й менше), які були властиві східнослов'янським діалектам, що привело до поширення думки, що давньоруська (східнослов'янська) мова щодо лексики мало чим відрізнялась від інших слов'янських мов того часу (виділено нами. - О.Ц.) "[IX МСС резюме 1983: 88]. Справді, у більшості досліджень опис "східнослов'янської лексики" зводиться до виділення нечисельного слов'янського прошарку (*дешевий, дев'яносто, коромисло, хорошиий, хвіст, куц, кулак, колупати* та ще декілька лексем) та низки запозичень (з тюркських мов: *ватага, кабан, каблук, собака, шадро*, з угро-фінських: *корж* тощо). Було б дивно, якби тривалі історико-культурні й ареальні контакти між українською, білоруською та російською мовами не привели до формування в цих мовах певних своєрідних лексичних рис, однак, якби насправді ці мови були

генетично пов'язані, то цих ознак повинно було б виявитися значно більше. Саме така генеалогічна спорідненість і виявляється при зіставленні української та західних слов'янських лексичних систем, попри те, що між переважною їх більшістю й українською мовою не було тривалої етнокультурної чи політичної пов'язаності. Якраз навпаки. "Спільне політичне минуле,- пише О.Горбач,- впливало на вираження мовно-національної ідентичності з росіянами та особливо білорусами, тоді ж як такої спільності вже не відчувано, напр., ні супроти католицьких поляків, словенів чи чехів" [1993: 26]. Однак у багатьох випадках бачимо, що українсько-західнослов'янські ізоглосні зв'язки в царині лексики є незаперечними, виявляються серед прадавніх конотативних, просторічних утворень, що є переконливим свідченням постання цих мов переважно на антській лексичній спадщині. Отже, потрібно визнати, що, крім українсько-білорусько-російської близькості, існує й інша-глибинніша і суттєвіша. Наприклад, помічається, що "в'яжеться українська мова з південнослов'янськими, а своїм словником (зокрема ж, словником південно-західних говірок) ще й з польською мовою. Це останнє стосується в чималій мірі й білоруської лексики [...]. На всі ці моменти однак і давніші прихильники праруської мови і тим більше теперішні віруючі в "древньоруську мову" 9- 14 вв. просто запліщують очі" [Горбач 1993: 10].

Вище наводилися приклади близькості російських лексем та південнослов'янських. Цікаво, що й українська мова за наявністю в її словнику певних характерних видільних утворень може бути так само об'єднана з південними слов'янськими мовами. Отже, як російська, так і українська мови низкою лексичних паралелей можуть пов'язуватися, наприклад, з такою мовою, як болгарська. Однак, як правило, ізгласи болгарсько-російські не підтверджуються болгарсько-українськими і навпаки. Усе це свідчить на користь того, що в даному випадку йдеться про наслідки різних за своїм наповненням і хронологією мовних явищ. Якщо болгарсько-російські аналогії підтверджують прадавню генеалогічну близькість обох мов, їхнє виділення з однієї мови-праматері, то болгаро-українські ізгласи нагадують нам про словенсько-антські контакти III-VIIст. (а також про давньоукраїнсько-болгарські зв'язки дещо пізніше), про етнокультурну взаємодію внаслідок часткового взаємоперетину корчацько-празької і пенківської культур, про спільні військові акції супроти Візантії (останнім відгомонам таких подій були походи Олега й Ігоря на Цариград, а також спроба Святослава перенести столицю своєї держави до болгарського Доростола). Болгарсько-українські паралелі є й відбиттям давньої приналежності обох мов до карпатського лінгвогеографічного регіону, що виявляється в наявності в лексиконах прошарку спільних запозичень із латинської, грецької, фракійської, кельтської мов, а також ряду спільних германізмів. Таким

чином, результатом давньої взаємодії антської прамови й південних словенських діалектів можна вважати ряд номенів, які сьогодні зустрічаються в мовах антської підгрупи, а також у південних слов'янських мовах. Серед найхарактерніших слід назвати лексеми, відповідні українським *крок, кожух, вир, доба, торба, вуй, стрий, кітва, гуня, вилиця, лелека, снага, сіромаха, горня, цебер, цап, ватра, колиба, левада, обрус, горнути / гортати* (із серб.-хрв. - укр. аналогіями (ЕССЯ 7: 214), *щиритися, брехати, мацати, чекати, бавитися* ("затримуватися"), *блищати* ("цікаво відмітити незначну поширеність форми *bljščati у схід.-слов., тоді ж як більшість півд.-слов. і зах.-слов. мов знають її" (ЕССЯ 2: 131), *самотній, мізерний, мургий* (запозичення із східнороманських мов [...]; зіставляється з лат. *amurca / amurga* "темна рідина, що витікає при видавлюванні оливкової олії" (ЕСУМ III: 537), *троха / трохи* тощо.

З іншого боку, помічаємо, що ряд ізглас пов'язує російську, українську та південні слов'янські мови, однак щось таке, що нагадувало б безперервну ізгласну область, окреслити не вдається, тому що близькими до, зокрема, болгарських і російських утворень виявляються не загальноновживані українські лексеми, а номени, типові для південно-західних українських діалектних говірок. Власне, йдеться не про своєрідну "південно-східну" слов'янську лексичну близькість, а про обриси прадавньої словенської етнолінгвістичної зони (що для славістики є не менш важливим), українська частина якої сьогодні виділяється лише на субстратному рівні. Справді, як свідчать численні російсько-буковинсько-карпатсько-південнослов'янські лексичні аналогії, такий давній словенський, у діалектному плані слабо диференційований, лінгвістичний (як і етнічний) масив існував. Нині територія південно-західних українських говірок (ті землі, які можна вважати місцем перебування літописних тиверців й уличів) постачає відповідники тим праслов'янським номенам, які тлумачаться нами як маркери словенської мовної підгрупи. Серед найяскравіших - аналогії до праслов. **bl'udo* (ЕССЯ 2: 132-135), *кълтъкъ, бук. *коўток* "серга" (ЕССЯ 13: 192), *кrošьka (ЕССЯ 13: 55), *кromъsati (ЕССЯ 13: 6), *кълдовати (ЕССЯ 13: 185) та ін. Українські словники західноукраїнських говорів також фіксують досить значну групу слів, які дуже нагадують відповідні російські утворення, напр.: *жутко* "страшно" (Желех. I: 227), *нитзя, никзя* (МСБГ 6: 57), *каштутиця* (МСБГ 4: 26); *скорб* "сум" (Онишк. II: 225), *свірілка* (Онишк. II: 208), *зябнути* "мерзнути" (Онишк. I: 323), *брак* (Онишк. I: 69). У словнику бойківських говірок М.Онишкевича часом при коментуванні відповідних діалектизмів безпосередньо наводяться російські відповідники, напр.: "*запр'яток* - схованка, пор. рос. *прятать*" (I: 283), "*врем'є* - [...], пор. рос. *время*" (I: 149), "*туца* - хмара, рос. *туца*" (II: 307) тощо. Й. Дзендзельський, аналізуючи поширення

номена *ховати* в західноукраїнському регіоні, зазначає, що він із значенням "класти, прибирати так, щоб інші не могли побачити, знайти, або для зберігання, охорони" вживається лише в західноукраїнських говорах (Ужгород, Перечинщина, Великоберезнянщина) та на Рахівщині. На решті Закарпаття відповідно виступає слово *пр'амати* [1969: 138]. Іменник *кожа* із значенням "шкіра" виявляється лише в тих українських пам'ятках, в яких відбивається давня й церковнослов'янська стихія. Уже у словнику Л. Зизанія він тлумачиться через "скора". Нині *кожа* активно вживається лише в говорах, зокрема в деяких північних і західних, особливо закарпатських [Німчук 1992: 327]. Очевидно, що таке функціонування цієї лексеми відповідає як російському, так і південнослов'янському. Про певну близькість між російською мовою і південно-західними українськими говірками можна думати й тоді, коли звертаєш увагу на фонетичне оформлення окремих праслов'янських реконструкцій. Наприклад, у карпатських говорах зустрічаються особові займенники *мйа*, *мй'а* (пор. укр. *мене*, рос. *меня*). Окремі надністрянські й карпатські говори характеризуються наявністю виключно в них одних займенникових форм із коренем *е* (тебі, собі), загальноукр. *тобі*, *собі*, рос. *себе*. Деякі дослідники схильні вважати такі форми старослов'янськими з походження [ГУММ 1978: 145, 144]. На наш погляд, було б правильним визначити ці явища як питомі та прадавні маркуючі ознаки мови словенського населення українських Карпат і Прикарпаття. При цьому слід також зауважити, що, хоча й у південно-західних українських говорах існує досить значна група лексем, які засвідчують наявність на відповідних територіях населення словенського типу, за незаперечною більшістю інших рис ці діалектні структури входять до загального масиву українських говорів. Окремі, збережені в них словенські особливості є явищем саме субстратного характеру, бо, як свідчать історичні, археологічні, етнографічні джерела, на згаданих теренах відбулося не штучне запровадження української мови як державної чи щось подібне, а взаємозмішування й амальгамація двох різнохарактерних слов'янських етносів, під час яких протоукраїнський етнічний елемент значно переважав майже всюди. Визнаючи, з одного боку, наявність в окремих українських говорах певних особливостей словенського походження, з іншого - потрібно враховувати ті уніфікаційні, нормалізаційні явища, які внаслідок постійних контактів між етнічно різними групами населення мали місце протягом тривалого історичного періоду. Аналогічно можна виділити кілька лексичних маркерів, що вирізняють давні сербський і хорватський етнолінгвістичні анклавні (як, наприклад, континуанти праслов. **bl'udo*, **xovati (se)* чи номен *руна*, який у дослідженнях трактується як явище сербсько-хорватських "ікавських" діалектів [Филин 1972: 532]), однак сьогодні досить важко окреслити

таку самостійність сербської й хорватської мов, яка б спиралася на достатню кількість релевантних граматичних ознак, настільки змішаними, взаємоприспособленими є мови сербів і хорватів.

Очевидно, тут потрібно ще раз наголосити на змішаному характері граматичних систем сучасних слов'янських мов, нагадати, що до кінця чіткого й однозначного розподілу слов'янських мов на підгрупи взагалі ніколи не існувало. Чим далі від етнолінгвістичного центру віддалився той чи інший слов'янський осередок, тим більш змішаним і своєрідним є характер його мови. Нині на підставі окремих підгрупових маркерів ми визначаємо приналежність тієї чи іншої самостійної слов'янської мови до певної підгрупи лише за переважаючими в її граматичній системі ознаками, що, зрештою, робить таку дистрибуцію досить умовною, особливо у відношенні до тих мов, де давні антські й словенські риси виявляються майже в однаковій пропорції. Зокрема, верхньолужицька і нижньолужицька мови в класифікації віднесені до різних слов'янських підгруп. Певні особливості цих мов свідчать на користь того, що такий розподіл є досить **об'єктивним**. Однак не слід забувати й про те, що історично "розвиток верхньо- і нижньолужицької мов відбувався в тісній взаємодії, яка по суті ніколи не припинялася" [Ройзензон 1969: 168].

Наявність в українській і південних слов'янських мовах лексичних ізоглос непрямо підтверджує ізольованість проторосійського лінгвістичного ареалу від тих процесів, які відбувалися на протоукраїнських теренах з початку III ст. по IV ст. н.е., а також у подальші кілька століть. Відмова від пошуку спільної прамови для української, білоруської і російської мов веде до усамостійнення розвитку не тільки перших двох, але й російської мови. Такий підхід дозволяє простежити її еволюцію від праслов'янської і словенської прамов аж до сьогодні. Російська лексика також віддзеркалює принципові моменти постання російської мови як самобутньої лінгвістичної системи. Зокрема, до її складу входить ряд лексем, очевидно, ще праслов'янських, які збереглися внаслідок ранньої локалізації російської мови. Серед таких форм *овин*, *чаща*, *дрын* ("палиця"), *бичевка*, *базанить* ("пихато говорити"), *ягльий* ("давню відзначене ізольоване становище цього рос. слова у слов. лексичі [...]. Припустимо піднімати його до праслов. діалект. стану" [ЭССЯ 1: 53], *тяжельий* тощо.

До складу української лексики також входить група номенів, які свідчать про давність української мови, про її самобутній, цілісний характер. Прикладом таких форм можуть служити *глек*, *глузд*, *берегиня*, *нащадок*, *м'яз*, *стеля* ("у давньоруській мові активно функціонувало насамперед у південних і західних говорах" [УМЛФ 1983: 133]), *очерет*, *грунь*, *твань*, *брунька*, *волошка*, *кульбаба*, *кучугура*, *тельбух*, *ластовиння*, *тяма*, *черес* ("широкий пояс"), *комаха*, *дивовижа* (із праслов.

*divovĕdja (ЭССЯ 5: 35), *блимати, борсатися, сахатися, доищуляти, бентежити, збагнути, кліпати* (виводиться від праслов. *klerpŋti, збереженого в чеськ. *klenouti* "зводити склепіння" (ЕСУМ II: 462), *баритися, бгати, ласувати, вештатися, подейкувати* (від праслов. *dĕti "діяти, казати"), *плекати, уцухати, кволій, вицерь* та інші.

За ступенем збереження праслов'янської лексики українська мова посідає, за підрахунками вчених, третє місце, одразу слідом за чеською і словацькою мовами [ИТСЯ 1986: 203-204]. Важко сказати, на яких саме даних ґрунтувалися ці обчислення, однак, на наш погляд, потрібно визнати, що українська мова є безперечним лідером за масштабом збереження лексичного фонду антської слов'янської прамови, на користь цього свідчить не тільки наявність у ній багатьох давніх, своєрідних за будовою і семантикою утворень, але й уся сукупність етнологічних даних.

У царині лексики найбільшу спорідненість українська мова виявляє з білоруською. Очевидно, що спільним українсько-білоруським лексичним надбанням стали не тільки давні антські номени, але й ті форми, що виникли в період переходу від антської прамови до стадії самостійних мов. Особлива близькість української й білоруської лексики виявляється в збереженні таких лексем, як укр. *цибатий* - блр. *цыбаты*, укр. *бентежити* - блр. *бянтэжыць*, укр. *лупцювати* - блр. *лапцаваць*, укр. *безглуздий* - блр. *бязглузды*, укр. *чепуритись* - блр. *чапурыцца*, укр. *бадзьорий* - блр. *бадзёры*, укр. *гультай* - блр. *гультай* тощо. Цікаво, що відповідники українсько-білоруським лексичним ізоглосам іноді виявляються в досить віддалених мовах. Так, укр.-блр. *сум* несподівано відгукується у словен. *sit* "підозра"; утворення розглядається як праслов'янське [Варбот 1984: 200].

3.6. ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

На сучасному етапі встановлення українського глотогенезу неможливо рухатися вперед без вирішення такої складної й актуальної проблеми, як місце та роль запозиченої лексики в структурі української мови. На важливості вивчення запозичень для встановлення історії контактів слов'ян з іншими народами наголошує Т.Лукінова [IX МСС резюме 1983: 89], на часі й вирішення питання, що, власне, вважати запозиченням з однієї слов'янської мови в іншу при умові, що декілька мов, поза праслов'янською, об'єднуються ще й підгруповою генетичною спорідненістю. Для української мови цей аспект наукових досліджень є особливо актуальним, тому що за сумою певних маркуючих ознак її можна включити до складу різнонаповнених генеалогічних протосистем, і в залежності від цього до її лексики може входити, крім пра-

слов'янського спадку, ще й спадщина однієї або кількох протомов (як, наприклад, "праруської" та "давньоруської" східнослов'янських прамов). У зв'язку з цим особливого значення набуває питання російсько-українських мовних контактів. Необхідно врешті-решт визначити, що в складі цих мов уважати праслов'янською лексикою, що - "спільносхіднослов'янською", а що віднести до розряду запозичень. Пануюча до останнього часу концепція генетично споріднених східнослов'янських наріч призвела до викривлення історії української мови (як і інших східних слов'янських мов). Особливо яскраво це виявилось при укладанні 6-томного "Етимологічного словника української мови", автори якого виходили саме з таких засадничих принципів. Російські приклади майже обов'язково першими супроводжують українські лексеми навіть тоді, коли їхня семантика чи фонетичний вигляд є менш точними, ніж у білоруських чи західнослов'янських відповідників, пор.: *мешкати*¹ "жити, проживати" [...], рос. *мешкать* "гаятися", блр. [м'ѣшкаць] "проживати", польськ. *mieszkać* - "перебувати, жити; заст.

"гаятися" (ЕСУМ III: 455); до укр. *журути(ся)* першим подано рос. *журуть* "ганити" і лише потім білоруський аналог *журуцыца* із тотожною з українським номеном семантикою "сумувати" (ЕСУМ II: 210), до укр. *гулякати* основними аналогіями виявляються рос. і блр. *улюлюкать*, хоча, зокрема, чеська мова володіє абсолютним відповідником українській формі - *hulakati* (ЕСУМ I: 617); до укр. *гарувати* - рос. *ухариться*, пор. блр. *гаравачь*, польськ. *harować*, чеськ. *harovat* та ін. (ЕСУМ I: 477). Звичайно, у даному випадку можна послатися на необхідність дотримання структурних принципів укладання словникової статті, але постає питання: навіщо підтримувати такий порядок викладу компаративного матеріалу, який деформує розуміння справжньої близькості, а значить, і генеалогічної спорідненості? Така точка зору без особливих зусиль може бути знецінена контраргументом: у значній частині конкретних прикладів російський аналог справді виявляється найбільш точним відповідником українського слова, однак при цьому потрібно заплочити очі на те, що такий аналог знаходиться не в загальнонародній російській мові, а в одному з її, як правило, південно-західних діалектів, в яких ці утворення вочевидь з'явилися під впливом української мови. Українські етимологи явно передали куті меду, ретельно вишукуючи в російських говірках відповідники українських форм, не розуміючи, що при цьому вони знецінюють оригінальні, самобутні риси власної мови. Така запопадливість інколи заходить так далеко, що штучність подібних російсько-українських ізоглос можна довести, навіть спершись на дослідження тих російських вчених, яких аж ніяк не можна віднести до розряду проповідників відрубності української мови. Наприклад, до укр. лексеми першим із слов'янських аналогів подано рос. *багно* (ЕСУМ I: 110), хоча *багно* -

невідоме в російській літературній мові [...]. Немає його й у великоросійській писемності XV - XVII ст. Навпаки, *багно* широко представлене в південно-західній писемності [...]. Втрата слова *багно* принаймні в більшості давніх і східних діалектів звичайно належить не до XV ст., а до значно ранішої доби..." [Филин 1972: 520-521]. Укр. *вирій* супроводжується насамперед рос. *ирий* (ЕСУМ I: 380), коли ж звернутися знову до Ф.Філіна, то знайдемо цікавий і чіткий коментар: "В.І. Даль образно розкриває значення південного (? - О.Ц.) і українського слова: "Якийсь казковий, загадковий край [...]. На російській території поки що відмічене рідке курське *вырей* "жайворонок" [Там же: 530]. В етимологічному словнику Ф.Міклошича слово реєструється з позначкою "укр." (96) і хоча зустрічається ще й у польській мові (*wyraj*), однак, очевидно, повинно вважатися унікальним лексичним маркером української мови, в якій воно засвідчується ще з часів "южанина Владимира Мономаха" [Филин 1972: 529]. Укр. *глей* "глиниста земля" пов'язується, в першу чергу, із рос. діал. *глей* (ЕСУМ I: 521), "однак переважна більшість (подавляюче большинство) російських говорів, так само як і давня північно-східна писемність "його не знають [Филин 1972: 529]. Поруч із укр. *лазня* в "Етимологічному словнику української мови" поставлено абсолютний російський аналог (без жодних супровідних обмежувальних ремарок) (ЕСУМ III: 184). Однак, з погляду Ф.Філіна, цей номен у давньоруську епоху мав локальне поширення, "...можна передбачати, що на східнослов'янському південному заході здавна використовувалося слово *лазня*, яке широко представлене в західнослов'янських мовах [...]. На російській території *лазня* зустрічається в південно-західних і західних говорах, в основному ж масиві російської мови воно невідоме (виділено нами.- О.Ц.)" [1972: 571]. При з'ясуванні історії вищенаведених номенів (і багатьох з аналогічною долею), виходячи з того, що для української, білоруської й російської мов була встановлена спільна прामова, саме поняття "раннє запозичення" не мало сенсу, тому для пояснення ранньої локалізації тієї чи іншої форми пропонувалася теорія "ступових втрат", мовляв, при міграції "східнослов'янських племен" з єдиного епіцентру частина з них поступово втрачала прадавню питому лексику, роблячи її набутком лише окремих діалектів. Ось як, наприклад, пояснює Ф.Філін локальне поширення номена *гай*: "можна з упевненістю передбачати, що *гай* було діалектизмом значно раніше XIVст. Очевидно, слов'янські племена, що просувалися з південного заходу на північний схід, поступово забували це слово, бо окремо розташовані листяні діброви (лиственные рощи) не були характерні для північно-східного ландшафту" [Там же: 528]. Однак і при такій ситуації з поширенням даного номена в українському етимологічному словнику рос. діал. *гай* подається першим серед слов'янських відповідників українського слова (ЕСУМ I: 451).

Фактично до сьогодні доіснувала традиція, що сформувалася ще в XIX ст.: розглядати українську мову як джерело реконструкції давніх діалектних утворень російської мови. При наявності ж аналога українському утворенню в південно-західних російських діалектах він оголошується, виходячи з вищенаведеної тези, фрагментом "спільно-російського" лексичного підгрунтя. Саме тому навіть тоді, коли українське походження слова є майже незаперечним, етимологи прагнуть шукати інший шлях для його появи в російській мові або, що значно простіше, надають цьому утворенню статусу власного "південного" діалектизму. Так, наприклад, рос. діал. *мацать* "- вірогідно, полонізм" (ЭССЯ 17: 111); форми, відповідні укр. *маршій*, "очевидно, є запозиченнями із зах.-слов. мов через білоруську, в якій вони так само можуть бути непитомими" (ЭССЯ 17: 221); застаріле польськ. *lynąc* в етимологічних коментарях супроводжується ремаркою "з укр.", тоді ж як рос. регіональне *лынуть* "хльнуть" ніяких позначок про запозичення з української мови не має (ЭССЯ 17: 35). Певні сумніви (в основному, через брак південних слов'янських відповідників) виникають щодо споконвічності рос. номенів *дюжеть*, *дюжсий*, *дюже* (укр. *дужати*, *дужий*, *дуже*), які в "Этимологическом словаре славянских языков" аналізуються як континуанти праслов. **dužati(se)*, **dužiti*, **dužьjь* (ЭССЯ 5: 166-167). Особливо прикро, коли на псевдоросійській питомій лексиці вибудовуються праслов'янські реконструкції типу **breхunь* - лише на підставі рос. ("русск.") *брехун* [Варбот 1984: 197], хоча мотивуюче дієслово при українсько-російському зіставленні визнається характерним переважно для української мови. Зокрема, зазначається, що "у величезній масі оригінальних північноруських пам'яток слово *брехати* нам не зустрілося" [Филин 1972: 590].

Протягом останніх століть українська мова зазнавала постійного тиску з боку російської. Внаслідок цього до складу української лексики увійшли форми, які заступили прадавні українські утворення, витіснивши їх за межі літературної мови, на мовну периферію. При етимологічному аналізі лише незначна кількість таких форм супроводжується ремарками типу "запозичене (перейшло) з російської". Наприклад, їх мають такі номени, як *відчебучити* (ЕСУМ I: 395), *здря* (ЕСУМ II: 256), *закомуристий* (ЕСУМ II: 226), *каюк* (ЕСУМ II: 412) тощо. Проте будь-які додаткові означення відсутні у слів *журичати* (хоча чеськ. *žurčet* "з рос.", пор. укр. *дзюрчати*, *дзюркотити* (ЕСУМ I: 210; I: 62); *карман* (ЕСУМ II: 394), пор. *кишеня*; *грянути* (ЕСУМ I: 609), пор. *гримати* та деяких інших. Складність відокремлення русизмів від власне-українських утворень полягає ще й у тому, що багато російських запозичень увійшло до складу літературної мови через твори українських письменників-класиків першої половини XIX ст., які, як правило, творили паралельно російською мовою, як, наприклад,

Г.Квітка-Основ'яненко. Не слід забувати й про те, що багато з українських письменників (як і вчених) знаходилися під впливом офіційної точки зору на походження трьох східних слов'янських мов, зокрема, Г.Квітка-Основ'яненко писав, що мова українців (населення Слобожанщини) "гораздо очищеннее малоросійського (виділено нами. - О.Ц.). Сколькo слов коренних малоросійських здепшими жителями вовсе не употребляется, и они даже не понимают значения их" (VII: 85). На наш погляд, те, що певні російські слова стали набутком української мови - цілком закономірний процес, який супроводжує контакти суміжних мов. Українська літературна мова як усталена лінгвістична система постала в оперті на прадавній масив самобутньої української народної лексики, і запозичення з російської чи інших мов не здатні змінити її загального характеру. Інша справа, що через поглиблення русифікації в ХХ ст. в південних регіонах України утвердився "суржик" - фактично жива повнокровна модель нового мовоутворення шляхом взаємозмішування двох слов'янських наріч - українського і російського. У загальному плані ми маємо справу лише з однією із типових лінгвістичних мутацій, однак наслідком цього процесу могла б стати втрата української мови як самобутньої, неповторної лінгвістичної одиниці. Тому "суржик" як явище тепер долається за допомогою літературної мови, у структурі якої надзвичайно високим є ступінь збереження прадавньої (ще антської) граматичної основи.

Отже, помічаємо, що як російська, так і українська лінгвістика (щоправда, з різних причин) до останнього часу не надавали особливої ваги проблемі взаємозапозичень, часто відносячи їх до розряду архаїчної або діалектної лексики власної мови.

Єдиною слов'янською мовою, яка потужним струменем вносила запозичення до української, прийнято вважати польську. Уже традиційно зазначається, що "внаслідок контактів української та польської мов у кожній з них утворився шар запозиченої лексики, однак в українській мові запозичень з польської більше (виділено нами. - О.Ц.), ніж у польській з української" [ИТСЯ 1986: 206]. Ще М.Ломоносов писав про українську мову, що "хотя сей диалект с нашим очень сходен, однако его ударение, произношение и окончание наречий от соседства с поляками и от долговременной бытности под их властью много отличились или, прямо скажем, попортились" [1952: 83]. Ф. Філін теж вважає, що протягом певного історичного періоду "в українську і білоруську мови проникає багато полонізмів (насамперед у лексику та лексичну семантику)" [1972: 638]. Про безперечний польський вплив на українську мову пишуть також польські дослідники. Так, З.Штібер схильний визнати сильніший чи слабший вплив польської мови на українців і білорусів [1969: 15]. С.Урбанчик зазначає, що традиційно зв'язки між польською та українською мовами не були надто тісними. Цьому пере-

шкоджали відмінності в орфографічних системах, у політиці й релігії, у результаті чого "контакти між польським і українським народами були обмежені до справ щоденного життя і то тільки на певній території [...]". Грунтовно ситуація змінилася, коли руська шляхта почала масово спольщуватися, але мовні наслідки цього виявляються аж у 2-ій половині ХVІ ст." [1963: 443-444]. Як бачимо, з концепції вченого випливає, що польсько-українські контакти в найбільш активну свою фазу вступають тоді, коли на підставі багатьох свідчень (староукраїнських документів, фольклору тощо) вже можна говорити про українську мову як в основному сформовану лінгвістичну систему, яка без суттєвих змін функціонує й сьогодні. "Хоча українська шляхта в своїй значній частині відчувилася своєю нацією, - вказує О.Огоновський, - серцевина українського народу, головним чином, селяни, міцно трималася своєї релігії, звичаїв, предківських устоїв, оберігаючи батьківську мову від загрожуючого занепаду. Полонізованою виглядає українська мова тільки в писемних пам'ятках ХVІ - ХVІІ ст." [1880: 10]. На думку Л.Булаховського, українська шляхта взагалі не полонізувала свій народ, а швидше сама вливалася до його живла, асимілюючись йому [1941: 15]. Із двох впливів - великоруського та польського, розмірковує П.Житецький, значно з більшою ймовірністю можна визнати перший у межах східних українських говорів, ніж останній у межах західних [1987: 55]. З погляду П.Куліша, не українська, а навпаки, саме польська мова "теперішньою своєю чистотою і багатством і навіть складом своїм зобов'язана здебільшого південноруській мові" [1994: 274]. Якщо розуміти вислів П.Куліша як характеристику українського впливу часів Литовського статуту, то, очевидно, можна цілком погодитися з твердженням українського вченого. Хоча насправді за подібними дешо категоричними висловлюваннями, на наш погляд, криється ще глибше спостереження - відзначення особливої близькості української й польської мов за багатьма граматичними показниками, які сьогодні можуть бути тлумачені як залишок генеалогічно спільного мовного ядра.

Звичайно, навряд чи тепер слід заперечувати вплив польської мови на українську в ХVІ - ХVІІ ст. Він є очевидним. Польські форми відразу помічаються в переважній більшості писемних пам'яток цієї доби. Однак, як і у випадку з давньоруськими писемними свідченнями, потрібно застерегтися від однієї методичної хиби - наявність виразного чужомовного впливу в пам'ятках писемності ще не означає того, що це явище було фактом живої народної мови. Підтверджуючи присутність певних польських елементів, які стали набутком української мови в цей історичний період, ми повинні визнати також значний український вплив на польську (зокрема, ХVІІ ст. визначається як його пік [Площ 1971: 190, 191; Вінценз 1991: 39-40]). Необхідно також додати, що лише подібним взаємообміном далеко не вичерпується та укра-

їнсько-польська близькість, яка поспідовно встановлюється на всіх мовних рівнях. Наприклад, навряд чи має рацію Д.Коваль, коли зараховує такі широко представлені в народнорозмовному мовленні номени, як *школа і рада*, до того "значного чесько-польського елементу", який з'являється в мові українських грамот XIV- XV ст. [1963: 9].

Як правило, запозичення з польської мови в українській виділяються за збереженням певних маркуючих фонетичних ознак: наявності носових (*вензель, плентатись, поренчата, гемба, трумна, слонко*), певних характерних звуків (*дзінкувати, дзиґлик, дзбан, жизвий* (польськ. *rzeźny*), звукових сполучень (*бидло, бодлак* ("з огляду на звукосполучення *дл* (як у *mydło*)") (ЕСУМ I: 221) тощо. Переважно за такими ознаками можна окреслити певний шар польських запозичень, які, в основному, зосереджуються в прикордонних регіонах, однак часом зустрічаються на всій українській території. "Є деяка польська домішка, - зауважує П.Житецький, - і в самій народній українській мові. Ми не беремося судити про те, в якій мірі велика ця домішка" [1987: 51]. Якщо ж у спробі з'ясувати це ми звернемося до етимологічних словників, то переконаємось, що польськими запозиченнями українська лексична система явно перенасичена. До розряду полонізмів часто потрапляють і ті слова, які своїм наддіалектним просторічним характером, емоційною забарвленістю опираються цьому, пор. *бачити* - "більшість дослідників [...] вважає запозиченням з польської мови" (ЕСУМ I: 154), *будувати* - "давнє (?-О.Ц.) запозичення з польської мови" (ЕСУМ I: 279), *крок* - "очевидно, запозичення з польської мови" (ЕСУМ III: 100), *льоха* "свиня, свиноматка" - "запозичення з польської мови" (ЕСУМ III: 348), *хлопець* - "у східн.-слов. поширене запозичення з польськ." (ЕССЯ 8: 64), *шпак* - "від нас і на Русь перейшло" (Brückner: 552) тощо. Загальний принцип тлумачення тих українських утворень, які знаходять паралелі в західних слов'янських мовах (коли зазвичай спостерігаємо брак російських аналогів), мимохідь сформулювали укладачі "Этимологического словаря славянских языков". Зокрема, при аналізі праслов. сполучення **a ni* вказується, що воно "має характер переважно західнослов'янського утворення, інші приклади (словен., укр., блр.) доцільно аналогічно іншим подібним випадкам оцінювати як маргінальні у відношенні до зах.-слов. ареалу (виділено нами.- О.Ц.)" (ЕССЯ I: 38). Саме з такої позиції, напевно, писалися етимологічні коментарі до українсько-польських лексичних ізоглос, хоча досить часто їх ригоризм не надто переконує. Так, наприклад, зазначається, що з походження польським є укр. *жоден* (ЕСУМ II: 204), хоча цей номен можна вважати також "своєрідним утворенням в українській мові" [ІУММ 1978: 136]. Безапеляційно вказується в етимологічному словнику на польські корені укр. *кеп* "дурень" (ЕСУМ II: 423) при тому, що українська мова має давню дериватему *кепкувати*, відсутню в польській мові.

Лише інколи можна зустрітися з коментарем, який хоча б деякою мірою припускає спільність або паралельність розвитку, наприклад, укр. *лік, лічити* "рахувати" "запозичене з польської мови (звуків форми *ли-* можуть бути власними (виділено нами.- О.Ц.), успадкованими з праслов'янської мови)" (ЕСУМ III: 259). Трактуючи чималу кількість українських форм як запозичення з польської мови, вчені-етимологи особливо не переймаються тим, яку ж, власне, питому українську (чи "давноруську"?) лексему заступило те чи інше польське слово. Зокрема, важко уявити, які ж саме оригінальні утворення стоять за такими засвоєннями, як *крок, дзьоб, хлопчик, будувати* тощо. Не може не дивувати й те, що окремі "полонізми" виявляються настільки давніми, що важко зрозуміти, коли і при яких умовах відбувалося їхнє засвоєння українською мовою, зокрема, д.-руськ. *комонь* "теж не споконвічне, а потрапило до української мови ззовні (чеської або польської.-О.Ц.)" [Булаховський 1977:92]. Як зауважує А.Кримський, окремі "quasi-полонізми є в давніх руських пам'ятках, коли Полонія Русь іще не знала" [1973а: 15].

Очевидно, що при визначенні того, чи є певне українське утворення питомих, чи прийшло із сусідньої слов'янської мови, потрібно враховувати й ступінь поширення тієї чи іншої форми в загальнослов'янському масштабі. Одна річ, коли йдеться про виключні українсько-польські ізоглоси, і зовсім інша, коли досліджуваний номен віднаходить аналоги ще й в інших слов'янських мовах, часом досить віддалених, інакше кажучи, коли форма має виразні ознаки належності до антської лексичної спалпини. У зв'язку з цим навряд чи прийнятні такі пояснення етимології слів, як наприклад, слова *шкода* в О.Брюкнера: "загальне у слов'ян, але на Русь це запозичення дісталось через Польщу" (549). Укр. *зграбний* розглядається як запозичення з польської мови, серед аналогів, крім польських форм, наводиться лише білоруське *зграбны* (ЕСУМ II: 253). Однак привертає до себе увагу, перше, те, що українсько-польські відповідності є повними (*зграбний, незграбний, незграба - zgrabny, niezgrabny, niezgraba*), по-друге, наявність інших аналогій. Наприклад, сербсько-хорватська мова диспонує як вихідним дієсловом *зграбити* із значенням "схопити", так і прикметниками, відповідними українським і польським, пор.: "U Mozarta je sve čistije, jednostavnije, lakše, u Beethovena je sve tamnije, nezgrapnije, teže" (D.Detoni). Чеськ. *neohrabaný* при поясненні передається, зокрема, через укр. *незграбний* (ЧУС I: 385), тобто семантику обох номенів можна вважати тотожною, пор., зокрема, чеськ.: "Cele její velké tělo se prohýbalo, ale nepůsobilo neohrabaně" (V.Körner),

При загальній тенденції пояснювати певні українські номени теорією "польської хвилі" інколи можна помітити, що історія окремих форм свідчить зовсім про протилежне - про рух певного слова не з

Польщі в Україну, а з України в Польщу й у більш віддалені слов'янські краї, що для традиційного розуміння є досить незвичним. Наприклад, західнослов'янські відповідники праслов. *xata вважаються запозиченими з української мови, "проте час цього запозичення, інколи й сам його факт викликає суперечки" (ЕССЯ 8: 21); укр. *гарувати* "тяжко без відпочинку працювати" проникло не тільки в польську, чеську і словацьку мови, а виявляється, що й окремі сербсько-хорватські і словенські утворення (пор., зокрема, словен. *garati* "важко працювати") (ЕСУМ I: 477-478) можуть підштовхнути до неординарних висновків. На певний рух зі сходу вказує й чеськ. *třimati*, яке в чеській мові є полонізмом, а укр. *тримати*, крім трактування як полонізму, може також розглядатися як спільна українсько-польська ізоглоса [Булаховський 1983: 140]. Не до кінця з'ясовано, як тюркізм *панюха* (що протиставляється при російсько-українському порівнянні іншому тюркізмові *чулок* [Сопоставительное... 1991: 186]) став набутком польської й чеської мов. Польська дослідниця Д. Будняк на підставі комплексного аналізу функціонування в слов'янських мовах ряду лексем, які традиційно розглядаються на українському ґрунті як запозичення з польської мови, дійшла висновку, що насправді ми маємо справу із зворотними засвоєннями. "Ретельний аналіз чотирьох слів - *хвиля, кохати, мова, квіт*,- зазначає Д. Будняк, - привів нас до несподіваних з точки зору традиційного лінгвістичного розуміння результатів. А разом з тим [...] була виявлена доволень підходу, практикованого до сьогодні у відношенні до української мови, який примушував у кожній українсько-польській зустрічі слів, що не знаходила паралелі в російській літературній мові, бачити полонізм (виділено нами.- О.Ц.)..." [1991: 63].

На наш погляд, таке розуміння даної проблеми є не спробою "лінгвістичної акробатики", а відзначенням реального стану речей, явищ, витоки яких приховані ще в передісторичному минулому. Найявніші в українській і польській мовах чимало прошарку лексичних ізоглос часом змушувала дослідників думати про виділення для цих мов періоду спільності їхньої генеалогічної еволюції. Наприклад, П. Житецький пише про те, що "є чимало слів, очевидно, польських або українських, а проте ці слова трапляються і в російській мові. Ми розуміємо не ті польські слова, які з'явилися в літературній російській мові через пряме або безпосереднє запозичення з мови польської. Ми маємо на увазі так звані обласні слова, які не легко піддаються теорії запозичення (виділено нами.- О.Ц.)" [1987: 52]. Серед наведених ілюстрацій - номени *або, везжа, господиня, лагодити, ледва, смажити, трохи, частувати* тощо [Там же: 52-53]. Поширення цих форм у російській мові, як можна переконатися, обмежується переважно південно-західними діалектами і є безсумнівним прикладом українського впливу. Однією з останніх за часом появи є спроба виділення шару спільних

українсько-білорусько-польських лексем у праці "Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология" де зазначається, що таку лексику можна розподілити на дві принципово різні групи: більш ранніх утворень, які беруть свій початок ще в періоді пізньопраслов'янської єдності, та форм, що з'являються в українській мові (й адаптуються нею) під впливом польської в XV - XVII ст. До більш давнього прошарку віднесено слова *бачити, блукати, бруд, дбати, справа, щирий* тощо [1991: 82].

Особливістю окремих українських номенів є певна невідповідність їхнього фонетичного вигляду загальним вимогам і принципам української фонетики. Часом такі утворення з цієї причини трактуються як "полонізми" або "чехізми" ("богемізми"). Проте цілком ймовірно, що ці форми є залишками давньої антської лексики, які через діяння особливих чинників зберегли початкову звукову оболонку, морфемну структуру і семантику. Серед таких раритетних утворень наведемо: *влада, ганьба, брама, благати, невіглас* (ця неповноголосна лексема засвідчується в найдавніших пам'ятках (Срезн. II: 365); *міць, праця, дзьоб, зичити, обіцяти; рознач, навпаки, завжди, завзятий, знацяцька* (вважається запозиченням з польської мови (ЕСУМ II: 271), хоча належить до специфічної групи прислівників із кінцевим *-ка (-ки)*, більшість з яких є елементом розмовного українського мовлення [ГУММ 1978: 399-400] та ін.

Потрібно також підкреслити, що визнання в українській мові значної кількості засвоєнь з польської веде до знецінення факту давнього самостійного існування нашої мови, бо, як відомо, польсько-українські лінгвістичні контакти - явище досить пізньої історичної доби. Очевидно, що саме з цієї "польською хвилею" необхідно буде пов'язати остаточне оформлення українського лексикону, а значить, ще далі за традиційний рубіж (XIV - XV ст.) відсунути постання української мови як цілісної окремої лінгвістичної системи, хоча й уже за перший термін, за словами І. Огієнка, "сором перед усім науковим світом" [1995: 45]. Отже, або необхідно погодитись з О. Брюкнером "без великого ризику помилитися" в тому, що польська мова засвоїла лише одне-друге українське слово і "незрівняно більше вони від нас" [1925: 19], що кожна десята українська лексема запозичена з польської [Ibid.: 256], або прийняти як незаперечну істину наявність в обох мовах антського прамовного лексичного підґрунтя, яке і сьогодні визначає помітну близькість між українською і польською мовами в царині лексики. Цей шар генетично спільних утворень у XV - XVII ст. був дещо поповнений з обох сторін, однак не ця домішка, а прадавній генеалогічний базис має вирішальне значення.

Принагідно зазначимо: українсько-польські ізоглоси не становлять особливої проблеми для етимологів, їх поява пояснюється україн-

сько-польським кордоном, наявністю фрагментів спільного політичного минулого, при цьому завжди існує можливість інтерпретації таких форм як маргінальної західнослов'янської лексики. При окресленні ж українсько-латинських, українсько-кельтських чи українсько-верхньонімецьких відповідностей польська мова, через нерозробленість питань історичного та етнологічного характеру, залишається єдиним більш-менш вірогідним джерелом їх перейняття. Таким чином, обсяг польських запозичень в українській мові штучно збільшується ще на кілька порядків.

При укладанні етимологічного словника української мови стало очевидним, що "питання про шляхи проникнення в укр. мову іншомовних слів [...] в більшості конкретних випадків виявляються досить складними і малодослідженими" (ЕСУМ I: 10). Очевидно, що саме до такого невтішного висновку можна прийти, коли орієнтуватися на застарілі (сподіваємось, що зараз ми це можемо однозначно стверджувати) методологічні принципи, які, не боячись помилитися, можна ще назвати політичними. Сьогодні загальнославистичною тенденцією слід вважати розгляд глотогенезу кожної зі слов'янських мов як окремого своєрідного історичного явища, при цьому кожна мова має як шерес, спільних з кількома або всіма слов'янськими мовами, так і унікальні особливості, що з'явилися протягом незалежного усамостійненого розвитку. Український народ, а, відповідно, й українська мова, пройшли власним неповторним шляхом еволюційного поступу. "Якраз Україна, - стверджує О.Прицак, - являється цікавою для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур і релігій [...]. Дослідження та аналіз взаємного проникнення отих вищих і нижчих цивілізацій - це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі дослідження дають дуже цікаві результати" [1991: 38]. Немає жодного сумніву в тому, що складний своєрідний шлях українського етногенезу не міг не визначити суттєві риси та властивості структури сучасної української мови. Зокрема, пов'язання початків історії протоукраїнських племен із регіоном Середнього Наддунав'я дає змогу гармонійно вписати до їхнього говору численні кельтські, іранські, германські, романські тощо запозичені форми. Цілком ймовірно, що за наявністю чи відсутністю в сучасних слов'янських мовах певного прошарку давніх запозичень можна зробити висновок про переважно антські чи словенські їхні витоки. Наприклад, насичуючись германською, кельтською, романською лексикою, мова антів, на відміну від мови словен, уникла впливу більш північних і східних народів. На наш погляд, саме цим зумовлюється відсутність у мовах антської підгрупи значного шару засвоєнь з балтійських мов (О. Трубаčov робить такий висновок щодо всіх слов'янських мов [1991: 22-23]). Звичайно, для дослідника найбільш ранніх, релевантних у питанні генеалогічної

диференціації чужомовних запозичень постає проблема відділення прадавніх, спільних для головних праслов'янських діалектів лексем від дещо пізніших, типових лише для однієї з двох пізньопраслов'янських діалектних підгруп. Однак в оперті на певні маркуючі форми все ж можна прийти до певних узагальнень. У славистичних розвідках, зокрема, відзначається, що давньопрусська лексика здається ближчою до слов'янської, ніж литовська або латиська [ВПІВСМ 1966: 525]. Коли ж уважно придивитись до того лексичного матеріалу, яким ілюструється ця близькість, то помічаємо за кількома найбільш виразними прусько-слов'янськими паралелями переважно відповідності прусько-словенські, пор.: праслов. **moldenъьь* "хлоп'я, юнак", ст.-сл. *младѣньць* "хлоп'я" і д.-прус. *maldenikis*; праслов. **debelъьь* - д.-прус. *debikan* "великий"; праслов. **уьнь* "геть" - д.-прус. *winna* "геть" [Там же: 525-526]. Усі вищенаведені утворення є типовими і для російської мови (*младенец, дебелий, вон*), українська мова знає лише *дебелый*, яке можна віднести до шару давніх словенських субстратних форм (праслов. **debelъьь* невідоме у зах. слов'ян (ЕССЯ 4: 202). Ці три лексеми тісно пов'язують російську мову з південними слов'янськими, що ще раз нагадує про існування колись єдиного східного словенського масиву. Можливо, до цієї маркуючої групи прусько-словенських ізоглос слід додати і праслов. **drevъьь* (найближчі відповідники прус. *druwis* "віра", лит. *drūtas* "сильний" (ЕСУМ II: 124), яке, хоч і охоплює досить значне коло слов'янських мов, найбільш тісно знову ж таки поєднує російську і південні слов'янські мови (включно із старослов'янською).

Про те, що контакти слов'ян пшеворської культури з балтами були менш інтенсивними, ніж у сусідніх словенських племен, свідчить наявність у російській мові багатьох балтійських запозичень, частина з яких найбільш адекватні відповідності знаходять у мовах південного слов'янського лінгвістичного ареалу. Серед таких утворень рос. *бугор, русло, ютиться, пачкать, сигать* (походить від північногерманської назви лосося, "налицо балто-слов.-герм. ізоглоса" (Фасмер III: 617), *цепень* (праслов. **сѣрѣнѣти* звичайно порівнюють з лит. *ka trpi* "хворіти, чхнути", континуанти ще в ц.-сл., серб.-хрв., словен., чеськ. (ЕССЯ 3: 184-185), *лось* (традиційно зближуване з лит. *lašas* "крапля" (ЕССЯ 16: 91), *жидкий* тощо.

Антський етнічний масив, особливо після переміщення його на терени України, теж вступив у безпосередні контакти з балтійськими племенами. Однак наслідком цього стало оформлення дещо відмінного балто-антського ізоглосного прошарку (до його складу, очевидно, входили номени, відповідні укр. *блукати, клякнути, клуны* тощо). Взагалі, у порівнянні з романським або германським слідом балтійський у мовах антської підгрупи є не таким виразним.

За наявністю в складі української та російської лексики давніх

романізмів можна зробити висновок про те, що північна й південна частини східного слов'янства в генеалогічному плані являють собою різні етнокультурні цілності, тому неприпустимо розглядати історію окремих таких форм, поєднуючи, наприклад, як свідчення одного порядку рос. діалектні дані з фактами української лексики. Чи, більш того, проводити виключні російсько-латинські зіставлення, як це робиться в російській славистиці. Так, О. Трубачов вважає доцільним для пояснення рос. діал. *поймо* "пригорщ" залучити безпосередньо лат. *poetom* "зняти" [1991: 23], найбільш точним семантичним відповідником нар.-лат. *kāsūla* "плащ із каптуром" російські етимологи вважають значення давньоруських і рос. діалектних форм, представляючи як одне ціле фактично свідчення давніх українських пам'яток і сучасних російських діалектів (ЕССЯ 11: 192). Наш скептицизм щодо прямих контактів проторосійського масиву з римською цивілізацією базується на етнологічних свідченнях, а також на відсутності системи давніх латинізмів у російській мові, характерної, зокрема, для мови української. Значно легше погодитись із перейняттям східним словенським угрупованням певних грецьких номенів, які зберігаються, у тому числі, й російською мовою (*корабль, кровать, баня* та ін.). Про нетиповість давніх латинських запозичень для словенської прамови (при умові, що такі форми не були опосередковані антською прамовою або ранніми контактами з кельтськими карпатськими говірками, які були достатньою мірою насичені такими утвореннями) говорить, зокрема, той факт, що континуантів праслов. **košul'a* немає ні в російській літературній мові, ні в східних болгарських діалектах, що можна розглядати як свідчення "певних старих обмежень" у поширенні (ЕССЯ 11: 193). Для українців така назва натільного одягу є звичною й давньою (синонімічною до *сорочка*), як і для чехів, поляків, сербів та хорватів [Вовк 1995: 146]. Слід також відзначити нехарактерність для російської мови таких маркуючих, пов'язаних із Наддунайською котловиною номенів, як *Відень, Дунай*; відсутніми виявляються численні утворення, які, зокрема, в українській мові можна вважати наслідком романського впливу. Причому поява таких форм, на нашу думку, зумовлена не стільки безпосередніми слов'яно-римськими контактами (хоча й така можливість не виключається), скільки збереженням в українській мові відгомону давньої середньодунайської кельто-дако-германо-слов'янської амальгамованої культури, яка сформувалась внаслідок активних зв'язків із Римською імперією. Українська мова не поступається за цією релевантною рисою своїй лексики жодній із західних чи південних слов'янських мов.

Серед найперших латинських запозичень, очевидно, були номени, що використовувалися для означення вищих представників державної ієрархії. Наприклад, М. Грушевський встановив, що давні ант-

ські й словенські начальники називали себе "ріксами" (пор. лат. *rex* "цар"): "...може з цією старою традицією стоять в зв'язку фрази Галицької літописі: "Бѣла риксъ, рекъмый король угорьскый" [1991: 369]; появу титулу в слов'ян вчений пов'язує з кельтським впливом на готів, а останніх на слов'ян [Там же: 370]. Іншим цікавим, хоча й не таким певним за своєю хронологією, є номен *дукач/дука* - "стара форма *дукс* запозичена безпосередньо з латинської (виділено нами.- О.Ц.) або через старослов'янську і середньогрецьку мови" (ЕСУМ II: 143).

Одним із найскравіших латинізмів в українській мові є *коляда*. На думку І. Дуриданова, це слово належить до шару найдавніших слов'янських запозичень з латинської мови, перейнятих ще до VII ст. н.е. [IX МСС 1986:28]. Як вважає А. Десницька, балканізм *коляда* (від лат. *calendae* "календи, перший день місяця") закріпився в російському народному мовленні, відбивши тим самим історичну стійкість давнього зв'язку етнографічних традицій східного слов'янства з народами Балканського півострову, що встановився ще в давньоруський період [1984: 332]; цю форму віднесено до верстви тих запозичень, які поширювалися не через писемність, "але як результат живого спілкування в народному середовищі" [Там же: 325]. У силу вищенаведених причин дозволимо собі не погодитись із дослідницею в питанні характерності цього номена для "всього східного слов'янства", тим більш, що нерівноправність цієї лексики в структурах української та російської мов була помічена ще В. Далем (II: 136). Справді, з одного боку, "значне поширення, народність слова [...] говорять про його праслов'янську давність. Лат. походження цілком узгоджується з раннім поширенням у слов'ян Паннонії, яке передбачав Міклошич" (ЕССЯ 10: 135), з іншого ж (за Ф. Філіном) - рос. *коляда* - "різдвяний обряд, переважно на Україні (виділено нами.- О.Ц.)..." (ЕССЯ 10: 135). Отже, на наш погляд, є всі підстави вважати це слово належним до групи тих маркуючих утворень, що є свідченням часткової ізоляції проторосійського анклаву від етнокультурних і мовних процесів, які охопили в III - VII ст. Карпатську географічну зону.

До прошарку найдавніших латинських слів, які стали надбанням і маркуючою ознакою мови антів, очевидно, слід віднести ті утворення, що з'явилися внаслідок перейняття окремих здобутків римської матеріальної культури. Серед найпомітніших форм, які є важливими для слов'янської родової дистрибуції, представлені в українській мові номени *мур/мурувати* (лат. *mūrus* "стіна"), *кут* (існує припущення про латинсько-романське походження слова (ЕСУМ III: 162), *млин* (лат. *mōlina* "млин"), *комора* ("давнє запозичення з грецької або латинської мови; лат. *самата* (*самата*) "склепіння" (ЕСУМ II: 540), *кошара* ("як би там не було, народнолат. походження **košara / košarъ* як назви загону для гірського вівчарства і молочного господарства не викликає сумні-

ву" (ЭССЯ 11: 185); специфічним є й лінгвістичний ареал, де відзначається наявність такої назви - у даному випадку об'єднаними виявляються південнослов'янські мови (поза словенською), чеська (морав.), словацька (діал.) польська та українська мови (ЭССЯ 11: 184 (карта), *комин* (лат. *caminus* "піч, горно"), *скриня* (в основі лат. *scrinium* "циліндричний ящик для зберігання паперів. (Фасмер III: 657), *яρμο/ярем* ("...у цьому смислі ми говоримо про спорідненість праслов. *arġmo і лат. *arġa* pl. tant. "спорядження, зброя" (ЭССЯ 1: 77) тощо.

Багато праслов'янських (антських) слів, які могли виникнути під впливом латинської мови (безпосереднім чи опосередкованим кельтським чи гето-фракійським населенням), сьогодні в українській мові зустрічаються серед найуживанішої просторічної лексики. Наприклад, *кубло* (очевидно, споріднене з лат. *cumbo* "лягаю" (ЕСУМ III: 119), *бодня* (лат. *butina* "кадка", рос. форма, можливо, з укр. (ЕСУМ I: 221), *олия* (джерелом можна вважати, у першу чергу, лат. *ollum* (Фасмер III: 134), *монисто* (можливою є як латинська, так і галло-грецька етимологія (ЕСУМ III: 507), *мізерний* (лат. *miseria* "лихо"), *поганий* ("одна з нечисленних простих позичок на Балканах, перейнятих безпосередньо з латини" (Вгückner: 426). Серед назв свійських тварин на особливу увагу заслуговує форма *цап*, яка в українській мові має наддіалектний характер і належить до шару давніх слов'янських запозичень (близькі відповідники наявні насамперед у неслов'янських мовах Балканського півострова): "у будь-якому випадку слов. форми належить пов'язувати, у першу чергу, крім названих балканських, з романськими діалектними формами, пор. італ. *zappo* [...]. Певні зв'язки встановлюються з лат. *sarap* (ЭССЯ 3: 173). При цьому слід додати, що *цап* у російських словниках фіксується із вже звичними позначками "діал.", "півд.", "зах." (зокрема, Даль VI: 1249). Не менш важливі висновки можна зробити і на підставі аналізу поширення континуантів праслов. *gava, які, крім української (*гави*), зустрічаються ще тільки в словенській мові (*gavec* "чайка"). Ця форма, як вважається, може бути пов'язана з лат. *gavia* "чайка" (ЕСУМ I: 446).

Чимало з українських назв рослин також виводяться від латинських відповідників, зокрема *рожа*, *барвінок*, *любисток*, *рута* (про давність цієї назви свідчить наявність діпового для українського фольклору сполучення *рута-м'ята* [Потебня 1968: 417]). Наведені флористичні терміни відрізняють українську мову від російської й наближують її до західнослов'янських. Однак останній факт ще й тепер може тлумачитися не як свідчення генеалогічної близькості цих мов, а як наслідок проникнення західнослов'янської лексики в українську. Принаймні позначки "запозичено з польської" або "через польську і чеську мови запозичено з німецької" майже завжди присутні при етимологічному коментуванні цих назв. Тому для безперечного визнання прото-

мовного (антського) походження численних, збережених українською мовою латинських запозичень потрібно спертися на ті з них, які не мають аналогій у західних слов'янських мовах (хоча окремі з вищенаведених форм своїм поширенням і давністю фіксації опираються поясненню їх як польських засвоєнь). Одним із найяскравіших прикладів такого плану є укр. слова *лигати*, *налигач*, *налиганий*, які при етимологічному аналізі безпосередньо зіставляються з лат. формами, зокрема, *лигати* тлумачиться як "праслов. діалектизм укр. мови, споріднений з лат. *ligo, ligare* "зв'язувати" (ЭССЯ 15: 87), "припущення про запозичення з румунської мови [...] небґрунтоване" (ЕСУМ III: 230).

Питання про можливість появи в українській мові (як фрагмента антської спадщини) номенів, які слід пов'язати з безпосередніми контактами протоукраїнських слов'ян із римською цивілізацією, на сьогодні все ще належить до малодосліджених. Сподіваємось, що в подальшому стане більш ясним, наскільки своєю появою в українській мові завдячують саме латині такі утворення, як *кохати* (лат. *cōrus* "люблячий"), *тремтіти* (лат. *tremo* "дрижати", поза лат. і грецьк. мовами відповідники українській формі є ще в лит. (Miklosich: 360), *турбувати*, *турбота* (лат. *turbare* "хвилюватися"; на думку К. Махека, у польській мові *turbować* з'явилося з мови інтелігентів (543), *просякати* (лат. *satio* "насячуватися"), *турнути/турнути* (моравськ. *turnūt*' пояснюється як запозичення з румунської чи польської мов, в яких передбачається лат. основа (Machek: 543), *гамір* (лат. *clamor* "галас"), *мета* (лат. *mēta* "ціль") та низка інших.

Більшість із проаналізованих утворень у тих мовах, які нібито стали для української джерелом безпосереднього перейняття, також не є оригінальними. Посередника між ними і латинською мовою, як правило, вбачають у верхньонімецьких говорах чи готській мові. З нашого погляду, у цьому питанні потрібно говорити також і про можливість зворотних запозичень. Ось що пише з цього приводу М. Рудницький: "...готи відпихнули слов'ян від моря, відносно посунувши їх більше на захід, при цьому не перетяли зв'язків слов'янського полудня з наддунайськими провінціями Риму. У зв'язку з цим здається, що римські запозичення (латинські чи, власне, латинсько-іллпрійські), які походять з півдня, а не з узбережжя Балтики, пройшли спочатку осередок (intermedium) слов'янський, і лише пізніше, тобто від слов'ян, дісталися до готів" [1961: 87].

Навіть при побіжному ознайомленні із системою запозичень в українській мові можна відзначити факт неадекватного її співвідношення з аналогічною системою іншої східної слов'янської мови - російської. Не в останню чергу це стосується про шарку германізмів, за кількістю яких українська мова ближче стоїть до західних слов'янських мов [Німчинов 1926: 8]. На нашу думку, багато з цих утворень потрапи-

ли не безпосередньо в давню українську мову, а стали набутком ще мови давніх антів.

Проблема слов'яно-германських контактів давнього періоду (до V ст. н.е.) ще й досі зберігає свою актуальність [Опельбаум 1971: 5]. Традиційний підхід до германізмів, які ввійшли до лексичного складу сучасних слов'янських мов, ще й сьогодні, при збереженні методичного постулату про завершення праслов'янської мовної єдності тільки в VI ст. н.е., обмежується лише виділенням спільного для всіх слов'ян германського прошарку, це змушує ті утворення, що засвідчують, можливо, ще праслов'янську виразну діалектну диференціацію, сприймати як явища пізнього історичного періоду. При такій загальній ситуації германські запозичення, зокрема в українській мові, розподіляються на дві чіткі групи: праслов'янських засвоєнь, спільних для всіх слов'ян, і пізніх германізмів, що з'явилися тоді, коли про безпосередні контакти з германським населенням не могло бути й мови.

"На нім (українському народі),- пише Є. Тимченко,- позначилися культурні впливи найбільше тих народів, що мали державну владу над ним, одні з таких впливів були дуже давні, може ще з IV віку, коли утворилася готська держава на нашій території, в епоху, коли слов'яни жили ще збитою масою, отже, і впливи ті в значній мірі загальнослов'янські. Германських запозичень тої доби ми можемо налічити більш-менш десятків три" [1930: 38]. Неважко помітити певне протиріччя у висловлюванні вченого, зокрема, відзначити той факт, що доби готського панування на теренах України слов'яни вже не жили "збитою масою", а значить, в окремих сучасних слов'янських мовах цей германський вплив повинен бути дещо менше помітним, ніж, наприклад, у мові українській.

Аналіз найдавніших германських запозичень у слов'янських мовах, зроблений не так давно В. Мартиновим, виявив лише ті утворення, які становлять спільне надбання більшості сучасних слов'янських мов [1963]. Знаючи про давню диференціацію прагерманських (як і праслов'янських) діалектів, очевидно, слід більш уважно підійти до прошарку найдавніших германізмів у слов'янських мовах.

Перед тим, як перейти до розгляду маркуючих германських запозичень, які стали надбанням антської прамови, хотілося б зробити декілька зауважень відносно загального становища германізмів у структурі української запозиченої лексики. Слід сказати, що при виділенні групи давніх запозичень з германських мов (більшість з яких вже перейшла до розряду власнеукраїнської лексики) майже ніде не аналізуються їхні релевантні для слов'янської лінгвістичної дистрибуції ознаки. Традиційно вважається, що запозичена лексика взагалі не становить значного шару в українському лексиконі, особливо коли говорити про його найдавнішу частину. Наприклад, В. Німчук, дослідивши

найхарактерніші групи давньоруської лексики, пов'язаної з буттям, простором, часом і людиною, дійшов висновку, що кількість запозиченої лексики в досліджених сферах порівняно невелика [1992: 353]. Однак коли звернутися до матеріалу "Етимологічного словника української мови", то можна помітити, що запозичення, зокрема з германських мов, є досить частими й зустрічаються серед найуживанішої наддіалектної української лексики. Щоправда, етимологічне коментування таких форм не відзначається оригінальністю; більшість із давніх засвоєнь тлумачаться як польські запозичення, що відбиває загальнославистичну тенденцію в цьому питанні (найбільш чітко вона простежується в словнику О. Брюкнера. Вище наводилися приклади того, як інтерпретуються такі укр. номени (давні германізми), як *шпак*, *шкода*, пор. ще польськ. *praca* "від нас на Русі"(434), *skiba* "від нас - ціла Русь"(493) тощо). При цьому, як правило, не звертається увага на те, що такі "польські позички" наявні не тільки в західних, але й у східних українських говорах, широко представлені в українському фольклорі (напр.: "Школа мене молодой тому неробові [...] шкода трави та й отави, що ніхто не косить, шкода мой перстеники, що їх дурень носить" (Укр. нар. пісня в зап. Я. Головацького); особливо не турбує етимологів і конкретна хронологія появи в українській мові цих форм.

Отже, є серйозні підстави для того, щоб не погодитись із такою славистичною традицією. Основну причину для цього вбачаємо в становищі германізмів у самій польській мові. Дослідники німецьких запозичень у польській мові майже одногосно відзначають, що вона в основному черпала їх не із сусідньої нижньонімецької мови, а з верхньонімецької або, точніше, із східносередньонімецької [Трубачев 1959: 31]. Іншою причиною для сумнівів є достатньо широке коло географічно віддалених слов'янських мов, які диспонує такими "польськими запозиченнями" (при цьому паралельність запозичення із німецьких діалектів виключається через те, що аналізовані форми характеризуються в цих мовах майже повною ідентичністю фонетичного вигляду, який часто є досить своєрідним у порівнянні з германським прототипом). Якщо припустити рух германізмів в українську мову з польської, то природно передбачати, що деяка частина з них може стати набутком ще й російської мови (завдяки суміжності цих мов), але аж ніяк не сербсько-хорватської. Коли ж звернутися до реальних фактів, то помічимо, що в багатьох випадках саме ця мова (а не російська) володіє тими германізмами, які в українській нібито запозичені з польської. Більш того, окремі українсько-сербсько-хорватські аналогії у фонетичному плані є виключними, пор. укр. *натрапати*, польськ. *natracić*, чеськ. *trefit*, серб.-хорв. *natrapati* "натрапити", напр.: "...na povratku uvijek možeš natrapati na nekog vikendaša - gljivara" (D. Cvitan). Наступною причиною сумнівів слід назвати наявність у мовах антської підгрупи

не просто лексичних ізоглос, а паралельності цілих блоків споріднених номенів із відповідним семантичним і дериваційним навантаженням, напр.: укр. *шкoдa*, *шкoдити*, *шкoдливий*, польськ. *szkoda*, *szkodzić*, *szkodliwy*, чеськ. *škoda*, *škodit*, *škodlivý*, в.луж. *škoda*, *škodžeć*, *škodliwy*, серб.-хрв. *шкoдити*, *шкoдлив*; пор. також укр. *зарaдити* "давати раду, допомагати радою, знаходити вихід із скрутного становища" (СУМ III: 286), польське *zaradzić* із синкретичною семантикою тощо.

На нашу думку, у питанні германських запозичень в українській мові, як і в багатьох інших, є очевидною криза традиційного розуміння генетичної пов'язаності слов'янських мов. Більшість давніх українських германізмів не являють собою пізні польські запозичення, а є маркуючою рисою, яка свідчить про збереження антської лексичної спадщини. Основний їхній масив потрапив до мови антів переважно тієї доби, коли в районі Середнього Наддунав'я і Верхнього Повіслення відбувались процеси, пов'язані з усталенням пшеворської слов'янської культури (що часто розглядається як змішана слов'яно-германська або навіть як чисто германська [Залізник 1994: 118]). Пізніше на основі говорів племен пшеворської культури сформувалася антська прामова, до складу якої потрапили численні слова, перейняті в германців, що переважно користувалися давньою верхньонімецькою мовою. Звідси випливає, що сьогодні українська, польська, чеська, верхньолужицька, сербсько-хорватська (спочатку лише давня хорватська) мови володіють фондом спільних германізмів, які, увійшовши ще до антської прамови, послідовно зберігаються мовами-спадкоємницями.

Очевидно, що датування германських засвоєнь із верхньонімецької мови VIII ст. н.е. повинно бути переглянуто. Можна вважати, що більшість германських номенів перейшло з цієї мови в слов'янську ще II - III ст. н.е. Серед цих форм, напевно, були номен *стодола*, *скриня* (ми вже говорили про латинські корені цієї лексеми), які найчастіше називаються серед запозичень із давньоверхньонімецької мови [ВПНВСМ 1966: 532; Сопоставительное... 1991: 69]. Необхідно наголосити й на тому, що "майже всі германізми в праслов'янській мові не є загальногерманські, а діалектні і, відповідно, відбивають слов'яно-германські запозичення не з найдавнішої пори" [Седов 1979: 26-27]. Автори "Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов" також стверджують, що германські запозичення входили до слов'янських мов різними шляхами: з прагерманської мови (від III ст. до н.е. до II ст. н.е.), з готської (III - IV ст. н.е.), із західнонімецької мови (V ст.), дещо пізніше, доби остаточного розпаду праслов'янської мови - із давньоверхньонімецької (VI - VII ст.); з VIII ст. розпочинається період скандинавських впливів на давньоруські діалекти [1966; 531 - 532].

Звернемося, виходячи з принципу поступовості, до найдавніших германських слів, які стали набутком ще праслов'янської мови. Дотепе-

рішні дослідження слов'янської лексики виявили досить активний лексичний взаємообмін між прагерманською і праслов'янською мовами [ДУМЛФ 1983: 27]. Наприклад, до лексики праслов'янської мови потрапили германські утворення, континуантами яких у сучасній українській мові є лексеми *дiм*, *хлiб*, *думка*, *скло*, *хиза*, *вовна*, *пилка*, *котел*, *дошка*, *плуг*, *князь*, *корoгва*, *полк*, *меч*, *шолом*, *броня*, *гiсть*, *бук*, *редька*, *лiкувати*, *дрiбний* тощо. Саме ці форми є найчастіше згадуваними, коли говорять про слов'яно-германські контакти взагалі.

Які ж германські номен, перейняті слов'янами, уже можна навести як приклад ще не досить чіткого, але вже означуваного поділу слов'янства на північну (словенську) і південну (антську) підгрупи? Серед найдавніших словенських лексичних маркерів, які, перейняті від північних германців, із плином часу розпросторилися по всьому словенському ареалу, напевно, були такі номен, як праслов. **bljudo* ("запозичено в праслов'янську мову з готської" (ЕСУМ I: 213), **lukъ* ("праслов'янське запозичення з герм. **lauka* [...] Дуже показовою для давності проникнення є відповідність серб.-хрв. діал. *белi лук* "часник"-рос. діал. [...] *белый лук* "часник" (ЭССЯ 16: 172), **koldędzь* (виводиться від не засвідченого в жодній германській мові герм. **kalding*, найбільш послідовними є рос. - півд.-слов. аналогії (поширення слова в українській мові, як ми вважаємо, слід віднести до субстратних явищ, пор. укр. *кришниця*, *студня*), слово відсутнє у західних слов'ян (ЕСУМ II: 518). Цілком ймовірно, що до цієї групи залучаються також праслов. **stado*, **skotъ* та деякі інші форми. Наявність германізмів у церковнослов'янській мові, на думку О.Калужняцького, свідчить на користь того, що вона була засягнута германським впливом десь у Паннонії, бо в Болгарії це було б неможливим [ЛУСФМ 1993: 162]. На наш погляд, такі форми лише підтверджують давню єдність словенського масиву, його самобутність, а також вказують шляхи реальних міграцій.

Яскравим свідченням особливого життєвого устрою, специфіки релігійних вірувань слов'ян-антів є давнє германське запозичення *гай* (пор. укр. *гайка* "тип пісні-веснянки", чеськ. поняття *"posvátňý háj"*, нім. *hain*, д-в.нім. *hagan* "гай"). Крім української, лексема є типовою для білоруської, польської, чеської, лужицьких мов, зустрічається в сербсько-хорватських складних топонімах (ЕСУМ I: 451). Давність цієї форми в українській мові підтверджується також даними давньоруської топоніміки (ЛР: 441, 546). Маркуючі властивості для визначення типологічного характеру української лексики має інше засвоєння з давньоверхньонімецької мови - *багно*, яке вже згадувалося нами серед антських дистриб'юторів (праслов. **bagnō*). "Чіткість географічного ареалу (зах.-слов. і схід.-слов.), регулярність відповідностей і простота реконструкції праслов'янської праформи знаходяться в явному протиріччі з нез'ясованою етимологією цього слова [...]. Найбільш серйозним

уявляється старе порівняння слів. *bagno з герм. **baki-*, **bakki-*, звідки давньо-в.нім. *bah* (ЕССЯ I: 126). До складу найдавніших засвоєнь із германських мов входить і слово *хвиля*, яке раніше теж згадувалося серед антських маркерів. В етимологічному коментарі, зокрема, звертається увага на особливість появи в цього номена темпоральної семантики: "повчально відзначити, що [...] герм. назва хвилини, відрізка часу була запозичена пізніше зах.-слов. мовами із д.-в.нім. (*h*) *ila*" (ЕССЯ 4: 111). Українське *хвиля* із синкретичною семантикою не згадано, напевно, через можливість його появи під польським впливом (В. Німчук, наприклад, вважає укр. *хвиля* "мить" полонізмом германського походження [1992: 132]). При цьому не враховується, що укр. номен у семантичному плані більш різноманітний, ніж західні відповідники, зокрема, лише укр. *хвиля* має значення "водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні" (рос. *волна*) [Будняк 1991: 55]. Важливо також, що українська мова диспонує не тільки словом *хвиля* із значенням часового відрізка, але й іншими утвореннями (*хвилина*, *хвилька*, *хвилинка*), які при компаративному аналізі потрібно зіставляти не з польською, а, наприклад, із чеською мовою (чи її діалектами), пор.: "(chlapец:) Jenom *chvilku* mi pomoz" (V. Körner); "(Gojdič:) Copak nevědi, že si drou kůži z těla sami?" Na *chvilinku* se odmlčel" (J. Kozák). Іще однією з давніх маркуючих германських лексем, яка глибоко ввійшла в структуру, зокрема, української мови, є *дяка* (*дякувати*). Українські й білоруські форми знову ж таки вважаються перейнятими від поляків (ЕСУМ II: 153) "скоріш за все, відбивають польськ. *dziękuje*" [ИТСЯ 1986: 268]. Для того, щоб безперечно визнати польське походження слова, необхідно пройти повз те, що при запозиченні не збереглися ні афrikата, ні носова вимова (пор. зафіксоване в словнику реальне польське запозичення *дзінкувати* (ЕСУМ II: 60), тобто зневажити той факт, що українська форма **білшточн**о відбиває фонетичний вигляд с.-в.нім. *dank* "подяка", ніж польська.

Українська мова володіє цілою групою лексем, чие походження більшою чи меншою мірою обумовлюється верхньонімецькими формами. Значна частина з них представлена і в інших слов'янських мовах, які сформувалися переважно на антському лінгвістичному підґрунті. Серед таких слів: *барва* (с.-в.нім. *varwe* "барва"), *шпак* (с.-в.нім. *spatz* "горобець"), *труна* (д.-в.нім. *truha* "ящик"), *лан* (с.-в.нім. *lehen* "відданий в аренду маєток", д.-в.нім. *lēhan*), *шкода* (д.-в.нім. *scado* "шкода"), *рада* (с.-в.нім. *rat* "рада"), *льоx* (д.-в.нім. *loh* "яма"), *явір* (д.-в.нім. *ahorn* "клен"), *кухоль* (також із серб.-хрв. аналогіями, "запозичене, можливо, через польське посередництво з середньовісньонімецької або нововісньонімецької мови" (ЕСУМ III: 165), *куля* (с.-в.нім. *kugel* "куля", д.-в.нім. *kūle* "кулька"), *гуля* (д.-в.нім. *gealla* "пухлина на нозі коня"), *стриха* (можливо, від д.-в.нім. *strīthhan* "гладити", "мастити"), *гупт*

(д.-в.нім. *hurt* "плетена загорожа для овець"), *будувати* (с.-в.нім. *būden* "будувати"), *шукати* (широко відоме в українських діалектах, в укр. пам'ятках з кінця XIVст. (1393р.) [Дзендзелівський 1969: 145], від д.-в.нім. *suochan* "шукати"), *ховати* ("найбільш вдало наближувати до д.-в.нім. *scouwōn* "берегти" (Фасмер IV: 252), *мусити* (д.-в.нім. *muo gann* "мусити"), *малювати* (також у серб.-хрв. і словен. мовах, д.-в.нім. *mālōn* (*mālēn*) "малювати"), *тратитися* (д.-в.нім. *tretan* "ступати"), *гамувати* (с.-в.нім. *hamen* "стримувати"), *куштувати* "пробувати на смак" (із серб.-хрв. і словен. аналогіями, д.-в.нім. *kostōn* "куштувати"), *блакитний* (найбільш точним слов'янським фонетичним відповідником є серб.-хрв. *blakitan*, у словнику пояснюється як запозичення з польської мови й походить або з с.-в.нім. *blanc-heit* "біла, сталевоблискуча фарба", або через чеське посередництво з пізнолат. *blanchetus*, *blanketus*, *blanquetus* (назви різних кольорів) (ЕСУМ I: 205) тощо.

Для того, щоб протистояти тенденції пояснення кожної української форми, яка має ознаки давнього германського запозичення, як полонізму, треба, по-перше, в оперті на найдавніші пам'ятки знайти ті лексеми, що існували в українській мові ще до початку активних польсько-українських контактів; по-друге, визначити утворення, які, ставши набуток антської прамови, сьогодні збережені виключно українською мовою; по-третє, звернути увагу на ті номени, що в польській мові, як правило, інтерпретуються як наслідок українського впливу. При цьому слід очікувати, що такі форми **обов'язково** знайдуться, інакше б виникла потреба перегляду етнологічної концепції.

Як відомо, писемні пам'ятки доби Київської Русі ґрунтуються на церковнослов'янській традиції, проте зустрічаються в них й елементи живої української мови, серед яких повинні бути і засвоєння з верхньонімецької мови. Справді, у давньоруських пам'ятках виявляються такі номени. Наприклад, *скарб* зустрічається із значенням "майно" в Початковому літописі при згадці подій 945 року: "Идутъ по мнѣ съ дружиною моужа моего приставлены къ *скарбоу*" (Срезн. III: 365) (походить від д.-в.нім. *scerf* "монета" (Фасмер III: 633). Ще одним цікавим наддіалектним утворенням, характерним на тлі інших східних слов'янських мов, у першу чергу, для української, є зафіксоване в пам'ятках *коц* (*коч*) (Срезн. I: 1305) ("запозичення з давньоверхньонімецької мови, д.-в.нім. *kozzo* (чол.р.), *chozza* (жін.р.) "груба вовняна тканина, ковдра, одяг" (ЕСУМ III: 63). Зустрічається у давньоукраїнських документах і витіснена більш новим *гроші* форма *п'єназь* "срібна монета", "гроші взагалі" (Срезн. II: 1784-1785), що теж перейшла в слов'янські мови з давньоверхньонімецької (д.-в.нім. *pfening* "платіжний засіб") [Худащ 1958: 138].

У лексичному арсеналі української мови зберігається кілька прадавніх германських запозичень, які не представлені в жодній іншій

слов'янській мові. Ці слова є одним із найяскравіших свідчень переселення протоукраїнських (антських) племен із регіону Середнього Наддунав'я, де в їхню говірку проникли численні верхньонімецькі номенни. Таким є *bagatтя* - "очевидно, праслов. **bag-*"горіти, тліти"; - споріднене з д.-в.нім. *bacchan, bahhan* "пекти" (ЕСУМ I: 109). На думку В.Левицького, в етимологічному плані з д.-в.нім. *būjan* "гріти" можна зіставляти, крім *bagatтя*, ще й укр. *багти, бажати* (42), тобто номенни, які вже згадувалися серед антських лексичних маркерів. В "Этимологическом словаре славянских языков", коментуючи укр., блр. і рос. діал. ("донск.") відповідники (знову зустрічаємося з небажанням назвати очевидне українське запозичення українізмом), О.Трубачов зауважує, що *bagatyje "здогадний (предположительный) праслов. лексичний діалектизм, невідомий іншим слов'янським мовам" (ЭССЯ 1: 124). А.Десницька вважає за можливе інтерпретувати "схід.-слов. *bagatyje як початково обрядовий термін, що сформувався на романській основі й поширився з балканського ареалу [...]. Уявляється більш ніж вірогідним балканське походження російського діалектизму *багатье*, укр. *bagatтя* та ін., причому, ймовірно, безпосередньо з романської форми **fokacia, focacea*..." [1984: 336,337]. Що ж, обидві гіпотетичні етимології (давньовісньонімецька і романська) лише підтверджують давній і самобутній характер окремої української лексеми, разом з тим будучи яскравим свідченням своєрідності української лексики в цілому.

Український номен *спис* не так часто, як попередній, стає предметом поглибленого етимологічного аналізу. Однак це слово не менш виразно свідчить про унікальність українського глотогенезу. Так, помічаємо, що воно в словнику Ф.Міклошича зіставляється з д.-в.нім. *spiez* "спис" (318). М.Фасмер для порівняння з цією специфічно українською формою наводить нововерхньонім. *spiess* "спис" (III: 636) (хоча й тут можна встановити певні зв'язки з романськими мовами, пор. лат. *sparus* "короткий спис").

Український прикметник *швидкий* слід теж, з нашого погляду, віднести до групи германізмів, які зберігаються сьогодні лише українською мовою (У В.Махека фіксується діал. *šviŕkŭ*, що пояснюється як українізм і виводиться від с.-в.нім. *swinde, swint* "швидкий, моторний" (519). Виключно українська форма *гунати* при етимологічному аналізі також інтерпретується як запозичення із середньовісньонімецької мови (через праслов. *glipati зіставляється із с.-в.нім. *qlifan* "бути косим") (ЕСУМ I: 525).

Низка українських лексем, чиє походження обумовлюється давніми верхньонімецькими словами, як вважається, з'явилися в польській мові під впливом української, що, напевно, відображає приховану в правіках загальну тенденцію розпросторення антської лексики і, зокрема, германізмів. Серед таких форм - укр. *шлях*. Про давність цього но-

мена свідчить не тільки перехід його з української в польську, але й з української в румунську (рум. *sleaŭ* "шлях") с.-в.нім. *slag* "колія") (Фасмер IV: 457). Іншим прикладом "неординарного" руху запозичення є укр. *кострубатий* (через праслов. *kostra може пов'язуватися з н.-в.нім. *struppig* "найжачений, скуповджений" (ЕСУМ III: 54, Machek: 281). Укр. *драбина* може вважатися як українізмом у польській мові, так і полонізмом в українській, хоча такі твердження називаються "безпідставними" (ЕСУМ II: 119) (серед германських аналогій - с.-н.нім. *trappe, treppe* "сходи" (праслов. **drabъ, drabina*).

Принагідно хотілося б звернути увагу на два цікаві моменти, які з'ясовуються при розгляді давніх германських засвоень. По-перше, попри достатньо пізні датування цих процесів (VII ст.), лише з їх урахуванням стають можливі праслов'янські реконструкції. По-друге, помічається ненормативність у переході багатьох таких номенів, що стають набутком просторічної, часто афективної лексики. Наприклад, на думку В.Махека, поява в українській мові прикметника *швидкий* могла відбутися як "сленгового терміну" (519). Автори "Этимологического словаря славянских языков" вважають, що порівняння праслов. *drabъ із нім. *treppe* "драбина" "не досить надійне, мова йде про слово експресивного походження" (5: 101). У даному випадку, вважаємо, слід прийти до дещо інших висновків: процес засвоєння цієї германської лексики не відбувався через інтерферентну смугу взаємодії між германцями і слов'янами. Насправді ж мало місце суцільне послов'янення перших при слов'яно-германській амальгамації, тому германська лексика залишилась саме там, де вона і могла залипитись, тобто увійшла до субстратного шару побутивізмів, емоційно забарвлених слів, пор. також укр. *буц* "гладка людина", *буцман, буцматий* тощо ("очевидно, запозичення з німецької мови; с.-в.нім. *butze* "брила, грудка, обрубаний шматок" (ЕСУМ I: 313), які при загальнослов'янському зіставленні найповніші формальні відповідники віднаходять у сербсько-хорватській мові, напр.: "У клупи испред Свазнадара је седео *буцмасти* дечак по имену Лазар" (3. Поповић).

Потрібно також зауважити, що давні запозичення з верхньонімецьких мов, завдяки своїй географії та близькості фонетичного складу, значно відрізняються від тих германізмів, що увійшли до складу чеської або польської мов у період самостійного функціонування, пор., зокрема, чеськ. *clo, hadr, špina, kufer, vánoce* (напівкалька з нім. *Weihnachten*), *nutit, minit, nabídnout, spořit, šetřit, špatný*, польськ. *szlag, szuflada, szopa, troszczyć* ("турбуватися"), *cofać, warować* etc.

Засвоєння з верхньонімецьких мов значно доповнили шар германізмів, який був присутнім у мові племен пшеворської культури ще із спільнослов'янського періоду, ставши однією з найпомітніших її ознак. Однак на цьому маркуючі процеси, пов'язані із суттєвим впли-

вом германських діалектів на мову слов'ян-антів, не завершуються. Фактично остання фаза засвоєння верхньонімецьких слів співпадає з іншим явищем - початком активної взаємодії антських діалектів із мовою готів. Як зауважує А. Сенн, сильний мовний вплив готів на слов'янські мови є зримим через велику кількість запозиченої лексики [1949: 408-409]. Кількість готизмів, які з'явилися в антській прамові, напевно, не перевищила число засвоєнь із верхньонімецьких діалектів, наявність яких у мовах антської групи є особливо показовою. Та все ж із готською хвилею III - V ст. можна пов'язати наявність в антській підгрупі мов певного лексичного прошарку. До цієї лексики слід віднести аналогії до таких українських утворень, як *гарт* ("споріднене з гот. *hardus* "міцний, твердий" (ЕСУМ I: 477), *гомін* (праслов. (півн.) **gomōnъ* "споріднене з д.-ісл. *gamann* "радість, веселош" (ЕСУМ I: 559), *глум* (праслов. **glumъ* "жарт", споріднене з д.-ісл. *glaumr* "гучні веселош" (ЕСУМ I: 529), *гаразд* (із найбільшою українсько-готською звуковою відповідністю, пор. гот. *garazds* "здатний добре говорити"), *діжа* (гот. *deigan* "місити"), *кучма* (праслов. **kuk(ъ)ma*, крім власне-слов'янської етимології можливе зіставлення з гот. *hiuhma* "пук, вихор" (ЭССЯ 13: 95), найповнішими сьогодні є укр. - серб.-хрв.-словен. ізоглоси), *гарувати* (виникло на основі д.-ісл. (варязького) *hair* (*haerr*) "князь" (ЕСУМ I: 477, 476), *вабити* (при етимологічному аналізі через праслов. **vabiti* зближується з гот. *wōþjan* "кликати" (ЕСУМ I: 316), *дужий* зіставляється, зокрема, з гот. *daug* "придатися" (ЕСУМ II: 142), *цирий* (пов'язується з гот. *skeirs* "ясний" [ВПВСМ 1966: 529, 538]) та деякі інші утворення. Частина з наведених форм разом зі зміною характеру чи місця слов'яно-готських контактів поширилась і на окремі словенські діалекти (що встановлюється через їх наявність у старослов'янській і болгарській мовах), більшість лексем вирізняла ж саме антську прамову. Однією з найяскравіших аналогій на підтвердження цього є зіставлення укр. *гарний*, що пояснюється як похідне від "південнодавньоруського" **гарь* (чи **гарь*) "данина для князя" (ЕСУМ I: 476), із чеськими утвореннями *nádhera*, "розкіш, пишнота", *nádherný* (одним із відповідників є укр. *прегарний* (ЧУС I: 345). На наш погляд, у даному випадку не потрібно є додаткова етимологічна аргументація для того, щоб переконатися в давності, а, головне, у генетичній пов'язаності цих слів.

Взагалі ж, можливість відбиття українською мовою контактів антських племен із готами (окремо від основного масиву російських говорів) досі серйозно не сприймалася, наприклад, при тлумаченні укр. лексеми *бешкет* (можливе виведення від с.-н.нім. *beschiten* "обдурювати") зазначається, що "можливість запозичення з нижньонімецьких говорів слова, відомого лише на східноукраїнській території, сумнівна" (ЕСУМ I: 180). Коментуючи походження укр. слова *ринь* (що є одним з антських лексичних маркерів), Л. Булаховський опиняється в складній

ситуації, намагаючись дати відповідь на питання: "Як увявити собі скандинавізм саме на південній староруській території, а не на півночі?" [1977: 91]. Між тим, як і у випадку з давньою верхньонімецькою лексикою, українська мова має в своєму лексиконі специфічно українські форми, які віддзеркалюють своєрідність її глотогенезу і в аспекті можливих тривалих контактів із північногерманськими діалектами, пор., зокрема, *глузд* (можливе зближення із гот. *glaggwo*, *glaggwuba* "точний", д.-ісл. *gloggr* "розумний, ясний, гострий" (ЕСУМ I: 529), *цогла* (виводиться від д.-сканд. *sigla* "щогла" (Фасмер IV: 464), *воронай* "епітет чоловіка або молодого в народній поезії" ("має відповідності в гот. *wairran* "кидати" (ЕСУМ I: 428), д.-руськ. *оль, оль* (Срезн. II: 664), пор. англ. *ale* "світле пиво" тощо.

Слідом за добою гото-антських контактів наступила пора взаємозв'язків між давніми українськими племенами і скандинавськими варязькими дружинами. Як відзначалося в етнологічній частині дослідження, варязька "русь" насправді була безпосередньою спадкоємицею (найближчою родичкою) тих готів, що осіли на протоукраїнських теренах ще в III ст. н.е. Звичайно, що вплив варягів, в основному, відбився лише в мовах тих слов'янських народів, які перебували в найтісніших зв'язках з ними, тобто в мовах східних слов'ян. Однак, хоча в ряді випадків германізми (готизми) антської доби досить легко відрізнити від пізніших скандинавізмів, які є маркуючими для східних слов'янських мов (норманіст В. Томсен "з більшою або меншою правдоподібністю" вважав скандинавізмами 17 слів: *ящик, гридь, кербь, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скотъ, стуль, стягъ, Судъ* ("затока"), *тивунъ, ишека, ябедникъ, якорь* [Грушевський 1991: 621-622]), усе ж про частину північногерманських запозичень важко сказати точно, коли ж саме відбулося перейняття цих слів слов'янами, зокрема давніми українцями. Наприклад, це стосується номенів, пов'язаних з особливостями державної організації Київської Русі, таких, як *мито, лихва, вира* ("штраф за вбивство"), *скарга, гарма (гар)* ("данина", пор. фраз. сполучення *гарма-дарма*), *тать* ("злочинець"), *берковець* ("міра ваги") тощо.

Ретельне вивчення всіх шарів запозиченої германської лексики в українській мові (як і в частині інших слов'янських мов) ще попереду. Однак, на нашу думку, спираючись на ті концептуальні положення, на яких особливо наголошує автор цієї праці, можна пояснити як виключно українське поширення окремих германізмів, так і проникнення таких форм до розряду найуживаніших українських слів (досить часто до конотативної просторічної лексики), а також дати відповідь на питання, які форми перейшли до нас із польської мови, які - навпаки, а які становлять елемент давньої антської лексичної системи. Якщо ми маємо довіру до вибудованої етнологічної теорії, легше встановити, коли ж саме і як з'явилися в українській мові такі номени, як *шмат/*

шматок, криця, борг, смалець, смак/смачний, стерню, шпарина, шана/шанувати, трунок, шинка, гак, лантух, стрічка, цята, струмок (д.-в.нім. *stroum* "потік", нім. *strömung* "течія"), *шлунок* ("...германізм міг поширитись через німецьких лікарів або єврейську мову (ідш.)"[Німчук 1992: 338]), *белебень* "залишена земля"(пор. нім. *bleiben* "залишати", хоча тут можна побачити й дестимологізоване слов'янське складне утворення [Царук 1992: 55-56]), *вінщувати* (нім. *wünschen* "бажати"), *завинперитися* ("неясне, виведення від нім. *sich empören* "повставати, бунтувати, обурюватися" [...] здається непереконливим" (ЕСУМ II: 217), *шмагати* ("теж може бути пов'язане з герм." (Фасмер III: 683), *друпати* "бризкати водою" (пор. англ. *drip*, що походить від скандинавізму *drupp* "крапля" (ODEE: 290), *шарпати* (англ. *sharp* "гострий" походить від прагерм. **skarpas* із семантикою "грубий" (ODEE: 817), *сінати* (н.-нім. *sippen* "всотувати рідину незначними порціями"), *впірнути* (погляд) (англ. *peer* "пильно вдивлятися"), *рятувати* (нім. *retten* "рятувати"), *стусоннути/стусан* (нім. *Stoß* "удар") *штурхати/штурхан* (нім. *stärzen* "штовхати, перекидати"), *штурнути* (прагерм. **sper-/ *spur-* "ударяти, відштовхувати"), *мінати* (англ. *tip* "легкий поштовх"), *міркувати* (попри наявність аналогів у всіх західних слов'янських мовах і сербсько-хорватській мові (серб.-хрв. *меркати* "оцінювати"), вважається, що в українську "через польське посередництво запозичено з німецької мови; н.-в.нім. *merken* "позначати; помічати, розуміти" (ЕСУМ III: 481), *швендіати* (прагерм. **swind* "зменшуватися, шезати"; пор. морав. *švondat se* "безцільно тулятися", слвц. *švandrat'* (польські форми з Моравії) (Machek: 519), *реюмта/реюмі-реюм/шареюмі* (нім. *rest* "залишок") тощо.

У результаті подальших досліджень можна також з'ясувати, чи потрібно враховувати германські відповідники при поясненні семантики таких українських лексем, як *наполягати* (нім. *anliegen*), *випадок*, *настка* (нім. *Fall, Falle*), *постава* (нім. *Gestalt*), *безрадний* (нім. *ratlos*), *дніти* (нім. *es tagt*), *підсадкуватий/присадкуватий* (нім. *untersetzt*) та деяких інших слів.

Сподіваємось: якщо хоча б третина з наведених форм, які можуть бути пов'язані ізоглосними відповідностями з германськими мовами, одночасно виявлять ознаки питомої української лексики, то ми вже не будемо дивуватись, як М.Грушевський, "пригадавши численні ватаги варягів на Русі [...], що так мало вони по собі лишили сліду в мові" [1991: 622]. Можливо також, що частина з тих утворень, які розглядаються як германізми, насправді не є ними, а навпаки, - зворотніми запозиченнями зі слов'янських мов у германські (подібно, як увійшли до німецької мови номени *соболь* (*zobel*), *боярин* (*bojar*), *гривна* (*grivna*) [Опельбаум 1971: 210,47,69]).

У лексичній системі української мови зберігаються також слова, чие походження настільки давнє, що стають можливими найнесподіва-

ніші етимології, при цьому ця лексика при контрастивному зіставленні опиняється серед найвиразніших маркерів мов, віднесених нами до антської підгрупи. До таких форм зарахуємо засвідчене в давньоруських пам'ятках слово *тун* (Срезн. III: 1074). При спорадичній фіксації в старослов'янських текстах воно є типовим для української, польської, чеської, словацької, сербсько-хорватської мов. М.Фасмер розглядає цей номен як давнє запозичення з германських мов (IV: 132). На думку В.Махека, в основі герм. форми лежить кельт. *dūnum*, коли ж саме відбулося перейняття лексеми від германців слов'янами і з якої саме мови, не можна сказати навіть приблизно (545). Припускаємо, що це слово могло також потрапити в антську прамову безпосередньо від кельтів, що населяли Наддунав'я так само, як і інше - *гуня*, що також є важливим свідченням ранньої диференціації слов'янської лексики, пор.: "праслов. **gunja* запозичене з невстановленої мови; найімовірніше пов'язання з п.-лат. *gunna* "кожух" неясного, можливо, кельтського походження"(ЕСУМ I: 620).

До шару давніх іранізмів, збережених, зокрема, українською мовою, слід віднести *жвавий* [Грубачев 1967: 63-64] (ця лексема об'єднує українську, білоруську, польську мови), *гармидер* ("неясне; можливо походить від перськ. *γarmidan* "сваритися, сперечатися, сердитися, гніватися, ричати" (ЕСУМ I: 475), польське слово вважається українським запозиченням), *ватра* (споріднене з перськ. *āzar* "горіти, палити" (ЕСУМ I: 339-340), *хаяти* "турбуватися" (зближується з осет. *xsaɟyn* "турбуватися, хвилюватися" (ЕССЯ 8: 12) та ін.

Таким чином, можна стверджувати, що запозичена лексика в українській мові займає одну з найбільш важливих позицій при визначенні місця української мови в слов'янському світі. Попри те, що система давніх запозичень ще недостатньо вивчена, вже зараз можна сказати, що сам факт її наявності заперечує існування в українській мові "спільноруського" лексичного фундаменту.

3.7. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕМАНТИКИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ НОМЕНІВ ЯК СВДЧЕННЯ РАННЬОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДИСТРИБУЦІЇ

Проблема визначення близькості лексики сучасних слов'янських мов нерозривно пов'язана ще з одним граматичним маркером - аналізом формування розвитку і диференціації семантики праслов'янських утворень. На думку К.Горалека, теорія змін значень слів на сьогодні ще достатньою мірою не вивчена [1962: 24]. Теперішні етимологічні словники основну увагу зосереджують на з'ясуванні походження кореня лексеми. Розвиток семантики й звукової оболонки слова, його дериваційні особливості в таких працях залишаються на другому місці [Німчук 1992: 3]. Між тим, порівняння розходжень у семантиці тих

праслов'янських номенів, які зберігаються більшістю самостійних слов'янських мов, може дати цікаві матеріали для усталення підгрупового розподілу. Такі відмінності помічаються вже серед найдавніших утворень, чії спільнослов'янські корені та початкова спільність семантики поза всякими сумнівами, зокрема, серед назв часу, календаря, які "семантично розійшлися у слов'янських мовах, причому українські слова знаходять собі паралелі в західнослов'янських мовах, а російські в південнослов'янських, напр., укр. *час*, блр. *час*, польськ. *czas*, чеськ. *čas*, в.-луж. *čas*, словен. *čas* означають загальне поняття часу; рос. *час*, болг. *час*, серб.-хрв. *час* означають годину; укр. *година*, блр. *гадзіна*, польськ. *godzina*, чеськ. *hodina* означають годину; рос. *год*, блр. *год*, болг. *година*, серб.-хрв. *година* означають рік" [ВПІВСМ 1966: 551] (пор. також близькість рос. фраз сполучення "В добрый час!" і черногорськ. "У добри час!" при укр. "лиха (добра) година"). У мовах антської підгрупи із значенням часового відрізка в 365 днів ("року") вживається номен *рік* (укр. *рік*, польськ. *rok*, чеськ. *rok*). Вважаємо, що така семантична диференціація є одним із непересічних маркерів генетичної й типологічної спорідненості на рівні слов'янських мовних підгруп. Можна також додати, що ще один часовий термін **n'edēl'a* в мовах словенської підгрупи закріпився із значенням періоду в сім днів, тоді ж як в антських мовах, напевно, ще з праслов'янського часу з такою семантикою вживалася сполука **tojъ že dьnъ* (укр. *тиждень*, блр. *тыдзень*, польськ. *tydzień*, ст.-чеськ. *tyžden*, чеськ.-*týden*, словц. *tyžden*, хорв. *tjedan*, словен. *teden* [див. детальніше Німчук 1992: 92-93]. Номен *тышзсьднь* засвідчується в давніх українських пам'ятках (перша фіксація датується 1389 роком (Срезн. III: 1071), тому не може не дивувати, що Л. Куркіна відносить праслов. **tojъ že dьnъ* до специфічних західно-південнослов'янських діалектизмів, навіть не згадуючи про українські чи білоруські відповідні утворення [1992: 196].

"Этимологический словарь славянских языков", завдяки певним вихідним принципам своєї структури, дає змогу порівняти зміни в семантиці праслов'янських лексем, що сталися під час їх закріплення в давніх слов'янських прамовах, які послідовно зберігаються мовами, що, в основному, базуються на антському чи словенському лексичному матеріалі. Наведемо кілька найяскравіших прикладів такої диференціації:

	<i>*bridьkъ (jь)</i> (ЭССЯ 3: 28-29)	<i>*jьzpytati</i> (ЭССЯ 9: 64-65)	
	"огидний"	"гострий"	"спитати" "випробувати"
укр.	+		+
блр.	+		+
польськ.	+		+
чеськ.	+	+	+
словц.	+	+	+

	<i>*lqiti</i> ЭССЯ 16: 132-134	<i>*marьnъ (jь)</i> (ЭССЯ 17: 218-221)	
	"з'єднувати"	"роз'єднувати"	"даремний" "теплий"
в.-луж.	+		+
н.-луж.	+		+
словен.		+	+
ц.-с.		+	+
рос.	+(півд.)	+	+
болг.		+	+
макед.		+	+
серб.-хрв.		+	+
укр.	+		+
блр.	+		+
польськ.	+	+	+
чеськ.	+	+	+
словц.		+	+
в.-луж.	-	-	+
н.-луж.	+		+
словен.		+	+
ц.-сл.		+	-
рос.	+(діал.)	+	+
болг.		+	+
макед.		+	-
серб.-хрв.		+	-

Праслов'янське дієслово **mariti* має кілька цікавих семантичних відгалужень, зокрема, для мов антської підгрупи маркуючими є значення "знищувати", "видаватися".

	<i>*xarati</i> (ЭССЯ 8: 18-19)	<i>*krajьna/*krajina</i> (ЭССЯ 12: 87-88)	
	"ловити", "братись"	"кусати"	"край", "місцевість" "окраїна"
укр.	+		+
блр.	+		+
польськ.	+		+
чеськ.	+		+
словц.	+		+
в.-луж.	-	-	-
н.-луж.	+		-
словен.		+	+
ц.-сл.		+	+
рос.	+(півд.)	+	+
болг.		+	+
макед.		+	+
серб.-хрв.		+	+

*grqьbъ (jь)/grubъ (jь) (ЭССЯ 7: 145-146) **l'udьskъ (jь)* (ЭССЯ 15: 203-206)

	"товстий"	інші значення	"людяний"	"належний людям"
укр.	+	+	+	+
блр.	+	+	+	+
польськ.	+	+	+	+
чеськ.	+	+	+	+
слвц.	+	+	+	+
в.-луж.		+		+
н.-луж.		+		+
словен.		+		+
ц.-сл.		+		+
рос.	+ (діал.)	+		+
макед.	+	+		+
серб.-хрв.		+	+	+

Значні (аж до формування протилежних значень) розходження в семантиці праслов. **l'udьskъ (jъ)* помічаються багатьома дослідниками. Типовість для антських мов семи "людяний" ("гуманний") стає виразнішою, коли взяти до уваги, що в мовах словенської підгрупи із синкретичною семантикою виступають континуанти праслов. **čelovečьnъ (jъ)* (ЕССЯ 4: 48). Попри певну загальність цього значення (абстракційність) немає причин заперечувати його давність.

divati (se) / diviti (se) (ЕССЯ 5:31-33) **lajanjъ (jъ)* (ЕССЯ 14:19-20)

	"дивитися"	"дивуватися"	"лайка"	"гавкіт"
укр.	+		+	
блр.		+	+	
польськ.		+	+	
чеськ.	+	+	+	
слвц.	+	+	-	-
в.-луж.	+	+	-	-
н.-луж.	+	+		+
словен.		+		+
ц.-сл.		+		+
рос.		+		+
болг.		+		+
макед.		+		+
серб.-хрв.		+		-

Серед інших релевантних для підгрупового розподілу прикладів розходжень у семантиці праслов'янських лексем лексико-семантичні варіанти значень праслов. **nagъlъ (jъ)*. Для антських мов типовою є сема "несподіваний", тоді ж як для словенських - "нахабний" (на думку М. Фасмера, вона об'єднує російську мову з болгарською (III: 36), пор- також рос. *наглость* "нахабність" із повним болгарським відповідником (*наглост*). Праслов. **kolēbati (se)* спочатку, очевидно, мало спільну

для більшості праслов'янських діалектів семантику ("розхитувати", "коливати"), однак дещо пізніше, доби давніх слов'янських прамов, у словенській цей номен набув додаткового значення "вагатися, сумніватися" (принаймні, можна говорити про російсько-болгарські ізоглосні зв'язки), тоді ж як в антській прамові з такою семантикою закріпився германізм (**vagati (se)*). Цікавою для дослідника є також відсутність у рос. і ц.-сл. продовжень **gubiti* семи "губити, втрачати" (лише "знищувати"). Мови антської підгрупи мають своїм лексичним маркером **xiliti (se)* із значенням "нахилятися, клонитися". У болгарській мові *хилижа* - "усміхаюся" (ЕССЯ 8:155-156), на наш погляд, доречно через подібність семантики зіставити болгарську форму з рос. *ухмыляться*. Праслов. **kvariti (se)* із значенням "поспішати" сьогодні функціонує лише в українській, польській, чеській і словацькій мовах, зовсім іншою є семантика російського формального відповідника (пор. рос. *кванить-ся* "с завистю, с вожденнем смотреть на что-то" (ЕССЯ 12: 148). Праслов. **darovati* у всіх сучасних слов'янських мовах зустрічається з вихідним значенням "давати щось комусь у подарунок", сему "пробачати", як вважають російські етимологи, мають лише українська і польська форми. Однак таку ж семантику має і відповідне чеське утворення (ЧУС I: 95), пор.: "(Отец:) Já jim ukážu - to jim ne daruju" (К. Šapek). Від праслов. **darovati* бере свій початок іще один маркуючий для антської підгрупи номен - **darьtьnъ (jъ)* "марний" (рос. *напрасный*) (не фіксується в ЕССЯ), укр. *даремний*, польськ. *daremny*, чеськ. *daremny* ("Liška Ryška:) *Daremná s tebou práce: komu není rady, není pomoci!*" (К. Erben). Праслов. **česati* у мовах словенської підгрупи, очевидно, зберігає вихідну семантику "чухати, шкребти", в антських мовах сьогодні з таким значенням виступає **čuxati*, яке може розглядатися як фонетичний варіант **česati* з експресивною заміною *s* → *x* (цікаво, що континуанти **čuxati* зустрічаються в таких географічно віддалених мовах, як українська і словенська) (ЕССЯ 4: 85-87). У словенській прамові також на основі загальної семантики праслов. **jъtměna* "переміна, зміна", сформувалася сема "зрада" (на користь цього свідчить російсько-болгарській паралелізм) (ЕССЯ 9: 46).

Розходження в семантиці праслов'янських лексем спричинили в подальшому появу специфічних новотворів, які виразно засвідчують, що, з одного боку, період праслов'янської єдності певної історичної доби завершився, з іншого - поширенням таких форм на перерваному географічному просторі, специфічною локалізацією підтверджується існування двох давніх слов'янських прамов - антської і словенської. Наприклад, усі сучасні слов'янські мови зберігають у складі своєї лексики продовження праслов. **kovati* ("кувати", "бити молотом", "підковувати" тощо), проте можна передбачати, що в словенській прамові, напевно, на ґрунті цієї семантики сформувалось значення

"готувати змову", "зраджувати", звідси праслов. *kovarь ("коваль", "заколотник"), **kovarьnъ (jь)* ("підступний"), *kovarьstvo ("підступність"). Навряд чи слід у цьому випадку (через маркуючий лінгвогеографічний ареал поширення вищеназваних лексем (ц.-сл., болг., макед., серб.-хрв., словен., рос., блр.) погодитись, що їх розпросторення мало книжний характер (ЕССЯ 12: 10).

Праслов. *mōiti, *sъmōiti, ймовірно, ще спільнослов'янської доби стало використовуватися в переносному значенні, при цьому в антській і словенській прамовах на основі різних аспектів метафоризації виникли різні похідні. Так, для антської підгрупи мов сьогодні є типовими утворення, відповідні українським *засмутитися*, *смутий*, *смуток*, пор. польськ.: "(Paul) ...przywiązał się do niego jak do leśnego uroczyska, gdzie požądajęcy samotności człowiek może znaleźć cichą przystań dla swego smutku" (H. Panas); чеськ.: "Manželka se ho ptala: "Proč jsi tak smutný. muži" (Pr. Holubice). У словенських мовах постали деривативи із загальною семантикою "бентежити", "бунтувати", пор. зокрема, рос. *смута*, *смутий*, *смутитель*, *смутиться*, *смущаться*, *смущение*, болг. *смут*, *смутен*, *смутител*, *смутявам*, *смуцавам*, *смущение* etc.

Відзначимо також, що часом специфічна семантика приводить не до появи особливих новотворів, а виявляється в унікальному синтаксичному оточенні. Зокрема, іменник *сила* в сучасній українській мові має значення "розм. Велика кількість, безліч, дуже багато" (СУМ X: 167) (пор. ще виключно українське складне утворення *сила-силенна*). Можливо, що таке значення було властивим, в основному, антській прамові. Такий висновок знаходить своє підкріплення в тому факті, що іменник або прислівник *сила* в укр., польськ., чеськ. і серб.-хрв. мовах може доповнюватися іменником у родовому відмінку (польськ. *siła z tego dwóch na jednego*) [Потебня 1968: 193].

Серед прикладів більш вузької ізоглосної пов'язаності тих слов'янських мов, що сформувались переважно на антському лінгвістичному фундаменті, українсько-верхньолужицька спільність означення комахи (укр. *коник*, в.-луж. *konik* ("бабка, стрекоза", пор. рос. *кузнечик*), або відгомін семантики укр. *сварити* "ляти" у в.-луж. *poswar* "догана, осуд". Українська і чеська мови виявляють близькість у трансформації семантичного наповнення праслов *těkti, пор. укр. *тікати* "бігти, намагаючись уникнути якоїсь небезпеки" (СУМ X: 136) з чеськ. *utíkat* "тікати від кого, чого" (ЧУС II: 480): "(Harmonikaf:) *Úteče* z to vojny, sloužit to tam nechce, a tak to chodí po celem okolí." (J. Hašek) Чеська форма через "ікавську" реалізацію давнього **k* видається особливо близькою до української, хоча немає сумніву в тому, що йдеться про загальноантське значення праслов'янського дієслова (пор. ще польськ. *uciekać*, *ucieczka*, *wycieczka* etc.). Українська лексема *животити* характеризується яскравою емоційною забарвленістю, яка виділяє її з

ряду праслов. утворень, що використовувалися на означення буття, пор.: *животити* "жити в тяжких умовах, зазнаючи нестачі в усьому, не відчуваючи смислу життя" (СУМ II: 527). Найближчі аналогії цій своєрідній семантиці теж віднаходяться в західних слов'янських мовах, зокрема чеській, напр.: "O sebe jste se dovedla postarat, ale na moje dítě kašlete, nas necháte živořit?" (B. Rotterová). К. Махек вважає чеськ. *živořit* "pužně žíviti" запозиченням із словацької мови (596), однак, виходячи з наявності ще однієї паралелі: укр. *животіння* - чеськ. *živoření*, можна наполягати також на самотності як чеських, так і українських форм, resp. їх належності до прадавнього антського лексичного фонду, пор.: "Život bez trochy romantického dobrodružství je živoření" (J. John).

Лексика давньої антської прамови сьогодні представлена як у мовах антської підгрупи, так і словенської. Звичайно ж, йдеться про далеко не однакову кількість таких форм, бо, зокрема, антські мови і виділені нами в окрему підгрупу саме тому, що в їхніх лексиконах антська лексика є незаперечною домінантою. Досить часто споріднені мови допомагають відновити ту ланку семантико-дериваційного ланцюга, яка втратилась під час самостійного розвитку окремих антських мов, активізувати вихідне значення поле. Так, щоб краще зрозуміти внутрішній зміст укр. *крига*, потрібно його зіставити з чеськ. *krehnouti* "твердіти, застигати від холоду" - дієсловом на *-nōti* від кореня **kreg-* "регіонального поширення" (ЕССЯ 12: 142-143).

Українські номен *прикрий*, *прикро*, *прикрість*, *прикрощі* (як і польськ. *przykry*, *przykro*, *przykrość*) із загальною семантикою "щось неприємне, те, що викликає негативні емоції" на сучасному шаблі свого функціонування вже досить віддалилися від вихідного значення "крутий", "гострий" (Фасмер III: 364). Більш повне уявлення про стан початкового семантичного наповнення згаданих утворень можна отримати, звернувшись до іншої мови антської підгрупи - чеської, пор.: "Po přikřem horském úbočí museli sestupovat pomalu..." (L. Vaňková).

Українські гідроніми *Іченька*, *Ічень* (СГУ: 224) стали основою для назви міста *Ічня*. Для того, щоб встановити етимологію цих форм, знову звертаємося до чеської мови. Серед її лексики зустрічаємо номен *jičen* із значенням "горловина", "жерло" (ЧУС I: 222).

Окремі характерні для сербсько-хорватської мови утворення також допомагають прояснити семантику українських слів. Наприклад, укр. *дійсний*, *дійсно* в етимологічному словнику тлумачаться таким чином: "блр. *дійсны* (з укр.); не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *істний* "справжній"..." (ЕСУМ II: 89). Порівняння з відповідними формами сербсько-хорватської мови дозволяє усунути будь-які сумніви (очевидно, що при цьому підтверджується давня генеалогічна спорідненість), напр.: "*Doista*, gotovo je sa svim" (D. Cvitan).

Українське дієслово *lebenити* "ледь виднітися, бовваніти, не-

виразно уявлятися - неясне" (ЕСУМ III: 205), можливо, більш чітко окреслиться в етимологічному плані при врахуванні серб.-хрв. аналогу, пор.: "Da radi pogrešaka u svojem ranijem životu moraju (duši) Vječno lebdjeti između neba i zemlje" (Z. Tomičić). Взагалі ж треба сказати, що сема "заякати в повітрі, не махаючи крилами" у праслов. **lebetati* / **lebotěti* на тлі інших слов'янських мов чітко вирізняє хорватські діалекти (українське слово залишається поза увагою) (ЕССЯ 14: 78-80).

Семантика укр. *чманіти* проясниться при зіставленні з серб.-хрв. діал. *чмањак* "дрібні плоди" (поруч із слвц. *čmanie* "дрібна трава, бур'ян"). У даному випадку й українська форма здатна допомогти в з'ясуванні значення слов'янської праформи (**čьmanъ*), однак існування українського відповідника етимологами не враховується (ЕССЯ 4: 144-145).

Укр. *хизуватися* стає прозорішим у семантичному аспекті при зіставленні із серб.-хрв. *hizati* "брикатися, хвицатися" (сюди ж - укр. *хижий*) (ЕССЯ 8: 164). Знову помічаємо, що серб.-хрв. приклади взяті лише з чакавських, тобто з давніх хорватських діалектів (пор. також чеськ. *hezký* "гарний").

При з'ясуванні "дуже непрозорої" семантики укр. терміна *щелепа* В.Німчук звертається до сербсько-хорватської (серб.-хрв. *čeljup* "глотка, горло", *čeljupine* "щелепи" (згруб.) та словенської мов (словен. *čelebenja*, *čeljuga*, *čelina* "щелепа"). Виявляється, що цю форму можна інтерпретувати як похідну від **čel-o-*, утворену з використанням малопродуктивного суфікса *-ena*, "за допомогою якого творяться негативно забарвлені лексеми (пор. *дурена*, *мазена*)" [1992:333]. Як бачимо, українська і сербсько-хорватські форми виявляються близькими не тільки семантично, але й за використанням рідкісної (при українсько-російському зіставленні - типово української) дериваційної моделі.

У творах хорватських поетів-петраркістів, мова яких, за словами Р.Богішича, "передає селянський говір дубровницької околиці" (186), зустрічаються сполучення слів, що сприятимуть встановленню змісту і структури укр. *нумо*, пор.: "O slavni vlastele, nu me sad slišate" (M. Vetačanović); "Kad bi ti, nu me čuj, činjenje imao, bogme bi vilu tuj na stranu vrgao" (N. Nalješković).

Насамкінець зазначимо, що при контрастивному зіставленні лексичних систем сучасних слов'янських мов дивує не стільки ізогlossen пов'язаність української мови з польською, чеською чи навіть сербсько-хорватською (вона є очевидною і яскравою, однак кожного разу може з'явитися пояснення таких рис "суміжністю діалектів" або через "ланцюг ареальних запозичень" (deus et machina), скільки російсько-болгарський, чи російсько-сербсько-хорватський паралелізм, який поза генеалогічною близькістю цих мов зрозуміти неможливо. На загальнослов'янському тлі особливо помітними стають також серйозні

відмінності між українською та російською лексичними системами, багато з таких ознак, як з'ясувалося в ході досліджень останнього часу, "беруть свій початок у глибокій давнині аж до праслов'янського періоду та пов'язані з цілим рядом причин, серед яких найважливіша - давнє діалектне членування праслов'янської мови (виділено нами.- О.Ц.)" [Сопоставительное... 1991: 30].

3.8. КОНТРАСТИВНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СЛОВОТВОРІ. ВИДІЛЬНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРИВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Порівняння особливостей словотвору сучасних слов'янських мов, як уже відзначалося, знаходиться на незадовільному рівні, хоча саме в цій царині зіставлення може дати не менш вагомі аргументи для проведення слов'янської лінгвістичної дистрибуції, ніж фонетика або лексика. Сучасні слов'янські мови успадкували майже в повному обсязі ще праслов'янську систему лексичних основ і коренів, однак часто, використовуючи один і той же самий вихідний матеріал, слов'янські мови (і прамови) зупинилися на різних дериваційних моделях, своєрідно модифікували форму та зміст спільнослов'янських номенів. Саме ця особливість лексичного складу слов'янських мов майже повністю зігнорована при укладанні 6-томного "Етимологічного словника української мови" і вигідно вирізняє "Етимологический словарь славянских языков", автори якого, як видається, повною мірою оцінили важливість дериваційного чинника.

Навіть при побіжному розгляді можна зрозуміти, наскільки різними є твірні системи, зокрема, російської і української мов, пор.:

лише в російській мові
слоняться, требовать, подкидыш,
ничком, изнурительный,
сногшибательный, платок,
окликнуть, черед, подробно,
лазейка, потворствовать и др.

лише в українській
ослін, потреба, покидьок,
знититися, зануритись,
шибайголова, плахта,
покликати, черга, дрібний,
лазня, потвора тощо.

При створенні порівняльних граматики східнослов'янських мов на більшість таких розходжень не звернено жодної уваги. Як правило, для визнання найближчої спорідненості між українською і російською мовами достатньою вважалася близькість радикальних систем, тобто відбувалося заміщення підгрупової єдності належністю до генеалогічної групи слов'янських мов. Цей процес здійснювався виключно на російсько-українському матеріалі, факти інших слов'янських мов у згоді з традиційними методологічними засадами до компаративного

аналізу не залучалися, хоча коли додати до російсько-українського ряду такі утворення, то ці дві східні слов'янські мови виявляються вже й не такими спорідненими. Стають помітнішими різниця в граматичних параметрах і типологічна близькість, пор., наприклад, рос. *прачка*, укр. *праля*, серб.-хрв. *праља*; рос. *пряткий*, укр. *спритний*, серб.-хрв. *спретан*; рос. *забавляться*, укр. *бавитися* ("займатися чим-небудь"), серб.-хрв. *бавити се*, польськ. *bawić się*; рос. *петь*, укр. *співати*, серб.-хрв. *спјевати*, польськ. *śpiewać*, чеськ. *zpívat*; рос. *приветствовать*, укр. *вітати*, польськ. *wić*, чеськ. *vítat* (пор. також укр. *завітати*, польськ. *zawitać*, чеськ. *zavítat*); рос. *згинуть*, укр. *загинутти*, польськ. *zagiąć*, чеськ. *zahinout*; рос. *добыча*, укр. *здобич*, польськ. *zdobycz*; рос. *высота*, укр. *височина*, чеськ. *vysočina*; рос. *посчастливиться*, укр. *пощастити*, чеськ. *poštěstí* etc.

Ще й сьогодні, на жаль, є актуальним висновок І.Ковалика, який відзначив, що хоча славістика й дала нам відомі роботи з порівняльної граматики слов'янських мов (Ф.Міклошича, В.Вондрака, А.Мейє), проте вони не дають цілком завершеної й задовільної характеристики слов'янського словотвору [1958: 3]. Дериваційна система слов'янських мов диспонує досить обмеженою кількістю словотворчих засобів, які, за окремими винятками, поширюються на весь слов'янських мовний ареал. Однак навіть при такому незначному наборі дериваторів (до речі, не набагато більшому, ніж традиційно використовуваний при проведенні генеалогічної дистрибуції склад фонем, що саме через цю свою рису визнається оптимальним для зіставлення), окремі з них мають виразні маркуючі властивості. У зв'язку з цим доречно також, на наш погляд, пригадати слова чеського дослідника В.Міллера, що були використані А.Кримським як епіграф до однієї з праць: "Si neutrofáme co pouhou náhodou objasniť shodu mezi slovy (formami)" [Кримський 1973а: 118].

Справді, серед праслов'янських формантів можна назвати кілька, які чітко засвідчують давній бінарний розподіл. Серед префіксів насамперед потрібно назвати виділену ще Й.Добровським дихотомію **vu-* (що своїм походженням, можливо, завдячує гот. *𐌿* "геть" [ССУЛМ 1979: 229]) - **jъz-*. Південні слов'яни не знають префікса *vu-* (Нолуб, Корєєн: 13), припускаємо, що й до складу російських афіксів цей елемент увійшов досить пізно, ймовірно, внаслідок українського впливу. Підтвердженням цьому є наявність у російській мові широкого кола паралельних утворень, напр.: *вылечить* - *излечить*, *выжечь* - *изжечь*, *выгнать* - *изгнать*, *выпечь* - *испечь* тощо.

Іншим показовим фактом є те, що російська й південні слов'янські мови послідовно розрізняють префікси *c-* (*co-*, *съ-*, *з-*, *с-*, *z-*) та *из-* (*ic-*, *iz-*) і "протистоять у цьому іншим слов'янським мовам, в яких відповідні функції виконує один і той же самий префікс" [ИТСЯ 1986:

171]. У тих слов'янських мовах, які віднесені нами до антської підгрупи (українській, польській, лужицьких, словацькій, частково в білоруській і чеській), префікс *iz-* (*jъz-*) злився, зокрема, з префіксом *s* (*ъ/n*) [ВПІВСМ 1966: 246]. Зауважимо також, що російські номени з *из-* своєю частою належністю до просторічної лексики опираються тлумаченню їх як церковнослов'янізмів, пор. рос. (діал.) *изломить* - болг. *излома*, рос. (діал.) *избегать* "убегать" - болг. *избягам*, рос. (діал.) *изделати* - болг. *изделям*, рос. *издохнуть* - болг. *издъхна*, рос. (діал.) *ископаться* - болг. *изкопая*, рос. *исчезнуть* - серб.-хрв. *ишчезати*, рос. *испить* - серб.-хрв. *испити* тощо (прикладні за ЕССЯ (9:6-105).

Відмінною була доля в антській і словенській прामовах іще одного прадавнього префікса **vъz-*. Вважається, зокрема, що цей префікс в ряді українських дієслів з'явився під старослов'янським впливом [ССУЛМ 1979:266]. У тих формах, де **vъz-* функціонував ще з праслов'янського часу, відбувалась його послідовна трансформація і, зрештою, злиття з префіксом *z-* (*vъz* → *vz* → *z*) (за винятком деетимологізованої форми *взяти*). За цією ознакою українська мова разом із лужицькими протистоїть усім іншим слов'янським мовам [ИТСЯ 1986: 171]. У російській мові префікси *voz-* (*возо-*), *vz-* за багатьма ознаками можуть бути віднесені до найбільш характерних афіксів. Вони зустрічаються в складі багатьох широковживаних лексем, напр., *воздух*, *возвышение*, *возвращение*, *возненавидеть*, *возмущаться*, *взвизгнуть*, *взломать*, *вздогнуть*, *взъерошить* тощо. Важливо, що в даному випадку йдеться не тільки про збереження російською мовою праслов'янського спадку, а про наявність в її структурі певного шару новотворів, які були колись маркуючою ознакою словенської прамови. До такого висновку нас підводить абсолютна невідповідність між українськими і російськими утвореннями, причому за ними "вишиковуються" відповідно західнослов'янські і південнослов'янські аналоги. Серед таких дихотомій назвемо лише кілька: укр. *погляд* - рос. *взгляд*, укр. *виховання* - рос. *воспитание*, укр. *повстати* - рос. *восстать*, укр. *змагати* (праслов. **szmagati* "долати") - рос. *превозмогать* (на основі праслов. **vъzmagati*) та ін. Фактично сьогодні російська мова залишається єдиною слов'янською мовою, де префікси *voz-/vz-* продовжують активно функціонувати (кожен з них представлений чотирма типами, з яких лише два (у *voz-*) віднесені до непродуктивних [РГ 1980: 357-358]). Знаючи про словенське походження російської мови, не потрібно цьому дивуватися. Цікавою темою для подальших досліджень може бути встановлення того, наскільки органічно власне-російська традиція функціонування континуантів праслов **vъz-* поєдналася із старослов'янською, що прийшла разом із давньоруською писемністю.

До складу українських префіксів входить і своєрідне поєднання *зне-* (*знеславити*, *знечутися*, *знебутися*). Виявляється, що й цей складений

префікс має виразні кваліфікуючі можливості, бо "українська і західнослов'янські мови, в яких існує специфічний словотвірний тип дієслів (переважно відіменних, але почасти й віддієслівних) з префіксальним комплексом *зне-* (*зніє-, зне-, зніє*), що означають позбавлення ознаки, яка називається мотивуючим іменем або дієсловом, протистоять іншим слов'янським мовам, які у відповідних випадках виявляють звичайно утворення із складеним префіксом *обез-* (*обес-*)" [ИТСЯ 1986: 186].

Однією з найбільш яскравих ознак, яка характеризує систему префіксів української мови, є здатність префіксів *над-* і *під-* виступати із синкретичною семантикою (причина цього може критися в перетині семантичних полів складнопредфіксних сполучень *надо-* і *подо-* [Царук 1990: 11- 12]). Взагалі вважається, що ця риса об'єднує українську мову лише з білоруською і польською (пор. укр. *надбігти, надїхати, надійти, надвестити*, блр. *над'ехаць, надысці*, польськ. *nadjechać, nadplynać, nadejść, nadskoczyć, nadnieść*). Щоправда, українські і білоруські форми вже вкотре розглядаються як наслідок польського впливу [ИТСЯ 1986: 186]. Враховуючи просторічний характер українських лексем із *над-*, а також їх наддіалектний характер, потрібно визнати, що й цього разу ми маємо справу не з польським запозиченням, а з антським релікто-спільною релевантною рисою. представленою в більшості мов антської генеалогічної підгрупи (на нашу думку, наявність у складі чеської й верхньолужицької мов утворень типу чеськ. *nadskočit, nadbehnout* "обганяти", ст.-чеськ. *nadběhnuti* (Gebauer II: 446), в.-луж. *nadběhać* "нападати", попри своєрідність семантичного навантаження, з формального погляду також можуть розглядатися як аналоги вищенаведеному українсько-білорусько-польському ізоглосному ряду).

Серед праслов'янських суфіксів також можна назвати кілька, що з часом закріпилися в структурі лише однієї з двох давніх слов'янських прамов. Наприклад, для словенської, напевно, були характерними такі афікси, як **-telь, *-ika, *-ica, *čikъ, *-zнь, *-ešь, *uša, *-ušь* etc.

Уважається, що праслов'янської доби суфікс **-telь* мав загальнослов'янське поширення [Білоусенко 1993: 51]. Коли ж звернутися до української традиції функціонування цього афікса, то можна переконатися, що він уже "на староруській мовній території був непродуктивним, маючи таких живих конкурентів, як *-ець, -ник*, а пізніше *-щик* [Ковалик 1958: 39], хоча старослов'янська мова стимулювала його словотвірну активність [Білоусенко 1991: 51]. За висловом В.Сімовича, українська мова "не любить і старається оминати [...] наросток *-тель*, який лишився в дуже мало словах (його витіснили інші наростки)" [1919: 132], взагалі можна говорити "про запозичення повністю цього словотвірного типу українською мовою з російської" [ССУЛМ 1979: 61]. Повним контрастом українському функціонуванню суфікса *-тель* є російське, де тип утворень з цим формантом "продуктивний у всіх сфе-

рах мови (языка)" [РГ 1980: 143] (пор. також використання російською мовою суфікса *-тель* у функції інтерфікса: *старательно, мучительно, приблизительно* - укр. *старанно, мучно, приближно*). Знову ж таки навіть у такому на й г л и б ш о м у розходженні в порівнянні з іншими слов'янськими мовами немає нічого особливого, коли розглядати російську й українську мови саме як окремі слов'янські лінгвістичні системи, однак цей факт аж ніяк не вкладається в концепцію українсько-білорусько-російської прамови. Західнослов'янські мови через свій більш амальгамований, ніж в української, характер відповідно більш послідовно використовують номени з **-telь*, однак і тут російсько-західнослов'янські аналогії не мають такої ваги, як російсько-південнослов'янські, точніше, ті ізоглоси, які підтверджують давню словенську генеалогічну близькість. пор., зокрема, рос. *родители*, болг. *родители*, серб.-хрв. *родители* "батьки" з польськ. *rodzice*, чеськ. *rodiče* "батьки", укр. *родичі* "рідні" (хоча словін. *čarācēl* "чарівник" (**čaritelь*) - "цікавий випадок утворення (можл. давнього?) на *-telь* у народно-розмовній мові (існування іншої форми кашубсько-словінська мова просто не знає)" (ЭССЯ 4:23).

Інший праслов'янський суфікс **-ica*, як вважається, після завершення спільнослов'янського періоду також закріпився на певній слов'янській території [ВПВСМ 1966: 118]. Сьогодні, на думку І.Поповича, форми на *-ica* мають переважно південнослов'янське поширення (пор., зокрема, болг. *кухарица, л'їкарица*, рос. *кухарка, пекарка, корчмарка*) [1955: 13]. Очевидно, потрібно більш уважно підійти до питання локалізації форм з цим праслов'янським формантом (наприклад, визначити питомість дериватем *кухарка* і *корчмарка* для російської мови - цілком ймовірних українізмів). Відомо, що в російській мові утворення з *-ица* (із значенням "особа жіночої статі") також досить часті, серед таких форм зустрічаються й регіональні утворення просторічного характеру [РГ 1980: 201]. Цікаво, що при зіставленні таких номенів з українськими семантичними відповідниками ми не так часто стикаємось із паралелізмом формальним, що також суперечить тлумаченню російських слів як запозичень із церковнослов'янської мови, пор. рос. *владичица, мастерица, певица, любовница, питомица* - укр. *володарка, майстриня, співачка, коханка, вихованка*. Особливо показовим є функціонування **-ica* з демінутивним значенням (рос. *кашица, книжица, безделица*). У даному випадку майже без сумніву можна сказати, що маємо справу зі словенським дериваційним маркером, пор., зокрема, праслов. **lopatica* "зменш. похідне із суфіксом **-ica* від **lopata*". Звертає на себе увагу переважно південнослов'янський характер поширення слова (форма засвідчується також у російських діалектах. - О.Ц.)" (ЭССЯ 16: 47). У зв'язку з цим постає також питання про доцільність розгляду лише як праслов'янських (без додаткового означення їхнього підгру-

пового характеру) таких форм, як **rybica* < **ryba* [ВПІВСМ 1966: 118].

Праслов. суфікс **-ika* лише умовно можна зарахувати до словенських афіксів. Однак наявність у мовах словенської підгрупи окремих маркуючих утворень з цим формантом дозволяє це зробити. Так, праслов. **čьrnika* трактується як "похідне з суф. *-ika* від *čьrnъ* [...]". Про іноваційний характер огласовки *-ika* (порівняно з *-ica*) у російських прикладах висловлюється Шевельов [...]. Однак явище важко пізно датувати через географічний розподіл (болг., серб.-хрв., словен., рос.) (ЕССЯ 4: 153).

Суфікс *-щик* прийнято розглядати серед специфічно східнослов'янських формантів. Однак при цьому відзначається його особлива активність у російській мові, менша в білоруській і найменша в українській [ВПІВСМ 1966: 130]. Як можна судити з тих прикладів, якими ілюструється функціонування цього афікса (*заводчик, відкупщик, заготовщик, мартенівщик*), його поява в українській мові є досить пізньою і завдячує незаперечному російському впливові. У той же час помічається, що "з інших слов'янських подібні утворення знає лише болгарська (з *-чик*) [...]". У західнослов'янських мовах виступає омонімічний йому, але генетично відмінний (виділено нами.- О.Ц.) суфікс *-сзук* [...] із специфічною функцією називання молодих носіїв певних професій" [Там же: 130]. Подібна деминутивна семантика лежить в основі значення власне-українського суфікса *-чук* [Білоусенко 1993: 106], тому, на наш погляд, реально припустити генетичну близькість українського й західнослов'янських формантів (відомо, що на західнослов'янському мовному ареалі зустрічаються топоніми, прізвища тощо, в яких і досі зберігається **-čuk*).

Суфікс **-zнь*, як видається, ніколи не був маркером котроїсь із слов'янських прамов, пор., зокрема, укр. *приянь, різнь, боянь*. Однак ці форми навряд чи слід означати як самобутні (перше зі слів могло прийти в українську мову з польської, останні - з російської або церковнослов'янської), помічаємо, що поруч із *боянь* в українській мові виступають *боясть* і *боязкість*, що свідчить про намагання мовців або якое прилагодити незвичний суфікс до українських словотворчих норм, або взагалі замінити. Певним симптомом є також повна відсутність подібної форми у верхньолужицькій мові (ЕССЯ 2: 165). Наша непевність щодо типовості цього афікса для антської дериваційної системи посилюється, коли проаналізувати в зіставному плані конкретний фактологічний матеріал російської й південних слов'янських мов, зокрема, аналоги рос. *жизнь* представлені в церковнослов'янській, болгарській і македонській мовах (давню спорідненість засвідчують і численні похідні, пор., зокрема, рос. *жизненный, жизнеспособный* - болг. *жизнен, жизнеспобен* тощо). Номен **bolězнь* вже розглядався нами як характерний словенський лексичний маркер.

Суфікс **-ežь* належить до групи архаїчних слов'янських формантів. Очевидно, що паралелізм слов'янських утворень з цим афіксом засвідчить не тільки їхню спорідненість, але й безперечну давність. Деривати з суфіксом **-ežь* (із значенням дії або збірності) вважаються типовими переважно для південних слов'янських мов [ВПІВСМ 1966: 151, 156] (хоча в іншому місці **-ežь* оголошується специфічно словенським афіксом (словен. *dremež, silež, čijež, hvalež, jedež*) [Там же: 131]). Коли ж звернутися до фактологічного матеріалу російської мови, то можна переконатися, що утворення різних семантичних типів з *-eж (-eжь)* становлять одну з характерних рис російської дериваційної системи, зокрема, із значенням "абстрактної процесуальної ознаки" такий тип виявляє продуктивність "переважно в розмовному мовленні й просторіччі" [РГ: 1980: 163]. Морфемний словник російської мови містить 16 літературних форм з цим суфіксом, більшість з яких зовсім не властива для української мови, пор.: *галдеж, грабеж, дележ, долбеж, кутеж, падеж, свербеж, скулеж, терпеж* тощо (СМРЯ: 621). У той же час російські просторічні утворення знаходять паралелі в такій географічно віддаленій мові, як болгарська (пор. рос. *кипеж, свербеж, терпеж* - болг. *кипеж, сьрбеж, тьрпеж*). Серед маркерів, які підтверджують загальнословенський характер дериваційних моделей з **-ežь*, назовемо праслов. **dēležь* (континуанти виявляються в рос., болг., макед., словен. мовах) (ЕССЯ 4: 232); продовження праслов. **maležь* (із знач. "незначна кількість чогось") об'єднують російську мову із словенською, сербсько-хорватською і болгарською (болг. діал. *малешка* "мизинець") (ЕССЯ 17: 154).

Безперечним формантним маркером мов словенської підгрупи є **-uša*, завдяки показовій відмінності, яка існує "між російською, словацькою і південнослов'янськими мовами, які розвинули тип назв осіб жіночої статі із суфіксом *-уша (-uša)* (рос. *кликуша*, слвц. *běluša*, болг. *слабуша*, макед. *дебелуша* "товстуха", серб.-хрв. *говедаруша* "пастушка", словен. *debeluša*) та іншими мовами..." [ИТСЯ 1986: 67]. До названих мов слід долучити й нижньолужицьку (пор. *babuša, mlođuša*) [ВПІВСМ 1966: 141]. Як бачимо, цей дериваційний тип охоплює весь давній словенський етнолінгвістичний ареал, причому виразно проступає словенське підгрунтя словацької мови (на відміну від чеської) і нижньолужицької (на противагу верхньолужицької). Від праслов. **-uša*, мабуть, потрібно виводити і деминутивний **-ušьk-*. Деривати з цим формантом зустрічаються в багатьох слов'янських мовах (пор., зокрема, укр. *заушка* "вид гаївки на Поділлі" (ЕСУМ II: 246), однак сьогодні цей афікс є характерним, у першу чергу, для російської мови, у котрій тип іменників із пестливим *-ушк-* належить до найбільш продуктивних для розмовного і художнього мовлення, широко використовується у фольклорі [РГ 1980: 213-214]. Між тим, можна також виділити певні

номени, які свідчать про загальнословенський характер поширення і цього форманта, напр., рос. *чернушка*, блр. *чарнушка* (назва рослини, кличка тварини), слвц. діал. *černuška* "чорна корова, вівця", словен. *črnuška* "чорноволоса, смаглява жінка" (ЕССЯ 4: 155).

Як ще один праслов'янський релікт слід розглядати суфікс **-узь*, що в окремих слов'янських дериваційних системах представлений із значеннями "особи або тварини за їх звичайно негативними ознаками" або "недорослої істоти за результатом дії, названої основним дієсловом". Серед східних слов'янських мов тип словотворення з *-уш* характерний для російської й дещо меншою мірою для білоруської мов, в інших слов'янських мовах похідні цього типу зустрічаються рідко (пор. серб.-хрв. *gladiš, blutiš*, словен. *goliš, stariš*, польськ. *mlodysz, holysz*, кашуб. *glodnysz*, слвц. *sleryš*) [Ковалик 1958: 130-131]. На наш погляд, і цього разу можна говорити про переважно словенський характер поширення афікса. Аргументом у даному випадку є лінгвогеографічний ареал праслов. **malužь* (рос. *малыш*, блр. *малыш*, серб.-хрв. *малиш*, "сюди ж похідні від болг. родоп. *малишанка* "маленька людина" (ЕССЯ 17: 180-181), **krěpyžь* (із рос.-серб.-хрв. паралелями (ЕССЯ 12:138).

Останнім серед маркуючих словенських формантів назовемо суфіксод **šьd-* (праслов. **edinošьdy, *dьvašьdy, *trišьdy* etc.; рос. *однажды* (*единажды*), *дважды*, *трижды*). Окремі мультиплікативи з суфіксом *-жды* можна зустріти в староукраїнських пам'ятках, характерним для української мови, однак, визнається "успадкований із давньоруської мови" прислівниковий тип із суфіксом *-чъ(-чи)* (*двуйчи, тройчи*) [УММ 1978: 409] (ми вже писали про невластивість антській артикуляційній базі звукосполучення "жд", тобто трансформація праслов. **šьd-* у суфікс **-žьdu* в антських мовах принципово неможлива). Отже, знову ж таки можна говорити про дериваційний факт, що підтверджує існування давньої словенської прамови. Спостерігаємо, зокрема, що континуанти праслов. **edinošьdy, *dьvašьdy* виявляються переважно в мовах словенської підгрупи (рос., ст.-слов., болг., макед., серб.-хрв.), рос. аналоги представлені в більшості діалектів, тому немає жодних підстав вважати ці форми наслідком "південнослов'янського" впливу (ЕССЯ 5: 187; 6: 11). Мови антської підгрупи успадкували інший формант **-jьtьь*, зокрема, континуанти праслов. **d(ь)vojьtji* зустрічаються в українській, білоруській, польській і лужицьких мовах (ЕССЯ 5: 193).

Серед давніх слов'янських афіксів можна відзначити й такі, що свідчать: проторосійський мовний регіон не був засягнутий активними антсько-словенськими контактами, які в III - VII ст. мали місце в Прикарпатті й на українській території. Таким, зокрема, є суфікс *-arjь-*, запозичений ще в праслов'янський період з латинської чи готської мови, досить поширений у південнослов'янських та західнослов'янських мовах і порівняно нечастий у східнослов'янських (найменше по-

ширений у російській мові) [ВПІВСМ 1966: 121,128]. Існує думка, що в даному випадку відбулося перехрещення двох генетично різних суфіксальних елементів: праслов'янського і запозиченого [Ковалик 1958: 50]. Хоча активність цього афікса в східних слов'янських мовах не є надто високою, все ж *-ар* (*-яр*) є характерною рисою українського словотвору в порівнянні з російським і білоруським [ССУЛМ 1979: 77].

Серед суфіксів, типових переважно для антської мовної підгрупи, слід назвати (крім вже згаданого **čukь (*-čikь) *-акь, *-ько/*-ько, *-аль, *-то* та деякі інші. Вважається, наприклад, що суфікс **-акь* "активніший у західнослов'янських мовах" [ВПІВСМ 1966: 131]. Однак коли звернутися до конкретного дериваційного матеріалу, то українсько-західнослов'янська єдність функціонування цього форманта стане незаперечною, пор., зокрема, укр. *жебрак, пияк, вояк*, польськ. *żebrak, pijak, wojak*, чеськ. *žebrák, piják, voják*.

Як вказують автори "Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов", суфікс *-ько (-ько)* "характеризує східно- та західнослов'янські мови. Південнослов'янським він невідомий, за винятком випадків, коли він надає пестливого значення назвам осіб чоловічого роду, зливаючись з кличною формою (пор. укр. *татак, дядько, козаченько*, блр. *татачка*, польськ. *stryjko, tatulko*, чеськ. *dědko, Janko*; слвц. *gazdičko, tatenko* і серб.-хрв. *сунко, љељенко, Вучко*, словен. *svatko, bratko*)" [1966: 162]. Наведена цитата показує не тільки спорідненість між певними слов'янськими мовами, але й засвідчує неадекватність і шкідливість традиційної тріалістичної дистрибуції. Очевидно ж, що не всім східнослов'янським, як і південнослов'янським, мовам властиві деривати із суфіксом *-ько (-ько)*. Навіть при врахуванні специфіки поширення таких форм у південнослов'янських мовах, неважко помітити, що вони є абсолютно нетиповими для болгарської та македонської, так само, як на тлі інших східних слов'янських мов - російській. Отже із лінгвогеографічного ареалу номенів, до дериваційної структури яких входить суфікс *-ько (-ько)*, необхідно виключити не всі південнослов'янські, а лише болгарську і македонську, так само, як і включити не всі східнослов'янські, а лише українську та білоруську. Таким чином, виключити необхідно головні мови, що утворюють словенську підгрупу, так само, як об'єднати за цією маркуючою рисою потрібно лише ті мови, що утворюють кістяк антської. Більш того, як і у випадку з лексичним маркером **xata*, слід сказати, що йдеться про релевантну граматичну ознаку, епіцентр якої знову ж таки знаходиться на українській території (суфікс *-ко* в польській мові вважається українського походження [Łeśiów 1966: 131]). Зазначимо також, що важливою цього разу є не тільки присутність у мовах антської підгрупи певної твірної моделі, але й її типовість для найбільш частотної загальноновживаної лексики. Виступаючи в кличному відмінку, окремі деривати з *-ько (-ько)*

в антських мовах набули сталого фразеологізованого характеру, вживаючись як "ласкаве звертання батьків до сина" (СУМ IX: 185), пор. укр.: "Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь" (П. Мирний), чеськ.: "Mona Lucrezia usedla tiše vedle něho a pohladila ho měkce po vlasech. "Co je ti, synku?" zašeptala." (K. Schulz); серб.-хрв.: "Што говориш, синко, што говориш!" (В. Десница).

Ще одним типовим для антської підгрупи словотвірним типом є деривати із суфіксом *-alb*. Як вважається, сьогодні ця праслов'янська модель об'єднує польську й чеську мови із східнослов'янськими [ИТСЯ 1986: 65]. Російська мова хоча й знає окремі утворення з *-аль* (*строгаль*, *враль*), однак позбавлена тих маркуючих форм, які об'єднують українську і білоруську мови із західними. Одним із найдавніших дериватів з *-alb*, представлених в антських мовах, є **kovaib* (П. Білоусенко чомусь відносить цей номен до групи "давньо-східнослов'янських" іменників [1993: 157]). Українсько-західнослов'янська близькість знайшла своє вираження і в поліваріантному семантичному наповненні цього слова (див. *коваль*¹, *коваль*² (ЕСУМ II: 479)). Зовсім непринятною є теорія про запозичення номена *коваль* із польської мови (швидше можна говорити, наприклад, про появу болгарського (діал.) *ковал* під українським впливом (ЭССЯ 12: 7), бо в українському лінгвістичному ареалі це слово зустрічається в найперших писемних свідченнях (пригадаймо хоча б напис на одному із знайдених на Полтавщині давньоруських мечів - "коваль Людоша (Людота)" [Седов 1982: 250]).

Фактом, що також підтверджує давню антську єдність, є прислівникові форми на *-to*. На українському ґрунті відбулася незначна фонетична трансформація *-mo* → *-ma* (можливо, під впливом віддієприслівникових дериватів типу *лежа, сидя*), однак спорідненість українських утворень (*дарма, бігма, лежма, сидьма* тощо) із західнослов'янськими (особливо чеськими і словацькими) не викликає сумніву [див. СУЛММ 1979: 394-395]. Чеські форми *letmo, kradmo, ležmo* etc. у словнику Й. Голуба і Ф. Копечного супроводжуються ремаркою "jen ě." (446), тобто стверджується виключно чеське поширення таких дериватів. З цим погоджуються й інші дослідники, вважаючи, що, зокрема, українські аналоги могли з'явитись під впливом чеських прислівників [ИТСЯ 1986: 134]. Узагалі історія виникнення аналізованих утворень є досить складною та якісно неоднорідною [див. Вербовий 1993: 42-43], однак, судячи з давності й особливостей функціонування українських прислівників на *-ma* (у давніх українських пам'ятках на *-mo* [ПУММ 1978: 394]), потрібно віднести їх до старовинних, характерних для української мови дериваційних типів [Німчук 1990: 219]. Знову ж таки помічаємо, що на давню антську генеалогічну близькість вказує не тільки типовість певної словотвірної моделі, але й співзвучність у царині конкретних утворень, які, крім того, що можуть виступати як дериваційно-морфологіч-

ні кваліфікатори, є одночасно лексичними маркерами, важливим елементом ізоглосних синтаксичних конструкцій. Серед таких слів найпомітнішими є континуанти праслов. **darьto*, пор. зокрема, укр.: "Із полону Ігор, бранець головний, Втік на Русь, дарма й шукати" (І. Франко), чеськ.: "...dar̄mo vosla učít číst, dar̄mo svini učít houst!" - opačil sluha" (Z. Kratochvíl), польськ.: "(Kasia:) Tylko trzeba mieć trochę forsy. Nic dar̄mo na tym świecie!" (M. Warneńska). Очевидно, що при зіставленні з матеріалом російської мови ми повинні говорити не про близькість значення і синтаксичної ролі, наприклад, укр. *дарма* і рос. *даром*, а шукати інші відповідники для української форми (*напрасно, зря* та ін.).

Український суфікс *-oци* прийнято розглядати серед специфічно українських формантів. Із значеннями властивості та дії або стану він займає одразу два місця з п'яти, відведених тим дериваційним типом, які невідомі жодній іншій слов'янській мові [ИТСЯ 1986: 71; Коломієць 1992: 7-8] (єдиною паралеллю слугувало білоруське *радацы* [ВПІВСМ 1966: 152]). Цей суфікс вважається успадкованим українською мовою з давньоруського часу, а його виникнення датується ще праслов'янською добою [Німчук 1990: 221]. Яскравим є функціонування похідних з *-oци* в найдавніших українських пам'ятках, пор., зокрема: "...а оружья не снимайте с себе вборзѣ не розглядаваше лѣношами" (Повчання В. Мономаха). У зв'язку з вищесказаним особливої ваги набувають українсько-чеські аналогії, які засвідчують, як і попередні формантні відповідності, генеалогічну спорідненість обох мов. Так, у словнику давньої чеської мови Я. Гебауера зустрічаємо: "Chytróšče - chytróst, chytráctví. - Stójtě snažně pro učení svatého písma ...aby (vy) chytroftvem kacierským i pohanským [...] bránili viery" (I: 579).

Серед давніх запозичених формантів кваліфікуючі в питанні слов'янського підгрупового розподілу властивості має давнє германське засвоєння *-ung* (укр. *-унок*, польськ. *-unek*, чеськ. *-unek*), на що свого часу звернув увагу С. Смаль-Стоцький [1913: 468], пор. укр. *подарунок, поцілунок*, польськ. *podarunek, pocatunek*, ст.-чеськ., *podarunek, pocalunek*. І цього разу можна зустрітись із сприйняттям українських форм як засвоєнь із польської мови [ССУЛМ 1979: 68], хоча в останніх за часом появи дослідження така точка зору не знаходить підтримки [див., зокрема: ИТСЯ 1986: 71].

Здійснюючи порівняння афіксальних систем слов'янських мов, відшукуючи ті з них, які здатні увиразнити картину міжслов'янської лінгвістичної диференціації, помічаємо, що часто близькість між окремими мовами найбільш виразно встановлюється на рівні просторічних емоційно забарвлених форм. Звідси випливає, що до вагомих висновків можна прийти, зіставивши, наприклад, суфікси суб'єктивної оцінки. Вони, як правило, розподіляються на дві групи: зменшувально-пестливі (демініутивні) і збільшувально-згрубілі (пейоративні). Отже, серед фор-

мантів першого типу характерним для антської підгрупи є *-av-, *uš/luša, *-atko та деякі інші.

Суфікс недостатнього вияву ознаки *-av-, як відзначає Г. Нешиченко, продуктивний у чеській, словацькій, польській і непродуктивний у всіх інших слов'янських мовах [1987: 72]. На наш погляд, до числа мов, для яких характерною є активність -av-, необхідно залучити також українську і білоруську мови, таким чином зробивши цей формант типовим для антської підгрупи взагалі. Українська мова знає не тільки деривати з -av- (*білявий, жовтавий, русявий, чорнявий*), але й близька до західних слов'янських мов переліком тих форм, які припускають таку модель деривації, пор., зокрема, чеськ.: "V tu stranu se mřácky vlnily, jakkoli byly tmavé a ne bělavé..." (J. Tomeček).

Іншим характерним для антської підгрупи мов афіксом є *-uš/luša, який вважається одним із непродуктивних загальнослов'янських формантів [ВПВСМ 1966: 162]. Маркуючі особливості цього афікса виявляються, у першу чергу, при аналізі поширення конкретних дериватів. Наприклад, показовим є лінгвогеографічний ареал відповідників українських форм *дідусь, татусь, бабуся, мамуся*, пор.: польськ. *tatusь, mamusia*, чеськ. *tatouš, dedouš* (рос. *бабуся*, діал. *дедуся*, на наш погляд, слід вважати такими, що з'явилися під впливом української мови поруч із загальноновживаними і прадавними - *бабушка, дедушка*, які, у свою чергу, внаслідок російсько-українських активних лінгвістичних контактів потрапили до українського просторіччя). Слід також зазначити, що в даному випадку можна також говорити про найбільшу українсько-польську спорідненість: суфікс *-uš/luša відзначається в цих двох мовах значно більшою активністю, ніж в інших слов'янських, пор. також укр. *кумась, кумася, Павлусь, кабась, братусь, котусь*, польськ. *córusia, Piotruś, dzbanuś*. Українська та польська мови об'єднуються ще й наявністю близького за своєю функцією до *-uš/luša форманта *-n'a, пор. укр. *бабуня, мамуня*, польськ. *babunia, mamunia*.

Часом обриси близькості афіксальних систем мов антської підгрупи стають чіткішими при, здавалося б, цілком протилежних висновках. Так, В. Коломієць указує, що українська мова разом з іншими східними, південними і польською мовою не має словотвірного типу назв на -atko, наявного в решті західнослов'янських мов (чеськ. *holátko* "голе пташеня" та ін), зберігаючи тут поєднання двох окремих суфіксів -am- (-jam-) і -ko- [1992: 10]. При цьому залишається поза межами викладу компаративного матеріалу той факт, що, зокрема, для російської мови, на відміну від української, таке поєднання суфіксів є абсолютно нетиповим (суфікс -ько/-ько взагалі визнається характерним для підсистем демінутивних суфіксів лише східних і західних слов'ян [ВПВСМ 1966: 162], тобто з порівняння необхідно виключити також південні слов'янські мови). Серед прикладів специфічно західнослов'янських де-

риватів із суфіксом -atko наводиться словц. *nebožiatko* [ИТСЯ 1986: 72]. Незрозуміло тоді, чому в твірній структурі укр. *небожатко* "пест. до небожа" (СУМ V: 250) потрібно виділяти поєднання двох окремих формантів, протиставляючи цю форму словацькій, пор. також укр. *котятко, телятко, дівчатко* - чеськ. *kot'atko, telátko, děvčatko*. Такі аналогії надто красномовні, щоб не визнати їхню генеалогічну і типологічну близькість (можливо, із виділенням спільного форманта -tko, як це роблять чеські дослідники (у *kot'atko*) (Holub, Korečny: 474).

Серед вужчих, українсько-польських, відповідностей слід відзначити також паралелізм дериватів із зменшувально-пестливими суфіксами в системі якісних прикметників, напр., укр. *маценький, мацюпенький, мацюній, мацюпусінький*, польськ. *maciuci, maciucińki, maciuleńki, maciupasienki, maciupeniczki* etc.

Назви із збільшувально-згрубілим значенням в антській правові утворювалися, очевидно, із застосуванням суфікса *-isko, який "властивий найперш західнослов'янським мовам (-ьско -також у чеській та польській), але трапляється і в українській, білоруській, напр.: польськ. *chłopisko, biedaczysko, chatupsko*; чеськ. *dubisko, psisko* (пор. і укр. *парубисько, дівчисько*, блр. *вятрыска, сям'їска* й ін.)" [ВПВСМ 1966: 163]. У мовах словенської підгрупи в такій функції виступає *-išče (< *-iskje). Можна говорити про генеалогічну спорідненість обох формантів (причому антський зберігає більш архаїчну фонетичну оболонку), однак навряд чи правильно через маркуючі в підгруповому розподілі властивості названих суфіксів зводити континуанти праслов'янських утворень з *-isko, *-išče, розглядаючи їх одночасно, як, наприклад, при поясненні етимології праслов. *lobišče (чеськ. *lbisko, lbišče*) (ЭССЯ 16: 224). Поширення в українській мові паралельно до -ьско форм на -ище (*чудовисько-чудовище, страховисько-страховище, урвисько-урвище* тощо), на нашу думку, зумовлюється кількома причинами. По-перше, наявністю словенського субстрату; по-друге, впливом церковнослов'янської мови; по-третє, фонетичними процесами асиміляційно-дисиміляційного характеру, що могли вести до видозміни важкого для української вимови звукосполучення [с'к].

Суфікс -ань часто називається серед специфічно українських дериваційних засобів [ССУЛМ 1979: 50; Білоусенко 1993: 138], напр. *черевань, вухань, губань, щербань, довгань*. Цікаво, що останній номен знаходить відповідник у чеськ. *dlouhan*, де означає носія посиленої властивості, однак помічаємо, що до зіставлення з цією архаїчною чеською формою чомусь залучається не близьке формально і семантично українське слово, а рос. *великан* [Trávníček 1951: 283]. Ізоглосна пов'язаність українського і чеського утворень безперечно свідчить про їхні спільні корені. Рос. *великан*, напевно, слід зіставити з аналогами в південних слов'янських мовах, зокрема, з формами з -ан - формантом,

який визнається типовим для болгарської (*клизан, българин*) і сербсько-хорватської мов (*гусан, куман, сиротан*; пор. рос. жарг. *братан*) [ВПІВСМ 1966: 164]. Як бачимо, знову можна говорити про паралельність просторічних афективних російських і південнослов'янських дериватів (див. також праслов. **bratanъ*, яке із значенням "небіж, син брата" продовжує функціонувати переважно в мовах словенської підгрупи (ЕССЯ 2: 236).

Суфікс *-езн-*, як вважається, об'єднує українську і білоруську мови лише із словацькою [ИТСЯ 1986: 98], однак, виходячи з характеру поширення окремих праслов'янських номенів з цим суфіксом, можна стверджувати його наявність і в антській прамові. Так, праслов. **malъznъ (jъ)* реконструюється на підставі українського, білоруського і сербсько-хорватського утворень (укр. *малезний*, блр. діал. *малезны*, серб.-хрв. *Малезан*, прізвище) (ЕССЯ 17: 183).

Аналіз формантних систем сучасних слов'янських мов підводить нас до висновку, що вони майже в повному складі зберігають ще праслов'янський набір словотворчих афіксів (лише незначною мірою його доповнюють своєрідні для слов'янських підгруп або окремих мов форманти). Виділення низки характерних для антської й словенської підгруп афіксів саме по собі є важливим, однак поруч з цим можна визначити ще кілька дериваційних типів (або їхніх груп), які в найрізноманітніший спосіб пов'яжуть між собою ареально близькі й віддалені слов'янські мови, як, наприклад, п'ять словотвірних типів, що є спільними в українській мові з усіма північнослов'янськими мовами [Коломієць 1992: 9], або тип із суфіксом *-chn-* (*-хан-*, *-hen-*), який поєднує польську мову із сербсько-хорватською і словенською [ИТСЯ 1986: 94]. Такі безкінечні поділи і перерозподіли врешті-решт взагалі знівельують будь-яку реально існуючу спорідненість між слов'янськими мовами, що може бути окреслена і в ділянці словотвору. Для того, щоб цього не сталося, необхідно, по-перше, спертися на екстралінгвістичні чинники; по-друге, на свідчення інших підрозділів лінгвістики, зокрема, лексики і фонетики; по-третє, врахувати змішаний характер дериваційних систем кожної сучасної слов'янської мови; по-четверте, відмежувати факти, які відбивають реальну генеалогічну близькість від тих, що з'явилися внаслідок географічної суміжності окремих слов'янських мов, засвідчують хронологічно різні періоди активних міжмовних контактів, взаємовпливів. Потрібно також підкреслити, що аналіз набору формантів, характерних для окремої слов'янської мови або підгрупи мов, не завжди веде до тих самих результатів, що й аналіз близькості конкретних дериватів, утворених із використанням тієї чи іншої дериваційної моделі. У славістичних дослідженнях узагальнюючого характеру, як правило, наголошується саме на виділенні певного словотворчого типу, який звичайно ілюструється своєрідним для кожної мови набором дериватів.

На наш погляд, необхідно більш уважно підійти до того, яка ж саме частина фактологічного матеріалу є спільною для певних мов при спільності дериваційного типу і форманта. Наприклад, відомо, що дериваційні моделі з суфіксом **-ikъ* загальнослов'янські ("утворення з елементом *-к-* [...] були дуже поширеними" [ВПІВСМ 1966: 118]), однак наявність у слов'янських мовах континуантів праслов. **kosikъ* (від загальнослов'янського **kosa*) виразно вказує на характерність цієї форми лише для антської лінгвістичної підгрупи (див. ЕССЯ 11: 190-191). Сподіваємось, що розгляд системи слов'янських формантів саме з таких позицій допоможе встановити глибинну генетичну пов'язаність слов'янських мов і в цій царині.

Стосовно важливості власне-українських афіксів у загальній структурі українського словотвору зауважимо, що хоча вони становлять його незаперечну видільну ознаку (як, наприклад, *-ій*, *-лю*, *-юка* серед іменникових формантів або *-нич-* серед прикметникових (*мальовничий*), усе ж головну релевантну підгрупу афіксів складають ті, що успадкувалися з антської прамови. Вони в той чи інший спосіб нагадують про себе в різних частинах слов'янського лінгвістичного ареалу, як правило, там, де в ході великого слов'янського розселення осіли назавжди представники антського народу.

3.9. АРХАЇЧНА ПРЕФІКСАЦІЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ДІЄСЛОВА ЯК СВДЧЕННЯ ДАВНЬОГО ПІДГРУПОВОГО РОЗПОДІЛУ

Префікси як функціональні елементи словотвору значно поступаються своєю активністю суфіксам (як і самою своєю кількістю). Більшість слов'янських префіксів зберігаються сучасними мовами ще з праслов'янського періоду. Цікавими для компаративного аналізу є, однак, ті деривати, зокрема дієслівні, препозитивна частина морфемної структури яких складається з поєднання кількох префіксів. Ці форми, очевидно, не можна кваліфікувати як пізні, бо нині, наприклад, в українській мові принципи утворення таких слів вже не діють і сучасні деривати лише спорадичні [Царук 1995: 97]. Коли ж саме виникли дієслова з багатопрефіксним складом? З одного боку, стверджується, що цей дериваційний процес - явище ще праслов'янське [ИТСЯ 1986: 141], з іншого - зазначається, що для найбільш точної і виразної передачі характеру дії слов'янські мови почали використовувати різні сполучення успадкованих префіксів у ході свого самостійного розвитку [ВПІВСМ 1966: 248]. На наш погляд, між цими висловлюваннями немає непримиримого протиріччя. Справді, немає причин заперечувати праслов'янську давність багатьох багатопрефіксних утворень, однак частина фонду таких форм виявляє яскраві ознаки більш вузького поширення.

Слід сказати, що в багатьох випадках таке поєднання префіксів можна розглядати як один складнопрефіксний формант, який виконує функцію переважно емоційно-експресивної модифікації значення вихідного дієслова, пор., зокрема, болг.: "(Баща му) ...тъпчеше ги с някакво особено настървение, докато левчета съвсем се изпокъсваха" (П.Вежинов); серб.-хрв.: "Да ли ми позајмили апарат на неколико сати?" (З.Поповић); польськ.: "Jak to? - przerwał książkę, z trudnością powstrzymując się od wybuchu" (В.Прус); чеськ.: "Toho večera se nemohli Radimovi bratři vynadiviti jeho veselí, žertům, bujnosti až preháňené" (А. Плудек); словц.: "... všade ma čakajú priatelia, ktorých som rokmi nadobudol" (V. Bednár). Першопричиною формування емпатичної характеристики, на нашу думку, було посилення значення доконаного виду, що зазвичай виражалось монопрефіксною (інколи безпрефіксною) основою, тобто відбувався акт деривації, коли префікс "нічого не додаючи до змісту, підсилює значення, яке виражається дієсловом" [Мейє 1951: 276]. "Важливо відзначити,- пише Л.Ройзензон,- що з двох префіксів основне семантичне навантаження несе перший, інший [...] надає слову лише додатковий семантичний відтінок" [1959: 132]. Таку ж семантику має префікс у тих монопрефіксних дієсловах, де значення доконаного виду виражається безпрефіксною основою (укр. *пожбурити, полишити, посісти* тощо). До цієї ж підгрупи слід віднести також ті дієслова, в яких виділення першого від кореня префікса можливе лише з погляду віддаленої історії (укр. *допомогти, винайти, позбутися, привідчинити* та ін.). У системі українського дієслова окреслюється досить значна група прадавніх форм, утворених за допомогою складних префіксів *сно-* (*спонасти, спородити, спотужати, сподіватися, спонукати*), *запо-* (*заподіти, запосязти, запірвати, запазубити*), *попо-* (*попоїсти, попобити, попопам'ятати*). Уже в староукраїнській мові велика кількість подібних дієслів виступає "як морфологічно спрощені, внаслідок чого двопрефіксне дієслово вже стало монопрефіксним" [Ройзензон 1962: 195]. Складний префікс *изпо-* об'єднує болгарську, македонську та сербсько-хорватську мови [ИТСЯ 1986: 188], вужчими явищами, характерними для однієї зі слов'янських мов, вважається білоруський префікс *спа-*, макед. *испо-*, чеськ. *вуз-* [ВПВСМ 1966: 248]. У російській мові спостерігаємо, на перший погляд, дещо дивний контраст між сучасним і минулим станом функціонування дієслів із складними префіксами. Звернувшись до російського народного епосу, ми зустрінемося з "излюбленными в фольклоре глаголами с двойными приставками, которые едва знакомы современному русскому языку, да и то под несомненным влиянием народной речи..." [Штокмар 1952: 269].

Таким чином, можна стверджувати, що багатопрефіксні деривати із семантично-емпатичною функцією складнопрефіксного компонента існували ще в праслов'янській мові. Однак після того, як між

двома основними підгрупами внаслідок діяння переважно екстралінгвістичних факторів поглибилися відмінності, відповідно зазнала трансформації й спільнослов'янська система складнопрефіксних дієслів, поступово розподіляючись на дві самостійні граматичні структури - *антську* та *словенську*. Тому в мовах, наприклад, антської підгрупи сьогодні досить чітко виділяються складнопрефіксні утворення, серед яких переважають типи, які на тлі східних слов'янських мов характеризують, у першу чергу, українську мову.

Одним із найстарших таких словотвірних типів є редульований префікс *попо-*, який сьогодні об'єднує лише українську, білоруську та чеську мови [ИТСЯ 1986: 172] (показовою є відсутність аналогічного структурно-семантичного наповнення у польського сполучення префіксів *popo-*, яке може мати виключно дистрибутивну семантику, пор., зокрема: "*popoteżnieć* - *spotężnieć* kolejno, jeden (jedno) po drugim" (SJP V: 665). Виникнення цього складнопрефіксного форманта, напевно, слід датувати ще праслов'янською добою. "Немає нічого більш природного, -значає Е.Сепір,- ніж факт великого поширення подвоєння [...]. Цей процес використовується із самоочевидним символізмом для позначення таких понять, як розподіл, множинність, повторюваність, звичайність дії, збільшення об'єму, підвищення інтенсивності, тривалість" [1934:59].

Вихідною семантикою в праслов. **popo-*, очевидно, була демінутивна, саме таке значення було характерним і для частини давньоукраїнських утворень, пор.: "Воли в нього не *попохужі*, та і віз валечний" (Інтермедія); "Най *попоїм* трохи, джуру, - Не можу ходити" (Істор. пісня). Інколи зустрічаємось із семантичним відтінком "незначно, трохи" дієслів із *попо-* і в сучасній українській літературній мові [див. Сімович 1919: 114]. Та все ж головним самобутнім значенням українського редульованого префікса є *підсилювальне* (саме через цю особливість *попо-* може розглядатися як виключно українське мовне явище [ССУЛМ 1979: 270]). Уже в словнику П.Білецького-Носенка префікс наводиться з таким поясненням: "*попо-* (двойной предлог, слитный). Показывает усугубление действия и проч., напр., *пополякалы* (много раз пугали) [...], *попошлы* (много раз наедались), *попоходьлы*, *попошмялысь* и проч." (292). У словнику Є.Тимченка знаходимо цікаве зіставлення українських складнопрефіксних дієслів з *попо-* із специфічно російськими дериватами з *поиз-* (цей формант дещо нагадує "обернений" варіант південнослов'янського *изпо-*), напр.: *поизр'язать* - *попоризаты*, *попютаты*, *попошматуваты*, *поизцарапать* - *поподряпаты*; *поизбить* - *попобыты* (II: 47).

Українсько-чеські аналогії функціонування дієслів із редульованим *попо-* (*popo-*) є настільки ж послідовними, наскільки, як можна переконалися, близькими виявляються українсько-чеські фонетичні або

лексичні відповідності, тобто йдеться про майже тотожні явища. Як і укр. *попо-*, чеськ. здвоєний префікс може означати як малу, так і велику інтенсивність тривання дії, хіба що співвідношення цих двох значень протилежне українському, пор.: "*popo-zdvojena předpona slovesna, vyjadřuje u sloves malou n.zř. velkou míru deje základního slovesa prostého*" (SSJČ 20: 757). У тому, що між українськими і чеськими дериватами існує близькість, пересвідчуємось, порівнюючи фактологічний матеріал, напр., укр.: "Вороний собі трохи *попостояв*" (Ю.Федькович); "Батюшкам та матушкам хотілось по чарці, хотілось добре *попоїсти* та *попопити...*" (І.Нечуй-Левицький), чеськ.: "Kryštofor drobet *popošel*" (Z. Winter); "Volala na kočího: "*Popožeňte koře - popožeňte - rychle - co nejrychleji!*" (J. John).

Складний префікс *сно-* вважається ізоголою, яка обіймає лише українську та білоруську мови [ИТСЯ 1986: 172,188]. Однак навряд чи така інтерпретація є задовільною. На наш погляд, є всі підстави для того, щоб вважати цей формант однією з найпомітніших одиниць антської формантної системи (**spo-*, очевидно, постав внаслідок трансформації праслов. **ъзпро-* (аналогічно відбувався в антській прамові процес злиття префіксів *із-* (*ъз-*) і *с* (*ън-*)). Архаїчні дієслівні форми з префіксом *spo-* трапляються на всій території, де сьогодні мешкають слов'яни, пращури яких колись розмовляли антським наріччям, пор., зокрема, укр.: "Ходила я у ліс *споглядати* красу осінньої природи" (Л.Українка); "А я Київ *спогадую* - на Печерську є дім..." (І.Драч); польськ.: "W takich miejscach żyli i ludzie [...] którzy, *spotkawszy się* na targu w Pi-Bailos, mogli nawet nie wiedzieć, że sąsiadują ze sobą na pustyni" (B. Prus), "(gość)...nieśmiało sięgał do misy, choć *spoglądał* na nią chciwie (K. Bunsch); чеськ.: "Nyní jen okamžik, *spočinula* bez hnutí v jediném pohybu pasivity..." (K. Čapek, J. Čapek), "*Spočítám* hned peníze, za které podplacím žalávníky" (F. Neužil); серб.-хрв.: "Grčevi ga ponovno *spopadoše* i pjena mu je udarala na usta" (Z. Tomičić), "I tu počínju *nesporazumi* (Z. Zima); пор. також в.-луж. *spodžiwanje* "здивування", *spodžiwny* "чудовий" etc.

Цікаво, що сербсько-хорватська мова більш послідовно, ніж, наприклад, чеська, надає відповідники до українських складнопрефіксних дієслів, що може зумовлюватися певними діалектними відмінностями, які існували в середині антської прамови (може йтися про більший рівень близькості між сербсько-хорватською мовою і західними українськими діалектами, які почасти постали на ґрунті архаїчного хорватського антського діалекту), пор., зокрема, ту майже повну відповідність, яка існує між українськими і сербсько-хорватськими дієсловами з форматом *зано-*: укр. "Скінчився степ - рівнини бездеревні. Тут скіфський цар столицю *запосів*" (Л.Костенко), "Сказав я: Люди, першим буду! *Започинаймо* колектив..." (Д.Павличко), "Чи людська добрість - тільки доти добрість, поки без сил, без мужності, без прав *запомогти*.

зарадити, вступитись" (В.Стус); серб.-хрв. "Презаво *запосједам* стварност" (В.Десница), "Maurizio je *запоџео* naizgled skromnom konstatacijom" (D. Detoni), "On je čuo tvoje *запомаганје* i vidi da se kajеš" (B. Benedikt). Сербсько-хорватський фактологічний матеріал допомагає встановити певні особливості еволюції системи емоційно-емфатичної префіксації, наприклад, той факт, що в таких утвореннях досить рано другий від кореня префікс став втрачати семантичне й експресивне навантаження, перетворюватися на "порожню" морфему і навіть зовсім відпадати. З цим явищем зустрічаємося і в українській мові, пор.: "Мій отець, моя мати Не могли *спознати*. Тівко мя *познала* Моя фраїрочка..." (Нар. пісня); серб.-хрв.: "...да нисам могао да га *спознам* или одгнетнем" (В.Десница), "Мама! - ускликнуо бих трзајући је за рукав. - Ја те не *познам!*" (В. Десница). Аналогічні випадки трапляються й у польській мові (пор. дихотомію *spowić - powić*). Цілком можливо, що й чеське *potkat* "зустріти" раніше мало вигляд *spotkat* (пор. укр. *спиткату*, польськ. *spotkać*), а *postřehnout - spostřehnout*.

Ще однією особливістю антської системи подвійної префіксації стала поява (через руйнування початкового семантично-емфатичного навантаження складнопрефіксного форманта) низки синонімічних дієслів із відмінною препозитивною частиною морфемної будови. Наприклад, як в українській, так і в західних слов'янських мовах із семантикою "подавати допомогу комусь" використовується цілий ряд майже тотожних за значенням форм, напр., укр. *допомогти, припомогти, допомогти, випомогти*, аналогічну картину спостерігаємо і в чеській мові, пор.: "A kostmi z kohouta *že* chtějí *dopomoci* zesnulému, aby se mohl vyšplhat na skleněný vrch, kde panuje ráj?" (F. Neužil), "...věřím, že čarují snad byla by tomu *odpomoc!*" (Z. Winter), "(Lizelot) *vypomáhala* na domácí slavnosti v zamku" (M. Majerová). Подібним чином перегукуються, наприклад, і українсько-польські деривати з семантикою "класти початок чомусь": укр. *розпочати, започати, випочати*, польськ. *rozpocząć, zarocząć, narocząć*. Принагідно зазначимо, що російська мова (теж "східнослов'янська") в обох випадках користується лише однією стандартною формою (*помочь, начать*), існування в російській дериваційній системі будь-якого з названих типів важко припускати навіть гіпотетично.

Наскільки українські архаїчні дієслова з емоційно-емфатичною функцією префіксного компонента близькі до західнослов'янських (що, з нашого погляду, є цілком закономірним), можна зрозуміти, провівши зіставлення цих дериватів із формами такої досить віддаленої слов'янської мови, як чеська. Так, укр. *розповідати* знаходить відповідник у чеськ. *rozpovídat* ("Ted' se Pícek *rozpovídal*..." (Z. Kratochvíl); *vinovícnu* - *у vypovíst* ("Pojdu sám. A králi Ludvíkovi v Řežně *vypovím*, jak hluboce ponižil jeho syn nitravského spojence" (F. Neužil); *винайти* - *у vynuajít*

("(Císař)... vynášel její podobnost s Agrippinou..." (J. Loukotková); *видобу-ту-у* vydobýt ("(mnoho tisíc sedláků)... táhli ku Praze, aby si vydobyl své staré právo" (V. Kaplický); *визбирати* - у vysbírát ("Však vás tu jednou všechny vysbírám, kamarádi" (V. Körner); *позбытися* - у pozbyt ("Považují mne za zámožného zajatce, který pozbyl v boji zrak" (F. Neužil) тощо.

Зіставляючи українські емоційно-емфатичні деривати із західно-слов'янськими, можна в багатьох випадках упевнитися щодо їхнього внутрішнього змісту, розвитку багатозначності, фонетичних модифікацій. Наприклад, українське дієслово *повстати* в сучасній мові переважно використовується із семантикою "підніматися на боротьбу з ким-, чим-небудь, проти когось, чогось; піднімати повстання" (СУМ VI: 693), вихідне значення "вставати на ноги, підніматися" зустрінемо лише тоді, коли звернемося до староукраїнського письменства, пор., зокрема: "...и барзѣй тому чудуйся, кто може от грѣха повстати" (І. Вишенський). Іншим шляхом до з'ясування внутрішньої форми укр. *повстати* є порівняння із західнослов'янським матеріалом: у польській і чеській мовах паралельні українському утворення і досі зберігають семантику "встати піднятися" поруч із "повставати", пор. польськ.: "Książę powstał, by wreszcie udać na spoczynek..." (K. Bunsch); чеськ.: "(Nero) Okamžik se na mne zaraženě díval, ale pak powstal" (J. Loukotková). Інший семантичний відтінок "з'явиться" (напр., польськ.: "Czy jedność nie powstaje z prociwienstw?" (Т. Kruk), напевно, в антській прамові спричинив наближення форм **poustati* і **postati* (пор. хрв. *postati* = *nastati* (Benešić 10: 2226). У мовах словенської підгрупи поширилися паралельні утворення з префіксом *vъz-* (рос. *восстать*, *воссесть*).

Українська прислівникова форма *напоготові* ("у стані готовності" (СУМ V: 155) несе на собі виразні сліди належності до групи архаїчних експресивно-емфатичних утворень. У давній українській мові прислівник *напоготові* зустрічається й у варіанті *вноготові*, а первісно, очевидно, мав і форму **nogotovi* [YMM 1978: 387]. Для того, щоб переконатися, що це було дійсно так, необхідно знову ж таки звернутися до західних слов'янських мов, де досі активно функціонують утворення, і формально, і семантично близькі українському прислівнику, напр., чеськ.: "...všude o ni budou zpívat minnesangfi, pohotoví ve skládání svých písní" (A. Pludek), "(Ve lmož)... poslal jezdce na opevňenou ostrožnu u jantarové stezky, aby vstúpila do pohotovosti" (F. Neužil); польськ.: "Stan pogotowia i alarmu z ubiegłego tygodnia został w koszarach odwołany..." (Т. Kruk). У польській і чеських мовах в останній історичний період форма *pogotowość/pohotovost* набула значення "швидка медична допомога", українська ж мова, попри всі передумови для запровадження аналогічного утворення з відповідною семантикою, перебуваючи під впливом російської граматичної системи, зупинилась на зкалькованому з російського варіанті.

Цікаво, що просторічна українська форма *поготові* ("тим більше" (СУМ VI: 721), споріднена з вищенаведеними дериватами, найбільш адекватний свій відповідник віднаходить аж у сербсько-хорватській мові, пор. серб.-хрв.: "Стид од једностварности, од наивности, тешка је мана. За човјека уопће, а за човјека умјетника поготову" (В. Десница).

При аналізі давніх експресивно-емфатичних форм (переважно дієслів) особливо глибоко відчувається спорідненість української із західними слов'янськими мовами (включно із сербсько-хорватською). Створюється враження, що йдеться про фрагменти єдиної спільної системи, яка через свій архаїчний характер просто не спроможна виявитися в повному обсязі (наприклад, українсько-польська ізоглосна область становить понад 90%). Така близькість вражає ще й тому, що більшість із розглянутих утворень належить до загальнонародної мови, відзначається емоційністю, багатством конотативних інтонацій. Тим більш прикро, що українські деривати із складними префіксами (які є безпосереднім продовженням аналогічних форм антської прамови) при етимологічному аналізі досить часто тлумачаться як запозичення із західних слов'янських мов, пор.: *завзятий* - "запозичення з польської мови, польськ. *zawzięty* "завзятий, заповзятий, запеклий, жорстокий", утворене від дієслова *zawziąć się* "затятися, упертися", похідного від *wziąć* "взяти" (ЕСУМ II: 217). При цьому не береться до уваги: а) факт належності слова до українського просторіччя ("Я колись до неї (дівки), а вона як стусоне мене в груди!... Чекай же, думаю собі, завзялася ти, завізьмусь і я..." (М. Коцюбинський); б) наявність паралельного утворення (*заповзятись*); в) розгалуженість похідних (*завзяття*, *завзято*, *завзятущий*, *завзятець*); г) формальні відповідники в такій географічно віддаленій мові, як сербсько-хорватська (*заузети се* "вступитися за когось", *заузет* "завзятий"), що свідчить про давній характер аналізованого утворення. Майже аналогічно розглядається укр. *визволити* - "похідне від іменника *воля* [...] наявність у слові складного префікса *ви-з-*, характерного переважно для західних слов'янських мов (пор. чеськ. *vyzdobiti* "багато оздобити", *vyzdvihnouti*, ст. *vyzdvihovati* "підіймати", *vyzískati* "здобути", *vyzraditi* "зрадити" [...] робить ймовірною думку про запозичення слова з польської мови" (ЕСУМ I: 372). У даному випадку помічаємо, що при чеському компаративному фактажі проводиться ідея польського засвоєння, тобто йдеться, власне, не про українсько-чеську чи українсько-польську ізоглосу, а про спільну українсько-західнослов'янську особливість. Українська мова хоча й не має повних аналогів наведеним чеським утворенням, як, наприклад, *vyzdobiti*, але володіє, по-перше, емоційно-емфатичними дериватами з другим від кореня префіксом *ви-* (*видобути*, діал. *випоминати* "нагадувати"); по-друге, диспонує синонімічною формою (*приздобити*). На користь питомого характеру укр. *визволити* свідчить і досить рання писемна

фіксація слова (1388 р.) (ССУМ I: 214).

Таким чином, дослідження архаїчної емоційно-емфатичної префіксації дієслів дає нам аргументи на підтвердження високого рівня близькості тих слов'янських мов, що значною мірою постали на лінгвістичному матеріалі антської прамови.

3.10. МАРКЕР СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДИСТРИБУЦІЇ ЯК ЄДНІСТЬ ФОНЕТИЧНИХ, ЛЕКСИЧНИХ І ГРАМАТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Зосередження уваги не на словотворчих типах і моделях, а на еволюції конкретних дериватів, які виступають за межі загальних класів завдяки своєму унікальному семантичному наповненню, як ми вже мали змогу переконатися, дозволяє не тільки зробити більш точні висновки про характер генеалогічно-типологічної близькості сучасних слов'янських мов, але й багато дізнатися про історію тих народів, які цими мовами користуються. Однак, як відзначають автори "Исторической типологии славянских языков", питання про те, які конкретні спільні фонетико-семантичні відповідності виникають у слов'янських мовах у результаті діяння подібних словотворчих процесів і використання спільних морфем, не розробляється, тому що ці явища знаходяться за межами компетенції дериватології, "між тим, похідні, які є самостійними утвореннями в кожній із слов'янських мов [...], дозволяють виявити те специфічне, що складає помітну рису окремої мови, формує її обличчя" [1986: 205]. Справді, раніше ми вже наголошували на відмінності між поширенням дериваційного типу та ізоглосами, що пов'язують слов'янські мови на рівні конкретних дериватів. З одного боку, при загальнослов'янському характері словотворчої моделі існують форми, що вирізняють із всіх слов'янських мов лише деякі (наприклад, суфікс *-(ь)stvo* "основний у слов'янських мовах на означення збірності" [ВПІВСМ 1966: 155], однак укр. *птаство* абсолютний відповідник віднаходить лише в польськ. *ptactwo*, чеськ. *ptactvo*). З іншого боку, поширення окремих форм може виходити за межі, встановлені для загального дериваційного типу. Зокрема, префіксально-суфіксальний тип слов'янського прислівника "*po+ -y (po+ -u)*" належить до продуктивних словотворчих моделей, які присутні в східно- і західнослов'янських мовах, але відсутні в південнослов'янських" [ИТСЯ 1986: 131]. Серед прикладів, які підкріплюють таке загальнотеоретичне положення, рос. *помалу*, блр. *памалу*, польськ. *potalu*, чеськ. *potalu*, в.-луж. *potalu*, н.-луж. *potalu* [Там же: 131]. Нехарактерність такого типу творення прислівників для південнослов'янських мов змушує замислитись щодо самотності такого утворення в російській мові (пор. специфічно рос. *понемногу*), крім того, серед наведених прикладів, очевидно, слід помістити і серб.-хрв. *помало*

"потрохи". Близькість між українською і сербсько-хорватською мовами виявляється і в паралельності редукованих прислівникових дериватів, укр. *мало-помалу* - серб.-хрв. *мало-помало* ("*Мало-помало* потиснути су и сликари пејзажа" (З.Поповић). При подальшому зіставленні виявляється: українську і сербсько-хорватську мови пов'язують також інші деривати, які засвідчують давню генеалогічну спорідненість, пор., напр., укр. прислівники *коло*, *навколо* і серб.-хрв. складне сполучення *kolo naokolo* ("... a onda svi brzo okreću *kolo naokolo*..." (Z.Tomičić).

Кожна із сучасних слов'янських мов сьогодні володіє набором номенів, унікальних як своєю семантикою, так і дериваційною структурою, вони досить часто являють собою згорнуті ідіоми, витоки яких - в особливостях життєвого устрою, історичних традиціях, специфіці світосприйняття, пор., зокрема, рос. *целовальник* "збирач податків" (від звичаю цілувати хрест - присягати), *мышца* (від *мышка*), *присест*, *невдомёк*, *втихомолку*, *поползновение*, *ротозей*, *восвояси*, *угрызения*; укр. *злигодень*, *прочухан*, *паливода*, *розбрат*, *нісенітниця*, *байдуже* тощо. Частина таких форм зближує між собою певні слов'янські мови навіть тоді, коли вони через наявність трансформацій фонетично-морфологічного характеру вже не підпадають під структурно-дериваційне об'єднання. Наприклад, як російська, так і українська мови володіють рядом характерних утворень, які, будучи при російсько-українському зіставленні яскравими маркерами національної своєрідності двох східних слов'янських мов, одночасно можуть виконувати функцію і підгрупових розрізнявачів, пор. такі дихотомії, як *воздух - повітря*, *ловчий - мисливець*, *младенец - немовля*, *случай - випадок/нагода*, *горсть - жменя*, *чудовище - потвора*, *чародей - чарівник*, *совет - порада/рада*, *зависеть - залежати*, *пропитать - просякнути*, *напрасно - даремно* та ін.

Коли зіставити укр. номен *калюжа* з рос. *лужа*, то спершу видається, що російська форма являє собою лише "дещо скорочений" варіант української. Однак насправді в кожній з цих форм відмінна дериваційна мотивація і, відповідно, різне коло слов'янських аналогій. Укр. *калюжа* є континуантом праслов. **kaluža*, від якого беруть свій початок ще й блр., польськ., чеськ., словц., серб.-хрв. і словен. утворення (рос. діалектизм (курськ., донськ., кубанськ. тощо), напевно, з'явилися під впливом укр. мови); **kaluža* інтерпретується як "подальше суфіксне похідне від **kalъ* з допомогою формантів *-ug-ja*", пор. також характерний варіант із пом'якшенням попереднього приголосного - серб.-хрв. *каљужа*, рос., укр., блр. *калюжа*" (ЭССЯ 9: 126-127). Нам лишається тільки після такого коментування ще раз переконатися в тому, наскільки близькими можуть виявитися сьогодні такі віддалені мови, як українська і сербсько-хорватська, інакше кажучи, у стійкості тих, у тому числі й фонетичних рис, які постали ще доби антської прамови. Рос. *лужа* вважається продовженням праслов. **luža* (із переважаючою

семантикою "бруд"). Із цієї праслов'янською формою пов'язується походження лексем, засвідчених, крім російської, також у ц.-сл., серб.-хрв., словен., чеськ., луж., польськ. (діал.), блр. (діал.), укр. (зах. діалекти). "Слово має надійну етимологію. Праслов. *luža (< *lougja*) споріднене з лит. *liūgas* "трясовина, болото" (ЕССЯ 16:218). Нас не повинна дивувати наявність у багатьох слов'янських мовах континуантів обох праслов'янських праформ: цим підтверджується ще один раз положення про змішаний характер їхніх граматичних систем. Показовим є все ж той факт, що російська і українська мови майже не знають подібного паралелізму.

Серед утворень, що, очевидно, з'явилися у словенській прамові і сьогодні є типовими для мов словенської генеалогічної підгрупи, наведемо продовження праслов. *krqčina "жовч, гнів, злоба etc." (об'єднаними цією ізглогою виявляються серб.-хрв., рос.-ц.-сл. і рос. мови (ЕССЯ 13; 22); *dostojb "гідність" (зустрічається в серб.-хрв., словц. і рос. мовах (рос. діал.) (ЕССЯ 5:85); *dosaditi, *dosada (континуанти цих праслов. утворень характерні для ст.-сл., болг., макед., серб.-хрв., рос. і укр. мов (ЕССЯ 5:80-81), російська мова значно ширше використовує деривати з коренем *dosad-*, ніж українська, пор. рос. *досадный, раздосадоваться, досаждают* (із специфічним "словенським" *-жд-* у корені); українські форми, напевно, слід вважати субстратним явищем або наслідком одного із словенських лінгвістичних впливів); **vъzxytiti(se)*, *vъzхуščєnje (на основі семантики праслов. **xytiti(se)*, пор. укр. *захоплення*, чеськ. *rochopení* "розуміння", що постали на основі праслов. *xarati/*sъxopiti), *рохуščєnje, *рохуtitelъ. Серед маркерів мов словенської підгрупи наведемо також численні дієслівні форми, утворені за допомогою префіксального форманта **съ-* (**съkrušati(se)*, **съvъršati(se)*, **съbl'udati(se)*, іменники, що мотивуються дієсловами з **съ-* (**съžal'ěnje*, *съxorněnje, *съgolsъje, *съkrovišče etc.).

Серед типових антських маркерів виділимо *dosvetъ/*dosvitokъ (зустрічається в укр., польськ., чеськ., словц., серб.-хрв., словен., а також рос. діалектах (ЕССЯ 5: 86); **kur'ava* "пил" (цією ізглогою охоплені чеськ., словц., польськ., укр., блр., рос. (заст.) мови (ЕССЯ 13: 126); *živica "соснова смола" (континуанти в укр., блр., польськ., чеськ., лужицьких і рос. мовах (ЕСУМ II: 196); **l'ubostъ* (укр. *любові*; із значенням "доброта", "любов" продовжується в укр., блр., польськ., чеськ., серб.-хрв. мовах (зрідка слово трапляється також в рос. діалектах (смол.) (ЕССЯ 15: 178). Особливо цікаві результати отримуємо, зіставивши континуанти праслов'янських номенів із суфіксом **-otja*. Прямим спадкоємцем цього праслов. форманта є суфікс *-еча*, який сьогодні вважається характерним виключно для української і білоруської дериваційних систем (напр., укр. *ворожєнеча, колотнеча, блр. галаднеча*) [ССУЛМ 1979: 50]. З погляду В.Німчука, у даному випадку можна говорити і про україн-

сько-сербсько-хорватські відповідності [1990: 221]. Ця думка знаходить своє підтвердження і в матеріалах "Етимологического словаря славянских языков" (див., зокрема, праслов. *gnilotja (ЕССЯ 6:175), *xoldъnotja (ЕССЯ 8: 59).

Система слов'янського іменника диспонує давнім і розгалуженим набором складних слів, частина з яких з'явилась ще праслов'янської доби, а частина - в період існування антської і словенської прамов. Наприклад, в антській прамові, мабуть, постали такі характерні як своєю семантикою, так і дериваційним оформленням похідні, як *motovqzъ (укр. *мотуз*; типове для укр., блр., польськ., чеськ., серб.-хрв., словен. мов (ЕСУМ III: 524); у мовах словенської підгрупи закріпились продовження праслов. *vъrvъ); *lětorosъ (у народній укр. мові функціонують давньоруські модифіковані форми *літорость, літорост* [Німчук 1992: 238], словенські мови зберігають континуанти праслов. *otъrosъ); *zločimъ (поширення цього номена обмежується переважно мовами антської підгрупи (укр., блр., польськ., чеськ., словц., в.-луж., словен., макед. (ЕСУМ II: 267); іще одне праслов'янське складне утворення **l'udīžerъ*/**l'udožerъ*, очевидно, протиставляло антську прамову словенській, для якої було характерним праслов. **l'udoēdъ*. Принаймні такі висновки можна зробити з типовості першого деривата для укр., польськ., серб.-хрв., словен., а другого - для рос., болг., макед., чеськ. (книжн.) мов.

Для українського словотвору, на відміну від російського, властивий дуже цікавий спосіб "творити зложені слова із дієслова у формі наказового способу й ім'я" [Сімович 1919: 120]. Серед найбільш поширених дериватів, утворених таким способом, - *змикрут, шибайголова, пройдисвіт*, численні прізвиська на зразок *Давимука, Вернигора, Перебийніс*. Подібні форми зустрічаються у всіх слов'янських мовах [ВПІВСМ 1966: 169], проте можна припустити, що в антській прамові цей спосіб використовувався послідовніше, ніж у словенській, як доказ цього можна розглядати його високу продуктивність у західних слов'янських мовах, зокрема, чеській [Лукинова 1961:235-236]. Деривати, утворені за досліджуваною моделлю, несуть на собі відбиток національної своєрідності (пор., зокрема, чеськ.: "*Kazisvětí, vandalovězlodějí, vznesla se v Jindřišce vlna zášti...*" (B. Rotterová); "(Brindzák: *Vydríduch, jak zákon káže*" (J.Kozák); "*Postrádal jsem vás, pokud jste byl v moci těch zlých lapiduchů*" (J.Frais), тому особливої ваги набувають ті форми, які можна тлумачити як споріднені. Серед найбільш маркуючих відповістей укр. *пройдисвіт* - серб.-хрв. *probisvět* із синкретичною семантикою; аналоги укр. назви рослини *ломикамінь* (калька з лат.) присутні також у польськ., чеськ., словц., словен. мовах (пор. рос. *камнеломка*) (ЕСУМ III: 284).

Українська дериваційна система відзначається наявністю ряду іменникових дериватів із другою частиною *-гуз* (*свербигуз, черногуз,*

боягуз тощо). В.Німчук вважає укр. назву шипшини *свербигуз* континуантом ще праслов'янської форми [1992: 280]. Цікаво, що інше праслов. утворення **lěnogozь* зближує українську і білоруську мови (а також окремі рос. діалекти) із сербсько-хорватською (ЕССЯ 14: 212).

Український числівник *обидва* теж може служити яскравим доказом існування антської прамови. Відповідники цьому деривату з надлишковим семантичним навантаженням виявляються лише в мовах антської підгрупи, пор. блр. *abodva*, польськ. *obydwaloobydwaj*, чеськ. *obadva*, слвц. *obidva*, в.-луж. *wobajdwaj*, серб.-хрв. *obadva* ("(divojka:) Kad se vinčamo, onda ću te poljubiti i u drugi obraz, a ti mene u obadva". (B. Vujkov).

Серед українських прислівникових форм також відшукуються унікальні за семантикою і дериваційною структурою утворення, аналогії яких зустрічаються тільки в західнослов'янському лінгвістичному ареалі. Наприклад, українську, білоруську і деякі західні слов'янські мови виділяє тип прислівників, утворених від частки займенникового походження *що-* (*што-*, *со-*, *ѡ-*) та іменника в род. або знах. відмінку (укр. *щодня*, блр. *штодня*, польськ. *co dzień*, чеськ. (*den*) *co den*, слвц. *deň čo deň* [ИТСЯ 1986: 135-136]. Изоглосою, яка об'єднує українську і білоруську мови з польською, чеською, сербсько-хорватською, є прислівники з другою частиною, відповідною укр. *-руч* (укр. *обируч*, блр. *аберуч*, польськ. *oburącz*, чеськ. *obouruč* (і *obouruč*), серб.-хрв. *оберучке*).

Як спостерігає О.Потєбня, сполучення типу рос. *кое-где* із значенням "у різних невизначених місцях, то там, то тут" є видільною рисою як російських говорів, так і літературної мови, подібні конструкції в українській мові настільки рідкі, що їх можна вважати запозиченнями; "великоруським *кое-кто* і под. відповідають малоруське (східн. і задніпр.) *де-хто* (*де-кого* і под.), *де-що* [...], *де-який*, *де-куди*, *де-где*..." [1968: 57]. Нижче зазначається, що відповідниками українських дериватів слід вважати утворення сербсько-хорватської мови (*gdjegdje*, *gdjekakav* (=деякий), *kdjekoli* тощо) [Там же: 57]. Слід додати також, що праслов'янський займенник **kъjъ* переважно об'єднує російські діалекти з південними слов'янськими мовами (західні приклади слововживання супроводжуються позначками "книжн.", "заст.", "діал.") (ЕССЯ 13: 176-177). Українсько-сербсько-хорватські аналогії слід, звичайно ж, доповнити і прикладами із географічно ближчих споріднених мов (пор., зокрема, польськ. *gdzieniegdzie*, *gdzieindziej*, чеськ. *kdeco*, *kdejaký*, *kdekoli*, *kdekdo*). Не залишається сумніву в тому, що ця дериваційна модель колись була видільною ознакою наріч антського типу, тому не може не дивувати, що питоми українські форми можуть тлумачитися як знову ж таки польські запозичення (пор.: *де-не-де* "очевидно, неточна калька польськ. *gdzieniegdzie*..." (ЕСУМ II: 32), хоча поруч у словнику подається цілий тип із *де-не-* (*денекий*, *денехто*), який інтерпретується як власне-український (ЕСУМ II: 32).

Чим далі у своїй дериваційній еволюції відійшла від мотивуючої праслов'янської форми певна лексема, тим цікавішою є вона (при наявності аналогій в інших слов'янських мовах) для контрастивного зіставлення. Серед найпривабливіших для аналізу утворень - відіменні дієслова, що часто відзначаються своєрідним семантичним колоритом, експресивною маркованістю. Цілком ймовірно, що частина таких форм утворилась ще спільнослов'янської доби, напр., укр. *світати*, *вечеряти*, *гніватись*, *соромитись*, *сердитись*, *злобитись* тощо. Окремі з групи виділених форм є своєрідними лише для однієї із слов'янських мов, такими є укр. *чманіти*, *дотумкатися* (від туман (Rud.: 185), *вирячити*, *морочити*, *пащекувати*, *приголомшити*, діал. *здиміти* ("зникнути"), *спекати*, *цуратися*, *кмітливий*, *зоріти*; рос. *ошеломить*, *судачить*, *раскошелиться*, *огорошить*, *подбочениться*; чеськ. *trůnit*, *vujadřit*, *ohromit*, *putovat*, *uhnřdit*, *zakročit*; серб.-хорв. *псовати* ("лятися"), *забувати се* ("посваритися") etc.

Поруч із вищенаведеними слід виділити також низку давніх відіменних дериватів, які мають кваліфікуючі властивості в питанні підгрупового розподілу слов'янських мов. Наприклад, для словенської прамови, напевно, були характерними такі номени, як **lybēti*, **lybiti* (*se*), **lybotati* (перші дві форми реконструюються виключно на свідченнях рос. мови (діал. *лыбеть*, *лыбить*, *лыбятсяя* "усміхатись" "...разом з рос. *улыбаться* зближується з **lъbъ* "череп" (ЕССЯ 17: 14), остання - на підставі болгарського матеріалу (болг. діал. *либотим* (*се*) "усміхатись; непристойно сміятись"); спорідненість усіх трьох форм не викликає сумніву (див.: ЕССЯ 17: 15); **kočanēti* (*se*) (континуанти в рос., болг., серб.-хрв., словен., "дієслово на *-ēti*, похідне від **kočanъ*" (ЕССЯ 10: 103); **žviti* (продовження в ст.-сл., болг., серб.-хрв., чеськ. (рідкісне), рос. і блр. мовах; "дієслово на *-ēti* похідне від **žva*" (ЕССЯ 6: 57-58); **bēsovati* (болгарсько-сербсько-хорватсько-російська изоглоса, "дієслова з суф. *-ovati* від імені **bēsъ*" (ЕССЯ 2: 88); **kyčiti se*, (із поширенням в ст.-сл., болг., макед., серб.-хрв., рос. мовах; мотивоване імен. **kyka* "волосся", "головний убір", який із таким значенням може розглядатися як словенський лексичний маркер. Російська мова знає загальне значення "пишатися" і діал. "прохати про щось" (ЕССЯ 13: 250; 259-260) тощо.

Антськими маркерами аналогічного характеру вважаємо вже згадувані дієслова, споріднені з укр. *гарувати* (від *гар* "данина"), зокрема, чеськ. *horovat* ("...a nyní měl volit [...], nebo horovat dál o čistotu církve" (K.Schulz). Праслов. **godovati* (від **godъ* "свято, бенкет"), очевидно, своє первісне значення "частувати на святковому бенкеті" (ЕСУМ I: 546) (як і похідне "виховувати", "утримувати") зберігає лише в мовах антської підгрупи: укр. *годувати* "давати кому-небудь їжу", польськ. *godować* "вирощувати, виховувати" (з укр.), чеськ. *hodovat* "бенкету-

вати", ст.-чеськ. *hodovati* "утримувати", пор.: "Konšele pemaјi na obесni groš *hodovati*" (Gebauer I: 448). У словенській мові, мабуть, стало типовим утворення з часткою *ne-* із своєрідною семантикою (пор. ст.-сл. *негодовати*, рос. *негодовать*). Як характерні для антської підгрупи мов можна розглядати праслов. **dъněti* (укр., блр., чеськ., словен., рос.(діал.) (ЕССЯ 5: 212); **ęriti* (укр. *яприти*, від *ętro* "печінка"; зустрічається в укр., блр., польськ., чеськ., луж., серб.-хрв. мовах (ЕССЯ 6: 71-72); **gospodariti* (не фіксується в ЕССЯ; лише **gospodarь* (ЕССЯ 7: 59-60), є типовим для антських мов, напр., укр. *господарювати*, блр. *гаспадароваць*, польськ. *gospodarować*, чеськ. *hospodařiti* (Jungmann IV: 723), в.-луж. *hospodarić* (болг. *господарувам* трактуємо як ранне запозичення з антських діалектів). Цікаві результати дає компаративний аналіз спорідненості укр. *частувати* "радо пригостити", яке належить до шару експресивної загальноживаної власне-української лексики, напр.: "Беріть усі,- звернувся Бульба в бік запорожців,- що в кого є: ковші, черпаки або чарки. Я частую вас, пани-браття" (О. Довженко). Аналоги укр. утворення виявляються в польськ., чеськ., серб.-хрв. мовах (пор., зокрема, чеськ.: "(Alfonsek:) To jako že ja častuju, platim za všechny!" (М.Мајеровá); серб.-хрв.: "И зато су око Софке трчали сви [...] да је бар сада угосте, почасте. док се та несрећа ниде догодила..." (Б.Станковић). Польський дериват *częstować* слід визнати найбільш архаїчним, таким, що найбільш точно відповідає реконструйованому *čęstovati* від **čęstь* "частина" (не фіксується в ЕССЯ). Антська форма, напевно, була аналогом словен. **pričęstiti*, пор. ст.-сл. причастковати "давати", причастник тощо.

Іншою важливою для визначення типологічної спорідненості слов'янських мов групою дериватів другого ступеня похідності є численні віддієслівні і відприкметникові форми (іменники) на *-a*, утворені шляхом усічення твірної основи. Така модель є загальнослов'янською, однак, зокрема, мови антської підгрупи вирізняють номени, відповідні українським - *снага* (зафіксована як давньоруська (Срезн. III: 451), *згода*, *пригода*, *зрада*, *гана/ганьба*, *злагода/лагода*, *постава*, *вада*, *кара*, *хода*, *потвора*, *мана*, *помста*, *смага*, *нагода*, *хиба*, *кривда*, *ззуба*, *огида*, *наруга*, *повага* (чеськ. *rovaha* "вдача"), *увага*, *нуда*, *попора*, *паша*, *втома*, *тиша* (укр.-польськ.), *туга* (укр.-серб.-хрв.), *журба* (пор. укр. *журба* "сум" - серб.-хрв. *журба* "поспішність") та ін. Ці деривати, очевидно, ще в антський період виступили як мотивуючі слова для дієслівних форм, які теж відбивають своєрідність антської граматичної системи. Розглянемо кілька найбільш виразних за своїми маркуючими можливостями форм. Наприклад, укр. дієслово *упокорити* ("робити кого-, що-небудь покірним, слухняним..." (СУМ X: 465) корелює з польськ. *upokorzycь*, чеськ. *upokořiti* (Jungmann IV: 768). серб.-хрв. *упокорити* (пор. рос. *усмирить*, яке можна вважати продовженням маркуючого

для словенського лінгвістичного анклаву **usъmiriti*).

Праслов. **ganiti* тлумачиться як вірогідне праслов'янське діалектне утворення північно-західної зони, первісну ізоглосу якого встановити поки що неможливо [Филин 1983: 4]. Цілком ймовірно, що це дієслово мотивоване **gana*, яке, в свою чергу, є похідним від **ganati* (ЕССЯ 6: 99), пор. укр. *ганьбити* - "вкривати ганьбою" (СУМ II: 27); аналогічно *ганити* - "вкривати ганою".

Основою на матеріалах "Этимологического словаря славянских языков", переконуємось в "антському" характері праслов. **krivъditi* (дієслово на *-iti*, похідне від **krivъda*, поширення в серб.-хрв., чеськ., словц., польськ., в.-луж., укр. і блр. мовах (ЕССЯ 12: 177); **lagoditi* (дієслово на *-iti* співвідносне з **lagoda*; зустрічається в ц.-сл. і д.-укр. пам'ятках (у Повчанні В.Мономаха) припущення про типовість форми, у першу чергу, для антської мови базується на відсутності континуантів праслов. **lagoditi* в болг., макед., рос. мовах (остання знає лише діалектизм, наявний у курськ. говірках) (див.ЕССЯ 14:14).

Сучасні слов'янські мови, віднесені нами до антської лінгвістичної підгрупи, можна, у принципі, представити (на відміну від словенського ареалу) як суцільну лінгвогеографічну зону. Однак помічаємо, що ізоглосна пов'язаність українських утворень із західнослов'янськими не завжди являє собою безперервний ланцюг. Так, при українсько-чеському зіставленні виявляються ізоглоси, які зазвичай є фрагментом більш широкого кола аналогій (підгрупового масштабу), хоча часом стикаємося з фактом їх виключного характеру. Наприклад, чеська мова володіє відповідниками таких укр. дериватів досліджуваного типу, як *потребувати* (від *потреба*), *згромадити/нагромадити* (від *громада*), *зманутися* (від *мана*). Перші дві форми можна зустріти і в інших мовах антської підгрупи, третя, видільна переважно в розмовному мовленні, належить до специфічних українсько-чеських ізоглос, пор.: "Jak budeš potrebovat pomoci, na tu zlatou sviňku si vzpomeň!" (Pr. holubice); "Svatebčané se do jednoho shromáždili kolem bedny s pivem..." (J.Havlíček); "Jarda Kupka měl pocit trpaslika, který si zamanul zdolat obra" (B.Rotterová).

Іншим властивим антській підгрупі мов безафіксним твірним типом є віддієслівні іменники чол. р. на приголосний, що утворюються від префіксованих основ. Знову ж таки потрібно говорити про загальнослов'янську дериваційну модель, яка одночасно на тлі інших східних слов'янських мов (насамперед російської) вважається видільною рисою українського словотвору, пор.: "у рамках слов'янської субстантивної деривації спостерігається випадок, коли єдиним словотвірним засобом є морфологічна характеристика без основоутворюючого афікса, тобто набір флексій, цей спосіб словотвору одними лінгвістами розуміється як безафіксна деривація, іншими - як деривація з нульовим суфіксом.

Такі форми становлять характерну рису української мови" [СУЛМ 1969: 46]. Як підтвердження давнього антського походження більшої частини таких українських утворень розглядаємо їхні абсолютні відповідники, які пропонуються іншими мовами антської підгрупи. Наприклад, на різних ділянках антського лінгвістичного простору виявляються аналоги таких дериватів, як *вираз, вирок, дотик, здогад, нагляд, напій, наступ, помах, пострах, поспіх, спів, отвір, рух, усміх, посміх, рознач, супровід, поділ* тощо; пор., зокрема, серб.-хрв.: "Ти мени изгледа не верујеш? - прешла је у напад" (З. Поповић); "Само незнатан помак руке и миш би хитро превалио десетке метара" (В. Десница); "На полеђини, изнад отвора кроз који се улаже филм, налазила се мала метална плочица" (З. Поповић); "Neki kažu, da su vedī i zduhači istoga roda, ali za to nema nikakva dokaza" (Z. Tomičić); "Zanimljivo je da mediteranstvo ne tretira kao rodovska povlastica, već kao pogled na svijet" (Z. Zima).

Кожне з вищенаведених утворень є виразним маркером антської лінгвістичної підгрупи не тільки через свої дериваційні особливості, але й через їх поєднання із своєрідністю семантики, наприклад, укр. *пострах* не знаходить навіть у плані змісту адекватного відповідника в рос. *устрашение*, яким є польськ. *postrach* ("Co było wojsk postrachem, w zapomnieniu drzymie...") (А. Mickewicz). Інколи відповідність значень українських і західнослов'янських утворень є абсолютною. Наприклад, відомо, що семантичне поле укр. номенів *усміх* і *посміх* є дуже близьким (*усміх* - "те саме, що усмішка" (СУМ Х: 491); *посміх* - "насмійка, глузливий жарт, висміювання кого-, чого-небудь" (СУМ III: 347). Аналогічну, досить незначну відмінність у значеннях знаходимо і в чеських відповідниках українських форм, напр.: "Rezeš byl náhle ztuhlý, jako pergament; rty měl stisknuté, jako by se nikdy nepohnuly úsměvem" (J. Kozák); "Jeden z nich [...] si za jeho zádu přiložil klacek k rameni jako pušku, mřil pánu bohu do oken a šklebil se. Určitě v tom byl posměch" (J. Kozák) (поза чеською, форма *posměch* зустрічається у верхньолужицькій мові; польська ж мова не має аналога укр. *посміх*, зокрема, при перекладі ця лексема передається польськ. *śmiech* (див. Т. Kruk, 91). Чеська мова володіє також дієсловом, яке допомагає з'ясувати причину формування негативного забарвлення як у чеськ. *posměch*, так і укр. *посміх*. Це складнопредфіксна форма *pousmát se* із значенням "усміхнутися незначно, ледь-ледь", напр.: "(Papež) slabe se pousmál..." (L. Vaňková); "To je jedno tajemství úspěchu," pousmál se maličko Urban" (M. Majerová). Серед фактологічного матеріалу зустрічаємо також *pousmát se* в негативно забарвленому контексті: "Pan Albrecht se jizlive pousmál" (V.-B. Třebízský). Таким чином, спираючись на лінгвістичні факти генетично спорідненої з українською чеської мови, можна не тільки зрозуміти, чому у слова *посміх* з'явився відтінок глузування, але й розвести в семантичному плані такі дієслова, як *усміхнутися* і *посміхнутися*, так само, як іменники *усмішка* і *посмішка*.

Прагнучи виділити надійні маркери, які б підтвердили нетрадиційні засади в питанні генеалогічно-типологічного розподілу слов'янських мов, підходимо до висновку, що такі дистриб'ютори розподіляються на три групи, кожна з яких має свої видільні особливості. Виявляється також, що найкращі ілюстрації для показу розбіжностей, невідповідностей між антськими і словенськими мовами надаються саме українською і російською мовами - найяскравішими представниками своєї підгруп, тому, на наш погляд, варто спертися на релевантні українсько-російські дихотомії і цього разу.

Першу групу маркерів складають номени з аналогічним морфемно-дериваційним складом, які, однак, зазнали певних трансформацій у фонетичному плані, напр.: укр. *сусід* - рос. *сосед*, укр. *яблуко* - рос. *яблоко*, укр. *дощ* - рос. *дождь*, укр. *лобода* - рос. *лебеда*, укр. *клопіт* - рос. *хлопоты*, укр. *лисклищати* - рос. *лосклосниться*, укр. *їжа* - рос. *еда*, укр. *крапля* - рос. *капля*, укр. *пас* (*запаска, опасистий*) - рос. *пояс*, укр. *гидкий* - рос. *гадкий*, укр. *тобі* - рос. *тебе*, укр. *іноді, тоді* - рос. *иногда, тогда*, укр. *блискати* - рос. *блестеть/блистать*, укр. *дихати* - рос. *дышать*, укр. *дмухати* - рос. *дуть*, укр. *колицати* - рос. *колыхать*, укр. *хто* (ст. чеськ. *chto*) - рос. *кто* тощо.

Історія окремих, з першого погляду, зовсім незначних відмінностей у звуковій структурі сягає ще праслов'янської давнини, ці риси мають не менш виразні і вагомі кваліфікуючі властивості, ніж, наприклад, лексеми або дериваційні форманти. Зокрема, відмінність між укр. *сусідом* і рос. *соседом* пояснюється нехарактерністю для словенських мов і, напевно, словенської прамови, префікса *су-* [див. ИТСЯ 1986: 64]. Український варіант фонетичного оформлення знаходить аналогію в слов. (*sused*) та в.-луж. мовах (*syusod*). Такою ж давньою є відмінність, представлена дихотомією *яблуко* - *яблоко*, з українським фонетичним варіантом співзвучні сербсько-хорватський (стар. і обл. *jabuko* (можливо, давня хорватська форма) і лужицькі (в.-луж. *jabluko*, н.-луж. *jabluko*), "проблема подальших зв'язків і генези і.-є **ǣlbu, *ǣlbo* уявляється складною з різних точок зору" (ЭССЯ I: 46). За укр. *дощем* і рос. *дождем* теж бачаться певні типові для антської та словенської прамов типологічні риси. Відомо, що праслов. **dъzdъ (z-dzъ)* у частині південнослов'янських і західнослов'янських говорів дещо спростило свій фонетичний склад: сполучення *dzъ (z-dzъ)* спрощувалось у *zdъ*, напр.: укр. *дощ*, польськ. *deszcz*, ст.-сл. *dъждь*, чеськ. *dešť* [ВПІВСМ 1966: 78]. Помічаємо, однак, що таке групування є не зовсім вірним і далеко не повним, бракує свідчень, наприклад, російської, болгарської, македонської, сербсько-хорватської, з одного боку, а з іншого - ст.-чеської (*děšč*), лужицьких (*dešč*), словен. (*děšč*) мов (ЭССЯ 5: 195). Методологічного значення дихотомія *дощ* - *дождь* набуває тоді, коли визначити, в яких мовах зберігається типове для мов словенської підгрупи звукосполучення

-ждь, а в яких внаслідок процесів дисиміляційно-асиміляційного характеру воно втратилося. Уже в Галицькому євангелії 1144 року ми зустрічаємось із вживанням *жч* замість *жд* (*дъжчъ* замість *дъждь*). Навряд чи варто тут припускати польський вплив [Булаховський 1977: 71], а не вияв генеалогічної спорідненості польської й української мов (як і близькості мов антської підгрупи взагалі).

Українські дієслова *блискати/блищати* і рос. *блистать / блеснуть / блеснуть* відрізняються характером кінцевих приголосних основи. Ці відмінності також продовжуються в минуле аж до праслов. реконструкцій **bliskati* і **blistati(se)*, які вважаються фонетичними варіантами однієї форми. За першим ("антським") варіантом, крім українського дієслова, розташовуються відповідники всіх мов антської підгрупи, а також ряду словенських (болгарська, македонська тощо); другий варіант ("словенський") є менш поширеним: крім російської мови, де пара *блистать/блеснуть* є абсолютною домінантою, він зустрічається в ст.-сл., серб.-хрв. мовах. Повертаючись до першої праформи (**bliskati*), автори "Етимологического словаря славянских языков" відзначають, що серед фактологічного матеріалу присутні дієслова, які "строго кажучи, не зводяться до **bliskati*, але продовжують особливі праформи (виділено нами. - О.Ц.), які ми умовно позначимо як **blěskati*, **blěskati*, **blyskati*". Також в останньому варіанті помічається "вторинний вокалізм, який відбувся внаслідок контамінації, що, як передбачають, охопила лише західнослов'янські мови" (ЕССЯ 2: 116,117). У даному випадку нам залишається лише розширити, за рахунок приєднання української мови, західнослов'янській лінгвістичний ареал до кордонів антського і визнати **blyskati* підгруповим дистрибутором - носієм одразу двох фонетичних особливостей, типових для антського мовного масиву.

Майже до аналогічних результатів у виділенні характерного для антських мов варіанту слов'янської протоформи дійдемо, розглянувши поширення **čexati* як фонетичної модифікації **česati* (з експресивною заміною *-s-* → *-x-*, пор. укр. *чухати*, блр. *чухаць*, словен. діал. *čohati* "чесати", "скребти" тощо (ЕССЯ 4: 85-86).

Українське дієслово *ковзати(ся)* і рос. *скользить* є давніми фонетичними варіантами праслов. **kьl̥zati* з рухомим і.-є. **s-*. Втрата початкового приголосного спостерігається, крім української, ще в білоруській, польській, чеській і словацькій мовах (а також у російських діалектах) (ЕСУМ II: 483).

Із двох праслов'янських форм **tebēl/*tobē* і **sebēl/*sobē* типовими для давньоруської мови є форми *товѣ*, *совѣ*, причому в пам'ятках світської літератури панівними є форми з кореневим *o*, а в пам'ятках церковної літератури - форми з кореневим *e* [ІУММ 1978: 140]. Цей факт поставив явно в незручне становище всіх прихильників "спільно-

руської мовної єдності". Необхідно було спільні з церковнослов'янською мовою російські *тебе* і *себе* оголошувати наслідком відмови від власних прадавніх *тобе*, *собе* на користь південнослов'янських варіантів, однак "важко собі уявити, щоб вплив церковнослов'янської мови на мовлення північновеликоруських народних мас був настільки могутнім. Навряд чи тут можна припустити й фонетичну зміну *o* в *e*" [Филин 1972: 431]. Та все ж російський вчений вважає, що "основи **teb-*, **seb-*, які отримали в XV- XVIII ст. на російській півночі і в московській області масове поширення, не мають нічого спільного з праслов'янськими **teb-*, **seb-*" [Там же: 431]. З нашого погляду, тут йдеться якщо не про одну із праслов'янських варіантних фонетичних традицій, то, безперечно, про традицію словенську, не менш реальну і вагому, ніж праслов'янська. Українські ж *тобі* і *собі* знаходять відповідники в інших мовах антської підгрупи, пор., зокрема, польськ. *tobie*, *sobie*, чеськ. *tobě*, *sobě*.

На другому шаблі морфемно-дериваційної близькості знаходяться утворення, що при тотожності семантики відрізняються набором афіксів, у переважній більшості випадків ця різниця є майже непомітною, однак важливо, що "в однокоренових словах у вигляді небагатьох реліктів можуть зберігатися найдавніші типи варіантності суфіксів (або префіксів.-О.Ц.)" [Варбот 1984: 187]. За такою варіантністю часто стоїть підгруповий характер кожної із структурних модифікацій. Цей контрастний шар проілюструємо такими українсько-російськими дихотоміями: укр. *погляд* - рос. *взгляд*, укр. *звичай* - рос. *обычай*, укр. *струміль* - рос. *струя*, укр. *почати/початок/спочатку* - рос. *начать/начало/начала*, укр. *юнак* - рос. *юноша*, укр. *господиня* - рос. *госпожа*, укр. *свідок* - рос. *свидетель*, укр. *птах* - рос. *птица*, укр. *курка* - рос. *курица*, укр. *стайня* - рос. *стая*, укр. *ліжко* - рос. *ложе*, укр. *блідий* - рос. *бледный*, укр. *рудий* - рос. *рыжий*, укр. *жилавий* - рос. *жилистый*, укр. *плескатиий* - рос. *плоский*, укр. *зостатися* - рос. *остатся*, укр. *завдати* - рос. *здать*, укр. *здолати* - рос. *одолеть*, укр. *блукати* ("праслов. *bl̥kati* [...] вважається вторинним утворенням від *bl̥diti*" (ЕСУМ I: 213) - рос. *блудить*, укр. *кульгати* - рос. діал. *кулять*, укр. *виняв* - рос. *вынул*, укр. *лінуватися* - рос. *лениться*, укр. *хворіти* - рос. *хворать* тощо.

Кожну з наведених пар можна розгорнути в два ряди споріднених форм, відповідно, мов антської і словенської підгруп. Розглянемо тільки кілька прикладів подібного розширення. Так, Ж.Варбот виділяє дихотомію **staja* - **stajъn'a* (у другій формі присутній суфікс *-n-*, який "не вносить ніякого нового значення") [1984: 209]. Праслов. **staja* об'єднує переважно мови словенської підгрупи, напр., рос. *стая*, болг. *стая*, "кімната", серб.-хрв. *staja*, словен. *staja*, ст.-чеськ. *staje*, укр.(зах.) *стая* "хлів для овець"; праслов. **stajъn'a* засвідчує як у структурному, так і в семантичному плані близькість антських мов - укр. *стайня*, польськ.

Праслов'янська (очевидно, наддіалектна) форма **lože* сьогодні послідовно зберігається лише мовами словенської підгрупи, в антських мовах вона значно поступається за використанням деривату із зменшувальним суфіксом *-ько*, що є продовженням праслов. **ložьko*, напр., укр. *ліжка*, блр. діал. *ложка*, польськ. *łóżko*, чеськ. *lůžko*, рос. діал. *ложко* (півд., зах.) (ЕССЯ 16:128-129)

Л. Куркіна звертає увагу на випадки, коли "задньопіднебінний формант виступає як поширювач дієслівної основи. Вторинний задньопіднебінний елемент експресивного характеру розвивається в утвореннях, пов'язаних із слов. **kuliti/kul'ati*, а саме словен. *kŕljihati* ("підрізати, стригти волосся"), чеськ. *kulhavý* "кульгавий", польськ. ст.діал. *kulgać, kulhać* "кульгати" [1992: 122-123]. Як бачимо, українська форма не наводиться, напевно, з тією метою, щоб не порушувати стрункості "західнослов'янського вияву". Однак ми змушені це зробити для того, щоб окреслити ще одну ізоглосу, яка єднає мови антської підгрупи, включно з українською. Поширення в польських діалектах форм на *-h* - вважається богемізмом (ЕССЯ 13: 99). Звичайно, важко її назвати "українізмом", коли українська форма, навіть якщо й згадується серед фактологічних прикладів, до загальнослов'янської картини поширення явища ніяк не залучається. На нашу думку, і цього разу маємо справу з надзвичайно яскравим фактом, який підтверджує як давню антську лінгвістичну спорідненість, так і гіпотезу про заселення антами західнослов'янських територій: українська і чеська мови, для яких поява вторинного (експресивного) задньопіднебінного особливо характерна, на відміну від сусідньої польської мови, об'єднуються ізоглосю, яку слід розглядати не як запозичену, а саме як успадковану з граматичної системи, що колись була єдиною як для пращурів українців, так і чехів. Українська мова як така, що найбільш повно зберігає давньоантську спадщину, має в своєму складі ще кілька дієслів з експресивним [z] у корені, який в ній зберігається послідовніше, ніж у сусідніх західнослов'янських, пор. укр. *тягнути* (рос. *тянуть*), польськ. *ciągnąć*, чеськ. *táhnout*; укр. *стигнути* "холонути" (рос. *стынутъ*), польськ. *stygnąć*, чеськ. *stydnout*; укр. *стогнати* (рос. *стонать*), чеськ. *stgnat* "хворіти".

Українську і білоруську мови об'єднує з польською форма порядкового числівника *першій/першы/pierwszy*. На жаль, точно встановити, коли ж саме відбулося розширення суфіксом вищого ступеня порівняння *-ьш* - праслов'янської основи **pъrv-*, неможливо. Однак і ця особливість також засвідчує близькість граматичних систем української й однієї із західних мов антської підгрупи.

Нарешті, третій шабель кваліфікуючих форм заповнюють утворення, які є своєрідними для двох сучасних слов'янських підгруп, відзначаються оригінальністю семантичного наповнення, дериваційної моделі. Певні висновки щодо особливостей словотворення давньої ант-

ської прамови можна зробити, проаналізувавши такі українські слова, як *промінь* (праслов. **proměňь*, польськ. *promień*, чеськ. *pramen* "джерело", в.-луж. *promjen // ič* "сяяти"), *недбалість* (праслов. **nedbalostь*, польськ. *niedbalstwo*, чеськ. *nedbalství*), *запеклість* (пор. ст.-чеськ. *zapek-lenost*, "... w zlosti, a w zapeklenosti swe proti bogŭ" (Jungmann V: 517); О.Потебня так пояснює формування своєрідної семантики польськ. *zapiękły* - "...затверділий, напр. *глина* [...], і звідси - відчайдушний" [1958: 235]), *дометний* ("очевидно, походить від праслов. **dotьrьňь* "дотичний, вникливий" [...] до якого зводиться чеськ. *vtip* "жарт, спритність", *důvtip*, слвц. *vtip, důvtip*" (ЕСУМ II: 116), *навпаки* (пор. чеськ. *naopak*, слвц. *naopak*, в.-луж. *nawopak*). Серед цікавих українсько-польських відповідностей у царині загальноживаної розмовної лексики, які своїм походженням не обов'язково завдячують прикордонним контактам, а, можливо, існували вже в антській прамові, назовмо: укр. *снека/снекота* - польськ. *spieka/spiekota*, укр. *манівці* - польськ. *manowce*, укр. *вибрики* - польськ. *wybryk(y)*, укр. *зараз* - польськ. *zaraz*, укр. *навпомацки* - польськ. *po omacku*, укр. *жалюгідний* - польськ. *żalu godny* (у польській мові в основі подібних композитів лежать старі стандартні формули типу *czci godny, wiary godny* [Тараненко 1989: 165]) тощо.

Для словенської прамови, напевно, були характерні такі деривати, як **jъzumiti (se)* (пор. рос. *изумление, изумительный*, болг. *изумя* "сильно здивувати"), **pooščьriti* (співвідносний із праслов. **ostьrь (jъ)* "гострий"); дієслова, мотивовані праслов. **bēditi* "примушувати", - **robēditi, *ubēditi / ubēžьdati* (рос. *убеждать, убеждение*, болг. *убеждавам, убеждение*); **nevěžьda (< nevěd'ja)*, **sъblaznь, *perdatelь, *licetьrь* (складання **lice* та другого компонента, яким первісно було, очевидно, **měňь* [...]). Оригінальність і давність слов. складання цілком можливі" (ЕССЯ 15: 79), **likovati, *trepetь* та ін.

Працюючи із словотвірним матеріалом різних слов'янських мов, помічаємо, що в багатьох з них продовжують активно функціонувати форми, які з точки зору історичної дериватології закріплюються лише за однією із слов'янських прамов. Це явище є ще одним підтвердженням того факту, що граматичні системи сучасних слов'янських мов постали внаслідок змішування генетично відмінних фрагментів - антського і словенського, пор., зокрема, ст.-сл. - дъвонци - дъвашьды, госпюжда - госпюдыни, юнакъ - юноша, дъхати - дъшати, минжти - миновати, польськ. *wieniec-wianek, jalowka - jalowica, zawidzić - zazdrościć, slyszec - czuwać*; чеськ. *vojín - voják, mrkev - mrkva, žňka - ženuška, povětří - ovzduší, ještěrica - ještěrka* (словацька мова знає лише *ještěrica*), болг. *кузна - кузница*, серб.-хрв. *ljuska - češuja, čirjak - čeraj*, словен. *strúja - strúmen* etc. Особливо показовим є групування утворень з праслов. коренем **děv-* у чеській мові. З одного боку, для неї характерні такі словенські (з точки зору українця - "російські") форми, як *děvuška, děvečka, děvojka,*

děvice, з іншого *-děvucha, děvčina/divčina, děvčata, děvče, dívka*, які в російській мові тлумачаться як "українізми" [див. ЛГУРМ 1987: 42]. Очевидно, що наявність такого великого гнізда синонімічних утворень є наслідком етнічної та лінгвістичної амальгамації, коли змішалися, міцно прикипіли один до одного типологічно різні шари племінних мов антського і словенського походження. Російська й українська мови в силу більшої статичності своїх етносів підлягли цьому процесові не такою мірою.

Підсумовуючи, зазначимо, що свідчення словотвору при компаративному зіставленні слов'янських мов не підтверджують усталеної тріалістичної дистрибуції, зокрема, у системі вербальної деривації "ізоглас, що співпадають із традиційним членуванням слов'янських мов на три підгрупи, виявляється порівняно небагато" [ИТСЯ 1986: 187]. Як вважає Т. Вендіна, у словотворі "розходження спостерігається не тільки між мовами різних слов'янських мовних груп, що цілком природно, але нерідко й однієї. Так, серед східнослов'янських мов **виразно виділяється українська** (виділено нами.- О.Ц.), у котрій часто складається ситуація, відмінна від російської і білоруської..." [1987: 134]. Виходячи з цього, дослідниця виділяє шість дериваційних зон: російсько-білоруську, українську, польсько-чесько-словацьку, лужицьку, словено-сербсько-хорватську і македонсько-болгарську [Там же: 134].

Та все ж слід зауважити, що українська система словотворення не має в обрисах сучасної Славії якогось "відрубного" становища. У багатьох випадках можна говорити про глибинну її спорідненість з аналогічними системами західних слов'янських мов. Як підтвердження цьому можна розглядати і певні паралелі, які проводяться на синхронному рівні, пор., напр., укр. *приймач*, чеськ. *příjmač*, рос. *приёмщик*, укр. *листоноша* - серб.-хрв. *pismonoša* (пор. рос. *водонос*). Подібні явища засвідчують переважно антський характер як української, так і західних слов'янських мов, існування якого є, на наш погляд, вагомим запереченням тези, що в українській мові нові форми часто створюються з єдиною метою - щоб відрізнитися від російських [Vernadsky 1954: 4].

3.11. МОРФОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ В КОМПАРАТИВНОМУ АНАЛІЗІ

Диференціюючи риси, які підтверджують розподіл слов'янських мов на антську і словенську підгрупи, спостерігаємо й у морфології. Значна їх частина бере свій початок ще в передісторії, тому що морфологія, як підкреслює Й. Сятковський (Siatkowski), належить до тих мовних систем, які найбільш послідовно опираються чужому впливові [IX МСС резюме 1983: 73]. Аргументом на користь більшої стабільності морфологічних ознак можна вважати той факт, що при більш-менш уніфікованій фонетиці морфологічна будова штокавського (давнього

сербського) і чакавського (ретрохорватського) діалектів сьогодні різняться між собою більше, ніж, наприклад, морфологічні системи російської і білоруської мов [Берштейн 1990: 460].

Уважається, що українська мова в порівнянні з іншими "східнослов'янськими" найповніше зберігає іменникову відміну "давньоруської" мови [ІУММ 1978: 14]. Однак варто відзначити, що не всі типи субстантивних основ писемної мови Київської Русі успадкувалися однаково послідовно. Насамперед йдеться про групу з кількох іменників, до морфемної структури яких входить праслов. суфікс **-es-*, праслов. **nebo* (род. **nebese*); **slovo* (род. **slovese*). Свої словотворчі властивості суфікс **-es-* досі зберігає лише в таких утвореннях, як *колесо, ровесник, словесний, чудесний* [Там же: 24].

Привертає увагу й те, що в даному випадку російська мова є послідовнішою в збереженні специфічного давньоруського типу, ніж українська, в якій існування вищенаведених утворень майже безсумнівно може бути пояснено чинником чужомовного впливу - церковнослов'янського або російського. Аналіз морфемної структури окремих праслов. іменникових форм засвідчує, що суфікс **-es-* з'являвся в складі номенів, характерних, у першу чергу, для словенського лінгвістичного ареалу. Наприклад, на підставі окремих досліджень, зокрема С. Берштейна, можна говорити "про інноваційний характер утворення -s- основи **cudol-ese* в ряді слов'янських діалектів, головню - у півд.-слов., пор. відсутність взагалі кореня *čud-* у чеськ. та книжний характер основи *чудес-* у східн.-слов., але пор. **народний характер прикладів з основою **kudes-* у рос.** (виділено нами.- О.Ц.)" (ЭССЯ 4: 129). Якщо врахувати, що праслов. **čudo* виводиться від особливого і.-є. **kildos*, то близькість між російськими і південнослов'янськими формами стане особливо виразною. Більш того, ізогласна пов'язаність у збереженні континуантів праслов. **kudesъnikъ, *kudesъnъ(jъ)*, яка існує між російською і церковнослов'янською мовою, дозволяє стверджувати спорідненість на генеалогічному рівні (див. ЭССЯ 13: 82).

Важливою рисою, яка відрізняє парадигму субстантивних відмін української мови від російської, є наявність в ній четвертої відміни, що утворюється формами кількох видів. Частину загального фонду складають спільні для всіх слов'янських мов номени з суфіксами **-en- *-men-* (укр. *сім'я, плем'я, тім'я* тощо), частину - назви молодих істот з суфіксом **-ent* (праслов. **telę*, укр. *теля*); російська мова успадкувала більш ранній його варіант **-en-* (напр., ст.-сл. *младеньць*), який, поєднавшись з іншими формантами, утворив специфічно російські суфікси *-ёнок, -ёныш*. Взагалі суфікс *-et-* (**-ent-*) із значенням назв молодих істот вважається типовим переважно для південнослов'янських мов [ВПВСМ 1966: 162], проте, виходячи з маркуючого поширення окремих його континуантів (таких, як вищезгадані *-atko* або *-če (-ча, -cze, -*

че), який слід відрізнити від південнослов'янського *-че* (болг. *братче*, макед. *рекче* "річечка", серб.-хрв. *момче* "хлопчик" [ИТСЯ 1986: 72]), можна встановити також певні аналогії в мовах антської підгрупи. Знову ж таки, щоб переконатися, що спорідненість дійсно існує, потрібно звернутися до паралелізму конкретних іменникових форм, наприр., укр. *дівча, вовча, пташа*, чеськ. *děvče, vlče, ptáče* тощо. Інколи українсько-чеські відповідності в збереженні утворень із праслов'янським суфіксом **-ent-* в основі є виключними і надзвичайно цікавими з формального погляду. Зокрема, такою ізоглосою є праслов. **malę*, причому помічається, що чеськ. діал. *mal'a* має нехарактерне закінчення *-a* (як і укр. іменник) при загальночеському *-e* (ЭССЯ 17:155).

У системі відмінювання іменника найчастіше при українсько-російському зіставленні вказується на невідповідність між укр. закінченням дав. в. одн. іменників II відміни *-ovі, -evі* і рос. *-у, -ю*. Зокрема, Ф.Медведев виділяє цю ознаку серед найголовніших, за якими українська мова відділяється від російської і частково білоруської [1967: 29]. Закінчення давального відмінка однини (*чоловікові*) дослідовно простежується в усіх українських діалектах, й "цілком зрозуміла річ, що так воно вже було й у XI ст." [Кримський 1973а: 263].

Ця риса має яскраві дистрибутивні властивості й у загальнослов'янському масштабі: парадигматична флексія *-ovі* об'єднує українську мову із західнослов'янськими, *-и-* - російську мову з південнослов'янськими [Smal-Stocky, Gartner 1913: 490; Леков 1958: 25-26]. На наш погляд, цього разу можна говорити про один із найвагоміших кваліфікаторів, який підтверджує існування антської та словенської слов'янських підгруп.

Ще одну цікаву особливість субстантивного відмінювання, яка, можливо, також (хоча й не так послідовно, як попередня) засвідчує спорідненість мов антської підгрупи (зокрема, української й чеської), виділяє М.Пушкар. В іменниках, передусім чоловічого роду, що означають живі істоти, східнослов'янські, польська, словацька і моравські діалекти в множині мають форму знахідного відмінка, що дорівнює родовому. Але чеська літературна мова зберігає тут давнішу форму: *měl tři synu*; такі ж старі форми можна ще зустріти в українських зворотах: *зійти на діди, піти між люди*; в зах.-укр. діалектах: *мав три сини, пасу коні, воли* [1958: 327]. Додамо, що вживання в знахідному відмінку множини форм, які збігаються з називним відмінком, вважається характерною ознакою відмінювання окремих українських (зрідка білоруських) іменників, що протиставляє їх російським формам [ПГУРМ 1987: 123].

Серед інших субстантивних категорій, де компаративні спостереження можуть дати важливі результати, - категорія роду, яка в широкому смислі ще й досі не стала предметом монографічних досліджень зі

слов'янської діакронії [Бирнбаум 1987: 141]. Між тим, загальнослов'янський аналіз спільностей і відмінностей у цій сфері вже вкотре веде до висновків, що не вкладаються в прокрустове ложе традиційної генеалогічно-типологічної класифікації слов'янських мов. Розходження в роді між частиною українських і російських іменників є настільки значними, що майже в кожному посібнику з порівняльної граматики цих мов на них особливо наголошується, пор.: "у ряді слів спільного походження спостерігається хитання в роді: давньоруські іменники жіночого роду *боль, лев'бѣдъ, насыпь, полынь, пыль, степь* у трьох мовах (українській, білоруській і російській. - О.Ц.) належать до різних родів; так, до чоловічого роду в українській мові належать слова *біль, лебідь, насип, полин, пил, степ, у білоруській - боль, лебедзь, стэп, пыл, насып, палын* [...], до жіночого роду в російській - *боль, насыпь, полынь, степь, пыль*" [ПГУРМ 1987: 108]. Як бачимо, у більшості випадків російські форми протистоять українським і білоруським, які можна розглядати як майже тотожні за генеративними ознаками. Слід підкреслити й давність цих відмінностей, що в багатьох випадках підтверджується давньоруськими пам'ятками. "До речі сказати, - пише А.Кримський, - *моль, полынь* та ще й декотрі інші слова належали в XI віці до чоловічого роду (так воно й тепер по-малоруськи, а по-великоруськи *моль* і *полынь* - жіночого роду), а замість *наръ* казалося тоді *пара* (жіночого роду; пор. сьогочасне малоруське *сильна пара*, великоруське *сильный пар*)" [1973а: 264]. При розширенні порівняння за рахунок інших слов'янських мов з'ясовується, що вищенаведені українські іменники найбільш послідовно узгоджуються в роді з південнослов'янськими, а найкраще - із сербсько-хорватськими аналогами, пор. укр. *омана, пара, лука, тополя* - жін. р., *ступінь, біль, напис, полин* - чол. р.; серб.-хрв. *обмана, пара, лука, топола* - жін. р., *ступањ, бол, натпис, пелен* - чол.р. Інші мови антської підгрупи так само за показником роду аналізованих іменників можна зближувати з українською (пор., зокрема, чеськ. *pára, louka* поруч із *lauh, topolína* поруч із більш вживаним *topol, pyl* "пилот" чол. роду тощо). Цікавим коментарем родових показників супроводжується в "Этимологическом словаре славянских языков" праслов. **bol'ь*. Зокрема, стверджується, що "первісна функція іменника [...] - ім'я дії; функція назви особи, персоніфікація ("боль" - "хвора людина") вторинна, і її появу супроводжував, очевидно, перехід із категорії жін. р. в чол. р. Тому найбільш первісний стан, представлений у півд.-слов. [...]. Більш пізній стан спостерігаємо в зах.-слов., де майже скрізь узагальнений чол. р. (виділено нами. - О.Ц.) [...] У світлі вищезазначеного цілком можливо, що перевага форм чол. роду в укр. і блр. - результат зах.- слов. (польськ.) впливу" (2: 192). Отже, знову зустрічаємось із стереотипним віднесенням близькості української і білоруської мов із західнослов'янськими до сфери "маргінальних" західнослов'янських явищ

західнослов'янськими до сфери "маргінальних" західнослов'янських явищ всупереч тому, що даний факт є лише фрагментом більш загального, системного явища міжслов'янських відмінностей у роді іменників, виявлення якого на ґрунті східних слов'янських мов з певністю можна датувати давньоруською добою.

Розходження в категорії роду часто вели до модифікації морфемної структури (пор. вищенаведені чеські форми). Одним із найяскравіших генеративних маркерів такого роду, які засвідчують спорідненість мов антської підгрупи, є праслов. **dъnina* жін. роду, похідне із суфіксом *-ina* від **dъnъ* чол. роду. Континуанти цього утворення зустрінуті в Іпатієвському літописі, укр., серб.-хрв. і словен. мовах (ЕССЯ 5: 212).

Іменник *жница* із значенням "час і процес збирання сільськогосподарських культур" належить до прошарку найуживанішої і найдавнішої української лексики. *Жнівá* чи *жнівѣ* з походження є множинною спеціалізованою формою від *жнівѣ* середнього роду, яке широко відоме в закарпатських та інших українських говорах із семантикою "готова до жаття пашня" [Дзєндзєлівський 1969: 58]. У російській мові досі нормативним є іменник жіночого роду *жатва* (що часом зустрічається як варіантна форма в говірках північних і західних районів Закарпаття [Там же: 57]). Множинний іменник *жніва* в польській мові, на думку Й. Дзєндзєлівського, з'явився досить недавно і з походження є українізмом, нормативною ж у польській мові є форма середнього роду *жніво*, аналогічна укр. *жниво* [Там же: 58]. Цікаво, що й чеська мова, як і українська (і меншою мірою польська), знає в значенні "жнива" також іменник, що має лише форму множини (*жнѣ*), аналогічне утворення зустрічаємо й у верхньолужицькій мові (*жнѣ*). Отже, з'являються серйозні підстави вважати праслов. **žetvo* середнього роду граматичним маркером антської мовної підгрупи (диференціюючі властивості має й застигла форма множини *жнівѣ / жніва*), тоді ж як праслов. **žetva* жіночого роду можна розглядати як форму, типову для мов словенської підгрупи.

У системі слов'янського прикметника в цілому виявляється більше подібності, ніж розходжень [ИТСЯ 1986: 99]. Якщо говорити про явища, характерні, зокрема, для антського ад'єктива, можна пригадати поширення редукованих форм типу укр. *добре, тепле* (про них вже йшлося). Відзначається також подібність системи ступенювання прикметників в українській, словацькій, чеській і польській мовах. Наприклад, в російській мові воно менш стандартне [Пушкар 1958: 329].

Наявність в українській, білоруській і російській мовах числівників *сорок* і *дев'яносто* вважається однією з характерних рис, які підтверджують давньоруську єдність. У дійсності ж цей факт лише свідчить про активні контакти між східними слов'янськими народами, які посилілися на час існування Давньокіївської держави. Спорідненість

мов антської підгрупи встановлюється за типовістю продовжень праслов. **d(ъ)vigo*, яке реконструюється на основі слівін. *dvjŕgo* "ярмо для двох волів" і тлумачиться як "очевидно, архаїч. праслов. діалектизм" (складання із **d(ъ)va* і **jъgo*) (ЕССЯ 5:189). На наш погляд, із цієї формою співвідносяться також польськ. *dwójgo*, укр. *двійко, трійко* (в етимологічному плані ці деривати можна тлумачити і як результат контамінації з формами на *-ька* від **d(ъ)voŕь, *d(ъ)voja*).

Досить цікавим є факт розбіжності у функціонуванні слов'янських збірних числівників на *-ero* між російською й українською, а також між сербською і хорватською мовами. Рос. мова знає такі форми лише до *десятеро*, українська - і *п'ятнадцятеро*, і *двадцятеро*, подібні відмінності існують між серб. і хрв. варіантами сербсько-хорватської мови, аналогічні українським утворення представлені лише в хорватському варіанті (аж по *dvadesatoro/-tero*) [Sedláček 1989:152].

Важливі відповідності між слов'янськими мовами антської та словенської груп простежуються серед займенників. Наприклад, судячи з лінгвогеографічних даних, можна передбачати, що рання локалізація континуантів праслов. **azъ (jazъ i ja)* ототожнюється з антською і словенською зонами. Відомо, що "вживаючись у мові спочатку поруч з *jazъ, ja* стає домінуючою і згодом єдиною існуючою формою, крім болгарської мови, в якій зберігається форма *az*, і македонської (*jas*)" [ВПІВСМ 1966: 286]. Як вважає Ф. Філін, у західнослов'янських мовах форма *azъ* взагалі ніколи не використовувалась, у старослов'янській мові *azъ* було нормативним, аналогічно й у середньоболгарській мові. Сучасні болгарські говори знають *az, jaz* і *ja* [1972: 421-422]. Специфічно склалася доля продовжень праслов. **azъ* у східних слов'ян. Існує гіпотеза, що "форма **ja* була відома лише тим правосхіднослов'янським групам говорів, на основі яких пізніше склалися північноросійські говори, українська й білоруська мови" [Там же: 422]. На основній російській діалектній території *jazъ* продовжує активно функціонувати аж до XVII ст., зокрема, у новгородських берестяних грамотах XI-XV ст. *jazъ* зустрічається 18 раз, а *ja* лише 11 [Там же: 423]. Таким чином, і цього разу можна говорити про південнослов'янсько-російські паралелі, причому не тільки на рівні документів офіційного чи релігійного характеру, але й у царині просторічної загальнонародної мови.

Ще однією особливістю, що має місце в прономінальній парадигматиці, є існування парних форм для род. і знах. відмінків особових займенників (одн.) і зворотнього *sebe (menel/mene, tebe/tebe, sebe/sebe)*. Щодо перших варіантів, зазначимо, що їх поширення, без сумніву, було типовим для антського лінгвістичного масиву (пор. укр. *мене, тебе, себе*, польськ. *mnie, ciebie, siebie*, чеськ. *mne, tebe, sebe* etc.), однак характерність таких форм і для інших слов'янських мов (зокрема, старослов'янської) не дозволяє використати їх як маркер слов'янської підгру-

ного аналізу. На наш погляд, прямі продовження праслов. *menę, tebe, sebe* виявляються виключно в мовах словенської підгрупи, зокрема російській (*меня, тебя, себя*) і словацькій (*mnä, teba, seba*), при ст.-сл. *ma, teba, seba*. Саме цей варіант праслов'янського родового і знахідного відмінків особових і зворотнього займенників став основою для появи енклітичних **te, *te, *se* (ст.-сл. *ma, ta, sa*). Можливість подібної трансформації рос. *меня, тебя, себя* передбачають О.Селіщев і М.Гадоліна [Филин 1972: 433-434]. Вважається, що єдиними говорами на східнослов'янському мовному просторі, де збереглися такі короткі займенники, є західноукраїнські [Добош 1982: 137]. Однак, як видається, є певні підстави розглядати західноукраїнські й російські енклітичні прономінальні утворення як споріднені, а при врахуванні відповідників у південнослов'янських і західнослов'янських мовах (зокрема, словц. *ma, ta, sa*) тлумачити їх як характерну ознаку морфологічної системи словенської прамови.

Однією з найчастіше згадуваних у компаративних дослідженнях кваліфікуючою рисою є дієслівні закінчення першої особи множини *-mo, -me, -mь*, зокрема типовість *-mo* для української, білоруської, сербсько-хорватської і словенської мов, деяких словацьких діалектів, *-me* для македонської, чеської, словацької, лужицьких мов, *-mь* для російської, болгарської, старослов'янської і старопольської мов (сучасна польська мова має в аналізованих формах флексію *-my*). У даному випадку вважаємо за необхідне об'єднати ті варіанти флексій, які закінчуються на голосний повного творення (*-mo, -me, -my*), протиставивши їх варіантові на редукований (чи на приголосний [*m*]). Це дозволяє надійніше розмежувати мови антської та словенської підгруп. Особливо яскраві кваліфікуючі можливості виявляються у *-mo*, що зближує такі ареально віддалені мови, як українська, сербсько-хорватська і словенська. Як важливий маркер слов'янської підгрупової дистрибуції розглядає *-mo* Х.Шустер-Шевць [1983: 33]. І.Попович, спираючись на етнологічні факти, прямо вказує, що закінчення *-mo* в сербсько-хорватського дієслова могло бути взятим із первісної правітчизни, розташованої десь на українських теренах [1955: 81]. Хоча в давньоруських пам'ятках, як і в старослов'янських, зустрічаємося з повсякчасним використанням *-mь*, все ж, на думку Ф.Філіна, "можливо, що в даному випадку ми дійсно маємо справу з одним із найдавніших діалектизмів" [1972: 465,93]. Аналогічних поглядів, як уже відзначалося вище, дотримувався А.Кримський, вважаючи появу закінчення *-mo* в дієсловах першої особи множини давнішою за початки Київської Русі.

Вищезгадана особливість простежується й у взаємовідповідності українських і сербсько-хорватських дієслівних форм, використовуваних при вираженні наказового способу, пор., зокрема, серб.-хрв. "Kud letimo da letimo nikom ništa ne činimo" (Н.Кікіć), хоча в структурному

них при вираженні наказового способу, пор., зокрема, серб.-хрв. "Kud letimo da letimo nikom ništa ne činimo" (Н.Кікіć), хоча в структурному плані між українськими і сербсько-хорватськими утвореннями спостерігаються виразні розходження, початок яких, з нашого погляду, слід віднести до доби існування антської та словенської слов'янських прамов, йдеться про специфічне наповнення аналітичних імперативних форм. Прийнято вважати, що в праслов'янській мові аналітичні конструкції такого плану використовувалися лише в 3-ій особі мн. і дв. і утворювалися шляхом додавання частки до відповідної форми теперішнього часу [ВПВСМ 1966: 322]. Однак згодом аналітичні форми поширилися й на інші особові різновиди імперативної парадигми. Часткою, що головно використовувалася при аналітичному вираженні наказового способу, була **da* (у конструкціях типу **da živeti*), яка, як, зокрема, видно з наявності континуантів у сучасних слов'янських мовах, була характерною переважно для словенського лінгвістичного масиву (ЭССЯ 4: 180-181). Імператив з часткою *da* приписується і давньоруській мові (що є безсумнівним фактом, якщо мати на увазі існування її лише як писемної), однак успадкувала імперативні конструкції з *da* з давньоруської доби лише мова російська [Німчук 1990: 216]. Щодо українських, сьогодні загальноживаних і незаперечно домінуючих аналітичних форм наказового способу з частками *нехай, хай, най*, які за походженням є формою 2-ої особи одн. наказового способу спільнослов'янського дієслова *nehati, *nechajati* (укр. *нехайати* "не чіпати" (Грінченко II: 561), то їх поява у текстах датується XIV - XVI ст. [див. ІУММ 1978: 491]. Неважко помітити, однак, невідповідність між "давньукраїнською" фіксацією явища, типового для всіх сучасних українських діалектів, і його достатньо широким поширенням в інших слов'янських мовах, таких, як блр., польськ., чеськ., словц., серб.-хрв. (діал.) [Там же: 491]. Як бачимо, охопленими цією ознакою виявляються лише мови антської лінгвістичної підгрупи, тому не залишається жодних сумнівів у тому, що імперативні конструкції даного аналітичного типу з'явилися ще в антській прамові (наявність частки *нехай* була настільки яскравою ознакою мовлення українців, що у XVII ст. в Росії їх називали "нехаями").

Цікавою ізоморфною рисою, що об'єднує мови антської підгрупи, є синтетичні форми наказового способу з експресивною часткою *no (no)*, яка, наприклад, в українській мові часто вживається для пом'якшення наказу і надання розмові відтінку невимушеності, напр.: "Здоров, синку! А дай-но вогню - люльку закурити" (М.Коцюбинський). З аналогічним використанням частки *no* зустрічаємося і на західнослов'янському мовному просторі, пор., зокрема, польськ.: "Powiedź no nam, Janku - zagadała matulka - jak to było..." (К. Frenszkowski); в.-луж. *dži no* при перекладі рос. мовою передається через *ну иди, иди же*

струкціями, однак лише з препозитивним розташуванням частки (*no pojd', no tak mluv* etc. (ЧУС: 399). Слід підкреслити також, що даною ознакою характеризується переважно розмовний різновид загальнонародної мови, тому важко говорити про будь-яку форму запозичення з однієї мови антської підгрупи в іншу.

Важливі відповідності спостерігаються також у системі дієприкметника. При зіставленні, наприклад, помічається той факт, що за ознакою наявності чи відсутності словотвірного типу активних дієприкметників теперішнього часу із суфіксом *-иц-* (*-ч-, -с-, -ац-, -оис-, -іс-, -іс-, -іас-, -ѣ-*) усі інші слов'янські мови протистоять македонській, яка не знає таких утворень. Стверджується також, що в українській, білоруській і сербсько-хорватській мовах кількість подібних дієприкметників обмежена [ИТСЯ 1986: 190-191]. При цьому не акцентується на тому, що група, до якої входить більшість сучасних слов'янських мов, розпадається на референтні морфологічні зони: групу мов, що знає дієприкметники на *-иц-*; сюди входять, в основному, слов'янські мови словенської підгрупи (напр., ст.-сл. *вержци, ходаци*, болг. *желаци, писец, живеец*, рос. *ходящий, сидящий, могающий, поющий*), і групу слов'янських мов (переважно антських), для яких типовим є *-ч-* (*-с-, -ѣ-*) у складі дієприкметникового форманта (укр. *співаючий, сидячий, знаючий* (укр. дієприкметники з *-аиц-, -уиц-* (*загребуицый, пропации* тощо) розглядаються як результат впливу старих книжних форм або сучасної російської мови [ПГУРМ 1987: 193]), польськ. *spiewajacy, lezacy, powstajacy*, чеськ. *trhaici, nesouci*, серб.-хрв. *идући, носећи*, словен. *proseč, vedoč* тощо).

Важливі висновки можна зробити, проаналізувавши характер поширення активних дієприкметників минулого часу на *-(v)ъ-, -(v)ъѣ-, -l-*. Привертає увагу, у першу чергу, невідповідність у функціонуванні таких форм в українській і російській мовах. Як зазначає О. Курило, "українська мова знає прикметники на *-лий* від дієслова геть ширше, ніж російська літературна мова" [1960: 20]. Збереженням дієприслівникових форм на *-ъ-, -ѣ* російська мова помітно відрізняється від польської і чеської [Потебня 1958: 241]. За цією ознакою протистоїть вона й українській мові, яка майже повністю втратила праслов. форми на *-(v)ъ-, -(v)ъѣ-*, замінивши їх також праслов'янськими незмінними дієприкметниками на **-l-*. Ці утворення спочатку вживалися виключно в атрибутивному значенні й саме з такою семантикою зберігаються майже всіма слов'янськими мовами, пор., зокрема, укр. *стиглий, хриплий, в'ялий, гнилий*, рос. *спелый, хриплый, вялый, гнилой*. Однак далеко не всі слов'янські мови знають розширення вживання таких форм за рахунок інших розрядів. Власне, за цією рисою українська, польська і болгарська мови протистоять усім іншим слов'янським. У чеській та словацькій мовах усі відповідні утворення відносяться до прикметників [ИТСЯ 1986: 191]. На нашу думку, відповідні чеські і словацькі форми

слід розглядати поруч з українськими, польськими і болгарськими, тим більш, що й, зокрема, в українській мові існує проблема подвійної (прикметникової та дієприкметникової) інтерпретації форм на *-л-* [ССУЛМ 1979: 129]. З погляду О.Потебні, функціонування членних форм на *-l-* (*zvykly*) у значенні дієприкметника чеської мови є не менш активним, ніж у польській [1958: 242]. Критерієм у цьому питанні може бути також порівняння чеських дієприкметників на *-l-* із відповідними українськими й російськими утвореннями. Так, чеськ. *zastaraly*, мабуть, слід витлумачити як ад'єктив (ад'єктивований дієприкметник), пор. укр. *застарілий*, рос. *застарелый*, тоді ж як форми типу *zvykly, namokly, oživly, minuly* повинні були б кваліфікуватися як дієприкметники, з огляду на рос. *привыкший, намокший, оживший, минувший* та укр. *звиклий, намоклий, оживлий, минулий*. Про те, що сфера функціонування чеських дієприкметників на *-l-* мало в чому відрізняється від української, переконуємося також на контекстуальних прикладах, пор., зокрема: "Čestínský pán nebyl *zvykly* ustupovat před svými poddanými" (V. Kaplický), "Kost [...] tato *oživlá* chmelová tyčka..." (J. Frajš); "Dvanáctého června *minulého* roku Giovanni Sforza [...] vedl k oltáři jako svou nevěstu papežovu dceru" (K. Schulz).

Дієприкметники на *-l-* характерні й для сербсько-хорватської мови, напр.: "Koga? -Dinga, jednog totalno *propalog* narkomana" (D. Cvitan), пор. рос. *пропавший*, укр. *пропавший, пропавлий*. Окремі дієприкметникові форми на *-l-* сербсько-хорватської мови лише В. Чумак, можуть вживатися в атрибутивній функції, виконуючи роль узгоджених означень, колишні дієприкметники на *-ъѣ-, -ъѣ-* повністю вийшли з ужитку [1993: 217, 216].

Розширення функціонування дієприкметників на *-л-* у болгарській мові, на наш погляд, потрібно розглядати як явище, що постало незалежно від тих процесів, якими відзначаються мови антської підгрупи, не виключається також можливість впливу окремих антських наріч на формування системи дієприкметника болгарської мови. Отже, цей факт можна розцінювати як свідчення ранніх словенсько-антських контактів, які мали місце в південній частині слов'янського етнолінгвістичного масиву.

У системі неповнозначних слів яскраві маркуючі особливості виявляються, зокрема, у прийменника. Наприклад, близькими є препозитиви української та сербсько-хорватської мов. Давню генетичну пов'язаність можна простежити в паралельності існування групи складених прийменників, а також окремих утворень, таких, як продовження праслов. **krozě* або іменника **kraijь* у функції прийменника, напр.: "Понекад сам, у јесењем сумраку, на узвисини *изнад* нашег мјеста, склапао очи..." (В. Десница); "gledao ih *kroz* tajanstveni opojni kâd i razgovarao s njima" (Z. Tomićić); "Još nekad u nezapamćena vremena došli

креслити через ареальну віддаленість цих мов, а також існуючі заперечення проти можливого протоукраїнського характеру племені хорватів.

На цьому закінчуємо компаративний аналіз найбільш яскравих морфологічних особливостей, які засвідчують типологічну спорідненість української мови з іншими мовами антської підгрупи, спорідненість, яка реально існує і дозволяє передбачати існування спільної для названих мов слов'янської прамови.

3.12. ПРО ДЕЯКІ НАЙДАВНІШІ МАРКУЮЧІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО СИНТАКСИСУ. СИНТАКСИЧНА ІДІОМАТИКА

Система слов'янського синтаксису є досить складним явищем, яке характеризується поєднанням архаїчних (ще праслов'янських) мовних закономірностей із новими процесами, що постали в одній окремо взятій слов'янській мові або охопили певну підгрупу. При цьому, зваживши на незначну та своїм синтаксичним змістом не досить прозору кількість історичних пам'яток, а також на можливість існування в мові як питомих, так і запозичених синтаксичних моделей, принципів контекстуальної організації, важко визначити в мовній структурі давність і органічність того чи іншого типу речення, граматичної моделі. Тому в сучасній лінгвістиці цілком справедливо зазначається, що "вивчення синтаксичних явищ в їх історичному розвитку, порівняльний аналіз внутрішньо-синтаксичної і зовнішньо-синтаксичної специфіки давнього і сучасного речення, побудованого за відповідними структурними схемами, супроводжується значно більшими труднощами порівняно з явищами історичної словозміни, яка безпосередньо пов'язана з розвитком синтаксичної будови" [ПУМС 1983: 6]. З огляду на це синтаксичні конструкції взагалі виключаються з порівняльно-історичного аналізу в тому розумінні, як його об'єктом бувають лексичні одиниці чи граматичні форми [ВПІВСМ 1966:340]. Та все ж навряд чи слід взагалі відмовлятися від урахування синтаксичних даних при компаративному зіставленні слов'янських мов, відомо ж, "наскільки важать у конкретних реконструкціях (при відтворенні рис глибокої давнини) надійні докази існування у минулому таких епох, коли у результаті вікового співжиття представників певної мовної родини виробилась значна кількість стійких рис, що довго відбиваються у пізніших відкладеннях" [Булаховський 1958: 316]. У даному разі, напевно, слід говорити не тільки про добу праслов'янську чи балто-слов'янську, а, не в останню чергу, про період існування антської та словенської слов'янських прамов. У зв'язку з цим особливо ваги набувають ті елементи слов'янських синтаксичних систем, які, завдяки широкому закріпленню в народнорозмовному мовленні (при високому рівні сталості компонентного складу), можуть бу-

систем, які, завдяки широкому закріпленню в народнорозмовному мовленні (при високому рівні сталості компонентного складу), можуть бути майже незаперечно визначені як дуже давні і, що слід особливо підкреслити, як природні і споконвічні для певної слов'янської мови чи лінгвістичної підгрупи. Такими, зокрема, є слов'янські вітальні формули, які досі майже не аналізувалися [ИТСЯ 1986: 247].

Взагалі синтаксична ідіоматика є надзвичайно цікавим явищем, яке в багатьох випадках переходить межі традиційного синтаксису як науки. Наприклад, спостерігаємо, як досить часто усталені синтаксичні звороти (формули) трансформуються у словоформи, утворені лексико-синтаксичним способом. Такі лексеми бажано розглядати як симбіоз синтаксичних і дериваційних властивостей, специфічної семантичної мотивації. Тотожність або надзвичайна близькість одразу трьох згаданих параметрів у слов'янських мовах, що сьогодні не знають безпосередніх контактів (наприклад, у таких ареально віддалених мовах, як українська і сербсько-хорватська), робить такі форми неординарними маркерами слов'янської типологічної і родової дистрибуції. Схожість українських, західнослов'янських та окремих південнослов'янських вітальних формул не викликає сумніву, пор. укр. *добри вечір* - серб.-хрв. *dobravečer* ("Dobravečer, gospon, dobravečer, joj, baš dobro, da ste došli" (D.Cvitan); укр. *добридень* - польськ. *dobrydzień*, чеськ. *dobrý den*, діал. *brejden* ("Loupřžník: brejden" (K. Čapek); укр. *добраніч* абсолютним відповідником має польськ. *dobranoc* ("Zatem dobrej nocy.- Dobranoc" (H.Papas), структурні складові українського *на добраніч* простежуються в чеській мові, напр.: "...vyměnily si pozdrav na dobrou noc" (B.Rotterová). Російська мова в даному випадку представлена сполученнями, що дещо відрізняються за семантикою й інакше оформлюються граматично, пор.: *добрый ночи, спокойной ночи*.

Вище згадувалися ідіоматичні вітальні формули, що споріднюють російську мову з південнослов'янськими. До фонду давніх словенських вітань, на наш погляд, можна віднести також рос. *Здорово!*, макед. і серб.-хрв. *Здраво!*, словен. *Zdravo!* [ИТСЯ 1986: 248-249].

Особливо цікавою є історія та слов'янські аналогії укр. вітального виразу "*як ся маєш*", поширення якого не обмежується лише західною діалектною зоною (пор. у І.Котляревського: "*Виборний: Помагайбі, Наталко! Як ся маєш, як поживаєш?*"). Застиглість форми із препозитивним *ся* дозволяє зробити висновок про досить давнє походження цієї синтаксичної формули. З цим вітанням зустрічаємося в польській, словацькій, чеській мовах, пор., зокрема, польськ.: "*Stary, jak się masz!*-wykszyknął (Mietek) i otworzył ramiona" (A.Przykowski); чеськ.: "(Pavel:) *Jak se máš?*" "Dobře" odpověděl po chvíli mlčení" (J.Kozák). Автори "Исторической типологии славянских языков" пропонують цікаве, вибудоване на етнологічному фундаменті пояснення історії виникнення даної

вітальної формули. Пропонується вважати її калькою греко-латинського виразу *Quado habes?*. Слов'янське реконструйоване **Kako se imaš?* виникло, очевидно, у слов'янському мовленні романців у результаті розвитку в них романсько-слов'янської двомовності, а потім від них перейшло в мову паннонських слов'ян, поширилось на суміжні з ними чеські, моравські й словенські землі. У подальшому експансія звороту відбувалася тільки з боку чеських земель, культура яких значно вплинула на польську мову і культуру. Польська мова, у свою чергу, стала поєднувальною ланкою між чеською мовою, з одного боку, й українською та білоруською, з іншого [ИТСЯ 1986: 267-268]. Як бачимо, знаходячись на позиціях статичного підходу до історії української мови, і синтаксису зокрема, надзвичайно важко пояснити появу нетрадиційної, нетипової для загального "східнослов'янського" мовного масиву синтаксичної конструкції, хоча значно простіше і логічніше припустити, що названа стала формула була безпосередньо принесена в Україну тими частинами протоукраїнського (антського) етносу, що в період з I до II століття нашої ери мешкали в регіоні Середнього Подунав'я та Потисся. Близькість українського ідіоматичного звороту до західних слов'янських аналогів не постала внаслідок низки запозичень, а зумовлюється спільністю генеалогічної історії. У тому, що це саме так, переконуємось і на інших прикладах. Відомо, що близькі до українського просторічного виразу *пробі* форми зустрічаються ще в чеській, а також польській і словацькій мовах [ИТСЯ 1986: 257]. Якщо ж узагальнено розглянути слов'янські мовні формули в їхніх зовнішніх типологічних зв'язках, то виявляється, що західнослов'янські мови (поза польською), а також українська, білоруська і македонська мови виявляють найбільшу подібність з германськими мовами, російська ж мова опиняється в одній підгрупі з південнослов'янськими мовами (за виключенням македонської), яка на індоєвропейському просторі становить самобутню підсистему [Там же: 263]. Важливо підкреслити, що українська мова входить до однієї підгрупи з тими західними слов'янськими мовами, які не можуть розглядатися (як, наприклад, польська) як джерело активного впливу на її граматичну структуру.

Близькість між українськими і західнослов'янськими сталими виразами помічаємо й в інших випадках. Наприклад, укр. питальна формула *"Що сталося?"* (рос. *"Что случилось?"*), безперечно, генетично пов'язана з польськ. *"Co się stało?"* ("(Anežka:) Ale co im sie stało?" (W. Ogrodziński), чеськ. *"Co se stalo?"* ("Co se stalo? - lekaš se..." (V. Körner). Українське фразеологізоване сполучення *"втратити розум"* (рос. *"выжить из ума"*, *"потерять рассудок"*) найбільш повний відповідник знаходить у чеській мові, напр.: *"...utiká nám (Mimi), uplakaná a z rozprávěným čelem, jako by rozum ztratila!"* (K. Čapek).

У царині синтаксичних ідіом особливо яскравими виявляються

українсько-сербсько-хорватські паралелі, зокрема, українські сталі звороти *бути в стані, спасти на думку* (пор. у "Лексиконі славеноросському" П. Беринди *"впала ми та думка"*), *здавати гору/тугу*, яким у російській мові відповідають неадекватні *быть в состоянии, прийти в голову, причинять горе*, у сербсько-хорватській мові знаходять майже абсолютні аналоги, напр.: *"Ja bih bila u stanu da se zalubim"* (З. Поповић); *"U tomu ima nečega, ali što je to i gdje ne pada mi na um"* (J. Thurber, pr. G. Gračan); *"Pastiri ubozim one se rugaju, tim ruzi i mnogim tužicu zadaju"* (M. Držić).

Український синтаксис, зазначає Л. Булаховський, майже повністю вільний від книжних церковнослов'янських зразків, які є особливо характерними для російської синтаксичної манери [1977: 85]. Причиною цього, як можна перекоонатися, не стільки в особливостях формування української синтаксичної системи, а в тому, що український і російський синтаксис, попри праслов'янські корені, церковнослов'янський і обопільний впливи, усе ж являють собою (як і інші мовні підрозділи) генетично відмінні лінгвістичні явища. Виведення української мови з-під "східнослов'янської стріхи" дозволяє відзначити глибинний рівень спорідненості з іншими слов'янськими мовами, у тому числі й на шаблї синтаксичної ідіоматики. Навіть тоді, коли сталості набувають сполучення, унікальність яких криється не у свосерідній синтаксичній моделі, а в елементарній можливості поєднання конкретних складників, які, у першу чергу, утворюють особливе семантичне поле. Так, укр. вирази *напнути лук/лука, підітнути / підтягти дерево, витріщити очі, стачити/вистачити сили* або *напувати худобу, купувати коні/конею* є частиною загальнослов'янської моделі *Vf + Sa*, однак для російської мови така сполучуваність є нехарактерною; пор. рос. *натянуть тетиву, подрубить дерево, выпучить глаза, хватит сил*, а в двох останніх випадках нормативними для російської мови є дієслова інших структурних класів (*поить, покупать*), хоча вербальний тип на *-ува-, -ова-* (-ова-, -ова-) класифікується як загальнослов'янський [ИТСЯ 1986: 152]. Українські вирази знаходять собі паралелі на західнослов'янському просторі, пор., зокрема, чеськ. *napnout luk, vytrřestit oči, stačit síly*; з дієсловом *підтягти* в українській мові оформився тип специфічного фразеологічного порівняння: *"Похитнувся Іванів тато, як підтята смерека"* (М. Коцюбинський) (СУМ VI: 519), аналогічною ідіомою диспонує й чеська мова, пор.: *"(Michelangelo) Ušel několik kroků a pak jako podt'at skácel se do trávy..."* (K. Schulz). Контраст між давніми антськими формами й утвореннями іншої слов'янської мовної групи, до якої належить також російська мова, особливо виразно виявляється в перекладних словниках, зокрема, в.-луж. *parować, kupować*, російськ. *куповать*, серб.-напувати, купувати, польськ. *parawać, kupować*, чеськ. *kupovat*, серб.-

хрв. *куповати* ("...један од оних цамбаса који сваке суботе долази из Турске овамо, на пазар, и *купују* коње" (Б.Станковић).

В інших мовах антської підгрупи, як і в українській, *морок западає* (пор. польськ.: "Już *mrok zapada*, nigdzie drogi ni kurnanu...") (А. Mickiewicz), *розмова точитьсь, людина заточується* (втрачає рівновагу) (пор. чеськ.: *hovor se točí*; "Oči si bylo možno vykukat a *hlava se ze všeho točila*" (V. Kaplický), *рідина може сипатися, дощ - падати* (пор. серб.-хрв.: "(brkati cugšfirer) Naredio [...] *da sipaju vodu za govoda*" (Н. Kikić); "*Kiša im je padala* i po licu i po tjelu" (Z. Tomičić) тощо.

Давня генеалогічна спорідненість між українською й іншими мовами, які переважно сформувалися на ґрунті антської слов'янської прамови, спостерігається й серед тих випадків дієслівного керування, що через давність і високу частотність у використанні часом переходять до розряду повнозначних слів, наприклад, укр. *додому* сьогодні належить до класу прислівника. У західних слов'янських мовах дане сполучення іменника з прийменником характеризує лише синтаксичний рівень, будучи складовим елементом певної моделі об'єктного словосполучення, пор. польськ.: "*Wesoły, otoczony pochodniami Ramzes [...] wszedł do domu Sary*" (В. Prus); чеськ.: "*Rychle, přerychle do domu*" (Z. Winter). Взагалі така модель є надзвичайно типовою для мов антської підгрупи, напр., укр. *до уст, до столу*, фраз. *до лиха*, польськ. *do ust, do stolu, do licha* ("(doktor:) Jedź, *do licha!*" (S. Zeromski), чеськ. *do ust, do stolu* (також *ke stolu*). Використання, аналогічне українському, відоме і білоруській мові: *йду да вас, пайшоу да суседа* (на граматичному рівні українська і білоруська мови різняться між собою дуже мало, тому, маючи на увазі подібний найвищий рівень близькості, все ж основну увагу зосереджуємо на встановленні паралелей з тими слов'янськими мовами, які раніше виключалися з компаративного аналізу).

Прийменника *до* із значенням об'єкта, до якого спрямована дія, немає в російській літературній мові і в більшості російських говорів. Його ареал - східнослов'янський південь і захід [Филин 1972: 510]. Не спрацьовує тут і звична теорія польського запозичення, бо, як відзначає О. Потебня, вже в Галицько-Волинському літописі досить часто прийменник *до* ставиться там, де в російській мові виступають прийменники *в* і *к* [1968: 262]. Вважається, що українська мова успадкувала з літописної доби всі значення конструкції *до + род.* на означення локально-просторової межі. Але конструкція дуже розширилась у зв'язку з тим, що вона поступово перебрала на себе всі функції давньої конструкції *къ + дав.* [УМС 1983: 174]. На наш погляд, це явище - факт дуже давній, ще передісторичний.

Серед інших важливих для компаративного зіставлення синтаксичних моделей слов'янського словосполучення виділимо ті, що включають до свого складу прийменник *за*, який "уживається при вказуванні

на строк, проміжок часу, після якого що-небудь відбуватиметься. "*За місяць* я пришло Вам рукописи" (М. Коцюбинський)" (СУМ III: 10). На ґрунті локально-просторового значення прийменника *за* в частині слов'янських мов, у тому числі й давньоруській, сформувалося значення міри, відстані, причому відстань може мислитися і як просторовий відрізок, який вимірюється відрізком часу, необхідним для його подолання, а з часом із цього значення розвинулося чисто темпоральне [УМС 1983: 181-182]. Така семантика сполучення *за + знах.* інтерпретується як власне-українська, яка здавна конкурує з більш виразною *через + знах.* [Там же: 188-189]. Ця друга конструкція є типовою і для російської мови (яка, однак, зовсім не знає першої) і, очевидно, є продовженням темпоральних прийменникових сполучень, характерних для словенської прамови (сполучник **čersь/čertzь* майже повністю відсутній у західнослов'янських мовах (ЕССЯ 4:76-77), натомість виступають континуанти його абсолютного синоніма **prāzь*). Українські часові конструкції аналізованого типу (*за + знах.*) також мають аналогії серед західних слов'янських мов (включно із сербсько-хорватською), пор. польськ.: "(Helmuth:) ...skończyła szesnaście lat i *za rok* będzie zdawać maturę..." (Н. Panas); чеськ.: "*Za rok za dvě léta* nás vymetou z trhu" (J. Frai); серб.-хрв.: "...ali to će biti tek *za dva* tjedna" (D. Cvitan).

Прийменник *про* в доісторичний період мав значення, близьке до слова *мимо*. Це впливає, зокрема, із зіставлення допустового вживання *про* в українських виразах *про мене* і *протме* [Мельничук 1961: 127]. Український фразеологізований вираз "про мене, Семене" ("Про мене й Семене... - зітхнула Соломія і знялася з місця" (М. Коцюбинський) має відповідники в словацькій (слвц. *pre tňa a za tňa* = укр. *про мене* (Бунганич: 146-147) і чеській мовах, напр., чеськ.: "Jen at' tam, *pro mē a za mē*, ten starý jezevec taky zůstane!" (J. Frai). Відповідає чеському й сам загальний обсяг функціонування прийменника *про* в українській мові, що є виразним контрастом у порівнянні з такими мовами, як російська, болгарська і сербсько-хорватська. У давньоруський період *про* вживався, в основному, з двома паралельними функціями: причинною і цільовою, у сучасній українській мові прийменник *про* причинної функції вже не виконує. Її залишок зберігається тільки у фразеологічних сполученнях "за що й про що" та "ні за що, ні про що", скоротилось також використання *про* з цільовим значенням, разом з тим розширилось використання *про* з об'єктною ("вказівка на призначення") семантикою [Мельничук 1961: 169-174]. При українсько-чеському зіставленні подібність виявляють найбільш архаїчні структурно-семантичні типи, пор. укр. (розм.) *гроші про вас* - чеськ. *peníze je pro vás*; значення причини зберігається в українському прислів'ї: "*про наймита* і скот ревітимо" - пор. чеськ. *perřišel pro vepřos*. Хоча при контрастивному українсько-чеському зіставленні виявляються й окремі розбіжності у

функціонуванні аналізованих синтаксичних моделей (що цілком природно постали внаслідок розвитку самостійних української й чеської граматичних систем), усе ж подібні аналогії змушують замислитися з приводу того, чи не походять вони зі спільного джерела, якщо врахувати, що в польській мові, наприклад, *pro* взагалі не використовується як сполучник. При українсько-російському порівнянні виявляється, що "прийменник *pro* теж належить до тих, що в українській мові частіше вживаються, ніж російській, в якій цьому прийменнику може відповідати прийменник *o* (*ob*) з місцевим відмінком" [ПГУРМ 1987: 239].

Прийменник *no* за своєю поліваріантною семантикою майже не має аналогів. Як і інші первісно просторові прийменники, *no* з найдавніших часів використовувався для вираження різноманітних відтінків часових значень [Мельничук 1961: 158]. Тому очевидно, що така семантика не є виключно українською чи антською, а швидше загальнослов'янською. Однак слід відзначити, що в українського *no* виявляються й певні особливості в порівнянні з іншими східними слов'янськими мовами, зокрема, своєрідним є його активне використання в сполученні з іменником у місцевому відмінку із значенням вказування на дію, подію, після яких щось відбуватиметься, настає, напр.: "По сміху плач наступає" (Номис). Специфічні темпоральні моделі *no* + *місц.* визнаються характерними для української мови ще з давньоруського часу [Булаховський 1977: 85]. У російській мові основним прийменником із темпоральною семантикою виступає *после* (історична традиція використання якого в часовій функції теж сягає сивої давнини, пор.: "Послѣ рати вышли" (Псковськ. літопис) (Срезн. II: 1244), хоча присутні й стали конструкції з *no* (*no* *истечения* тощо). У західних слов'янських мовах вживання конструкцій з *no* з темпоральним значенням цілком відповідає українському, вони належать до найбільш активно використовуваних, напр., польськ.: "Po tym zakleciu kapłani zapalili pochodnie, wzięli mumię królewską i znowu włożyli ją do skryni..." (В. Prus), чеськ.: "Po spovědi v jedné z počtých zpovědních obětoval strýc na dva lokty vysokou svíci" (V. Písař).

Серед яскравих, ареально віддалених аналогій характерному для української мови використанню прийменника *no* можна назвати паралелі конструкцій з іменником чи займенником у знахідному відмінку, які вживаються при вказуванні на предмет, особу, що є метою дії, руху ("І хліб пекти, по телята йти. Коли б мені, господи, Василя знайти" (П. Чубинський) (див. СУМ VI: 605). Знову ж таки йдеться про продовження давньоруської традиції, пор.: "Идуть по мнѣ съ дружиною моужа моего..." (Срезн. III: 365). Цього разу найближчою українській виявляється сербсько-хорватська: "Сутрадан су опет дошли по мене, извели ме из себе..." (В. Десница). Російська, а також ареально найближчі до української західні слов'янські мови для вираження об'єктних відно-

шень використовують синтаксичні моделі з прийменником *za* (*za*).

Серед інших рис синтаксичного характеру, що можуть бути використані як кваліфікатори, відзначимо розбіжність у вживанні членних і нечленних прикметникових форм у складі складного іменного присудка. Нечленні форми досі зберігаються (із частковими винятками) у південнослов'янських і російській мовах. У білоруській і чеській мовах нормою є вживання в присудках іменних форм прикметників, але в частині випадків допускаються і членні форми. В українській, польській і словацькій мовах нечленні форми вживаються лише від кількох прикметників (укр. *ладен, певен, повинен, варп*, польськ. *powien, gotów*). Зникли нечленні форми прикметників також у лужицьких мовах [ВПІВСМ 1966:382 -383].

У системі слов'янського імперсонального речення цікаву сторінку становлять конструкції з предикативними формами на *-no, -to* (*-no, -to*). Одноядерні речення з іменною формою пасивного дієприкметника, в яких є або можливий прямий додаток, стали однією з характерних ознак українського синтаксису [Филин 1972: 496; ІУМС 1983: 285]. Основним ареалом, де поширені дані синтаксичні звороти, є українсько-польський. Як зазначає О.Потебня, "у зах. російській і українській, як і польській мові" [1968: 341]. Формування особливого типу безособових речень з предикативними формами на *-no, -to* проходило в умовах українсько-польських контактів, однак про запозичення не може бути й мови, тому що попередня історія речення, як вважає Ф.Філін, підготувала ґрунт для виникнення цих конструкцій як в українській, так і в польській мові, незалежно одна від одної [1972: 498]. Дійсно, подібні форми трапляються вже в ранніх давньоруських пам'ятках, староукраїнських документах [Німчинов 1926: 63; Москаленко 1964: 54], насичена ними й найдавніша українська обрядова пісня, пор.: "В неділеньку рано по всім селу заграно. Заграно, забубнено, Бояри побуджено". Крім того, у порівнянні з польською мовою, українські конструкції з формами на *-no, -to*, на думку польської дослідниці Д.Вечорек, часто є ширшими за семантичними (якщо в польській мові виконавцем дії може бути тільки людина, то в українській - людина, істота або ж дія відбувається самочинно, спонтанно) і структурними показниками (поруч із доміантними двочленними конструкціями можуть виступати і тричленні, які в слов'янському світі є унікальними) [Городенська 1995: 77-78]. Отже, наявність в українській і польській мовах предикативних конструкцій на *-no, -to* (*-no, -to*) слід розцінювати не як явище, що постало й функціонує в кожній з мов незалежно, а потрібно передбачати існування в минулому спільної типологічної основи, яка й уможливила існуючу близькість, пор. ще польськ.: "Zdarto zagle, ster prysnął, ryk wód, szum zawiei..." (A. Mickiewicz); "Janowi wymoszczono kolase, obłożono go skórami, osłonięto od wiatru i śloty".

(W. Ogrodziński). Основна відмінність між чеськими та українськими предикативними формами на *-no*, *-to* полягає в тому, що перші, на відміну від других, не здатні керувати знахідним відмінком іменника чи займенника [Андерш 1987: 164], хоча часом вживання пасивних предикативних конструкцій з *-no*, *-to* в неозначено-особовому значенні чеської мови таке ж, як і в українській [Русанівський 1987: 46].

Ще одним типом безособового речення, характерним насамперед для антської мовної підгрупи, є конструкції зі словами категорії стану *потрібно*, *треба*. Зустрінуті в староукраїнських та старобілоруських пам'ятках, вони тлумачаться як прояви початку формування специфіки окремих східнослов'янських мов [ІУМС 1983: 270]. Однак аналогічні конструкції зустрічаємо на всьому обширі розселення антського етнічного масиву, тому можна зробити висновок, що усталення і цього типу імперсональних однопредикативних комунікативів - справа далеко ранішої доби, напр., польськ.: "(stary:) Zaczekaj tam za szopą, tylko krowy uwiąże. Co wam trzeba?" (H. Panas); чеськ.: "Není třeba" řekla Charlota..." (N. Frýd); серб.-хрв.: "(келнер:) Шта вам треба?" (З. Поповић). В. Чумак виділяє конструкції з дієсловом *требати* як такі, що найбільш часто використовуються як сербами, так і хорватами [1985: 110-111].

Для української мови типовими є й імперсональні моделі з іншим модальним дієсловом (давнім германізмом) *шкода*. У пошуках аналогів знову ж таки потрібно звернутися до західних слов'янських мов, пор. укр.: "Кров не вода, розливати шкода" (Укр. прислів'я); польськ.: "(Mietek:) Czego szkoda, Lindo?" (A. Przepkowski); чеськ.: "(Rejsek:) Škoda českých hlav, pravda!" (J. Otčenášek), також з емпатичною тавтологією: "Škoda přeškoda, že se jí nedočkal také starý Xaver..." (J. Havlíček).

Взагалі проблема германського впливу на слов'янську синтаксичну систему та можливі дистрибутивні властивості окремих форм, що з'явилися внаслідок цього, до останнього часу не були об'єктом наукових досліджень. Напевно, через складність визначення певної синтаксичної моделі саме як запозичення, а не паралельного слов'янського утворення. А втім, часто сліди такого впливу на рівні окремих слов'янських мов, зокрема західних, є досить виразними і легко помічаються при зіставленні власне-слов'янського граматичного матеріалу з германським. Наприклад, у чеському синтаксисі неважко визначити такі явища, пор., зокрема, чеськ. *tam tě rád* - нім. *Ich habe Dich gern*; чеськ. *ona je učitelkou na škole* - нім. *Sie ist Lehrerin an einer Schule*; чеськ. *rád ji vidím tančit* - нім. *Ich sehe Sie gern tanzen* etc.

Очевидно, що окремі синтаксичні особливості в слов'янських мовах могли з'явитися під германським впливом досить рано, поруч із лексичними, дериваційними, які вже розглядалися вище. На наш погляд, можна говорити про певні наслідки давнього германського впливу і в українському синтаксисі. Ще О.Потебня звернув увагу на

схожість окремих українських і германських синтаксичних зразків, зокрема, вчений зазначає, що під впливом відповідних синтаксичних моделей німецької мови подібні конструкції з'явилися у нижньолужицькій: *wopo jo wosym wotbito - es hat acht (uhr) geschlagen*. Незалежно від німецької мови до цього ж самого особового займенника ср. р. *voно/a* (а не вказівного *ce*) звертається й українська мова у випадку "воно сему правда", "воно так і є". Так, під впливом української мови у Гоголя *оно*, а не *это*. Вирази з плеонастичним *воно* "чи воно сему правда", "воно вже пора" зовсім, як у німецькій *es ist schon zeit* [1968: 318-319, 364], пор. також чеський приклад: "To je vono, - pravil Škurek, - já taku ne" (V. Körner). З часткою припущення можна прийняти як кваліфікатор у визначенні мов антської підгрупи питальні конструкції з *що за* (відсутні в болгарській, македонській і словенській мовах), які частиною мовознавців вважаються калькою нім. *was für* [ВПІВСМ 1966: 344].

Характерний для антських мов сполучник **a le* тлумачиться безвідносно до германського *aber* (ЕСУМ I: 60; ЭССЯ I: 37). Однак ці дві форми, судячи з їх використання в синтаксисі, повинні були б бути зіставленими: експресивні конструкції з континуантами праслов. **a le* у функції підсилювальної частки в українській та західних слов'янських мовах надзвичайно нагадують за змістом і структурою германські моделі з *aber*, пор.: "Йон, йон, вража мати! Але Еней наш здедаців!" (І. Котляревський), польськ.: "Ależ tak własnie i bylo..." (T. Parnicki), чеськ.: "(Ruřavec:) To je ale tma" (J. Kozák), нім.: *das Kind ist aber hübsch!*. При німецько-чеському зіставленні близькість конструкцій є абсолютною (українським і західнослов'янським досліджуваним синтаксичним одиницям, у свою чергу, відповідають експресивні моделі з *али* сербсько-хорватської мови, тому, на нашу думку, можна їх вважати давнім антським ізоморфізмом, пор.: "Али што се само тако држи!" (В. Десница).

Можливість запозичення українською мовою (у тому числі на щаблі протомови) певних конструкцій, характерних для германського синтаксису, досі серйозно не розглядалась, хоча й можна цілком реально говорити про шар давніх германізмів у лексичній системі української мови, які могли стати базою для таких явищ. Наприклад, у чеському мовознавстві підкреслюється факт контактів із давньонімецькою мовою, які вплинули як на словниковий склад чеської мови, так і на її граматичну будову. Достатньо вказати на наслідки, які мало для синтаксичної будови простого речення запозичення модального дієслова *musiti* [Bauer 1972: 75]. В. Шаур вважає, що конструкції з *musiti* відрізняють чеську мову від більшості слов'янських [1996: 11], напр.: "(Bajaja:) Musím ti žalovat, otče, na tvého správce ..." (B. Němcová). Часті подібні синтаксичні одиниці й у польській мові: "(Bogusław:) Musicie mnie uwolnić, bo jak mnie tu złapał, ściartować będą za zradę!" (K. Busch), і в

українській ("Буває щастя скрізь поганцям, А добрий мусить пропа-дати" (І.Котляревський). Українські синтаксисти, попри наявність в українському лексиконі цього давнього германізму (що є давнім антським маркером у системі запозичень, фіксується з 1408 року (ЕСУМ III: 539), не помічають жодних специфічних моделей з цим номеном в українському синтаксисі. Хоча саме такі конструкції протиставляють українську та білоруську мови російській, яка не має аналогічного дієслова із значенням повинності.

Характерною особливістю синтаксичного ладу германських мов, на відміну від слов'янських (починаючи з праслов'янської), є усталення цілої низки форм часу з використанням допоміжного дієслова, відповідного праслов. *ǰmēti (гот. *haban*, нім. *haben*, англ. *have*). У сучасних західних слов'янських мовах широко використовуються синтаксичні конструкції, які можна розцінювати як кальки германських темпоральних моделей, напр., польськ.: "(Kasia:.) Miałam ściać owoce z najwyższego krzaka opuncji, a on (wąż) wylazł nagle z tych zarosli..." (M. Warnieńska); "W Kordubie bodaj jeszcze, a co najmniej już zaniem sie znalazł w Saragossie [...], gdzie właśnie dostać miałem wyciąg z listu Brauliona..." (Т. Parnicki); чеськ.: "(poručík:.) Jak máme zjištěno, svoje raněny dobíjeli taky..." (V. Körner); "Jak mám tomu rozumět?" ozval se Režeš pobouřeně..." (J. Kozák).

Українська мова не тільки зберігає ще зі спільнослов'янської доби специфічну форму майбутнього часу з *ǰmēti (*розмовляти*, *бити* тощо) [ВПІВСМ 1966: 316], але й подібно до германських мов користується предикативними сполученнями з *мати* для вираження ускладнених часових значень, таких, як "майбутній в минулому" або "минулий в теперішньому" (пор. англ. the Past Perfekt & Present Perfekt tenses), напр.: "Як в північ самую глухую Еней лиш тільки мав дрімать. Побачив хмару золотую" (І.Котляревський). Таке значення українських конструкцій з *мати* виходить за межі простого означення дії в майбутньому. В окремих випадках вони мають також значення наміру, нездійсненого наміру, а також модальні значення, які, наприклад, у російській мові мають зовсім інші форми для свого вираження [Курило 1960: 38-39]. Виявляється також, що серед східнослов'янських мов лише українська і білоруська мають семантичні та функціональні відповідники сербсько-хорватським синтаксичним моделям з модальним дієсловом *имати* [Чумак 1985: 109]. Таким чином, знову з'ясовується, що для української мови суттєвішими й важливішими стають не українсько-російські зіставлення, а порівняння з мовами більш віддаленими, що в лінгвістичному плані підтверджує встановлену на базі історичних і археологічних даних генеалогічну близькість.

Про те, що в цьому випадку йдеться саме про германський вплив, а не про праслов'янську спадщину, свідчить присутність в укра-

їнській і західних слов'янських мовах конструкцій з продовженнями праслов. *ǰmēti, які набули сталого, фразеологізованого характеру, пор. українські вирази *мати надію*, *мати правду*, *мати щастя*, *мати розум*, *мати час*, *мати страх* тощо (нім. *Zeit, Angst, Recht, Glück* etc. *haben*). Аналогічно в польській мові: "(młody:) Gadaj! Mamę czas" (K. Bunsch); "Ale teraz nie mam kłopotu" (A. Przypkowski); "Masz słuszną, rozumując tak właśnie" (Т. Parnicki); у чеській: "Fred měl pravdu" (K. Čapek); "Měl jsem štěstí" (Z. Pluhař); "Jaro? Měj rozum, domluvala si..." (B. Rotterová); "(San Gallo:) ...preče jen znám hranice lidských možností a mám o tebe strach" (K. Schulz).

При загальнослов'янській універсальній типології простого та складного речення українська мова (як і білоруська) **кардиналь-но** відрізняється від російської наявністю цілого ряду сполучних засобів, які використовуються при оформленні структури того чи іншого типу речення. Ці ж елементи зустрічаються в тих слов'янських мовах, що можуть бути за їх наявністю (як і за низкою інших, вже названих кваліфікаторів синтаксичного характеру) віднесені до однієї з двох слов'янських мовних підгруп. Серед антських маркерів назвемо хоча б континуанти праслов. *a by, *a bo, *a le, *či, *bo.

Серед засобів підрядного зв'язку виділимо цікавий випадок використання частки *a že у функції сполучника часу з обмежувально-видільним значенням, коли вона "сполучає підрядне речення часу з головним; доти... поки: "Носив вовк козу, аж і вовка понесли" (Номис)" (СУМ I: 23). Такі конструкції типові також і для польської мови ("Czekam, aż myśl, jak łódka wirami kręcona, Zbłąka się..." (A. Mickiewicz), а в чеській вони фіксуються ще в найдавніших пам'ятках [Ройзензон 1961: 112], пор.: "(žena:.) Ано. Až rožnu, budu vázat spory" (Pr. Holubice). Важливою ознакою для встановлення самобутності цього явища в українській мові є його неосновний, нестандартний характер вживання, що майже повністю виключає можливість запозичення через офіційно-ділове мовлення.

Важко підлягають запозиченню й ті синтаксичні моделі, що найчастіше використовуються в експресивному контексті, зокрема, це сто-сується конструкцій із заперечною часткою (сполучником) *ані* (*ani*), напр., укр.: "Сіяло сонце; в небесах Ані хмариночки" (Т. Шевченко); "Ані вгаву, ані втоми мені немає" (П. Мирний). Маркуючим є вже саме поширення даної форми, яка, крім української та білоруської мов, фіксується ще в польській, чеській, словацькій і словенських діалектах (ЕССЯ I: 73). Відповідає українському і характер використання, пор., зокрема, польськ.: "Nie mogę być ani chwili, ani chwili" (S. Zeromski); "Ані miśnięscy żydzi nie kłamali, ani, nadreńscy, ani też książę Boleslaos sam" (Т. Parnicki); чеськ.: "Nekouří. Nepije. Ані ženu nebije" (J. Frajs); "Nikomu ani slova" (F. Neužil). Цікавим є також оформлення в українській і

польській мовах фразеологізованих сполучень з *ani* - укр. *ani pyu!* (СУМ VIII: 918), польськ. *ani rusz* ("Podobno *ani rusz* nie moze cie przeboleć ze tam, a nie u was jest stolica wyspy?" (M. Warneńska).

Таким чином, можна зробити висновок, що й у царині синтаксису виявляються численні факти, які засвідчують пов'язаність української мови не тільки зі східним, але й із західним слов'янським ареалом. Важливо відзначити, що йдеться про генетичну і типологічну спорідненість саме української мови як автономної лінгвістичної системи, а не якоїсь "східнослов'янської прамови". Звідси випливає, що окремі видільні риси української синтаксичної будови були сформовані вже доби великого слов'янського розселення (на користь цього ізголови з мовами, ареально віддаленими).

ВИСНОВКИ

Розпочинаючи цю роботу, автор намагався досягти якнайбільшої узгодженості історичного, археологічного, етнографічного і лінгвістичного матеріалу. Свідчення різних наук по змозі взаємодоповнювалися для надання твердженням етнологічного чи лінгвістичного характеру більшої переконливості, а відтак - і наукової ваги. Це не була примха дослідника, а глибинна потреба й умова з'ясування складних, часом суперечливих процесів, якими відзначається структура української мови (звичайно ж, йдеться про перетин мовних й етнологічних даних лише певною мірою, в певній площині при абсолютній автономності етно- і глотогенезу).

У дослідженні присутнє прагнення повернутися до витоків пошуку міжслов'янської генеалогічної близькості, спертися при здійсненні класифікації на ті концептуальні положення, які з утвердженням триалістичної дистрибуції були схарактеризовані як безперспективні (або хибні), хоча їх заперечення з погляду сучасної науки не виглядає достатньо переконливим. Одночасно сама традиційна класифікація, претендуючи на загальність, усе ж у багатьох випадках не здатна пояснити існуючу ізголосну пов'язаність, зокрема, української мови з іншими, несхіднослов'янськими.

Триалістична концепція розподілу слов'янських мов настільки глибоко ввійшла в структуру славістики як науки, що для багатьох дослідників стала методологічним кредо ("вірую"), тому опонентом дуалістичної дистрибуції може бути не тільки наукова контраргументація, але й сама **т р а д и ц і я** розв'язання проблеми класифікації слов'янських мов. Як зазначив свого часу Прокопій Кесарієць, "люди, пройняті якимось вченням, що бере свій початок у давнині, настільки його дотримуються, що не бажають уже працювати над подальшим дослідженням істини, переучуватися і брати до уваги все більш нові точки зору, для них усе старожитнє видається вірним і таким, що заслуговує на повагу, а те, що з'являється їхньої доби, вважають гідним зневаги та сміху" (390).

Сподіваємось, що запропонована концепція поділу слов'янських мов на антську і словенську мовні підгрупи знайде собі і прихильників. На користь цього - наявність подібного підходу в українській славистиці майже від самого її зародження, поступ у сучасній славистиці, усамостійнення української науки.

Автор намагався уникнути політичного підходу до розв'язання проблеми класифікації слов'янських мов. Відомо, що часто в славістичних дослідженнях можна зустрітися з впливом саме **п о л і т и ч н о г о** фактору. Пригадаймо хоча б той факт, що "коли серби захопили хорватів [...], їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова -

це тільки наріччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова" [Огієнко 1995: 64].

Дослідження є спробою врахування максимальної кількості як етнологічних, так і лінгвістичних параметрів при встановленні місця української мови серед інших слов'янських. Однак воно не може вважатися вичерпним щодо виділення всього набору маркуючих фонетичних, лексичних, дериваційних тощо рис української мови. У роботі аналізуються лише найбільш вагомі й суттєві ознаки української граматичної системи. Слідуючи принципу І.Бодуена де Куртене, "обмежуємося лише частиною матеріалу [...], висвітлюючи обрані факти з наукової [...] точки зору, ми будемо разом з тим користуватися ними для загальнолінгвістичних висновків" [1963: 370].

Свідомі ми й того, що поставили перед собою досить "невдячне" завдання: роз'єднати на частини сплавлені тиском історії і часу різні за походженням фрагменти мовної "породи", які раніше характеризували дві слов'янські прамови: антську та словенську.

Серед етнологічних факторів найбільшої ваги надається слов'янській племінній організації як одному з вирішальних чинників у визначенні своєрідного характеру окремих слов'янських народів, а, відповідно, і їхніх мов. Історичні, археологічні, етнографічні свідчення орієнтують нас також на виокремлення двох давніх етнічних союзів: антського і словенського, кожен з яких виділяли особливий господарський устрій, тип культури і, як наслідок цього - відмінні пізньопраслов'янські говори, яким у цьому дослідженні надано статус прамов.

Сучасні слов'янські нації постали на ґрунті народностей, які консолідувалися з фрагментів антського і словенського етнічних масивів, відтак змішаний характер мають і сучасні слов'янські мови. Тому однозначне віднесення будь-якої слов'янської мови до окремої вузької підгрупи є в принципі неможливе. Може йтися лише про класифікацію за переважаючими в структурі тієї чи іншої мови ознаками. У частині слов'янських мов (сербсько-хорватська, словенська) амальгамаційні процеси зайшли настільки далеко, що найбільш правильним уявляється їх віднесення як до першої, так і до другої класифікаційних підгруп (навіть із визнанням самостійного існування сербської та хорватської мов не можна знехтувати ту структурну близькість, що постала внаслідок взаємодії діалектів як антського, так і словенського походження).

Українська і російська мови, завдяки найменш змішаному характеру своїх лінгвальних систем, мають особливе значення для слов'янської генеалогічної дистрибуції. Саме завдяки можливому збереженню цими мовами словникового і граматичного матеріалу давніх слов'янських прамов (антської та словенської) і стає реальним дуалістичний розподіл слов'янських мов на антську та словенську підгрупи.

Обстоювана класифікація слов'янських мов є, на нашу думку,

Обстоювана класифікація слов'янських мов є, на нашу думку, оптимальною, такою, що дозволяє встановити глибинні генетичні зв'язки між сьогодні віддаленими мовами, наприклад, такими, як українська і сербсько-хорватська чи українська і верхньолужицька. На її основі можна також з'ясувати, чому майже кожна з тих граматичних ознак, якими українська мова відрізняється від російської, при порівнянні із західними слов'янськими мовами втрачає свої дистрибутивні характеристики. Та все ж амальгамована природа граматичних систем сучасних слов'янських мов дозволяє й інші типи розподілу, зокрема, можна об'єднати всі слов'янські мови (або переважну частину чи будь-які дві довільно обрані) за наявністю в їхніх структурах елементів виключно антського чи словенського типів, проводити ареальні зіставлення, тому навіть тріалістична класифікація, яка в цій роботі найпоширеніше заперечується, має право на існування при поясненні ізоглосних явищ, що є спільними для східних слов'янських мов. Очевидно, має рацію М.Затовканюк, який, виходячи з того факту, що історично українська мова належала як до українсько-білорусько-російського, так і до українсько-білорусько-польського (з урахуванням чеської) мовних угруповань (російська ж лише до першого), запропонував принцип мікротипологій [1968].

Таким чином, при визначенні генеалогічної й типологічної спорідненості української мови (як і кожної іншої слов'янської мови) потрібно звернути увагу на шість основних складників її загальної структури:

- праслов'янський мовний фундамент;
- риси, успадковані з однієї з двох пізніших слов'янських прамов (антської чи словенської), які, виявляючись більшою мірою, обумовлюють, на наш погляд, загальний генеалогічний характер більшості сучасних мов;
- шари і домішки, що з'явилися внаслідок змішувань за доби великого слов'янського розселення (йдеться, відповідно, про ті антські чи словенські елементи, які в мовній структурі не мають статусу домінанти);
- шар ранніх запозичень із неспоріднених мов, на підставі якого можна зробити висновки про характер міграційних процесів та ареального сусідства в період становлення кожної з окремих слов'янських мов чи прамов;
- риси, що розвинулися за доби самостійного функціонування кожної слов'янської мови, виникнення яких переважно зумовлено тими граматичними вимогами й принципами, які в системі окремої мови є свідченням її своєрідності;
- особливості, які з'явилися через регіональне сусідство з іншими слов'янськими мовами (такими міжслов'янськими впливами часто намагаються пояснити, наприклад, близькість лексичного складу україн-

ми ж маємо на увазі лише ті особливості, які зробили можливою традиційну тріалістичну дистрибуцію).

Звичайно, у процесі формування самостійних слов'янських мов могли також набирати ваги інші чинники, наприклад, необхідність створення єдиного мовного організму із фрагментів різних лінгвістичних сімей, що ми маємо у випадку з болгарською мовою. Чим далі відходили слов'янські племена від своєї правітчизни, чим нагальнішою ставала потреба асиміляції груп неслов'янського населення, тим, як правило, більшого спрощення зазнавала фонетична і граматична будова слов'янських діалектів, про що свідчить, зокрема, збереження носових звуків нині лише на території власне-правітчизни (у польській мові). Однак при амальгамації слов'янського населення антського і словенського характеру граматичний устрій міг, навпаки, ускладнюватися (свідченням чому, очевидно, є українські карпатські говори).

Визнання живої давньоруської мови не тільки вносить непотрібну плутанину до глотогенезу української, російської і білоруської мов, але й не дозволяє з'ясувати еволюцію інших слов'янських мов через те, що в ареальному плані давньоруській мові відводиться територія, яка в дійсності належить антській прамові, без визнання існування якої (як і словенської) - у чому ми глибоко переконані - взагалі неможливо встановити реальний перебіг процесів виокремлення самостійних слов'янських мов. Українська й російська мови в генеалогічному плані пов'язані з білоруською. Однак подібної близькості не існує між українською і російською мовами. Визнаючи це, автор даної монографії все ж вважає доцільним використання означення "східні слов'янські мови" (так само як "західні" або "південні") у тих випадках, коли необхідно з'ясувати ізогlossenні явища, що постали в українській, білоруській і російській мовах внаслідок географічної суміжності. Українська і російська мови мають окремі історії. Протягом певного хронологічного періоду (від часів антської прамови і приблизно до IX ст.) ці дві мови взагалі виступають як найвіллаленіші в типологічному аспекті. Лише географічне сусідство, спільність фрагментів історії, релігійної традиції спричинили часткове наближення їхніх граматичних систем. Однак навіть доби Київської держави, коли етнічні й діалектні змішування відбувалися чи не найбільше, ми повинні прийняти як незаперечну істинну факт окремого існування в цей історичний період давніх української й російської мов. Ці мови не вичленовуються з одного "давньоруського" тіла, наче роз'єднані сіамські близнюки, а певний час просто взаємодіють, що веде до появи певних ізоморфних ознак.

Українська мова (як, наприклад, англійська, що попри усілякі іномовні впливи не втратила свого германського характеру) і досі залишається мовою антською за загальним типом граматичної системи, такою, що найповніше серед інших мов антської підгрупи зберігає

шається мовою антською за загальним типом граматичної системи, такою, що найповніше серед інших мов антської підгрупи зберігає особливості говору носіїв ще пшеворської культури. Тому при встановленні історії певних українських форм потрібно звертатися, у першу чергу, не до російської, а принаймні до білоруської, потім до польської, чеської, сербсько-хорватської, верхньолужицької, словенської та ін. Незаперечно й те, що окремі граматичні факти засвідчують найбільшу українсько-болгарську, українсько-російську тощо близькість. Вивчаючи історію української мови як цілком автономну, у кожному конкретному випадку потрібно встановлювати ті ізоглоси, які реально існують, не обмежуючись певними класифікаційними стереотипами. Бінарна дистрибуція слов'янських мов указує шляхи для такого всебічного неупередженого вивчення.

При компаративному аналізі української та російської мов не можна зігнорувати численні українізми, якими насичені південно-західні російські говори (і не тільки вони одні); українські форми фіксувалися російськими діалектологами і відносилися до шару "древней русской лексики", сприяла цьому й офіційна ідеологія російського мовознавства, яка ніколи (за винятком хіба що М.Погодіна) не відмовлялася від визнання найбільшої близькості між цими двома мовами й представлення української мови у вигляді одного з архаїчних "древнеруских" діалектів. З нашого погляду, в даному випадку потрібно слідувати такому критерію: якщо форма, яку можна тлумачити як антську (тобто якщо, крім української, вона зустрічається ще й в інших мовах антської підгрупи), одночасно є надбанням російських діалектів, ми повинні простежити також наявність подібного утворення в таких словенських мовах, як старослов'янська, болгарська, македонська. Якщо аналоги російській діалектній формі там відсутні, припускаймо, що це українізм російського мовлення. Очевидно, що шар таких запозичень у російській мові мусить складати одну з найбільших груп запозиченої лексики.

Розв'язуючи проблему, чи є певне утворення в українській мові засвоєнням із західних слов'янських мов, чи елементом прамовної антської спадщини, варто визначити стилістичні параметри даної форми (чи не належить вона до просторічної експресивної лексики), а також зважити на багатство вивідних та споріднених утворень (такий етимологічно-гніздовий підхід до вивчення слов'янської лексики корисний при виконанні подібних завдань [Черниш 1996: 53-56]).

Коли ми стверджуємо змішаний характер усіх сучасних слов'янських мов, винятку не робиться для жодної мови, у тому числі - і для української. Можливо, що визнання генеалогічної неоднорідності складових, що утворили сучасну українську націю (як, наприклад, російську, білоруську чи хорватську), вступає в протиріччя з почуттям кон-

мали місце в історії кожного окремого народу. Об'єднані в одній державі (часто змушені до цього зовнішньою загрозою), різні за приналежністю до давніших етнокультурних союзів представники слов'янських племен (або їхніх фрагментів) утворювали один народ, поступово трансформуючи свою говірку в надтрайбальне койне. Перебіг цього універсального процесу яскраво визначив В.Липинський: "Коли французький норманн і германський англосакс станули як один проти Франції і Германії - народилася Англія. Коли романізований галл і германський франк станули як один проти Риму і Германії - народилася Франція. Коли германський лех і слов'янський полянин станули як один проти Германії і полянської Руси - народилася Польща" [1992: 66]. Додамо, що народилися не тільки держава і народ, але й польська мова. У першу чергу, при створенні прототипів сучасних слов'янських мов об'єднувалися не діалекти різних індоєвропейських груп, а різні за походженням слов'янські лінгвальні фрагменти. Наприклад, при створенні польської мови - говори полян, лендзян (ляхів), мазурів, поморян etc. Процес цей часто був жорстким. У поєднанні наріч важко спостерегти гармонію, де кожен віддавав якусь частку своєї говірки, щоб натомість отримати рівноцінну частину іншої. У багатьох слов'янських мовах встановилося безпечітне панування лише одного наріччя (антського чи словенського типу), інші говірки були відтиснуті на субстратний рівень або безслідно зникли.

Сучасна українська мова з усім багатством її діалектів переважно формувалася на ґрунті однотипного лінгвістичного матеріалу - говорі племен корчацько-празької культури, який, розпросторюючись по українській території, скрізь ставав незаперечною домінантою.

Визначний польський дослідник З. Штібер кілька десятиліть тому зазначив, що "необережність в аналізі еволюційних паралелей спричинила появу наукових легенд (виділено нами.- О.Ц.) про давні переселення людності з території однієї слов'янської мови на обшири іншої" [1974: 70]. Видається, що складні етнолінгвістичні процеси, які супроводжували постання кожної із самостійних слов'янських мов, навряд чи слід сьогодні тлумачити як "легендарні". Саме завдяки їх проясненню і можна зрозуміти історію української мови як унікального цілісного лінгвістичного явища.

Уважаємо, що подальші дослідження (можливо, більш конкретного спрямування) зроблять давню спорідненість слов'янських мов, розподілених за антською та словенською підгрупами, ще очевиднішою, чіткішою й аргументованішою.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ ТА ДІАЛЕКТІВ

англ.	англійська	перськ.	перська
блр.	білоруська	півд.-слов.	південно-слов'янські
болг.	болгарська	п.-лат.	пізньолатинська
бук.	буковинський	польськ.	польська
в.-луж.	верхньолужицька	прагерм.	прагерманська
герм.	германські	праслов.	праслов'янська
гот.	готська	рос.	російська
грецьк.	грецька	рум.	румунська
д.-в.нім.	давньоверхньонімецька	с.-в.нім.	середньовірнонімецька
д.-ір.	давньоірландська	серб.-хрв.	сербсько-хорватська
д.-ісл.	давньоісландська	слвц.	словацька
д.-прус.	давньопруська	слов.	слов'янські
д.-рус.	давньоруська	словін.	словінська
д.-сканд.	давньоскандинавська	с.-нім.	середньонімецька
зах.-слов.	західнослов'янські	ст.-польськ.	старопольська
і.-є.	індоєвропейська	ст.-укр.	староукраїнська
кашуб.	кашубська	ст.-хрв.	старохорватська
лат.	латинська	ст.-чеськ.	старочеська
латиськ.	латиська	сх.-слов.	східнослов'янські
лит.	литовська	угор.	угорська
макед.	македонська	укр.	українська
морав.	моравський	франц.	французька
нар.-лат.	народнолатинська	хрв.	хорватська
н.-в.нім.	нововерхньонімецька	ц.-сл.	церковнослов'янська
н.-нім.	нижньонімецька	чеськ.	чеська
нім.	німецька	чорногорськ.	чорногорський
н.-луж.	нижньолужицька		
осет.	осетинська		

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ГРАМАТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

в.	- відмінок	місц.	місцевий (відмінок)
дав.	- давальний (відмінок)	мн.	множина
дв.	- двоїна	наз.	називний (відмінок)
жін.р.	- жіночий рід	орудн.	орудний (відмінок)
знах.	- знахідний (відмінок)	род.	родовий (відмінок)
імен.	- іменник	середн.р.	середній рід
прийм.	- прийменник	чол.р.	чоловічий рід

ІНШІ СКОРОЧЕННЯ

діал.	діалектне	книжн.	книжне
експр.	експресивне	нар.	народне
жарг.	жаргонне	обл.	обласне
зах.	західне	пест.	пестливе
згруб.	згрубіле	півд.	південне
зменш.	зменшувальне	півн.	північне
знач.	значення	стар.	старе
ін.	інше	т.зв.	так зване
істор.	історичне	фраз.	фразеологізоване

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

(з умовними скороченнями)

СЛОВНИКИ

- Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. - Ljubljana, 1976-1982. - Kn. 1-2.
- Benešić J. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preroda do I.G. Kovačića/ Za tisak preredili J.Hamm, M.Moguš, J.Vončina. - Zagreb, 1986 - 1989. - Sv. 1-10.
- Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В.Німчук. - К.:Наук. думка, 1966. - 423с.
- БЕР - Български етимологичен речник. - София: Изд-во БАН, 1971 - 1986. - Т. 1-3.
- БУС - Болгарсько-український словник. - К.:Наук. думка, 1988. - 776с.
- Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. - Kraków: Spółka wydawnicza, 1927. - 806 s.
- Бунганич П. Словацько-український словник. - Братіслава: Словацьке пед. вид - во, 1985. - 698 с.
- WEP - Wielka encyklopedia powszechna: W 13 t. - Warszawa: PWN, 1962-1970. - Т. 6.
- ВЛРС - Верхне-лужицко - русский словарь. - М.: Рус. яз.; Бауцен: Домовина, 1974. - 564 с.
- Gebauer J. Slovník staročeský. - Praha: ČSAV, 1970. - D. 1-2.
- Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého. - Praha; Státní nakl.ství učebnic, 1952. - 575 s.
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej. - Warszawa: PAN, 1970. - 847 s.
- Грінченко - Словарь української мови / Зібр. ред. журн. "Києв. старина"; Упоряд. з дод. власне матеріалу Б.Д.Грінченко. - К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959. - Т. 1- 4.
- Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. - М.: Рус. яз., 1981. - Т. 1-4.
- ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: В 7 т./За ред. О.С.Мельничука. - К.: Наук.думка, 1982 - 1989. - Т. 1-3.
- ЭССЯ - Этимологический словарь славянских языков: Праслов. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачёва. - М.: Наука, 1974-1994. - Вып. 1-21.
- Желех. - Желехівський Є., Недільський С. Малорусько- німецький словник. - Львів, 1886. - 1122 с.
- Кореčný F. Zakladní všeslovanská slovní zásoba. - Praha: Akademia, 1981. - 481 s.
- СМРЯ - Кузнецова А.Н., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. - М.:Рус. яз., 1986. - 1135 с.

- Левицкий В.В. Сравнительно-этимологический словарь германских языков.-Черновцы,1994. - 312 с.
- Лексикон славенороський Памви Беринди / Підгот. текстів і вступ. ст. В.В.Німчука.- К.: Вид-во АН УРСР, 1961.- 271 с.
- "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская"/Підгот. до вид. В.В.Німчук.- К.: Наук.думка,1964.- 202 с.
- Lehr-Splawiński T., Polański K. Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich.- Wrocław etc., 1962.- Zesz. 1.
- МСБГ - Матеріали до словника буковинських говірок.- Чернівці.: Вид-во Чернів. ун-ту, 1971 -1979. -Вип. 1 -6.
- Machek K. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského .- Praha: ČSAV, 1957.- 627s.
- Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.- Wien: Braumüller, 1886.-547s.
- ODEE - The Oxford dictionary of English etymology.- Oxford: Clarendon press, 1967.- 1025 p.
- Онишк. - Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок.- К.: Наук. думка, 1984.-Ч. 1-2.
- Polański K. Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich.- Wrocław: Ossolineum, 1971-1973.- Zesz. 2-4.
- РСХКJ - Речник српскохрватскога књижевног језика.- Загреб: Нови Сад, 1967-1976.- Књ. 1- 6.
- Rud. - Rudnyčkyj J.B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian language.- Ottawa - Montreal, 1982.- 576 p.
- Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika/ Institut jezika Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti.- Zagreb, 1971.-Кн. 1-4 .
- СГУ - Словник гідронімів України.- К.: Наук.думка, 1979.- 780 с.
- SJP - Słownik języka polskiego.- Warszawa: PAN, - 1958 -1969. - Т. 1-11.
- Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego.- Wrocław etc.: PAN,1974 - 1984.-Т. 1-5.
- SSJČ - Slovník spisovného jazyka českého.- Praha: Akademia,1958 - 1970.- Č.1-39.
- SSS - Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII.- Wrocław etc., 1961 - 1980. - Т. 1 -6.
- ССУМ - Словник староукраїнської мови: В 2 т.- К.:Наук.думка, 1977 - 1978.-Т.1 - 2 .
- СУМ - Словник української мови: В 11 т.- К.: Наук.думка,1970-1980.- Т.1-11.
- Срезн. - Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т.- Спб., 1893 - 1912.- Т. 1-3.
- Тимченко Е. Русско - малороссийский словарь: В 2 т.- Спб,1897.- Т. 1-2.

- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и дополнения О.Н. Трубачева.- М.: Прогресс, 1964 - 1973.- Т.1-4.
- ЧУС - Чесько-український словник.-К.:Наук. думка,1988-1989.-Т.1-2.
- Jungmann J. Slovník česko - německý.- Praha: Akademia, 1989 - 1990.- D. 1-5.

ХУДОЖНІ ТВОРИ, ЛІТОПИСИ, ЕТНОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ

Українська мова

- Анонім. Густинський літопис. Фрагменти // Українська література XVII ст.-К.: Наук.думка, 1987.- С.146-166.
- Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика.- К.: Наук. думка, 1996.-704 с. (Бібліотека україн. л-ри).
- Довженко О. Твори: В 5 т.-К.: Дніпро, 1983 - 1984.- Т. 1-3 .
- Драч І. Вибрані твори: В 2 т.- К.: Дніпро, 1986.- Т. 1-2 .
- Західноруський або Білоруський літопис (уривки) // Українська література XIV -XVI ст.- К.: Наук. думка, 1988.- С.76-85.
- Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.- Спб., 1880.- 266 с.
- ПВЛ - Ипатьевская летопись.- 2-е изд.- Спб., 1908.- 938 с. (Полн. собр. рус. летописей; Т.2).
- Календарно-обрядові пісні.- К.: Дніпро, 1987.- 392 с.
- Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: В 7 т.- К.: Наук. думка, 1978-1981.-Т. 2-7.
- Костенко Л. Вибране.- К.: Дніпро, 1989.- 559 с.
- Котляревський І.П. Повн. збір. творів: В 2 т.- К.: Вид-во АН УРСР, 1952 - 1953.- Т. 1-2.
- Коцюбинський М. Твори: В 4 т.-К.: Дніпро,-1984.- Т. 1-4.
- Літопис руський / За Іпатієвським списком переклав Л. Махновець.- К.: Дніпро, 1989.- 590 с.
- Мирний П. Твори: В 3 т.-К.: Дніпро, 1976.- Т. 1-3.
- Нечуй-Левицький І.С. Твори: В 10 т.- К.: Наук.думка, 1965-1968.- Т.1-10.
- Павличко Д. Твори: В 3 т.- К.: Дніпро, 1986.- Т. 1-3.
- "Поученьк" В.Мономаха // Лаврентьевская летопись.- 2-е изд.- Л.: Изд-во АН СССР, 1926.- С. 240-251 (Полн. собр. рус. летописей; Т.1, вып.1).
- Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади.- К.: Наук.думка, 1990.- 603 с. (Бібліотека україн. л-ри).
- Стус В. Твори: В 4 т.- Львів: Просвіта, 1994.- Т. 1-4.
- Українка Л. Твори: В 5 т.- К.: Держлітвидав, 1951-1956.- Т. 1-5.

- Українська література XVII ст. - К.: Наук. думка, 1987.- 608 с.
(Бібліотека україн. л-ри).
- Українські інтермедії XVII - XVIII ст.- К.: Вид-во АН УРСР, 1960.- 239 с.
- Українські народні пісні.- К.: Муз. Україна, 1967.- 735с.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники **О.В.Марковича** та інших. Уклав М. Номис.- К.: Либідь, 1993.- 765с.
- Федькович Ю.** Твори . - К.: Наук. думка, 1990.- 603 с.(Бібліотека україн. л-ри).
- Франко І. Я.** Твори: В 20 т. -К.: Держлітвидав, 1950-1955.- Т.1 - 7.
- Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XIIIст.) /** Упорядкував акад. **О.І.Білецький.**- К.: Рад.школа, 1967.- 783 с.
- Черемшина М.** Вибране.- Ужгород: Карпати, 1982.- 230с.
- Чубинский П.П.** Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-зап. отд. Материалы и исследования.- Спб., 1872.- Т. 3.-486 с.
- Шевченко Т.** Кобзар.- К.: Дніпро, 1994.- 687с.
- Щедрий вечір.** Українські народні пісні.- К.: Муз. Україна, 1989.-191с.

Польська мова

- Bunsch K.** Zdobycie Kołobrzegu. Psie pole.- Warszawa: Nasza księgarnia, 1958.-381 s.
- Frenzkowski K.** Janek.- Olsztyn: Pojezierze, 1979.- 230 s.
- Kruk T.** Tadeusz, syn Ludwika i Tekli.- Wrocław etc.: Ossolineum, 1980.- 269 s.
- Mickiewicz A.** Sonety krymskie.-Сімферополь:Таврія, 1977.-162 s.
- Ogrodziński W.** Po święcie rozestania.- Łódź: Wyd-wo łódzkie, 1979.-259s.
- Panas H.** Zagubieni w lesie.- Olsztyn: Pojezierze, 1983.- 231с.
- Parnicki T.** Dary z Kordoby. - Poznań: Wyd-wo poznańskie, 1981.- 422s.
- Prus B.** Faraon.- Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980.- Т.1-2.
- Przykowski A.** Arena.- Szczecin: Glob, 1986.- 400s.
- Warneńska M.** Czarownice są wśród nas.- Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1989.- 339 s.
- Żeromski S.** Ludzie bezdomni.- Warszawa: Czytelnik, 1985.- 347 s.

Чеська мова

- Čapek K., Čapek J.** Ze společné tvorby.- Praha: ČS spisovatel, 1982.- 430s.
- Čapek K.** Loupežník. R.U.R. Bila nemoc.- Praha: ČS spisovatel, 1983.- 335s.
- Čapek K.** Válka s mloky.- Praha: ČS spisovatel, 1986.- 235s.
- Erben K.J., Němcová B.** Pohádky.- Praha: Albatros, 1983.- 171 s.
- Frais J.** Den, kdy slunečnice hořeli.- Praha: ČS spisovatel, 1982.- 219 s.

- Fryd N.** Císařovna.- Praha: ČS spisovatel, 1990.- 411s.
- Hašek J.** Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války.- Praha: ČS spisovatel, 1987.- Sv. 1-2 (D.1-4).
- Havlíček J.** Synáček.- Praha: ČS spisovatel, 1981.- 181 s.
- Jirásek A.** Staré pověsti české.- Praha: Stát. nakl.-ví dětské knihy, 1961.- 304 s.
- John J.** Moudrý Engelbert.- Praha: ČS spisovatel, 1990.- 412 s.
- Kaplický V.** Železná koruna.- Praha: ČS spisovatel, 1983.- 771 s.
- Körner V.** Podzimní novely.- Praha: ČS spisovatel, 1983.- 403 s.
- Kozák J.** Čapí hnízdo.- Praha: ČS spisovatel, 1986.- 469 s.
- Kratochvíl Z.** Čarodějka z Hodkova.- Praha: Vyšehrad, 1985.- 228 s.
- Loukotková J.** Není římského lidu.- Praha: ČS spisovatel, 1989.- 442 s.
- Majerová M.** Sirěna. Havířská balada.- Praha: ČS spisovatel, 1982.-559 s.
- Neužil F.** Řezenské ortely. - Praha: ČS spisovatel, 1984.- 277 s.
- Neužil F.** Zlomená pečeť.- Brno: Blok, 1988.- 359 s.
- Nezval V.** Edison. Signal času.- Praha: ČS spisovatel, 1982.- 57 s.
- Otčenášek J.** Romeo, Julie a tma.- Praha: ČS spisovatel, 1982.- 191 s.
- Písař V.** Prokopova skouška.- Budějovice: Jihočeské nakl.-ví, 1983.-238s.
- Pludek A.** Rytířská jízda Jana z Michalovic.- Praha: Albatros, 1987.-222s.
- Princezna Holubice.** Sedmdesát pohádek z Moravy a Slezka.- Brno: Blok, 1983.- 339 s.
- Rotterová B.** Za sluncem třeba pěšky. - Praha: ČS spisovatel, 1980.-349s.
- Rozenbaum Z.** Stát jako strom.- Ostrava: Profil, 1989.- 201 s.
- Schulz K.** Kamén a bolest.- Praha: ČS spisovatel, 1989.- 813 s.
- Třebízský V. B.** Královna Dagmar.- Praha: Vyšehrad, 1989.- 349 s.
- Vaňková L.** Dvojí trůn.- Praha: Melantrich, 1989.- 405 s.
- Winter Z.** Peklo.- Praha: ČS spisovatel, 1981.- 188 s.

Словацька мова

- Bednár V.** Pevné lano.- Bratislava: Slovenský spisovatel, 1987.- 79 s.

Сербсько-хорватська мова

- Bogišić R.** Mladi dani Marina Držića.- Zagreb: Mladost, 1987.- 241 s.
- Cvitan D.** Poluvrijeme.- Zagreb: Mladost, 1987.- 199 s.
- Десница В.** Прољећа Ивана Галеба.- Београд: Рад, 1990.- 345 с.
- Detoni D.** Prekrasno čudovište vremena.- Zagreb: Mladost, 1989.- 140 s.
- Kikić H.** Provincija u pozadini.- Sarajevo: V.Masleša, 1981.- 93 s.
- Поповић Ј.** Прозор у јесен.- Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1976.- 167 с.
- Станковић Б.** Нечиста крв. Коштана.- Београд: Просвета, 1978.-257с.
- Томичић З.** Krilati magarac. - Zagreb: Mladost, 1989.- 280 s.

Thurber J. Trinaest satova / pr. G. Gračan.- Zagreb: Mladost, 1978.- 114s.
Vujkov B. Hrvatske narodne pripovijetke Bunjevačke.- Zagreb: Sloga, 1957.-
336 s.
Zima Z. Noćni strana uma. - Zagreb: Mladost, 1990.- 268 s.

Російська мова

Пословицы русского народа / Сборник В. Даля: В 2 т. - М.: Худ. л-ра,
1984.- Т. 2 .

Болгарська мова

Вежинов П. Нощем с белите коне.- София: Български писател, 1987.-
398 с.

- Абаев В.И. О происхождении фонемы γ (h) в славянском // Проблемы индоевропейского языкознания. - М.: Наука, 1964.-С.115 - 121.
- Абаев В.И Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада.- М.:Наука, 1965.-168 с.
- Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян.- М.: Изд-во Московск. ун-та, 1973.- 340 с.
- Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською.- К.: Наук. думка,1987. - 191 с.
- Антонович В. Три національні типи народні // Вибрані історичні та публіцистичні твори.- К.: Либідь, 1995.- С. 90 - 101 .
- Арх. УССР - Археология Украинской ССР : В 3 т.-К.: Наук. думка, 1985-1986. -Т. 3.
- Баран В.Д. Черняхівська культура.- К.: Наук. думка, 1981.- 262 с.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселения у с.Рашков).- К.: Наук.думка, 1988.- 159 с.
- Basara A., Topolińska Z., Zduńska H. Fonetyczne refleksy * $\check{z}$ we społecznych dialektach słowiańskich. // Z polskich studiów sławistycznych. Ser. VI . Językoznawstwo.- Warszawa: PWN,1983.- S. 25-36.
- Bauer J. Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии (составление синтаксического строя // Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby.- Brno: Univ. J. E. Purkyně v Brně, 1972.- S.68-90.
- Белић А. О српским или хрватским дијалектима.- Карловци: Штамп. М. Јанковића, 1909. - 10 с.
- Белић А. Савремени српскохрватски књижевни језик. Д. I. Гласови и акценат.- Београд: Издав. пред. Нар. Реп. Србије,1951.- 181 с.
- Берштейн С.Б. Славянские языки // Лингвистическая энциклопедия.- М.: Сов. энциклопедия,1990.- С.460 -461.
- Білушенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду).- К.: Вид-во КДПІ, 1993.- 215 с.
- Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции.-М.: Прогресс,1987.- 512с.
- Бирнбаум Х. Славянская прауродина: новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев) // Вопросы языкознания.- 1988.- № 5.- С. 35-49.
- Бодуэн де Куртене И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.- С. 362-372.
- Божилев И. "Анонимът на Хазе": България и Византия на Долни Дунав в края на X в. - София: Изд-во БАН,1979.- 220 с.
- Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков.

- Фонетика и словообразование.- М.: Высшая школа, 1984.- 303 с.
- Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ.- К.: Вид-во АН УРСР, 1963.- 163 с.
- Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. Соціально-економічний розвиток черняхівських племен.- К.: Наук. думка, 1964.- 356 с.
- Брайчевський М.Ю. З ранньосередньовічної гідроніміки Східної Європи // Питання ономастики.- К.: Наук. думка, 1965.- С.191-197.
- Брайчевський М. Конспект історії України.- К.: Знання, 1993.- 208 с.
- ПГУРМ - Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматики української і російської мов.- К.: Вища школа, 1987.- 263с.
- Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen.- Strassburg: Trübner, 1904.- 777s.
- Brückner A. Dzieje języka polskiego.- Warszawa: Instytut wydawniczy "Biblioteka polska", 1925.- 338s.
- Buběnik J. Ke stavu poznání počátků slovanského osídlení Čech v době Niederlově a v současnosti // Slavia.- 1995.- R.64.- S. 257-262.
- Будняк Д. Українсько-польські лінії розвитку заимствованих слів // Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich.- Łódź: Wyd-wo un-tu Łódzkiego, 1991.- S.51-64.
- Бузук П.А. Основные вопросы языкознания.- М.: Изд-во т-ва Думнов, 1924.- 218 с.
- Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія (з додатком історичної хрестоматії).- К.: Київдрук, 1927.- 96 с.
- Булаховський Л.А. Вступна стаття до кн. П.Житецький. Нарис літературної історії української мови в XIIIв. - Львів: Українське вид-во, 1941.- С. III-XXV.
- Булаховський Л.А. Чи можливе застосування порівняльно-історичного методу при реконструкції синтаксичних явищ дописемного періоду? Відповіді на запитання до учасників IV Міжнародного з'їзду славистів // Філологічний збірник.-К.: Вид-во АН УРСР, 1958.- С. 308-316.
- Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5 т. -К.: Наук.думка, 1975 - 1983.- Т.1 (1975), Т.2 (1977), Т.5 (1983).
- Váňa Z. Svět dávných Slovanů.- Praha: Artia, 1983.- 239 s.
- Варбот Ж.Ж. Праславянские морфология, словообразование и этимология.- М.: Наука, 1984.- 255 с.
- Вендина Т.И. К вопросу о функциональном исследовании славянского словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков.- М.: Наука, 1987.- С.128 - 134.
- Вербовий М. Прислівники з суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* в історії української мови // Мовознавство.- 1993.- № 4.- С.42 - 46.

- ської мови // Мовознавство.- 1993.- № 4.- С.42 - 46.
- Vernadsky G. A history of Russia.- New Haven: Yale university press, 1954.- 499 p.
- Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. - К.: Наук. думка, 1972.- 178 с.
- Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае.- К.: Наук.думка, 1983.- С. 105 - 135.
- Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України.- К.: Вища школа, 1994.- 318с.
- Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів // Мовознавство.- 1991.- № 5.- С. 37- 41.
- Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.- К.: Мистецтво, 1995.- 335 с.
- Возняк М. Історія української літератури: В 3 т.- Львів: Просвіта, 1920-1924.- Т. 1.
- Востоков А.Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам // Филологические наблюдения А.Х.Востокова. Издал И.Срезневский.- Спб:В тип. Имп. АН, 1865.- С. 1 - 27.
- ВПІВСМ - Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука.- К.: Наук.думка, 1966.- 594 с.
- Havlik L. Etnogeneze Slovanů a hospodářsko-spoločenské základy formování raného feudalizmu a státu ve slovanském prostředí // Československá slavistika, 1988.- Praha: Akademia, 1988.- S. 221-230.
- Havránek V. Dobrovského třídění jazyků slovanských // Studie a vzpomínky prof. A.Novákovi.- Vyškov, 1930.- S. 60-62.
- Gedl M. Ukraina w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza // Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.- Kraków: Wyd-wo un-tu Jagiellońskiego, 1970.- S. 135-186.
- Глущенко В.А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О.О.Шахматова // Мовознавство.- 1993.- № 2.- С. 18- 25.
- ГУМ - Говори української мови.- К.: Наук. думка, 1977.- 590с.
- Godlowski K. Ukraina w okresie późnolatenkim i wpływów rzymskich // Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.- Krakow: Wyd-wo un-tu Jagiellońskiego, 1970.- S. 187-205.
- Головацький Я. Руські народні пісні // Шашкевич М., Вагілевич І., Головацький Я. Твори.- К.: Дніпро, 1982.- С. 292- 306.
- Horálek K. K otázce Dobrovského třídění slovanských jazyků // Josef Dobrovský 1753-1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození.- Praha, 1953.- S.117 - 120.
- Horálek K. Metodologické předpoklady historickosrovnávacího studia slovanských jazyků.- Praha: Stát. ped. nakl.-stvi, 1958.- S. 19-26.

Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Зібрані статті: В 3 т.- Мюнхен, 1993.-Т.3.-С.5-30.

Городенська К. Wieczorek D. Ukraińskij pierfiekt na *-no*, *-to* na fonie polskiego pierfiektu // Мовознавство.- 1995.- № 4-5.- С.76-78.

Hosák L. Historický místopis země Moravsko - Slezsko.- Praha: Melantrich, 1938.- 1144 s.

Hrubý V. Praktická rukojet' srovnávací jazykův slovanských.- Praha: V komisi u L. Kobera, 1904.- 224 s.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11т.- К.: Наук.думка, 1991-1998.- Т.1.

Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Винар Л. Силуети епох.- Дрогобич: Відродження, 1992.- С.168-175.

Hujer O. Úvod do dějin jazyka českého.- Praha: Knihkup-ství G.Voleského, 1914.- 62 s.

IX МСС резюме - IX Международный съезд славистов. Резюме докладов и письменных сообщений.- М.: Наука, 1983.- 646 с.

IX МСС - IX Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Языкознание. - К.: Наук. думка, 1986.- 325 с.

Десницкая А.В. Сравнительное языкознание и история языков.-Л.: Наука, 1984.-351с.

Дзензелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.- К.: Наук. думка, 1969.- 210 с.

Дыбо В. А. Книга Хенрика Бирнбаума и современные проблемы праязыковой реконструкции // Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции.- М.: Прогресс, 1987.- С.5- 16.

Добош В.І. Енклітики в південно-західних говорах української мови // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат.- Ужгород, 1982.-С. 136-155.

Dobrovský J. Dějiny české řeči // Výbor z díla /Př. V. Jedlička.- Praha: Stát. nakl-ství krásné l-ry, hudby a umění, 1953.- S. 163- 164.

Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. -К.: Глобус, 1992а.- Т.1.

Дорошенко Д. Угорська Україна.- Ужгород, 1992б.- 60 с.

Эбель А.А. Глаголы с вторичной приставкой *no-* в русских былинах // Русская филология 1969.- Куйбышев: Изд-во Куйбышевск. ун-та, 1969.- С.364-381.

Енгельс Ф. Анти-Дюринг // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори.- К.: Політвидав України, 1965.- Т.20.

Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори.- К.: Політвидав України, 1964.- Т. 21.

Ефименко А.Я. История украинского народа.- К.: Лыбидь, 1990.- 511с.

Житецький П. Вибрані праці. Філологія.- К.:Наук.думка, 1987.-327с.

Zajączkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie.- Wrocław, 1949.-73 s.

Залеський А.М. Замінне подовження голосних в українській мові // Мовознавство.-1988.- №2.- С.58-64 .

Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України.- К.:Абрис, 1994.- 254 с.

Затовканий М. К вопросу о микротипологии восточнославянских языков // Slavia.-1968.- R. XXXVII.- Seš. 1-2.- S. 203-209.

Zašěťová V. Otázky etnogeneze a prvotní jednoty slovanů // Slavia.-1975.- R. XLIV.- Seš.1-2.- S. 69-72.

Зиньківський Т. Писання / Зредагував В.Чайченко.- Львів, 1896.- Кн.2.- 221с.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов.-М.: Изд-во вост. л-ры, 1960.- 435 с.

ИТСЯ - Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С.Мельничука.- К.: Наук.думка, 1986.-286 с.

ИБ - История на България: В 14 т.- София: БАН, 1981.- Т.2 .

ІУМЛФ - Історія української мови. Лексика і фразеологія.- К.: Наук. думка, 1983.- 743 с.

ІУММ - Історія української мови. Морфологія.- К.:Наук. думка, 1978.- 540 с.

ІУМС - Історія української мови. Синтаксис.-К.: Наук.думка, 1983.- 503с.

ІУМФ - Історія української мови. Фонетика.- К.:Наук.думка, 1979.- 367с.

Йогансен М. Фонетика в історичному освітленні // Загальний курс української мови /За ред. проф. Булаховського.-Харків: ВЗІМО, 1930. - С.52-70 .

Karaš M. O karakterze i zasięgu gloski X w gwarach Polskiej Orawy // Studia linguistica in gonorem Thaddaei Lehr-Splawiński.- Warszawa: PWN, 1963.- S. 353-362 .

GHJP - Klemiensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego.- Warszawa: PWN, 1981.- 611 s.

Ковалик І. Питання слов'янського іменникового словотвору.- Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1958.- 152 с.

Коваль Д.В. До питання про українсько-західнослов'янські лексичні зв'язки // Матеріали ХІХ наукової сесії. Секція філол. наук. - Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1963.- С. 7-10.

Колеса О. Погляд на історію української мови.- Прага, 1924.

Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських // Мовознавство.- 1992.- № 5.- С. 3-11.

Komárek M. Nástin morfologického vývoje českého jazyka.- Praha: Stát. ped. nakl-ství, 1981.- 169 s.

Komárek M. Nástin fonologického vývoje českého jazyka.- Praha: Stát. ped. nakl-ství, 1982.- 93 s.

Кондрашев И.А. Славянские языки.- М.: Учпедгиз, 1956.- 198 с.

- Копецький Ф.** K otázce klasifikace slovanských jazyků // *Slavia*.- 1949.- R. XIX.-Seš. 1-2.- S.1-12.
- Копецький М.** K textologické problematyce starých slovanských literárních a jazykových památek // *Československá slavistika*, 1983.- Praha: Akademia, 1983.- S.179-188.
- Корнелий Тацит.** Сочинения: В 2 т.-Л.: Наука, 1969.- Т. 1-2.
- Костомаров М.І.**Украинофильство // *Слов'янська міфологія*. Вибр. статті з фольклористики й літературознавства.- К.: Либідь, 1994.- С.338-349.
- Kostrzewski J.** Zur Frage der Siedlungstätigkeit in der urgeschichte Polens.- Wrocław etc.: PAN,1963.- 194s.
- КИЧС** - Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней.-М.: Наука,1988.-575с.
- Кримський А.Ю.** Твори: В 5 т.- К.: Наук. думка,1972-1973.- Т.3 (1973а), Т.5 (1973б).
- Крип'якевич І.П.** Історія України.- Львів: Світ, 1990.- 519 с.
- Крип'якевич І.** Побут // *Історія української культури/ За заг. ред. І.Крип'якевича*.- К.: Либідь, 1994.- С.6-184.
- Кулиш П.** О древности и самобытности южно-русского языка // *Записки о Южной Руси*.- К.: Дніпро, 1994.- С. 261-279.
- Кульбакин С.М.** Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии.- Харьков: Печатное дело, 1919.- 104с.
- Курило О.** Уваги до сучасної української літературної мови.- Торонто: Нові дні, 1960.- 199 с.
- Куркина Л.В.** Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики.- Ljubljana: SAZU, 1992.- 260 с.
- Kuroczycki T., Rzepka V., Walezak B.** O zapożyczeniach leksykalnych z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej // *Z polskich studiów slawistycznych*, Ser. VI. Językoznawstwo.- Warszawa: PWN, 1983.-S. 227-234.
- Кухаренко Ю.В.** К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // *Советская археология*.- 1960.- № 1.- С. 239-300.
- Кицера М.** Etnogenéza slovákov. Problémy a východiská // *Československá slavistika*, 1988.- Praha: Akademia, 1988.- S. 231-242.
- Kučerová K.** Osmanská expanzia a jej vplyv na etnické premeny u južných a západných slovanov // *Československá slavistika*, 1988.- Praha: Akademia, 1988.- S. 243-253.
- Леков И.** Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд.- София: БАН, 1955.- 107 с.
- Леков И.** Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици.- София: БАН, 1958.- 127 с.
- Lehr-Splawiński T.** Studia i szkice wybrane.- Warszawa: PWN, 1957.- 447 s.
- Lehr-Splawiński T.** Rozmieszczenie geograficzne prastłowiańskich nazw

- wodnych.- *Rocznik slawistyczny*.- 1960.- Т. 21.-№ 1.- S. 5-22.
- Lehr-Splawiński T.** Konspekt zarysu etnogenezy słowian // *Z polskich studiów slawistycznych*. Ser. 2. Językoznawstwo. Prace na V Międzynarodowy kongres slawistów w Sofii.- Warszawa: PWN, 1963.- S.1-11.
- Lehr-Splawiński T., Kuraszkievicz W., Sławski F.** Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich.- Warszawa: PWN, 1954.- 166 s.
- Lehr-Splawiński T., Stieber Z.** Gramatyka historyczna języka czeskiego. Wstęp. Fonetyka historyczna. Dialektologia.- Warszawa: PWN, 1957.-143 s.
- Lesiów M.** Polsko-ukraińskie hybrydy antroponimiczne // *Formacje hybridalne w językach słowiańskich*.- Lublin, 1986.- S. 209-213.
- Липинський В.** Хам і Яфет // *Сучасність*.- 1992.- № 6.- С. 63-76.
- ЛУСФМ** - Листування українських славістів з Францем Міклошичем.- К.:Наук. думка, 1993.- 395 с.
- Ломоносов М.** Полное собрание сочинений: В 7 т.- М.; Л.: Изд-во АН СССР,1952.-Т.7.
- Lötsch R.** Zum Verhältnis zwischen der genetischen, typologischen und arealen Klassifizierung der slawischen Sprachen und Dialekte // *Zeitschrift für Slawistik*.- 1982.- Bd. 27.- H. 3.- S. 336-363.
- Łużny R.** Ruś-Ukraina (wiek X-XVIII) i wiedza o niej w życiu kulturalnym Polski - wczoraj a dziś // *Краківські українознавчі зошити: В 2 т.- Краків: Швайпольт Фіоль,1993.- Т.1.- С. 9-16*.
- Лукинова Т.Б.** Об употреблении сложных слов в чешском языке // *Слов'янське мовознавство*.- К.: Вид-во АН УРСР, 1961.- С.210-237.
- Лукинова Т.Б.** Структура і семантика числівникових утворень у праслов'янській мові // *Доповіді X Міжнародного з'їзду славістів*.- К.: Наук. думка, 1989.- С. 31-42.
- Лучкай М.** Граматика слов'яно-руська.- К.: Наук.думка,1989.- 191 с.
- Ляпушкин И.И.** Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.- Л.:Наука, 1968.- 192 с.
- Максимович М.А.** Критико-историческое исследование о русском языке // *Собр. сочинений: В 3 т.-К.: 1876-1880.- Т.3 (1880)*.
- Максимович М.О.** Киевъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори.- К.: Либідь, 1994.- 442 с.
- Маланюк Є.** Нариси з історії нашої культури.- К.:Обереги,1991.-80с.
- Mańczak W.** Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja // *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. CCCCLXXVI. Prace językoznawcze. Zesz. 55*.-Warszawa: Wyd-wo un-tu Jagellońskiego, 1977.- 337s.
- Mareš F.** Chronologie změny *g* → *γ* → *h* v slovanských jazycích // *Miscellanea linguistica. Akta universitatis Palackianae Olomucensis. Fakultas philosophica*.- Ostrava.: Profil, 1971.- S. 27-31.
- Марков Б.** О выражении родственных отношений в современных сла-

- вянских языках // Реферати на македонските слависти за IX меѓународен славистички конгрес во Киев.- Скопје, 1983.- С.41-53.
- Мартынов В.В.** Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (к проблеме прародины славян).- Минск: Изд-во АН БССР, 1963.- 248 с.
- Медведев Ф.П.** Исторична граматика української мови.-Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1955.- 215 с.
- Медведев Ф.П.** Вступ до курсу історії української мови.- Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1967.- 151с.
- Мейе А.** Общеславянский язык.- М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951.- 491с.
- Мельничук О.С.** Историчний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство.- К.: Вид-во АН УРСР, 1961.- С.124-194.
- Мельничук О.С.** Принципи вивчення природи мови // Методологічні питання мовознавства.- К.: Наук.думка, 1966.- С.24-35.
- Мельничук О.С.** Аспекти методології лінгвістичних досліджень // Мовознавство.-1986.- № 1.-С. 3-11.
- Мельничук А.С.** Методологія // Лінгвістический енциклопедический словарь.-М.: Сов. энциклопедия, 1990.- С.299-300 .
- Мельничук О.С.** Методологічні пошуки в нових підходах до висвітлення мови // Мовознавство.- 1991.- №3.-С. 3-11.
- Михальчук К.** Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-зап. отд. Материалы и исследования: В 7 т.- Спб., 1872-1893.- Т. 7 (1893).- С.452-512.
- Москаленко А.А.** Основні етапи розвитку української мови.- К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1964.- 106 с.
- Moszyński L.** Wstęp do filologii słowiańskiej.- Warszawa: PWN, 1984.-344s.
- Nalepa J.** Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad.- Poznań: PWN, 1968.- 352 s.
- Нахтигал Р.** Славянские языки.- М.: Изд-во иностр. л-ры, 1963.-342с.
- Нещименко Г.П.** О некоторых аспектах деривационного синтеза при сопоставительном изучении славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков.- М.: Наука, 1987.- С. 62-73.
- Niederle L.** O původu slovanů. Studie k slovanským starožitnostem.- Praha: Bursik & Kohout, 1896.- 149s.
- Niederle L.** Východní slované na konci I tisíciletí po Kr. Kreslil L.Niederle.- Praha, 1917(мара).
- Нидерле Л.** Славянские древности.- М.: Изд-во иностр. л-ры, 1956.- 450с.
- Німчинов К.** Український язык в минулому й тепер.- Харків: Держ. вид-во України, 1926.- 87 с.

- Німчук В.В.** Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.- К.: Наук. думка, 1990.- С. 190-234.
- Німчук В.В.** Давньоруська спадщина в лексиці української мови.- К.: Наук.думка, 1992.- 413 с.
- Novák L.** K najstarším dejinám slovenského jazyka.- Bratislava: Veda, 1980.-347 s.
- ОЈА** - Общеславянский лингвистический атлас. Серия Фонетико-грамматическая. Рефлексы *ѣ. Вып. 2а.- М.:Наука, 1990.- 175 с.
- Огієнко І.** Історія української літературної мови.- К.: Либідь, 1995.- 294с.
- Ogonowski E.** Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache.- Lemberg: Verlag und Druck des ruthenischen Šewčenko-Vereines, 1880.- 244 s.
- Ольдерогге Д. А.** О некоторых этнолингвистических проблемах Африки // Вопросы социальной лингвистики.- Л.: Наука, 1969.- С.135-157.
- Ondrouh V.** Z nejstarších dějin Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus.- Bratislava, 1936.- S. 38-43.
- Ondruš Š.** Praslovanský základ slovenčiny v slovnej zásobe // Studia Academica Slovaca.- 1975.- Č. 5.- S.295-316.
- Опельбаум Е.В.** Восточнославянские лексические элементы в немецком языке.-К.: Наук.думка, 1971.- 270 с.
- Palacký F.** Geschichte von Böhmen.- Praha, 1836.- Bd.I.
- Pasternak J.** Pravěké styky Podkarpatské Rusi a Haliče // Podkarpatská Rus.- Bratislava, 1936.- S. 97-99.
- Пастернак Я.** Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами.- Торонто, 1961.- 769 с.
- Пауль Г.** Принципы истории языка.- М.: Изд-во иностр. л-ры, 1960.- 500 с.
- Петров В.П.** Етногенез слов'ян.- К.: Наук.думка, 1972.- 213 с.
- Півторак Г.П.** Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.-К.: Наук.думка, 1988.- 278 с.
- Півторак Г.П.** Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство.- 1993а.-№ 2.- С.6-12 .
- Півторак Г.** Українці: звідки ми і наша мова.- К.: Наук.думка, 1993б.- 200 с.
- Pleskalová J.** Nejstarší typy českých složených antroponym // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity.- Brno: Masaryková un-ta, 1993.-R. XLII.-S. 87-98 .
- Плющ П.П.** Історія української літературної мови.- К.:Вища школа, 1971.- 423 с.
- Погодин М.П.** Исследования, замечания и лекции о русской истории.- М., 1846.-Т.2.
- Погодин М.П.** Записка о древнем языке русском // Известия Академии

Наук по отделению русского языка и словесности.- Спб.,1856-1857.- Т.V.- С.70-92 .

- Полонська-Василенко Н.** Історія України: В 2 т.- К.:Либідь,1992.- Т.1.
Поповий І. Історія српскохрватског језика.-Нови Сад,1955.-164с.
Popowska-Taborska H. Kaszubszczyzna. Zarys dziejów.- Warszawa: PWN, 1980.-109 s.
Потебня А.А. Малорусское наречие // Два исследования о звуках русского языка.-Воронеж, 1866.- С.92-155 .
Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т.-Т.1/2 - М.: Учпедгиз, 1958.- 536 с.; Т.3.- М.: Просвещение, 1968.- 551 с.
PDČS - Přehled dějin Československa / Hl. red. J.Purš, M.Kropilák.-Praha: Akademia,1980.- D. 1-2.
Прицак О. Куліси проголошення 1500-річчя Києва // Альманах УНС за 1982 рік.- Нью Йорк: Свобода, 1982.- С.83-91.
Прицак О. Що таке історія України? // Вісник АН Укр.РСР.-1991.-№3.- С.31-38.
Прицак О. Походження Русі.- К.: Обереги,1997.- Т.1.- 1080 с.
Прокопий из Кесарии. Война с готами.- М.: Изд-во АН СССР,1950.- 514 с.
Profous A., Svoboda J. Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny.-Praha: Česká Akademia věd a umění,1947.-726s.
Пушкар М. А. Наскільки загальні тенденції розвитку граматичної будови сучасної української мови збігаються чи не збігаються з тенденціями інших слов'янських мов і яких саме? Відповіді на запитання до учасників IV Міжнародного з'їзду славистів // Філологічний збірник.- К.: Вид-во АН УРСР, 1958.- С.326-329.
Ramovš F. Historična gramatika slovenskega jezika. D.I. Konsonantizem.- Ljubljana: Učitel. tisk.,1924.- 335 s.
Ramovš F. Dialektološka karta slovenskega jezika.- Ljubljana: J. Blasnika nasl. un-na tisk.,1931.- 72 s.
Raspond S. Spirantyzacja *g* → *h* w języku staroczeskim // Studia Linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński.-Warszawa:PWN, 1963.- S.489-498.
Raspond S. Etnogeneza słowian w świetle stratygrafii leksykalnej i strukturalno-onomastycznej // Z polskich studiów slawistycznych. Ser. VI. Językoznawstwo.- Warszawa: PWN,1983.- S.313-322.
Rastorgujeva T.A. History of English.- М.: Vysšaja škola,1983.- 347 p.
Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология.- 1953.- XIII.- С.23-104.
Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (тезисы) // История СССР.- 1981а.- №- 1.-С.55-75; № 2.- С.40-60.
Рыбаков Б.А. Язычество древних славян.- М.: Наука,1981б.- 606 с.
Ройзензон Л.И. Глаголы с вторичной приставкой *по-* в старобукари-

ском языке XVI-XVIIIст. // Труды Самаркандск. ун-та. Новая серия.- Самарканд: Изд-во Узбекск. ун-та,1959.- Вып. 95.- С.121-135.

- Ройзензон Л.И.** Чешские сложноподчиненные временные конструкции // Слов'янське мовознавство.- К.: Вид-во АН УРСР, 1961.- С.100-123.
Ройзензон Л.И. Заметки о глаголах с вторичными приставками в старобукарином языке XV-XVIIIст. // Труды Самаркандск. ун-та.Новая серия.- Самарканд: Изд-во Самаркандск. ун-та,1962.- Вып. 118.- С.191-206.
Ройзензон Л.И. К истории лужицко-немецких языковых связей // Типология и взаимодействие славянских и германских языков.- Минск, 1969.- С. 162-174.
Рудельов В.Г. К истории этнического имени славян // Питання ономастики.-К.: Наук.думка, 1978.- С.277-283.
Rudnicki M. Prastłowiańszczyzna Lechia-Polska.II. Wspólnota słowiańska. Wspólnota lechicko-polska.- Poznań: PWN,1961.- 311 s.
Рудницький С. Чому ми хочемо незалежної України?- Львів: Світ,1994.- 413с.
Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.-К.: Наук.думка,1985.- 230 с.
Русанівський В.М. Категорія стану (українсько-чеські паралелі) // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов.- К.: Наук. думка, 1987.-С.35-47.
Русанівський В.М. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Мовознавство.-1993.- № 2.- С. 3-6.
Русанівський В.М., Цілуйко К.К. Типи вивчення мовних контактів і методи їх вивчення // Методологічні питання мовознавства.- К.: Наук.думка,1966.-С.134-145 .
Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. - М.: Наука,1976.- 216с.
РГ - Русская грамматика: В 2 т.-М.: Наука, 1980.- Т.1.
Свенцицький-Святицький І. Національне і інтернаціональне в письменстві і мистецтві Давньої України // Мовознавство.- 1991.- С.66-69.
Свенцицький І. Передмова // Листування українських славистів з Францем Міклошичем.- К.: Наук.думка, 1993.- С.10-58.
Свенцицький І. Нариси з історії української мови // Історія української мови. Хрестоматія / Упоряд. С.Я. Ермоленко, А.К. Мойсеєнко.- К.: Либідь,1996.-С. 120-136.
Sedláček J. Stručna mluvnice srbocharvátštiny.- Praha: ČSAV, 1989.- 269s.
Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян.- М.: Наука, 1979.- 154 с.
Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / Отв. ред. Б.А.Рыбаков.- М.: Наука, 1982.- 326 с.

- Седов В.В.** Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): Докл. сов. делегации.- М.: Наука, 1983.- С.97-107.
- Senn A.** Verbal aspects in Germanic, Slavic and Baltic // Language.- 1949.- Vol. 25.- P. 402-409 (Language. Journal of the linguistic Society of America. Baltimore).
- Сергеев Ф.П.** До проблеми "Давньоруський період в історії східних слов'ян та їх мов" // Мовознавство.- 1993.- № 2.- С.25-26.
- Сепир Э.** Введение в изучение речи.- М.; Л.: Соцэкгиз, 1934.- 239 с.
- Сімович В.** Граматика української мови.- Київ-Лейпціг, 1919.- 584 с.
- Січинський В.** Українська архітектура // Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича.- К.: Либідь, 1993.- С. 241-273.
- Скржинская Е.Ч.** Комментарий // Иордан. О происхождении и деяниях гетов.-М.: Изд-во вост. л-ры, 1960.- С.185-376.
- SD - Slovensko. Dejiny.**- Bratislava: Obzor, 1971.- 851 s.
- ССУЛМ - Словотвір сучасної української літературної мови.**- К.: Наук. думка, 1979.- 406 с.
- Smal-Stockyj S., Gartner Th.** Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache.- Wien, 1913.- 550 s.
- Смаль-Стоцький С.** Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення.- Прага: Укр. громад. видав. фонд, 1927.- 91с.
- Соболевский А.И.** Лекции по истории русского языка.- М., 1907.- 309с.
- Сопоставительное... - Сопоставительное исследование русского и украинского языков.** Лексика и фразеология / Г.П.Ижакевич, П.Е.Гриценко, В.И. Кононенко и др. - К.: Наук. думка, 1991.- 382 с.
- Соссюр Ф.** Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию.- М.: Прогресс, 1977.- 695 с.
- Spal J.** K původu jmen kmenů a národů // Onomastické práce. Sborník rozprav k sedmdesátým naroč. W. Taszyckého.- Praha: ČSAV, 1968.- S. 169-175.
- Срезневский И.И.** Мысли об истории русского языка.- М.: Учпедгиз, 1959.- 135 с.
- Стрижак О.С.** Українсько-надокські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках.- К.: Наук. думка, 1981.- С.134-151.
- Стрижак О.С.** Етнімія Геродотової Скіфії.- К.: Наук. думка, 1988.- 220 с.
- Стрижак О.С.** Етнімія Птоломеевої Сарматії.- К.: Наук. думка, 1991.- 222 с.
- Субтельний О.** Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991.- 510 с.
- Супрун А.Е.** Введение в славянскую филологию.- Минск.: Вышэйшая школа, 1989.- 480 с.

- СУЛМ - Сучасна українська літературна мова.** Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда.- К.: Наук. думка, 1969.- 583 с.
- Тараненко А.А.** Языковая семантика в ее динамических аспектах.- К.: Наук. думка, 1989.- 256 с.
- Тимошенко П.Д. Б.О.** Ларін і українська мова // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики.-К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1964.- Вип. 6.- С.95-99.
- Тимченко Є.** Слов'янська одностайність і становище української мови в слов'янській родині // Україна.- 1924.- № 3.
- Тимченко Є.** Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. К.; Харків: Держ. вид-во України, 1930.- 214 с.
- Ткаченко Б.** Попередні дані про український нарід та його мову // Загальний курс української мови / За ред. проф. Булаховського.- Харків: ВЗІМО, 1930.- С. 7-22.
- Ткаченко О.Б.** Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство.- 1993а.- № 2.- С. 13-18.
- Ткаченко О.** Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів // Слов'янське мовознавство. Доповіді XI Міжнародного з'їзду славистів.-К.: Наук. думка: 1993б.- С.34-41.
- Trávníček F.** Mluvnice spisovné češtiny. Č.1-2. -Praha: Slov. nakl-ství, 1951.- 1498 s.
- Третьяков П.Н.** У истоков древнерусской народности.- Л.: Наука, 1970.- 156 с. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 179).
- Трофимович К.К.** К вопросу о влиянии немецкого языка на чешский в области словосложения // Типология и взаимодействие славянских и германских языков.- Минск, 1969.- С. 114-123.
- Трубачев О.Н.** Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопросы языкознания.- 1959.- № 1.- С. 16-33.
- Трубачев О.Н.** Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология, 1965.- М.: Наука, 1967.- С.3-81.
- Трубачев О.Н.** Ранние славянские этнонимы - свидетели миграций славян // Вопросы языкознания.- 1974.- № 6.- С. 48-67.
- Трубачев О.Н.** Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Там же.- 1982.- № 4.- С.10-26.
- Трубачев О.Н.** Этногенез и культура древних славян. Лингвистические исследования.- М.: Наука, 1991.- 270 с.
- Трубачев О.Н.** В поисках единства.- М.: Наука, 1992.- 186 с.
- Трубецкой Н.С.** Избранные труды по филологии.- М.: Прогресс, 1987.- 560 с.
- Turek R.** Čechy v raném středověku.- Praha: Vyšehrad, 1982.- 231s.
- Urbańczyk S.** Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego // Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-

- Splawiński.-Warszawa: PWN, 1963.- S. 437-444.
- Урбанчик С. Контакти польської мови з іншими слов'янськими мовами // Взаємовплив слов'янських мов і літератур.-К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1972.- С.69-78.
- Федорова М.В. Славяне, мордва и анты.- Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1976.-86 с.
- Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.-Л.: Наука, 1972.- 655 с.
- Филин Ф.П. О некоторых особенностях лексики восточнославянских языков // Вопросы языкознания.- 1983.- № 1.- С. 3-15.
- Filip J. Počátky slovanského osídlení v Československu.- Praha: Spol. přátel starožitnosti, 1946.- 96 s.
- Фортунов Ф.Ф. Избранные труды.- М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1956.- Т.1.
- Франко І. Літературно-критичні статті.- К.: Худ. літ., 1950.- 448 с.
- Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза.- М.: Изд-во Московск. ун-та, 1979.- 231 с.
- Хабургаев Г.А. Становление русского языка.- М.: Высшая школа, 1980.- 190 с.
- Hinze F. Der urslawische Anteil am pomoranischen Wortschatz // Zeitschrift für Slawistik.- 1982.- Bd. 27.- Н. 3.- S. 342-355.
- Худаш Г.Л. Суспільно-економічна лексика українських ділових документів кінця XVI - початку XVIIст. (З матеріалів рукописних пам'яток Львівського Ставропігійського братства) // Філологічний збірник.- К.: Вид-во АН УРСР, 1958.- С. 130-144.
- Царук А.В. Семантико-грамматические и стилистические параметры многоприставочных глаголов украинского языка: Автореф. дис. ... кандидата филол. наук.- Днепрпетровск, 1990.-17с.
- Царук О.В. Диференціація семантики паралельних утворень у слов'янських мовах // Проблеми зіставної семантики. Мат. респ. конф. - Київ-Черкаси, 1992.- С.55-56.
- Царук О.В. Типи архаїчної дієслівної префіксації // Українська мова: питання системи і функціонування.- Кривий Ріг, 1995.- С.90-100.
- Čelakovský F.L. Čtení o srovnávací mluvnici slovanské na universitě Pražské.- Praha: V komisi u F. Řivnáče, 1853.- 337s.
- Чепур С.И. О веках Трояна в "Слове о полку Игореве" // Питання історії та культури слов'ян.- К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1963.- С.152-154.
- Черниш Т.О. До проблеми дослідження лексичних взаємозв'язків слов'янських мов // Мовознавство.- 1994.- № 6.- С.53-60.
- Черниш Т. Етимологічно-гніздовий підхід до вивчення слов'янської лексики (до семантики східнослов'янських рефлексів псл. *pekŭi) // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Зб.: наук. праць, присвяч. пам'яті проф. С.П. Самійленка.- Запоріжжя: ЗДУ, 1996.- Ч.1.- С.53-59.
- ČSP - Česko-slovenské práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník.-Praha: Stat. ped. nakl-ví, 1972.- 560 s.
- Чижевський Д. Історія української літератури.- Тернопіль: Феміна, 1994.- 479 с.
- Čizmarová L. Pojmenování kura domácího v českých dialektech ve srovnání se spisovnou češtinou a ostatními západoslovanskými jazyky // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity.- Brno: Masaryková un-ta, 1994.-R. XLIII.-S. 69-74 .
- Чумак В.В. Типологія сказуемого в сербо-хорватском и восточнославянских языках.- К.: Наук. думка, 1985.- 136 с.
- Чумак В.В. Розвиток неособових форм дієслова у сербохорватській і східнослов'янських мовах // Слов'янське мовознавство. Доповіді XI Міжнародного з'їзду славистів.- К.: Наук. думка, 1993.- С.213- 222.
- Šaur V. Pocit ohrožení českého jazyka existuje? // Naše řeč.-1996.- Č. 1.- S.10-14.
- Šafařík P. J. Slovanske starožitnosti. - Praha: tiskem J. Spurného, 1837.- 1008 s.
- Šafařík P.J. Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých narečí // Spisy Pavla Jozefa Šafaříka.- Košice, 1992.- S. 33-36 .
- Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики.- Варшава, 1893.- 317с.
- Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии.- Петроград, 1915.-369с.
- Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. Исторический процесс образования русских племен и наречий.- Петроград, 1916.- Ч.1.- 148 с.
- Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.- Петроград, 1919.- 64 с.
- Шахматов А.А. Сборник статей и материалов / Под ред. акад. С.П.Обнорского.-М.: Изд-во АН СССР, 1947.- Вып. 3.- 474 с.
- Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка.- М.: Госучпедгиз РСФСР, 1958.- 400 с.
- Шахматов О.О., Крымский А.Ю. Нариси з історії української мови.- К.: Друкар, 1922.- 183 с.
- Shevelov G.Y. Prehistory of Slavic. The Historical phonology of Common Slavic.-Heidelberg: Winter, 1964.-662 p.
- Шевельов Ю. У затінку совиных крил // Україна.- 1990.- № 6.- С. 4-6.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? Дві статті про постання української мови. - К.:Academia, 1994.-30с.
- Шило Г.Ф. Явище протези в слов'янських мовах // Вопросы славянского языкознания.-Львов, 1949.- Вып. 2.- С.229-247.

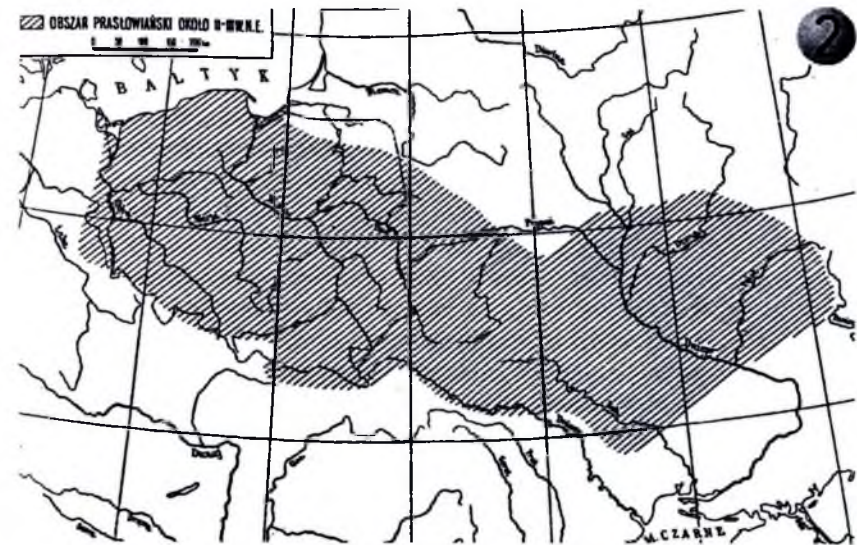
- Šimek E. Západní slované a germáni.- Brno, 1947.- 56 s.
- Schmidt J. Ergebnisse für die Verwandtschaftsverhältnisse der slawischen Sprachen unter einander // Zur Geschichte des indogermanischen Vokalizmus. - Weimar ,1871.- Bd. 2.4.-S. 178-201.
- Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia. - Warszawa: PWN,1969.- 93s.
- Stieber Z. Świat językowy słowian.- Warszawa: PWN, 1974.- 499 s.
- Штокмар М.П. Глаголы с вторичной приставкой *no-* в русских былинах // Русская филология, 1969.- Куйбышев: Изд-во Куйбышевск. ун-та,1969.- С. 364-381.
- Schuster-Šewc H. Die Ausgliederung der westslawischen Sprachen aus dem Urslawischen mit besonderer Berücksichtigung des Ober- und Niedersorbischen // Lětopis Instituta za serbski ludospyt.- 1982.- Č.29/2.- S. 113- 135.
- Шустер-Шевц Х. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития // Вопросы языкознания.-1983.-№ 2.- С. 33-50 .
- Щербаківський В. Формація української нації.- Нью Йорк,1958.-147с.
- Jagić V. Einige Streitfragen. 2.Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen // Archiv für slavische Philologie.-Bd.20.-1898.- S.13-48.
- Якубинский Л.П. История древнерусского языка.- М.: Учпедгиз, 1953.- 368 с.

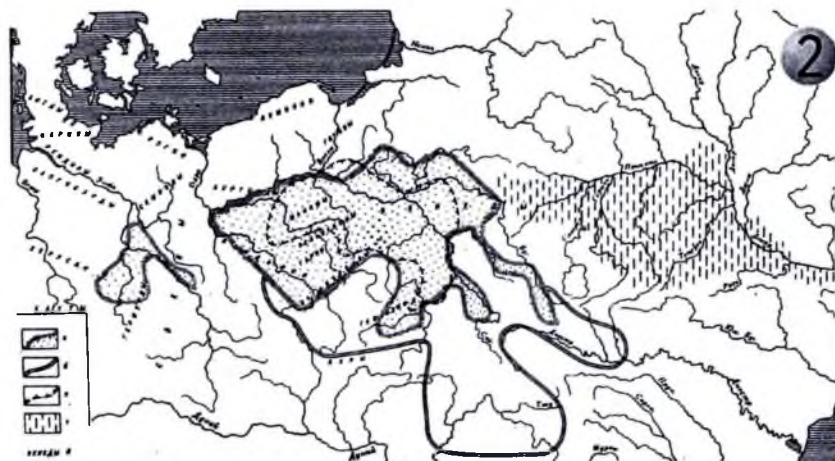
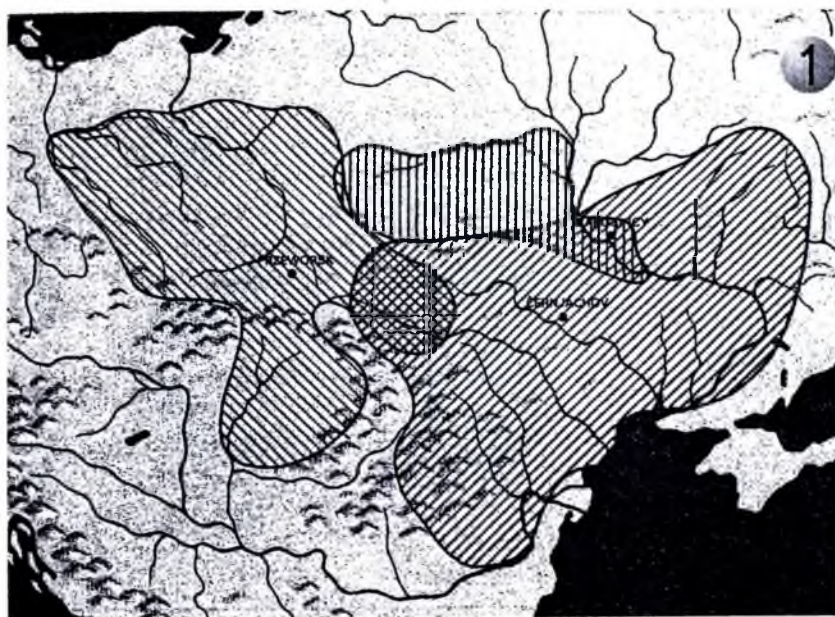

Evropa ve střední době halštatské (7.—6. stol. před Kr.). Soustátí lidu a lučickou kulturou a jeho sousedství.

Карта 1. Слов'яни доби усамостійнення і праслов'янської єдності (VII ст. до н.е. - III ст. н.е.) за Й.Філіпом(1) і Т.Лер-Сплавінським, В.Курашкевичем, Ф.Славським (2)

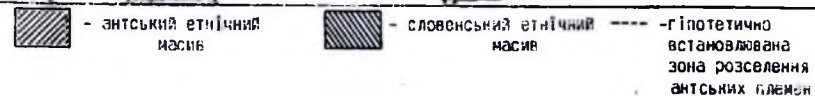

Слов'яне на рубежі нашої ери
 а — ареал пшеворської культури на рубежі нашої ери; б — границя розповсюдження пшеворської культури в римське время; в — культура підземних поховань; г — зарубіжні культури; д — локалізація племен, названих в древніх письмових пам'ятках

Карта 2. Взаємодія слов'янських культур (Iст.н.е. - Iст.н.е.) за З.Ванею(1) та В.Сєдовим(2)

Карта 3.

Слов'яни (середина Iст. н.е.)

Карта 4.

Слов'яни (III ст. н.е. - середина IV ст. н.е.)

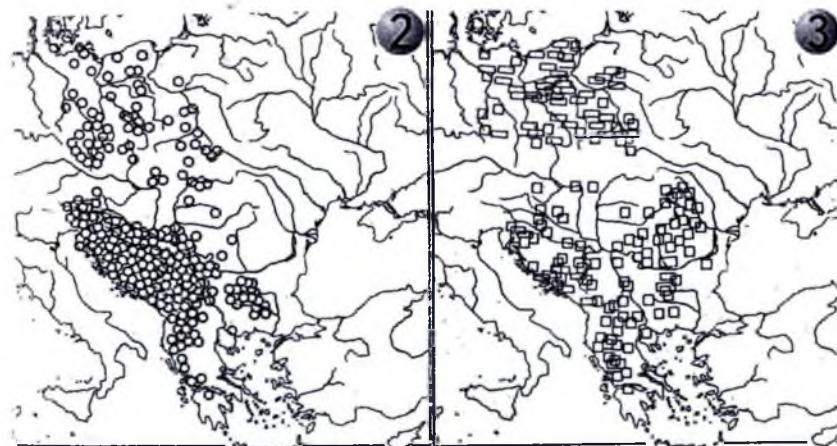
Карта 5.

Слов'яни
у VI - VII ст.
(за Є. Налепю)

1 - загальне
розташування
антського і сло-
венського маси-
вів

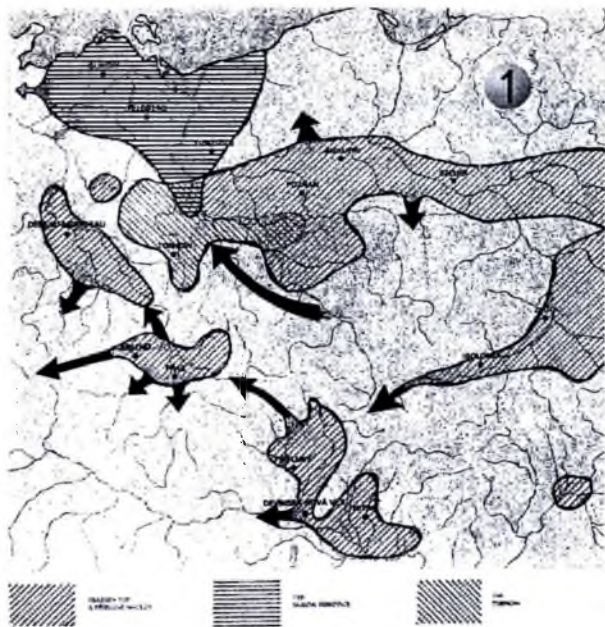
1 - Granica Słowian w wieku VI/VII wg K. Jażdżewskiego, 2 - Granica cesarstwa bizantyjskiego, 3 - Kierunek ekspansji Słowian na Półwypółwie Bałkański, 4 - Góry

Mapa . Nazwy miejscowe od rdzenia *bard- (na niemiach południowo-słowiańskich zaznaczone tylko części południowego zasaobu) Mapa . Nazwy miejscowe od osnowy *nosk- (1) i *nosk- (2)

2-3 - лінгвогеографічні ареали слов'янських топонімічних назв, на підставі яких можна зробити висновок про рух словенів північного анклаву на південь. Привертає увагу перерваність топонімічних зон, що пояснюється, на наш погляд, заміщенням словенських назв антськими під час міграції антів на захід.

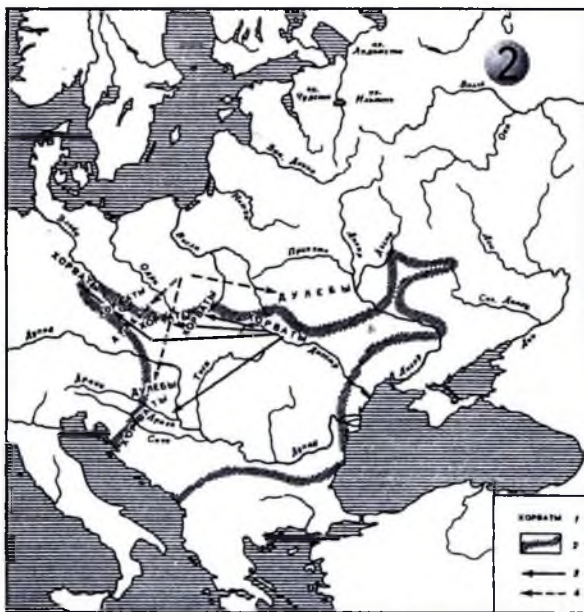

Карта 6.

Шляхи
антської
міграції
(середина VI-VII ст.)

1 - експансія
культури пражько-
корчацького типу
(за З. Ванею)

2-напрямки пере-
міщення племен
хорватів і дулібів
(за В.Седовим)

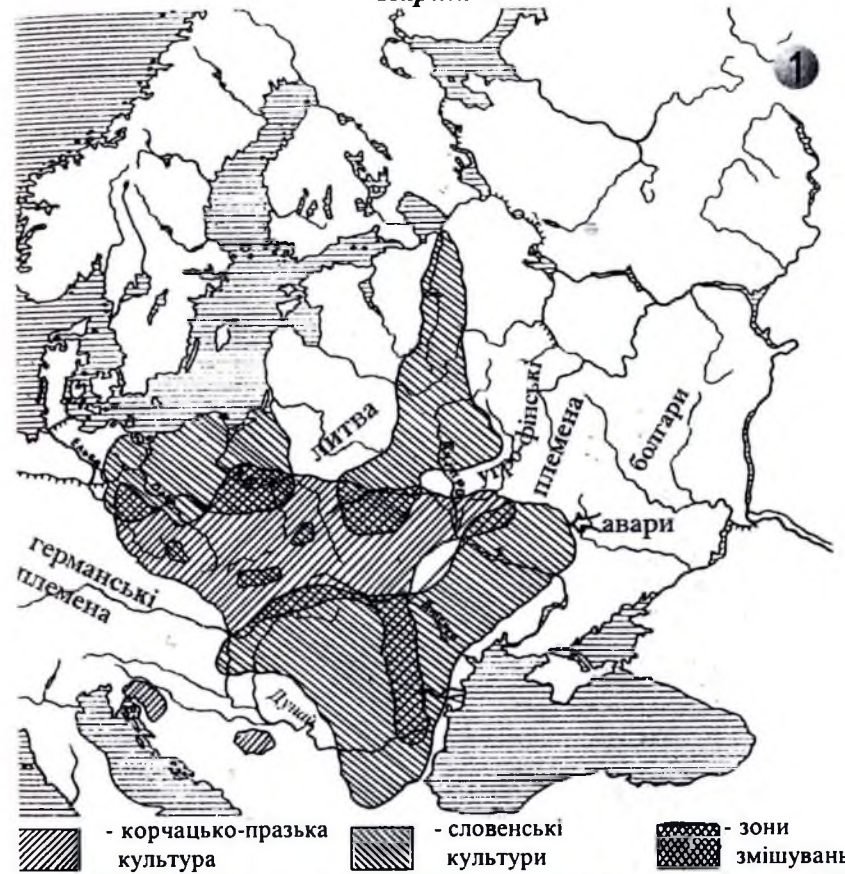

Викликає заперечення лише факт міграції дулібів із Середнього Повіслення в Поліську зону. Прийнятнішим видається зворотний напрямок (паралельний хорватському), якщо при цьому ще й пам'ятати про аварську загрозу

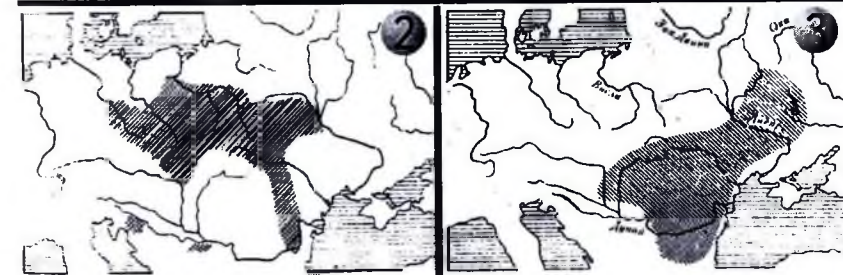
Распространение праславянских этноименов в эпоху средневековья

1 - локализация племен; 2 - ареал славянской термины второй группы; 3 - направления расселения хорватов; 4 - предположительное направление миграции дулибов

Карта 7.

- корчацько-празька культура   - словенські культури   - зони змішувань

Взаємодія слов'янських культур (середина VI-VII ст.)

1- ареал корчацько-празької та різнохарактерних словенських культур (включно з пеньківською) доби великого слов'янського розселення
2-3 - регіони поширення пражько-корчацької(2) та пеньківської кераміки (3) за В.Седовим

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Вступ.....	5
Розділ I УКРАЇНСЬКА МОВА І ТРАДИЦІЯ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО Й ТИПОЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ	
1.1. Початки, розвиток і сучасна криза традиційного поділу слов'янських мов на підгрупи	8
1.2. Про комплексний підхід до розв'язання проблем лінгвістичного та етнологічного характеру.....	18
Розділ II ЕТНОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ	
2.1. Важливість слов'янської племінної диференціації в розв'язанні проблеми генеалогічної класифікації слов'янських мов	21
2.2. Слов'янська прабатьківщина. Діалектна диференціація праслов'янської мови.....	29
2.3. Найдавніші історичні згадки про слов'ян як свідчення племінної, діалектної і культурно-господарської диференціації. Антська і словенська підгрупи. Ранні слов'янські міграції	33
2.4. Велике слов'янське розселення. Проблема ототожнення окремих археологічних культур з антським чи словенським етнічними масивами	83
2.5. Слов'янські мови як амальгамовані різношарові лінгвістичні системи. Відношення церковнослов'янської мови до інших слов'янських. Давні слов'янські прамови. Сучасний стан слов'янського генеалогічного розподілу	104
Розділ III МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА ЗІСТАВНОГО АНАЛІЗУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ	
3.1. Про надійність критеріїв генеалогічної й типологічної класифікації.....	114
3.2. Проблема праруської і давньоруської мов. Українська мова і писемна мова Київської Русі. Риси живої української мови в писемних пам'ятках.....	119
3.3. Фонетична система української мови як свідчення її самотності. Ізогlossenні зв'язки з іншими слов'янськими мовами. Дві групи маркуючих фонетичних ознак	127
3.4. Явище фреквенції. Слов'янські ономотопічні форми як типологічний дистриб'ютор.....	159
3.5. Лексика сучасних слов'янських мов як відображення історії, культури, психології слов'янських народів. Методологічне значення лексичних відповідностей.....	171
3.6. Запозичена лексика в українській та інших слов'янських мовах.....	188
3.7. Диференціація семантики праслов'янських номенів як свідчення ранньої слов'янської лінгвістичної дистрибуції.....	215

3.8. Контрастивне зіставлення в слов'янському словотворі. Видільні риси української дериваційної системи	223
3.9. Архаїчна префіксація слов'янського дієслова як свідчення давнього підгрупового розподілу.....	237
3.10. Маркер слов'янської лінгвістичної дистрибуції як єдність фонетичних, лексичних і граматичних характеристик	244
3.11. Морфологічні властивості в компаративному аналізі.....	258
3.12. Про деякі найдавніші маркуючі ознаки українського синтаксису. Синтаксична ідіоматика.....	268
ВИСНОВКИ.....	281
Умовні скорочення мовознавчих термінів	287
Список джерел (з умовними скороченнями).....	289
Список літератури.....	295
Картографічний додаток.....	311

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Дніпропетровський державний університет

ЦАРУК Олександр Васильович
Українська мова серед інших слов'янських:
етнологічні та граматичні параметри

Друкується за постановою вченої ради
Дніпропетровського державного університету

Відгуки про монографію просимо надсилати на адресу:
Україна 324093 Кривий Ріг, вул. Лісового 33, кв.191

Видавництво "Наука і освіта"
320070 м.Дніпропетровськ, а/с 190

Редактор С.П. Іванов.
Художник Г.Л.Іващенко.
Коректор Н.А.Некрахіна.

Віддруковано у приватній друкарні видавництва
INTERNATIONAL VICTORY of INTELLECT (I.V.I)®
I.V.I(європейське представництво на Україні)
(0564) 53-16-50

Підписано до друку 29.10.1998. Формат 60x80/16. Папір офсетний. Гарнітура "Таймс"
Друк офсетний. Тираж 1000 пр. Умов.друк. арк.21. Замовлення № 2910